ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Д. І. Багалій

Історія Слобідської України

Харків «ОСНОВА»

Д. І. Багалій (10-ті роки XX ст.)

Д. І. Багалій

Історія Слобідської України

ХАРКІВ
ВИДАВНИЦТВО «ОСНОВА»
ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ
1990

ББК 63.3(2Ук)
Б14

Книга обіймає широке коло історико-географічних, соціально-економічних і культурних питань розвитку Слобідської України — від заселення краю до початку XX ст. Для викладачів, науковців, широкого читацького загалу.

Книга охватывает широкий круг историко-географических, социально-экономических и культурных проблем развития Слободской Украины — с момента заселения края до начала XX в.
Для преподавателей, научных работников, широкого круга читателей.

Автор передмови і коментаря *В. В. Кравченко*

Редактор *І. К. Піменова*
Упорядкування ілюстрацій і художнє оформлення *В. О. Ріяки*

Б $\frac{0503020902\text{-}085}{М226(04)\text{-}90}$ 34-90

ISBN 5-11-000798-5

Хай вільно проживають на Україні усі нації;
хай усяка живе по-свойому...
бо національний грунт потрібен для кожної.
А українська культура
нехай шириться поміж українцями
і хай про її поширення
турбуються і піклуються діти України —
усі, хто любить свій нарід
і бажає йому добра,
бо чужі за се не візьмуться.
Нехай усім народам живеться вільно на Україні,
але нехай нові поселенці на Україні пам'ятають,
що не може бути зневажений
на своїй рідній землі (як се було раніше)
той український нарід,
котрий заселив її, захистив од ворогів
і довгі часи поливав своїм трудовим потом.

Д. І. Багалій, *1917 р.*

«СЛАВНИХ ПРАДІДІВ ВЕЛИКИХ...»

Назва цієї книжки буде зрозумілою, очевидно, не для всіх жителів сучасних Харківської, Сумської, суміжних з ними територій Білгородської, Воронезької, Донецької, Луганської та Курської областей. Адже політична і економічна окремішність і цілісність цієї колись єдиної території, як і сама її назва, давно відійшли у минуле. Але треба пам'ятати, що корені сучасності сягають у глибоке минуле, тому в часи реформ, прискорення ритму життя, пошуків його нової якості в суспільстві, як правило, пробуджується масовий інтерес до «вічних» питань: «Хто ми? Звідки? Куди йдемо?» Для сучасного українського читача відповіді на ці питання набувають нині особливої гостроти. Ця книга може допомогти йому.

Слобожанщина — один з кількох регіонів України, що утворився на роздоріжжі Дикого степу між непевними політичними кордонами трьох держав — Росії, Речі Посполитої та Кримського ханства протягом XVII—XVIII ст. Довгий час проміжне становище між лісом і степом, осілою і кочовою людністю, на перехрестях старовинних трактів, відкритих як для торгівлі, дипломатії, так і для страхітливих, спустошливих розбоїв, робили цей край зоною інтенсивних контактів і взаємовпливів різних цивілізацій і культур. Приблизно з XVII ст. визначальними для історичної долі краю стали взаємовідносини між українською та російською культурами в широкому розумінні цього слова.

В ході своєрідної Реконкісти українці та росіяни спільними зусиллями заселили і відвоювали територію Слобожанщини в жорстокій боротьбі з сусідніми державами. Утворена ними духовна і матеріальна культура увібрала в себе найрізноманітніші прояви обох культурно-національних стихій. Символи історичного буття на цій території — оспівана в художній літературі і мистецтві чудова природа, геній Г. С. Сковороди, блискуче сузір'я викладачів і вихованців Харківського університету — однаково дорогі і зрозумілі серцю українця і росіянина. Занепад або зникнення будь-якої з цих культур мали б фатальні наслідки для іншої.

Дослідження історичного минулого краю налічує майже 200-літню традицію. Воно гідно представлено іменами І. І. та Г. Ф. Квіток, І. І. Срезневського, О. Філарета, П. Головінського, А. С. Лєбєдєва, Є. О. Альбовського, В. Я. Данилевського та багатьох інших. Але своє найповніше і найяскравіше втілення історичне краєзнавство Слобожанщини знайшло в творчості видатного українського історика, академіка АН УРСР, відомого громадського діяча Дмитра Івановича Багалія (1857—1932).

Наукова спадщина Д. І. Багалія включає близько 350 публікацій, в тому числі підручників, монографій, археографічних видань і статей з історії України і Росії. Але центральне місце серед них посідають дослідження з історії Слобідської України. Слави літописця Слобожанщини історик зажив ще за свого життя. Його фундаментальні монографії і збірки докумен-

тів, присвячені історії залюднення, соціально-економічного і культурного розвитку краю, творчості Г. С. Сковороди, історії міста Харкова і Харківського університету одразу ввійшли в широкий науковий і культурний обіг і привернули до себе увагу найвидатніших діячів вітчизняної культури: Л. М. Толстого, І. Я. Франка, В. І. Вернадського, І. Ю. Рєпіна. В них відбилися характерні риси світогляду і творчої манери дослідника, винесені з школи його учителя, видатного українського історика В. Б. Антоновича.

Як історика, Д. І. Багалія відзначає, в першу чергу, інтерес до історії окремих областей — регіонів країни і в цьому зв'язку — питань археології, історичної географії та демографії, етнографії. Позитивістська методологія, якої дотримувався вчений, а також відсутність справжньої свободи наукового пошуку в загальній політичній атмосфері тогочасної Росії зумовили нехіть Д. І. Багалія до методологічних штудій і теоретичних узагальнень, прагнення сховати власну думку за нагромадженням документального, в першу чергу архівного матеріалу. Незважаючи на це, тематика, загальний характер наукових досліджень Д. І. Багалія завжди були актуальними для свого часу. Вони позначені рисами історичного оптимізму, вірою автора в торжество людського генія, прогресивний розвиток і неухильне вдосконалення людського суспільства. Д. І. Багалій завжди підкреслював ефективність громадської ініціативи і самоврядування, представницьких органів управління, відстоював необхідність правових відносин і рівності всіх громадян перед законом.

Цими ж ідеями живилася і широка громадсько-політична діяльність Д. І. Багалія, нерозривно зв'язана з науковою; їх взаємовплив і взаємопроникнення.

Д. І. Багалій належав до тієї славної плеяди діячів вітчизняної культури XIX — початку XX ст., натхненних ідеями демократичних реформ, прогресу, народної просвіти, зусиллями яких велетенська імперія, всупереч волі її «пастирів», піднімалась до вищих форм економічного, культурного і політичного життя. Цій меті була підпорядкована активна діяльність історика в громадських культурно-освітніх установах Харкова: історико-філологічному товаристві, товаристві грамотності, громадській бібліотеці, на посадах виборного ректора Харківського університету і міського голови.

Працюючи майже все життя в Харкові, піклуючись про розвиток провінції, Д. І. Багалій в той же час не був фігурою суто місцевого масштабу. На початку XX ст. він став одним з провідних українських істориків, засновником і авторитетним керівником школи дослідників історії Слобідської і Лівобережної України в Харкові. В свою чергу, активна громадська діяльність ученого зробила його помітною фігурою в рядах ліберальної наукової інтелігенції, лідером академічної групи в Державній раді 1906 і 1912—1914 рр., де він був чи не єдиним виборним представником від провінційних російських університетів.

Цікаво було б порівняти наукову і громадську діяльність Д. І. Багалія і його молодшого сучасника, теж учня В. Б. Антоновича,— М. С. Грушевського. Звичайно, не місце і не час робити це в короткій передмові, але, на нашу думку, подібний короткий відступ може допомогти читачеві краще зрозуміти особливості світогляду Д. І. Багалія, його місце в українській історіографії, а також шляхи розвитку самої історичної науки на Україні.

М. С. Грушевський, діючи довгий час в своєрідних, відмінних від російських політичних умовах Австро-Угорщини, на грунті культурних і історичних традицій Західної України, представляв зовсім інший напрямок національної історичної науки і громадсько-політичної думки.

Якщо Д. І. Багалій вивчав історію окремих областей-регіонів України, очевидно, поділяючи думку керівників Старої Київської громади про передчасність створення узагальнюючих праць з історії українського народу в межах всієї його етнічної території, то М. С. Грушевський, як відомо, орієнтувався саме на них. В зв'язку з цим стрижнем праць Д. І. Багалія було географічне начало, а М. С. Грушевського — національне. В той час як наукова і громадська діяльність Д. І. Багалія проходила в основному під гаслами аполітичного культурництва, у М. С. Грушевського вона була відверто політизована. Наскільки Д. І. Багалій уникав методологічних пошуків і узагальнень, настільки ж М. С. Грушевський виходив з необхідності утворення історико-філософського підгрунтя для вивчення історичного процесу. Не можна не помітити також, що в той час як Д. І. Багалій вивчав історію України в тісному зв'язку з Росією і закликав до українсько-російського єднання, М. С. Грушевський розглядав минуле і майбутнє українського народу з позицій «відрубності» і дотримувався західноєвропейської орієнтації. На нашу думку, численні розбіжності в діяльності обох дослідників відбивали не тільки їх особисті риси і уподобання, умови наукової і громадської творчості, а й різні етапи формування і розвитку української нації — мовно-культурницький і політичний. Наприкінці 20-х років особисті відносини між Д. І. Багалієм і М. С. Грушевським, які ніколи не були теплими, загострилися ще більше. Але в загальному контексті розвитку власне української історичної науки творча діяльність як Д. І. Багалія, так і М. С. Грушевського, свідчила про поступовий розвиток української історіографії кінця XIX — початку XX ст.

* * *

«Історія Слобідської України» — один з кращих творів у науковому доробку Д. І. Багалія, квінтесенція його багаторічних розвідок з історії краю. На сьогодні це єдина цілісна робота з історії Слобожанщини, що охоплює період з моменту його заселення приблизно до початку XX ст. і включає в себе важливі проблеми історичної географії і етнографії краю, його соціально-економічного і політичного розвитку, історію духовної і матеріальної культури, побуту населення, тощо. Водночас це одна з перших в українській історіографії науково-популярних книжок, що відігравала роль підручника позашкільної освіти і самоосвіти для масового читача. Написана простою і зрозумілою українською мовою з деякими діалектними особливостями, характерними для Слобожанщини, насичена фольклорно-етнографічним і ілюстративним матеріалом, «Історія Слобідської України» для багатьох стала також першим посібником з української мови і українознавства в цілому. Цікаво відзначити також, що це перша крупна робота самого Д. І. Багалія, написана українською мовою, якою відтоді починають друкуватися майже всі його наукові твори.

«Історія Слобідської України» є цікавою пам'яткою нового етапу розвитку української немарксистської історіографії, що настав після повалення царизму.

На жаль, нам поки що мало відомо про особливості історіографії історії України тих часів. Це стосується політичних і науково-організаційних умов її існування, боротьби різних течій і напрямків, переважаючої тематики і її зв'язку з суспільно-політичною кон'юнктурою, обставин творчості її представників. Заіржавіли за півсторіччя двері «спецхранів», одкриваючись з великим зусиллям і рипінням, лише починають випускати з-під арешту імена і твори інтелектуалів, які роздумували над проблемами,

що так хвилюють наше суспільство сьогодні. Знайомство з їх доробком розширює горизонти світогляду, допомагає знайти кінці і зав'язати вузликом вже вкотре обірвану нитку вітчизняної культурно-історичної традиції.

«Історії Слобідської України» Д. І. Багалія в цьому відношенні пощастило набагато більше, ніж іншим творам. Вона ніколи не приховувалась від читача. Її частенько згадували в загальних і спеціальних наукових виданнях, навіть видавали за досягнення радянської історичної науки періоду її становлення, коли, мовляв, не всім ще було дано піднятись до марксизму. Якщо ж ця книга і стала нині бібліографічною рідкістю, то перш за все через свою популярність у масового читача.

Вивчення обставин написання цієї роботи переносить нас в бурхливу атмосферу революційних подій і сподівань 1917 р., швидкої політизації українського національно-визвольного руху, його виходу на рубежі державності, що змушувало широкі верстви населення, ведучі політичні партії і організації окреслити своє ставлення до проблеми національного самовизначення. Це були часи різкого зростання громадського попиту на українознавчу і україномовну літературу, завоювання останньою масового читача. Не випадково відомий історик України, росіянка за походженням і мовою, О. Я. Єфіменко відзначала в 1918 р. в «Письмах из хутора», що «... украиноведение есть в данный момент неотложная острая потребность, настоящий духовный голод украинской жизни». В ходу були видання, присвячені національному питанню, проблемам взаємовідносин центру і областей, злободенна публіцистика, словники і самовчителі української мови та ін. Обставини життя вимагали задовольнити пекучу потребу людей в початкових знаннях, яких не давала стара освіта. Поважні учені — історики, філософи, економісти, філологи і соціологи, відклавши на деякий час фундаментальні дослідження, ставали популяризаторами, публіцистами і політиками, орієнтуючись передусім на масову аудиторію.

Д. І. Багалій не був винятком. Зустрівши звістку про Лютневу революцію на посаді міського голови Харкова, він гаряче вітав повалення самодержавства і взяв активну участь у виборах в нові органи міського самоврядування. Вперше за свою довгу і вдалу громадсько-політичну і наукову кар'єру вчений виступив під прапорами українських ліберальних політичних партій. Зокрема, його кандидатура в члени органів міського самоврядування була висунута Українським демократичним блоком, створеним харківською українською інтелігенцією під егідою Української партії соціалістів-федералістів. Одночасно з Д. І. Багалієм по цьому ж списку балотувався відомий український письменник, драматург, музикант Г. М. Хоткевич.

Розквіт політичної свободи в країні після повалення самодержавства давав можливість для створення українських шкіл і гімназій, різноманітних курсів для підготовки національних кадрів. Зокрема, в Харкові під тиском громадськості восени 1917 р. міська дума прийняла рішення про відкриття у місті кількох українських гімназій, в зв'язку з чим при місцевому комерційному інституті відкрилися постійно діючі курси з українознавства для вчителів. Окремі дисципліни там викладали, між іншим, Д. І. Багалій, Г. М. Хоткевич, М. Ф. Сумцов, В. О. Барвінський.

Видання масової літератури з різних галузей знань для широкого читацького загалу українською і російською мовами взяло на себе видавництво Харківського кредитного союзу кооперативів «Союз», залучивши до цієї благородної роботи кращих фахівців. Так, серію книжок культурно-історичної бібліотеки редагував Д. І. Багалій; бібліотеки природознавства — проф. В. І. Талієв, сільськогосподарської — проф. А. Н. Челінцев. В цьому видавництві друкувалися українською мовою також твори для дітей, підручники,

хрестоматії, посібники і словники. Першою з книжок в серії культурно-історичної бібліотеки була видана «Історія Слобідської України», написана Д. І. Багалієм на спеціальне замовлення видавництва.

На жаль, і досі не знайдено рукопису твору, що утруднює визначення часу його написання. Деякі вказівки на це знаходимо в тексті книжки. Так, в розділі І Д. І. Багалій натякає, що фактичні дані в історії Слобожанщини можуть мати і практичний інтерес для вирішення «... питання про з'єднання Слобідської України з Україною взагалі, про територіальну автономію України або про вибори в установчі українські збори...» Як відомо, вибори в Українські установчі збори намічалося провести в кінці грудня 1917 р.— отож процитовані рядки не могли бути написані пізніше цього часу. На можливий час написання роботи вказує і назва останнього розділу роботи — «Харків яко українське місто». Відомо, що лекцією під такою назвою влітку 1917 р. Д. І. Багалій відкрив курси українознавства у Харківському комерційному інституті. Цілком імовірним буде припущення про зв'язок між названою лекцією і відповідним розділом книги. Нарешті, перші рецензії на «Історію Слобідської України» з'явилися в українській пресі вже в липні 1918 р. Таким чином, припускаємо, що текст монографії писався Д. І. Багалієм протягом 1917 р., точніше — в його середині або другій половині, тобто в максимально стислі строки. Наслідки деякого поспіху відбилися, перш за все, в загальній редакції тексту: це, зокрема, стилістичні і граматичні хиби, друкарські помилки, нечіткість хронологічних рамок роботи, невитриманість наукової термінології, перевантаженість окремих сторінок фактичним матеріалом.

Створюючи цю роботу, Д. І. Багалій переслідував виразну просвітницьку мету. «"Історію Слобідської України" — підкреслював він,— треба знати і нашій інтелігенції, котра працюватиме серед слобідсько-українського населення, і самому народові, котрий своєю кров'ю обороняв цю країну од ворогів». Учений прагнув показати історичні корені і традиції одного з найбільш русифікованих в силу цілої низки історичних обставин регіонів України, його органічну належність до українського етнічного і культурного тіла. Це було тим більш необхідним, що спроби харківської української і частини російської інтелігенції розширити сферу вжитку української мови і культури, створити необхідні для цього економічні, соціальні і правові гарантії зустрічалися з різними формами протидії з боку шовіністично настроєної або байдужої до подібних проблем більшості.

Можливо, цим пояснюються незвична для творів Д. І. Багалія полемічна загостреність окремих місць роботи (приміром, назва розділу 13 — «Харків яко українське місто», напевне, звучала незвично для вуха харків'янина), розсипані по всьому тексту твору заклики вивчати, знати і поважати українську культуру і мову. Гаряче відстоюючи необхідність розвитку культури рідного народу як неодмінну передумову його прогресу, Д. І. Багалій ніколи не опускався до вузького націоналізму. В усіх своїх роботах він підкреслював історичну закономірність тісних українсько-російських взаємин. Це знайшло своє відображення і в «Історії Слобідської України». Як об'єктивний історик, Д. І. Багалій краще, ніж будь-хто, розумів, що «... з усіх українських земель Слобідська Україна була найтісніше і найщільніше зв'язана з Москвою, в її устрої й культурі ми бачимо і українську, і російську стихію, що існували поруч одна з одною на її території». Надзвичайно актуально звучать сьогодні ці, написані більше ніж 70 років тому, слова.

В основу роботи покладено загальноісторичну концепцію, якої дотримувався Д. І. Багалій в дожовтневий період своєї творчості: невпинного прогресу, розвитку цивілізації від простих до більш складних і витончених

форм, від воєнного суспільства до цивільно-правового, тощо. В центрі уваги автора — народ, особливо його широкі верстви, на боці яких знаходяться всі симпатії дослідника. З великим співчуттям до простих людей змальовує Д. І. Багалій поневіряння переселенців на їх нелегкому шляху до нової батьківщини, тривожне, сповнене смертельної небезпеки життя на степовому кордоні, нескінченні утиски, побори і повинності з боку держави і панства, якими супроводжувалося поступове закріпачення селян і козаків. З точки зору народу розглядає вчений і значні політичні події в історії Росії і України XVII—XVIII ст., залучаючи для цього значний фольклорний матеріал. Загалом «Історія Слобідської України» набагато яскравіше, ніж попередні роботи Д. І. Багалія, відбиває народницькі елементи його світогляду.

Структура роботи своєрідна. «Історія Слобідської України» складається з окремих розділів-нарисів, приблизно однакових за обсягом, але не завжди рівноцінних за широтою проблематики. Більшість цих нарисів висвітлюють різнопланові питання історичної географії (1), заселення (2), економічного розвитку краю (7, 8), побуту (9), релігійного життя (10) і освіти (11), в той час як інші торкаються більш конкретних проблем: скажімо, розділ 6 («Вибори до Катерининської комісії для укладання нового «Уложения» і накази слобожанських представників») або 12 («Український філософ Григорій Савич Сковорода»). Вище ми вже зазначали, що «Історія Слобідської України» — немовби квінтесенція попередніх багаторічних досліджень Д. І. Багалія з історії краю. Але водночас вона була новим кроком уперед в цьому ж напрямку. Так, враховуючи потреби часу, історик додав до своєї роботи нові розділи, які потребували самостійного дослідження, але звучали напрочуд актуально в умовах політичного життя 1917 р. на Україні: розділ 4 торкався автономії Слобожанщини в складі Росії, розділ 5 був присвячений соціально-класовій структурі, взаємовідносинам між різними класами-станами в слобідсько-українському суспільстві, розділ 8 — землеволодінню, розділ 9 — культурі і побуту українського населення краю. Незважаючи на те що в цілому хронологічний принцип розподілу матеріалу в книзі, як правило, підкоряється проблемно-тематичному, структура дослідження вдало відбиває не тільки історичні погляди Д. І. Багалія, а й основні етапи історичного шляху Слобожанщини і дає досить повне уявлення про її освоєння, соціально-економічний і культурний розвиток по мірі входження цієї території у відповідні державно-правові структури і норми буття Російської імперії. Разом з тим помітною прогалиною нині виглядає відсутність спеціальних розділів про археологічне минуле краю, воєнну історію Слобідських полків, класову боротьбу. Основну наукову літературу до висвітлення цих проблем ми подамо в коментарях.

Слід вказати і ще на одну характерну рису «Історії Слобідської України» — документалізм. Книга написана на широкому і достовірному фактичному матеріалі, який Д. І. Багалій, вірний принципові «Хай джерела говорять самі за себе», щедрою рукою вводив в текст праці. Це стало надійною гарантією об'єктивності монографії, багатства її змісту — риси, які особливо цінує наш перенасичений ідеологізованою продукцією читач. В той же час широке введення в науковий обіг документального архівного матеріалу, нерідко в його оригінальному вигляді, дещо утруднює сприйняття змісту непідготовленою до цього людиною.

Закінчуючи коротку передмову, буде доцільно сказати кілька слів про долю наукової спадщини Д. І. Багалія. Його роботи перевидавалися ще за життя історика, що свідчило про їх популярність. В 1927 р., коли радянська громадськість урочисто відзначала 70-річний ювілей Д. І. Багалія, Рада Народних Комісарів УРСР прийняла спеціальну постанову про видан-

ня зібрання творів вченого, куди мали увійти всі його основні роботи з історії Слобідської, Лівобережної і Південної України, а також автобіографія, написана у вигляді спогадів. Декілька праць Д. І. Багалій встиг майже повністю підготувати до друку. Але кінець 20-х — початок 30-х років були не найкращим часом для подібних заходів. В умовах закріпачення суспільного життя тезою про «загострення класової боротьби по мірі просування нашої країни до соціалізму» до загального і дещо абстрактного ярлика «буржуазна» по відношенню до творчості Д. І. Багалія офіційна ідеологічна машина дуже скоро додала ще й «вульгарно-матеріалістична», а пізніше — навіть «буржуазно-націоналістична». Врешті-решт, це стало підставою для того, щоб деякі роботи радянського періоду (зокрема, про Г. С. Сковороду), а також мемуари історика, матеріали святкування його ювілею в 1927 р. надовго осіли в «спецхрані». Питання про перевидання історичних досліджень Д. І. Багалія неодноразово піднімалося науковою громадськістю СРСР, починаючи з 60-х років. Але тільки зараз воно перейшло на реальний грунт. Сподіваємося, що це тільки початок.

В. В. Кравченко, кандидат історичних наук

Культурно-Історична Бібліотека
під. ред. проф. Д. І. Багалія.

ІСТОРІЯ СЛОБОДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Проф. Д. І. БАГАЛІЯ.

ИЗДАТЕЛЬСТВО „СОЮЗ"
Харьковскаго Кредитнаго Союза Кооперативов
1918.

ПЕРЕДМОВА

Нарід завжди творить свою історію і державний устрій і його національні форми. І про се треба добре пам'ятати, бо усяка інша ненароднія історія буде однобока. Щодо історії України, то вона у основі своїй завжди була народньою. І справді: рівняючи історію великоросійського народа у московську добу і історію українського народа під Литвою та Польщею, ми бачимо, що у першій головне місце зайняло складання Московської держави, котре утворювали більш усього московські царі, а український нарід тоді зовсім не мав своєї власної держави і своїх царів і боровся з польською державою. На сю боротьбу він стратив усі свої сили, усе своє завзяття, усе своє життя, пролив ціле море своєї крові. Раніше українські історики особливу увагу звертали не на внутрішнє життя, а на події, бо вони справді були дуже цікаві, поетичні, драматичні, торкалися й народнього життя, бо їх творив нарід під проводом своїх проводарів — гетьманів, кошових отаманів і т. п. Але вже українські історики 60-х років, як Вл. Антонович, Ол. Лазаревський, стали на інший шлях: вони викинули прапор внутрішньої історії України. Я 35 років іду під сим же прапором, бо почав розробляти історію українського народа з 1882 року і більш усього працював по історії Слобожанщини, бо сам тут пробував. Тепер, коли український нарід скинув кайдани, у нього збільшилася потреба знати свою історію. Історію Слободської України треба знати і нашій інтелігенції, котра працюватиме серед слободсько-українського населення, і самому народові, котрий своєю кровію обороняв сю країну од ворогів. Обробляючи землю, він поливав її своїм потом, творив історію, а тепер захоче й повинен буде її знати, бо сам нині коватиме свою долю, своє щастя, свою волю. Історія Слободської України є частина загальної історії України. І через те її захоче знати і увесь відроджений у своїй національній самосвідомості український нарід. А у населення Слобожанщини нехай його національна самосвідомість починається з того, що найближче до нього — з свідомості про те, що творили його діди та прадіди,— з історії Слобожанщини. І хай ся історія буде справжньою історією народа — його подій, його життя, його горя, його радощів, його думок, мрій та надій і знову-таки *усього* народу — усіх його колишніх станів: і козацтва, і його старшини, і поспільства, і міщанства, і духовенства з їх матеріальними здобутками, просвітою і культурою, з усім національним обличчям.

У народів Західної Європи, наприклад, у швейцарців ми бачимо велику прихильність до їх місцевої історії, археології, ми бачимо у них навіть місцеві музеї. Європейські педагоги завжди вимагають, щоб іще з нижчої школи починалася знайомість учнів перш усього з тим, що вони бачуть біля і навкруги себе, щоб вони це зрозуміли, бо коли зрозуміють, то й шануватимуть, й цінуватимуть, і любитимуть. А коли се буде, то се буде дуже корисне і для науки, бо тоді не гинитимуть так, як нині, пам'ятки нашої старовини. Повинні і ми свою місцеву історію ввести у програми нижчої народньої школи, у програми шкіл для дорослих і задля позашкільної просвіти.

Д. Багалій

ГЕОГРАФІЧНИЙ НАРИС СЛОБОДСЬКОЇ УКРАЇНИ І ПОЧАТОК ЇЇ ЗАСЕЛЕННЯ

Дике поле — Слободська Украіна, її поверх і взгір'я. Річки і їх вплив на заселення. Степ і ліс — їх вплив на заселення. Природні багацтва Слободської України. Татарські броди та перелази. Шляхи. Новоросійський степ. Московське заселення України. Українські переселенці з Польщі у XVI і першій половині XVII ст.

Дике поле — Слободська Україна, її поверх і взгір'я. Слободська Україна — се одна з частин нашого рідного краю України. Цікаво, що наш Харківський український філософ Григорій Савич Сковорода називав Лівобережну Україну, або, як він казав, Малоросію[1], своєю матір'ю, а Слободську Україну — своєю рідною тіткою, бо тут він проживав і любив сей край, як пояснює його біограф М. І. Ковалинський. Виходить, що у кінці XVIII ст., коли жив Сковорода, по скасуванню автономного строю Гетьманщини[2] і Слободської України, назвисько «Україна» належало власне до Слободської України[3]. І справді, ся країна більш, ніж остатні частини української землі, повинна була так прозиватися в територіяльнім значінню сього слова, бо се була «україна», цебто окраїна[4], русько-української землі[5]. Колись руський літописець називав україною Руських земель погряниччя Переяславської землі з половецькими степами[6]; і там і тут відчуваємо, окрім етнографічного, і географічне значіння сього слова. Для кожного мешканця дніпровського Правобережжя і навіть Лівобережжя тодішнє дике поле[7], котре потім заселили своїми слободами українські переселенці і котре раніше, у домонгольську добу, у XI—XIII ст. було заселено прадідами слобожан — древніми русичами Чернігово-Переяславської землі, хоч було дідизною[8] українців XVII ст., але далекою україною. Слободська Україна нині займає майже усю Харківську губернію й деякі з повітів Курської і Воронезької губерній. Подивимося тепер, що се була за країна з географічного погляду. Се була площа, по котрій де-не-де простяглися невеличкі взгір'я. Вища інших була північна частина Харківщини, а на південь вона робилася все нижчою та нижчою, доки не доходила до отвершків Донецьких стягових гір. Курська губернія найвища серед сусідніх Харківської і Воронезької, але й там є тільки стягові гори. По них ішов водорозділ Дніпровського і Донського водозборів, де лежав славетний в історії края Муравський шлях[9]. А вже від сього водорозділу розходилися на захід ложбини з балками і ярами, де багато було річок і струменів. Воронезька губернія теж невисока

і поділяється річкою Доном на дві частини — західну, більш високу, і східну — нижчу, де тільки праворучні береги річок трохи вищі, ніж уся низина навкруги. Усі три губернії не тільки не отділяються одна від другої якимись там межами, а навпаки зв'язуються одна з другою їх стяговими горами. Східня частина Воронежчини належить до Донського краю, з котрим її зв'язує Дін. Найбільш високим і забезпеченим від ворога місцем було правобережжя річок Дніпра і Дона; воно виявляло чудову природню красу. На Донцеві в теперішньому Ізюмському повітові були Святі гори, про котрі ми маємо звістки в дуже давніх пам'ятках нашого письменства; на них тепер красується Святогорський монастир[10]. Скільки разів не був я у Святих горах,— і завсігди з великим почуттям дивився на величню панораму, котра одкривалася перед моїми очима з тих крейдяних скель, де збудована церква на такому, як здавалося, ненадійному грунті. З високого правого берега Донця відкривався широкий краєвид на донецьке лівобережжя, з його широкими, просторими ланами, лу́гами і лісами. І ясно стає тоді, якою природньою твердинею являлися Святі гори для руського народу проти татар, котрі володіли тоді Донецькими степами. Вже на початку XVI ст. російські вартові й станичники оповідали Герберштейну (посланцеві германського імператора)[11], що вони бачили у Святих горах якісь-то кам'яні статуї і фігури, се, певно, й були крейдяні скелі Святогір'я, а, може, ще й кам'яні баби, яких чимало залишилося по степах України ще і в наші часи. На Дону, там, де річка Тиха Сосна вливається в Дін, пишаються дивною красою Дивні гори, котрі описав митрополит Пимен у своїй подорожі до Царьгорода у XIV ст.:«Оттуда ж,— писав він,— приплыхомъ къ Тихой Соснѣ і видихомъ столбы каменны бѣлы дівно же й красно стоятъ рядомъ, яко стозі мали, бѣлы ж і свѣтли зѣло надъ рекою Сосною». І тутечки, на сім чудовім місці, був заснований Дивногорський монастир, а в п'яти верстах од нього зосновався Шатрищегорський монастир на високій могилі Шатрище. Небагацько було в Слобожанщині, як ми бачили, гір, і через те її міста і навіть села будувалися на городищах, себто запустілих стародревніх руських городах дотатарської доби, бо вони — сі городища — були як би природними кріпостями серед рівного степу, що простягся без кінця і краю.

Річки і їх вплив на заселення. Річки Слобожанщини належать до Дніпровського й Донського водозборів; меншість — до першого, більшість — до другого. Тепер з тих річок жодна не судоходна, але колись було інакше: Сіверський Донець, Псьол, Воркла і Оскол були судоходні, бо на дні їх знайдені якорі, а по Донцеві сплавлялося колись чимало байдаків[12] з хлібом від Бєлгорода до Чугуєва, а звідти їздили й на Дін. Од Чугуєва до козацького городка Донецьких Роздорів треба було їхати водою три тижня, а звідтіля до Озова[13] ще чотири дні. Їхати вверх, проти води, звісно, було трудніше й далеко до́вше. По Осколу у кінці XVI ст. московські служилі люди пливли на байдаках до гирла сеї річки з усім припасом для будування міста Царе-борисова (в теперішньому Ізюмському повітові біля Святогорського монастиря)[14]. В царювання Івана Грозного славний козацький отаман Дмитро Вишневецький (козак Байда козацьких дум)[15] побудував чайки[16] і спустився на них у Дніпро, щоб плюндрувати[17] кримські кочовища. Але з XVIII ст. слободсько-українські річки починають щороку міліти, бо ліси тоді зменшилися й порідшали і береги багатьох річок через те оголилися, річки замулювалися мулом з ярів, балок та гребель і гаток, зложених для млинів, коли повінь зносила з них хмиз та багно. Вадило річкам і те, що вони текли у широких долинах, весною розливалися і затоплювали низину, а потім під спекою гарячого сонця висихали. Праві береги річок були, звичайно,

покриті лісом, а ліві були низькі й лугові, а іноді піскуваті. Такі береги мали — Донець, Ворскла, Псьол, Мерла, Харків, Нежеголь і інші. Але є й такі річки, як, наприклад, Уди, Лопань, Мож, Корень, Короча, Мерехва, що мали ліси по обох своїх берегах. Були і зовсім степові річки без усякого лісу, як Вовча, Мокрий Бурлучек, Балаклія, Ізюмець.

Який же вплив мали річки на заселення краю? Вони були звичайними шляхами для розселення людності. Дніпровські вітки — Псьол, Сула, Ворскла — зв'язували Слободську Україну з Лівобережною — Полтавщиною; р. Вир у Сумському повіті Харківщини вливається у р. Сейм, а той у Десну — головну річку Чернігівщини. Псьол і Ворскла починаються у Курщині, а головна річка краю Донець зв'язувала Курщину й Харківщину з Доном і Донським козацтвом. Вітки Донця, Оскола і Айдара наближаються

Мал. 1. П. О. Левченко. На Харківщині. (Харківський художній музей)

до Воронезького краю. Дніпровські річки зближалися з донськими: вітка Ворскли — Мерчик — підходить до вітки Донця — Уд, а Ворскла — до Донця. Маленькі річки мали теж вплив на заселення і розселення перших поселенців країни. Як колись давньоруські слов'яне селилися понад річками, так саме і слобожане перш усього починали селитися там, де було більше води. Ось через що західні частини краю заселилися густіше й раніше, ніж східні, бо на сході було менше річок. Усі найважніші й найстаріші міста й слободи осажувалися на річках: Суми — на Пслі, Лебедин — на Ольшані, Охтирка — на Охтирці, Вільний — на Ворсклі, Краснокутськ і Богодухів — на Мерлі, Золочів — на Удах, Валки — на Мжі, Харків — на Харкові і Лопані, Цареборисів — на Осколі, Вовчанськ — на Вовчій, Тор (Слов'янськ) — на Торці, Чугуїв, Зміїв, Ізюм, Святогорський монастир — на Донцеві. По маленьких річках ішло народне заселення. В річках гатили греблі й робили млини.

Степ і ліс — їх вплив на заселення. Не дивно, що сі степи спокон віку вабили до себе таборища кочових гуннів, аварів, печенігів, торків, куманів і татар. Їм не треба було сталої оселі, не треба було обробляти землю й вести хліборобство: кочовник жив і годувався з кінських табунів, з овечих отар, а вони паслися майже цілісінький рік на степах; зимою він спускався на південь, а улітку підіймався на північ. Осілому на Україні поселенцеві нелегко було знайти колись половчанина, а потім татарина в його кочовищах:

шукай, як то кажуть, вітра в полі. А татарин навпаки — раптом наїздив на села й хутори землероба, убивав і уводив у неволю селян — слобожан, грабував скотину і усе добро. Ось через що слобожане повинні були захищатися від татарських нападів лісами, болотами, горами, високими могилами, городищами, земляними валами, дерев'яними огорожами, засіками і таке інше. Виходить, степ не був перепоною для розселення осілого люду, але разом з сим він не захищав його від татарина.

Інше діло ліс. Він трохи затримував заселення, але разом з тим й захищав осілого переселенця від ворожих нападів: на лісову слободу трудніше було неждано-негадано напасти і татаринові, бо йому треба було вільного, одвертого шляху, щоб пуститися навтікача, як прийдеться піймати облизня[18]. Лісу тоді було незмірно більше, ніж тепер. Я зібрав дуже багато звісток про ліси у Харківщині XVII і XVIII ст., по сих звістках можна було б навіть скомпонувати мапу (карту) лісів Слобожанщини за ті давні часи, на зразок звісної мапи Боплана[19]. Ліси й поляни, наприклад, чергувалися по усьому побережжю Донця від Оскола до Змієва; по вітках Донця теж ішли густі ліси, іноді по обох берегах; усі ті ліси мали свої назвиська — Ізюмський ліс, Теплинський, Черкаський і т. п. Багато було лісів по річках Удах, Лопані, Харкову, Бабці і Тетлезі, Ворсклі, Пслу, Сулі, Мерлі. На мапі Боплана ми бачимо великий ліс по Ворсклі од верховини поза Охтирки до Мерли. Ліси, звичайно, простягалися по правому високому берегу річок, але часто бувало й так, що й по лівому тяглися теж ліси. Частіш усього зустрічалися вільха, ліщина, верболіз. За лісами починався степ. По ребрах і верховинах балок траплялися й окремі ліси — байраки.

Природні багацтва Слободської України. З лісу слобожане робили собі дерев'яні кріпості навколо міста й замки у самому місті, будівлю і все, що потрібно було в хазяйстві; нищилося страшенно багато ліса також на буди, гути, бурти, вітряки, млини і винниці[20], котрі зараз почали будувати українські слобожане, як тільки одержали привілеї на усякі промисли. Більш усього переводилося лісу у винницях, бо тоді кожен українець мав право гнати горілку. Натура щедро наділила Слобожанщину самородними здобутками — усякими дикими й садовими деревами: грушею, яблунею і кущами — терном, ліщиною, порічками, агрусом, калиною, бузиною. Садки з пасіками були частенько першими оселями — хуторами країни. Край був багатий диким звіром: у лісах водилися зубри, медведі, вовки, бабаки, тхорі, бобри, соболі, лисиці, куниці, борсуки-харсуни (Meles taxus), зайці, білки, виднихи, або видри, горностаї, лосі, вепрі, у степах — сайгаки і дикі коні. Дикого птаства теж було дуже багацько — куріпок, перепелів, хохітви (стрепетів), бекасів, вальшнів, дрохв, тетерваків, соколів, кречетів, яструбів, куликів, вуток, журавлів, лебедів, орлів. Не дивно, що тоді розповсюджено було ловецтво. У річках була страшенна сила риби, найбільш усього у Дону, у Донцеві, Ворсклі, Пслу. Мінералів було обмаль — тільки солі було дуже багато, і її здобували на торських (по річці Тору), нині слов'янських, і маяцьких озерах. Ізюмська околиця Слобожанщини оселена була найголовніше тими переселенцями, котрих приваблювала отся сіль, яку потім чумаки розвозили по усіх усюдах. Здобували, окрім солі, ще й камінь для жорнів, крейду, котра йшла на хати-мазанки, гончарську глину, з котрої вироблявся усякий глиняний посуд. Отже для культурного життя, розвою і достатків ся країна була дуже здатна. Грунт був більш усього чорнозем, земля була невиорана, а цілина, вона родила й жито, й пшеницю, і усяку пашницю, огородину й садовину. У Чугуєві заведені були, окрім баштанів з кавунами й динями, навіть виноградники для московських царів. У широких безкраїх степах легко було розводити та розплоджувати табуни коней

та рогатої худоби, отари овець, гурти волів, череди корів та телят. Клімат був тутечки несуворий — повітря весною, літом і восени тепле.

Татарські броди та перелази. Все це вабило до себе людність, але після монголо-татарського нападу ся країна довго була вільна, гуляща, а звісно, як кажуть, де є гуляще місце — там і сідай. Ось таким гулящим місцем і були дикі степи; татари сюди частенько навідувалися й понадавали навіть свої татарські назвиська деяким перевозам — перелазам — на Донцеві, як ми бачимо це у «Книзі Великого Чертежа»[21]. Згодом Москва[22] поставила тут своїх вартових і станичників, котрі дозором дозирали й пильнували степ, мали на йому свої варти й станиці[23], клали тамечки свої «пам'ятки», себто листи зі звістками про зустріч з татарами і про їх напади і заміри нападів на Україну; звістки про це вони одержували від татарських полонеників — бранців, або, як тоді казали, «язиків», бо вони повинні були розказати усе, що знали про свої напади. Відновлялася боротьба за степ між татарином-кочовником і осілим слов'янином-русічем, і багато сили стратила Русь, доки не посіла й не опанувала Дике поле. Татари добре знали шляхи у заселену Московщину і вибірали такі, щоб не треба було переправлятися через глибокі й широкі річки. А коли все ж таки траплялася їм на дорозі яка річка, то на ній знали вони свої осібні броди, або перелази, щоб, як кажуть, не спитавши броду, не сунутися в воду. «Книга Великого Чертежа» перелічує нам одинадцять таких бродів або перелазів — Каганський, Абашкин, Шебелинський, Ізюмський, Татарський і інші; окрім сіх було ще багато інших, котрі не мали назвиська. Були татарські перелази і на інших річках — на р. Сеймі, Коломаку, Вовчій, Мерчику, Торчі, Осколі; на Тихій Сосні було 14 перелазів, на котрих зроблені були башти і палі (ощепени — надолби).

Шляхи. Татарські шляхи в Україну простяглися по межиріччя. Славетний Муравський шлях простував по межиріччю Дніпрового й Донського водозбірів од самого кримського Перекопу до Тули проміж верховин багатьох річок, але не пересікав ні одної з них. З Перекопу сей шлях ішов до верхів'я Молошних Вод, проходив поміж верхів'ями Молошних і Кінських Вод, по р. Бику, ішов між р. Вовчими Водами і Торччю і далі по Харківщині і Курщині теж поміж річками Дніпровського і Донського водозбірів, потім по межиріччю водозбірів Дона й Оки до Тули; сім шляхом татари доходили колись до Тульської засіки[24]. Він проходив по теперішній Таврійській, Катеринославській[25], Харківській, Курській і Орловській губерніям. Між річками Мжою і Коломаком, у теперішньому Валківському повітові, був глибокий яр — перекоп, котрий об'їхати було неможливо, бо з обох боків сюди підійшли ліси й болота. Тамечки з давніх давен стояли московські вартові. Як ми згадаємо, що Тула од Москви у 160 верстах, тоді й побачимо, як далеко заходили татари в Московщину у кінці XVI і в початку XVII ст.

Від Муравського шляху відділялися Ізюмський й Калміуський — перший починався у самої верховини Орелі в Катеринославщині і ішов по Ізюмському й інших повітах Харківської губернії й знову єднався з Муравським на Курщині. Калміуський шлях одходив іще більше на схід і йшов од верховини Молошних Вод до міста Ливен (Орловської губернії), проходячи по Харківщині, Воронежчині й Курщині. Протоптали сей шлях, або, як казали тоді, сакму, татари в XVI ст. Окрім сих найголовніших було чимало інших татарських шляхів, наприклад, Бакаєв шлях, так званий по татарському мурзі Бакаю, котрий ходив тим шляхом на Курський і Орловський край, коли не було ще городів Бєлгородської лінії[26]. Були ще шлях Кончаковський й інші менші. Се були немов теперішні степові дороги, котрі виводили на три биті великі шляхи. Окрім сих татарських шляхів, були

ще й московські й українські: Старий Посольський, Новий Посольський, Ромодан, так званий по йменню боярина Ромодановського, в Сумському повітові, Сагайдачний шлях, котрий нагадує нам славетного українського гетьмана Сагайдачного.

Звідкіля взялося назвисько Муравського шляху? Воно татарське, бо у одному документі я знайшов прізвище татарина Муравського.

Назвиська річок, городищ були почасти слов'яноруські: річки Уди, Лопань, Красная, городища Хорошево, Сіверське, Мохначево; почасти татарські: річки — Мож, Айдар, Балаклея, Ізюмець, городища Кукуєво, Тортичово, Азацьке [27]. І се від того, що ся країна з давніх давен була почасти слов'яноруська, почасти тюркська; се було погряниччя Русі й тюрків.

Новоросійський степ. Справжній степ теперішньої Новоросії починався за Диким полем; у Слобожанщині ще лани широкополі чергувалися з лісом, а в степах новоросійських — в Катеринославщині, Херсонщині та Таврії — більше було площини, окрім тільки Донецьких стягових гір та поодиноких могил; лісів за р. Самарою вже не було, замість лісів де-не-де траплялися байраки по балках з кущами терна та шелюги; усюди, куди не глянути оком, була тільки висока трава, як море безкрає, а ближче до моря — солонці. Можливо було проїхати десятки верст — і не знайти солодкої води. В пекуче сухе літо річки пересихали й починалася така суша, що усе засихало; тоді живий, зелений і веселий степ перевертався в жовту мерлу пустиню.

Московське заселення України. Московська держава нешвидко, потроху посувала своє погряниччя на південь, хоч тамечки не було ніякої сусідньої держави, котра б володіла землею і мала б свій нарід і уряд. Але, як ми бачили, туди частенько навідувалися кримські татари, бо хоч самі жили у Криму, але орди їх мали свої таборища й кхоші [28] з отарами у степах Новоросійських та без упину робили наїзди на московські украйни [29]. Московський уряд для захисту своїх гряниць будував кріпості. У XVI ст. при Іванові IV південна гряниця Московської держави досягала тільки Чернігівщини; се була Сіверська Україна з містом Путивлем на чолі; то було Путивльське погряниччя з Литвою. При Федорі Іоаничу, у кінці XVI ст., збудовані були Воронеж, Валуйки, Бєлгород, Курськ, Ливни — гряниця, як ми бачимо, посунулася на південь на так звану «польськую» (від слова «поле»), себто степову, украйну. Царь Борис Годунов збудував дуже далеко на півдні, на Донцеві, недалеко од Святих гір, місто Царeборисів (нині слобода Цареборисівка Ізюмського повіту Харківської губернії). Якось дивно, що так далеко в самій південній частині Слобожанщини, в котрій тоді не було ще жодного осілого міста, Борисові захтілося збудувати таке дальнє місто нібито для захисту од татарських наїздів. Мабуть, були у нього якісь інші міркування — він, наприклад, допоручив сю працю Богданову-Більському, щоб таким робом збутися сього непевного боярина з Москви, а потім, хоча той дуже добре зробив доручене йому діло — збудував Цареборисів [30], але ж все-таки його вислано з Москви. Під час розрухи у Московській державі Цареборисів спустів і вилюднів, як і деякі інші міста по московських українах. Але в царювання першого Романова, Михайла, побудовано було багато нових міст в Курщині й Воронежчині; з них потім склалася так звана Бєлгородська лінія. За сією лінією вже починався дикий степ. До прибуття українців на се дике поле зрідка їздили тамечки тільки московські вартові та станичники; перші стояли на варті і об'їздили Донецький край, другі їздили з Путивля через Харківщину до верховин р. Самари, Тора й Міуса, цебто доїздили до Катеринославщини. Були

ще й так звані «стоялі голови», призначені на те, щоб повіряти чати[31] станичників. Кожне нове місто, як тільки побудувалося, починало посилати в степ своїх вартових і станичників. Але все ж вартові й станичники не були постійними поселенцями, також як і ті промисловці, котрі мали від Московського уряду так звані юрти[32] в Донецькій волості. Було тільки кілька міст та менших осель на Слободській Україні, котрі були осажені московським урядом, а не українськими переселенцями, ще у першій половині XVII ст. Трохи більше великоросів з'явилося пізніше, за часи царя Олексія, а особливо у XVIII ст., коли там заселялася так звана Українська лінія[33]. Тим-то й у теперішньому свойому етнографічному стані Харківська губернія має давні великоросійські поселення, і на них треба нам тепер звернути увагу перш, ніж почнемо викладати про головне українське заселення нашої країни, бо великоросійські оселі у Слобожанщині тільки вкраплені серед українських чи то гніздами, чи то стоять поодиноко. Щоб зрозуміти теперішній етнографічний склад населення Харківщини, треба звернути увагу на історію не одного українського, але й великоруського заселення, дати історичну етнографію країни. Се має і великий науковий, і окрім того практичний інтерес, щоб стояти на твердому науковому грунті при постанові й вирішенню, наприклад, питання про з'єднання Слободської України з Україною взагалі, про територіальну автономію України[34] або про вибори в установчі українські збори[35], або про межі її з сусідами. Дуже старим московським острожком у Слобожанщині були Валки, теперішнє повітове місто. Колись там був вал та рів, як про це каже «Книга Великого Чертежа»: «А між Мжом і Коломаком на Муравському шляху рову версти зо три, а рів в ширину сажнів з півтора, в глибину сажень,а іноді й більше, а стороною того рову обминути неможливо: усюди ліса та болота». Воєвода Тургенєв у 1636 р. писав про Валки: «А ті Валки звісні з старовини; у надежних місцях іде насипаний вал через шлях од лісу до лісу, а ліси пішли рівні, великі і меж тих лісів насипаний вал на три версти». Валки він називав тоді тільки урочищем, значить, незаселеним місцем. А у 1646 р. московський уряд збудував на тому урочищі кріпость Валки, інакше Можській острожок. Але ж все-таки іще раніше тутечки, навкруги Валок, до їх збудування, жили українські пасішники — вони й були першими поселенцями сієї країни, вони оселилися на р. Мжі і по інших річках, пояснюючи воєводові, що таких пасік було біля Валок до 150 і що у кожній проживало од п'яти до десяти чоловік. А країна лічилася безлюдною, бо уряд і не знав гаразд, де були ті пасіки й хутори. І справді, у 1647 р. вийшла заборона литовським людям[36] без дозволу заводити тамечки пасіки по р. Мерлі, Мерчику, Братенниці поблизу Хотмижська, Вольного, Лосицька і Валок; тих, що поселилися тут давніше, виселено за кордон. Із Валок — Можського острожка — їздили станичники на р. Самару та Орель. У 1650 р. у Валках були вже й гармати, був і воєвода. Потім сюди прийшли українські переселенці і збудували там сотенне місто Валки, хоча й здається трохи на іншому місці. Московським Розрядом були збудовані також Лосицький острожок і Колонтаєв. Туди прийшли по своїй охоті сходці з різних московських українських городів й заснували свої слобідки (між ними була й українська слобідка). У 50-х роках XVII ст. Колонтаєв зовсім заселили українці. Бобрик, Охтирка, Олешня, Каменне і Недригайлів були українськими погряничними городками, і коли у 1647 р. вони мали одійти до Московської держави[37], то мешканці зовсім залишили ті міста і навіть позабірали з собою свої будівлі, — на їх місце поселило московське правительство своїх служилих

людей, а трошки згодом сі міста позаймали знов українські переселенці, між котрими залишилася деяка частина великоросіян. Зайняли великоросійські служилі люди і Чугуїв, котрий раніше заснували українці з гетьманом Остряницею на чолі[38]. До Чугуєва належав цілий Чугуївський повіт і значне число великоросійських осель. Московськими служилими людьми були засновані, окрім Цареборисова, ще Тор і Маяки, але вони дуже швидко заселилися потім українцями. Московських служилих людей ми бачимо у деяких містах Слобожанщини, але тільки як великоросійський гарнізон серед більшості українського населення; тільки у двох-трьох містах були посадські торгові, а не служилі люди.

Число великоросійських поселенців у ріжних містах Слободської України то збільшувалося, то зменшувалося од усяких випадкових причин; великоросійські служилі люди залежали од московського уряду, і він їх посилав туди, де була у них потреба, наприклад, коли якесь українське місто безлюділо. Загалом се був тоді текучий люд серед заселення, і його куди легше було висилати, ніж вільних і непокірних українців. Число великоруських поселенців в українських містах, здається, не збільшувалося у XVIII ст., а навіть зменшувалося. Великоросійські села та деревні у Слобожанщині більш усього розкидані були біля тих великоросійських городів, про котрі ми тільки що говорили — біля Чугуєва, Вольного, Болхового. У Бєлгородському повіті були такі ж села — Руська Лозова, Проходи, Руські Тишки, Борщова. У Валківському повіті ми бачимо з великоросійським населенням села Славгородок, Верхопожню, Пожню, Дернову, Люджу, Верхолюджу, Тарасівку, Станичне, Порозок, Солдатське, Ницаху, Обратенище, Печини, Крамську, Каменецьке, Котанську. До Болховського повіту належало с. Уди. На західному погряниччю, де йшла колишня литовська межа, теж було кілька великоросійських сіл та деревень — Чупахівка, Боровенька, Мартиновиці, Ясенове. Але найбільш широким та просторим великоросійським повітом у Слобожанщині був Чугуївський, де ми бачимо села — Каменну Яругу, Покровське, Кочеток, Введенське, Піщане, Тернове, П'ятницьке, Васищеве, Тетлегу, Зарожне, Шубине, Бабку і Борову. Се дуже давні поселення — землі сим поселенцям були одведені ще у 1647 р., після того як українці убили у Чугуєві свого гетьмана Острянина і повернулися у Польщу. Значить, великоросійські оселі були розкидані невеличкими купами у теперішніх Охтирському, Лебединському і Зміївському повітах Харківської губернії, недалеко від погряниччя Курської і Полтавської губерній, а найбільша частина їх містилася у самому осередку губернії — у Чугуївському повітові. По селах Чугуївського повіту проживало багацько народу — по декілька сот чоловік. Села Вольновського повіта були куди малолюдніші. У 1710 р. у Чугуївському повітові жило біля десяти тисяч чоловіків і жінок. У XVIII ст. була збудована Українська лінія. Вона мала військове населення — однодворців, або так звану ландміліцію, яка повинна була обороняти ті кріпості, котрі були збудовані по сій лінії. Лінія проходила од Дніпра до Донця по р. Орелі й Береці у теперішніх Полтавській та Харківській губерніях і займала південну частину Харківщини. Простяглася вона на 400 верст. У Харківщині вона проходила по Ізюмському, Зміївському та Валківському повітах. Усіх кріпостей на ній було 17. Будувати сі кріпості повинні були козаки з Слобожанщини та Гетьманщини. Оселі Української лінії були теж гніздом великоросійського заселення у Слобожанщині.

У 60-х роках XIX ст. етнографічний склад населення Харківської губернії був такий: на 87,78 % українців в губернії приходилося 11,45 % великоросів, себто перших було у вісім разів більше, ніж других. Велико-

роси займають тепер частини Зміївського, Старобільського, Вовчанського, Куп'янського та Харківського повітів. Вовчанський та Старобільський повіти Харківщини у XVII ст. були ще майже безлюдними, і великоросійські поселенці там з'явилися тільки у XVIII ст., коли російські царі почали роздавати їх своїм великим панам, а ті почали переселяти туди своїх кріпаків з центральних великоросійських губерній. Таке, наприклад, походження сел Андріївки та Старого Салтова, Апраксіна та Шафірова. Таким побитом, населення теперішньої Харківської губернії не являється виключно українським, бо проміж українських сел трапляються поодинокі і цілими купами російські; тут з давних давен живуть переселенці з великоросійських губерній, і вони розмовляють на великоруській народній мові і мають усі великоросійські народні звичаї, одежу, будівлю. На етнографічну виставу, організовану під час Археологічного з'їзду у Харкові у 1902 р., зібрано було багацько старих народних уборів українського й великоруського населення Харківщини; се все потім пішло до народнього музею при Харківському університеті. Той музей показує нам в теперішньому народньому житті якби історичну етнографію країни, і з ним повинен ознайомитися кожен, хто цікавиться сучасним народним життям Слобожанщини [39]. Але великоросійське заселення Слобожанщини було дуже невелике, як його зрівняти з українським; теперішня Харківська губернія по свойому історико-етнографічному складу являється українською і являє з себе органічну частину території України, а її населення — таку ж частину українського народу.

Українські переселенці з Польщі в XVI і першій половині XVII ст. Задніпрянська і Лівобережна Україна була тоді під Польщею і боролась з нею за віру і рідну мову, за землю і волю [40]. На чолі повстанців стояли завжди козаки, яко військові, озброєні люди, але їх підтримував увесь нарід — міщане й поспільство. Шукаючи волі, заселяли вони степи, своє дике поле у Київщині, на Волині, Подолії, Полтавщині, оберігаючи там свої оселі від татарських нападів. Але й туди, у вільні степи, де нарід спасався од кріпацтва і шукав кращої долі й волі, де він мусив шаблею та рушницею захищати свою ниву від татарина, — і туди посувалося за ним лихо укупі з польською шляхтою, котра заполучала від польських королів привілеї на сі народні землі; і туди приходили кріпацтво та неволя. А про центральні країни Польщі нічого й говорити: там панувала тяжка неволя. І ось український нарід мусив залишати свої оселі і йти хоч світ за очі шукати долі в іншій, чужій стороні. Так почалося переселення українського народа в Московщину, де охоче приймали переселенців, бо се все ж таки були, хоч і з чужої землі Польщі, чужинці, українці, а не москалі, але брати по крові й вірі; таких захожих українців приймали перш яко спільників-союзників. Таким спільником, наприклад, був отаман Дмитро Вишневецький [41], котрий вступив на службу до Івана IV з своїми козаками. Інших переселенців приймала Москва на службу до себе й поселяла їх в Московщині і по українських містах, разом з своїми служилими людьми. Приходили козаки, міщане, поспільство й духовенство. Осібне місце серед них займали ченці українських монастирів (Густинського) Прилуцького й Мгарського (Лубенського). Так було і до лихоліття і після нього. В царювання Михайла Романова українці стали у великій пригоді Москві в обороні її українських земель від татар. В підданство Москви поступило тоді чимало українських ватаг з її отаманами. Переселенці мали свій виборчий уряд, зберігали й шанували свої звичаї, наприклад, церковні братства [42]. В 1638 р. прийшло у Бєлгород з гетьманом Остряницею

одразу 865 чоловік українців з жінками, дітками малими, зі збіжжям, худобою — кіньми, коровами, вівцями. Головну частину переселенців складали козаки, і правительство вимагало, щоб вони присягнули на підданство Москві, що будуть вірно їй служити, не вернуться в Польщу, з татарами, ляхами й українцями не матимуть ніяких стосунків, нікого не грабуватимуть і на Польщу не нападатимуть, бо з королем Володиславом Москва була тоді у спільці. За оце усе українцям ствердили їх устрій і козацькі порядки, але з тим, щоб вони оддавали звичайне послушенство воєводові й обороняли московську гряницю від татар. Задля сього їм дадені були землі на дикому полі на Чугуївім городищі, де вони повинні були самі збудувати місто і шанцями його ошанцювати. Нелегко було поперваx переселенцям: вони мусили будувати і місто з шанцями, і свої власні оселі, заводити пашню і усяку хазяйську справу, а разом з тим пильно доглядати степ й оберігати його від раптових татарських нападів. А тут на лихо, коли вони вже пообзаводилися хазяйством, охазяйнувалися як слід, здобувши для сього й царську грошову та хлібну підпомогу, як поміж них почалися сварки. До них, бач, з Польщі почали засилати привабні листи, переманюючи назад. Гетьман аж мусів поїхати до Москви, щоб оправити себе від ворогів — сотника Розсохи й інших. Розсоха, котрий власне й получав привабні листи, утік з Чугуєва у Польщу, але й самого Якова Острянина вбито, після чого чугуївські українці повернулися додому в Польщу. Замісць їх у Чугуїв прийшли московські служилі люди. Так перший замір самостійного будування українського міста в диких степах виявив себе невдалим, але причини тут були більш випадкові [43] — до воєводи Щетініна вороже стосувалися не тільки українці, котрих він, як каже документ, «привів у сумлів своєю жорстокістю», але й свої московські люди.

РОЗДІЛ 2

ЗАСЕЛЕННЯ СЛОБОДСЬКОЇ УКРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ДО КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ

Переселення народу в Слободську Україну з Задніпрянщини і його причини. Заснування й заселення міст і слобід — Острогозька, Сум, Харкова, Охтирки, Ізюма і округи їх полків. Внутрішнє розселення слобожан. Участь монастирів в заселенні країни. Чужоземні переселенці. Вплив заселення на устрій Слободської України. Жаловані грамоти Слободським полкам. Участь Московської держави в українському заселенні. Поширення території Слобожанщини.

Переселення народу в Слободську Україну з Задніпрянщини і його причини. За московського царя Олексія Михайловича з Право- і Лівобережної України, котра була тоді під польським урядом, переселилася велика сила українців. Вони поосажували багато міст, слобід, сіл і хуторів, котрі власне й склали з себе Слободську Україну, або інакше — Слободські козацькі полки. Таких полків склалося п'ять: Харківський, Охтирський, Сумський, Ізюмський і Острогозький, з полковими містами: Харковом, Охтиркою, Сумами, Ізюмом і Острогозьком (послідній — повітове місто теперішньої Воронезької губернії). Увесь оцей край заселився за московською Бєлгородською лінією більш усього мешканцями-українцями, хоч траплялися серед них і московські служилі люди. Подекуди, місцями, як, наприклад, у Чугуєві і в деяких інших місцях, як ми бачили, мешкали майже одні тільки московські служилі люди. Перше значне переселення народу з польської україни приходиться на велику епоху в народньому житті — Хмельниччину. У перші три роки народнього повстання Богдана, за часи славних січ — Жовтоводської, Корсунської, Пілявецької й Зборовської, нарід ще мав надію перемогти свого ворога і здобути волю, а може, й самостійність, і тому ніхто не йшов тоді в московські дикі степи. Але нещаслива Берестецька січа розвіяла сі надії, і у 1651 р. ми бачимо перше велике переселення народу. Козацький літопис[44] нам оповідає, що тоді козацтво поосажувало слободи на московських грунтах в Слобідчині — і от від того часу стали осажуватися Суми, Лебедин, Харків, Охтирка і усі слободи козацьким народом. Друге переселення було у 1659 р.[45]; але найзначніше — в тяжкі часи руїни[46] — в гетьманство Брюховецького[47], Многогрішного[48] й Самойловича[49] — в 1663—1687 рр., коли гетьманом в Правобережжі був Дорошенко[50] і усе Правобережжя обернулося в пусте-

лю. Грабянка оповідає[51], що мешканці Правобережжя поселилися на безлюдних великоросійських землях до самісінького Дону і заснували багацько міст та слобід. Як тільки, бувало, стане непереливки нашим людям — підіймаються усім селом з семействами та збіжжям, яке можно ухопити,— і ідуть світ за очі, не знаючи навіть, куди простувати. І вони йшли на мандрівку. Кидаючи навіки свою оселю, рідний край, батьківщину, прочане палили свої хати і усякі будівлі, щоб вони не залишалися в нащадок ворогам. Нелегко було народові кидати свою благодатну країну, але й нові місця Слобожанщини теж вабили до себе переселенців своїми самородними багацтвами. І ось залунала весела пісня:

Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу,
Іди з нами, козаками, на Украйну, на слободу,
На Украйні всього много — і паші, і браги,
Не стоять там вражі ляхі, козацькії враги;
На Украйні суха риба із шапраном:
Будеш жити з козаком, як з паном,
А у Польщі суха риба із водою:
Будеш жити з вражим ляхом, як з бідою.

Але й тоді, як співали такі пісні, каже М. Хв. Сумцов[52], важко було людям покидати старі батьківські місця, сум брав за далеку дорогу, а в нових місцях, хоч і гарних, сходила гірка думка про тих, що зосталися в далекім старім краю, про тамошню родину. Такі почуття відбилися в деяких піснях, як брат пише лист сестрі і питає її, чи привикла вона жити на Вкраїні, а сестра відмовляє:

Ой брате, мій брате, треба привикати:
Од роду далеко, ніким наказати.

В одній цікавій пісні описаний настрій, з яким наші люди йшли в Слобідчину і що було у них на думці.

Та не спав я нічку не одную,
Не буду спати ще й другую,
Чогось мені трудно,
На серденьку нудно,
Сам я, молод, не можу я знати.
Та віють вітри все буйнії,
Ідуть дощі все тучнії,
Землю зворушують,
Травою устиляють,
А цвітами украшають.
Та йдуть люде, поселяне.
Все з дочками та з синами,
Покидають грунти свої,
Преславнії вжитки
І превтішнії пасіки,
Та чогось луги потемніли,
Наші поселяне посмутніли,
Засмутилася птиця,
Що назад (не) воротиться
На свої прежнії вжитки.
Уже весна — Дніпр широкий,
Перевози скрізь глибокі,
А зелені дубрави ключі
Попускали.

Як бачимо, і на мандрівців велике враження робила природа — весна з її вітрами буйними, дощами тучними, травами й квітками, коли Дніпро широко розлився, як те море, і скрізь по річках були глибокі перевози, а в зелених дубровах усюди потекли ключі — води од талого снігу. Але смуток обгорнув прочан, коли вони побачили птицю, котра верталася з вирія на свої вжитки, бо їм уже не прийдеться вертатися на свої колишні оселі. Багацько прочан, не дійшовши до нової оселі, погинуло від безхліб'я, безводдя, хвороби, слабості, татар і своїх же братів-козаків у безлюдній пустелі. Траплялося й так, що саме поспільство з голоду мусило оддаватися у полон татарам: 3000 селян з-під Корсуня (у Київщині) хтіли бігти у Орду. 3000 чоловік мешканців Тарговиці татари взяли в полон. У 1675 р. у гетьмана Самойловича зібралося 20 000 прочанських семейств. Іноді й лівобережні гетьмани примушували

селян Правобережжя переходити на лівий берег Дніпра. Слободська Україна заселилася, як казали про це посланці гетьмана Самойловича, на $^{1}/_{3}$ прочанами з Правобережжя, звідкіля вийшло 11 полків, і через те вони пропонували, щоб Слободська Україна була привернена під гетьманський регімент, але на се Москва ніяк не згоджувалася, щоб не прибільшувалась гетьманська сила і влада. Дорошенко бажав з'єднати усю Україну — і Право- і Лівобережну — під своїм єдиним урядом; єдину Україну бажав мати і увесь нарід; але проти сього була тодішня політика і дипломатія Москви і лівобережних гетьманів: Москва не хтіла скинути з гетьманського уряду ні Брюховецького, котрий тоді удавався вірноподданим Москві, ні потім Многогрішного та Самойловича, а вони самі, звісно, міцно трималися за свої уряди, бо не могли піднятися до загальних громадських інтересів усього народа. І ось виходило, що талановитий Дорошенко увійшов у зв'язок і творив дуже вадливу для народа і супротивну йому спілку то з Польщею, то з кримським ханом, то з турецьким султаном, котра знищила країну і обернула її в руїну. У 1667 р. Москва умовилася з Польщею в Андрусові [53], щоб повернути Польщі усю Правобережну Україну, і тільки Київ, і то на два роки, мусив лишитися за Москвою. І од того часу, каже літопис, «встали шатости на Україні». Український нарід не міг згодитися ні з тим, щоб його власне живе тіло дипломати розрізали на дві частини, ні з тим, щоб жити за татарином та турком. І се дуже голосно і яскраво висловив народний ватажок, отаман запорізький Іван Сірко [54]. «Я,— казав він,— ляхів недруг; ляхи — пани; вони нищили нашу волю, пригнічували наш православний нарід; але й татарва не наші друзі, а іще гірші ворогі. Ляхи нашу худобу їдять, а татари п'ють нашу кров. Подивіться навкруги: орда сплюндрувала наші домівки, нашими дітьми і жінками заповнила свої кочовища. А скільки вона нашого козацького народу у неволю запродала на галери і скільки його порубала! З бусурманами нам треба воювати; сам Бог наказує нам напасти на ворога й помститися за зневагу ймення Христового, за спалені церкви, за поруги святощів». І справді, орда, котру поставив Дорошенко на зимовлю в Україні, повстала проти нього і вернулася додому у Крим, захопивши з собою у полон селян. А коли Дорошенко пожалівся турецькому султанові, той повернув се у жарт, і йому нікого з бранців не вернули: «Кого узято,— каже Самовидець,— пропав, хіба кого викуплено». Справедливо промовив Сірко про наругу святощів, бо, справді, образами гатили вулиці й болота; з церков і дзвінниць поздіймали усі хрести і дзвони. «Не заболіло,— каже Самовидець,— серце його (Дорошенка) од такого безчестія образів Божіїх задля його несчасливого дочасного гетьманства». Син гетьмана Самойловича за татарський напад на Лівобережжя сплюндрував остатні міста Правобережчини, а населення його силоміць перевів у Гетьманщину. І народ довго ще пам'ятав про цей «згон», як його називає Самовидець. Правобережна Україна тепер зовсім запустіла. По Бахчісарайській умові [55] вона і повинна була залишитися безлюдною пустелею. Такою пустелею й бачив її у 1705 р. літописець Величко [56]: «Видѣх на разных там мѣстцах много костей человѣческих, сухих и нагих, только небо покров себѣ имущих и рекох в умѣ — кто суть сія? Насмотрѣвшися поболѣх сердцем и душою, яко красная и всякими благами прежде изобиловшая земля и отчизна наша Украіна в пустинѣ оставлена и поселенцы ся, славные предки наши, безвѣстни явишася». Те ж саме каже і московський піп Лук'янов. Ідучи у Святу землю в 1702 р. через Україну, він записав своє дуже сумне враження од сієї, тоді безлюдної, країни: «Быстъ сіе

путное шествіе печально и уныло; бяше бо видѣти ни града, ни села, ащебо и быша прежде сего грады красны и нарочиты села видѣніем, но нынѣ точію пусто мѣсто». Оттакечки і чужі, і свої розшарпали, сплюндрували нещасну тогобічню Україну і перевернули сю розкішну країну — сей рай для людської оселі — в безлюдну пустелю, а дипломати навіть ствердили свою дивну згоду особливою умовою — Бахчисарайською, щоб Україна навіки лишилася безлюдною. Ось коли справді дипломати Польщі, Москви, Турції з Кримом та і самої України занедбали про долю українського народу, проводячи свої корисні думки та заміри.

Велика сила народу прийшла в Слобідчину і з Гетьманщини, з Лівобережжя, але більша частина їх належала до тих, що прийшли в Лівобережжя з Правобережжя. Отже, таким чином, як бачимо, населення Слобожанщини склалося з ріжних етнографічних поділів українського народу і через те, як воно звичайно буває, й українська мова тут витворилася не задніпрянська, не галицька, не чернігівська, а власна, місцева, немов середня між ними; більш усього вона наближається до полтавської і київської мови, мабуть, через те, що переселення з Лівобережжя було досить велике у Слобожанщину; Лівобережжя і Слобожанщина були сусідами; а з Задніпрянщини більш усього переселенців дала Київщина; українці з Київщини заселяли головно й Лівобережжя — найпаче Полтавщину. Ось через що слободсько-українська мова[57] більш усього наближається до полтавської і літературна мова Квітки схожа з мовою Котляревського, бо обидва вони користувалися мовою свого простого народу — єдин в Слобожанщині, другий — в Полтавщині.

Заснування і заселення міст і слобід — Острогозька, Сум, Харкова, Охтирки, Ізюма і округи їх полків. Звернемо тепер увагу на заселення міст і слобід в Слободській Україні. У 1652 р. був осажений на річці Тихій Сосні і Острогощі Острогозьк; туди одразу явився цілий український полк у 1000 чоловік, окрім семейств, з полковником Іваном Зіньківським[58] і усією полковою та сотенною старшиною. По царському указові воєвода Арсенєв їх почав уряжати на віковічне життя. Кріпость у Острогозьку робили московські служилі люди під приводом воєводи разом з українцями; будівлі для себе у місті будували самі українці. Подвір'я для острогощан були дадені у посаді за острогом, себто за кріпостю, або за замком, невеликої міри через те, що їх треба було захищати від татарських нападів і для сього потрібно було тулитися їм близько одно біля другого; полковник дістав двір у 300 кв. сажнів, прості козаки — тільки по 70. Але кожному одведено було окрім того тутечки ж землю під огороди, клуні й токи — проти свого подвір'я. Усім одведена була теж земля на поле, на покос і на інші потреби. Дадена царем грошова запомога на будівлю і сіянку ярини, дадено на прокорм жита й овса. Вислано для кріпості з Воронежа дві гармати. Острогозька кріпость була споряжена так, як і інші по московських українних містах. Острогозьк прозивали ще іноді Рибним, бо біля його було Рибне озеро і тут іще раніше був великий рибний торг. У Острогозьку були поселенці і московські служилі люди, щоб не передавати усієї оборони міста й країни українцям, бо на них все ж таки повної надії не було — од їх завжди сподівалися якоїсь, як казали у Москві, «шатости». Переселилися у Острогозьк для свого купецтва й великоросійські купці. Усі російські поселенці були під воєводою, а українці були під своїм полковим присудом. Між тим і другим почалися гострі суперечки. Після заснування Острогозька новосельці-українці поселилися і по інших містах

та слободах, так і зложився козачий Острогозький Слободський полк. По жалованній царській грамоті Острогозькому полку дадені були усякі привілеї й між іншими козацький устрій. Цікаво буде додати до того звістку про забезпечення перших переселенців — про те, що вони з собою привезли. Полковник Зіньківський приїхав з жінкою, сином, писарем і декількома челядниками. Він привів з собою 15 коней і 4 волів. Обозний прийшов з жінкою, дочкою, 2 челядниками і привів 5 коней, 8 волів, 2 корови, 6 овець, 10 свиней. Військовий суддя Величко привів 4 коней, 13 корів. Більшість була людей заможних або, як кажуть про них московські документи, «семьянистыхъ и прожиточнихъ», себто значить таких, котрі дома були хазяїнами-землеробами, а разом з тим козаками. Козаками вони залишилися і в Слободській Україні. У перших по спискові 80 переселенців було 99 коней (себто більш ніж по 2 коня на семейство), 69 волів (менш ніж по одному), 141 корова (ледве не по 2 корови на семейство), 124 вівці та кози (більш ніж по 1 на семейство), 129 свиней (більш ніж по 1 на семейство), усього 662 голови худоби, себто більше, ніж по 8 голів на семейство. Сі 80 семейств можна поділити, щодо числа голів худоби у кожного, на 7 частин, і коли про перші три частини (27 семейств) можливо сказати, що у них була недостача худоби, то остатніх 4 частини (53 семейства) у всякому разі треба зачислити до середніх, коли не багатих: значить, що бідних на худобу було 34 %, а середніх і багатих — 66 %. Безкінних було тільки два семейства, а може, тільки 2 чоловіка, коли вони не мали семейств. 15 семейств не мали худоби, але вони або не змогли привести її з собою, або, можливо, розпродали або залишили дома, або загубили її в дорозі, бо треба пам'ятати, з якою труднотою приходилося переселятися в далеку Слобожанщину і як небезпечно було в дорозі від татар та розбишак. І ще добре, що вони йшли великим табором, цілим полком, а то їх також ограбували б, як оточенців і черниць Густинського та Ладиженського монастирів. Острогозьк заснувався не за Бєлгородською лінією, а на самій лінії, і через те він, як і увесь полк, мав більший зв'язок з російськими містами і урядом, ніж інші полки, котрі поселилися за лінією, на справжньому дикому полю, як, наприклад, Сумський або Харківський.

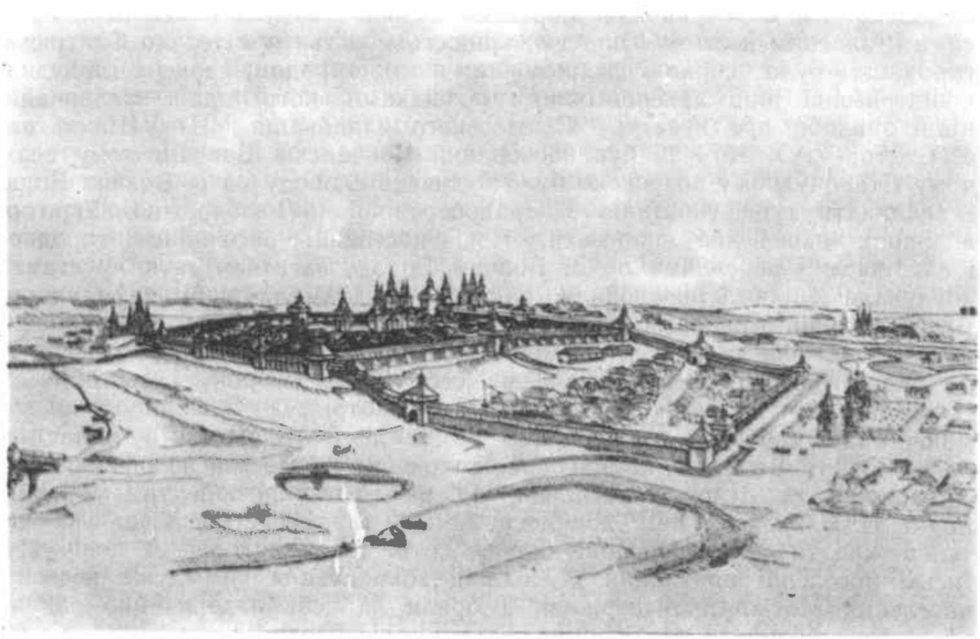
У тому ж 1652 р., як і Острогозьк, було засноване місто Суми[59]. У 1653 р. вже була збудована під приводом воєводи Арсенєва кріпость Суми на Суминому городищі. Будували її самі українці, котрі прийшли сюди з своїм осадчим Герасимом Кондратьєвим. Нові переселенці, як писав сам воєвода, поселилися на дикому шляховому полі, куди раніш приходили татари і плюндрували Путивль, Рильськ та інші великоросійські міста. Прийшли вони сюди із ріжних місць України. Вабили їх до себе вільні грунти, лани і особливо ліси, де було багацько усякого звіря, дикої бджоли і легко було гнати дьоготь та смолу. Ловецтвом, бджільництвом займалися тут путивльські севрюки[60] та бортники[61], які й не хотіли допустити до сього українців. Але воєвода вступився за українців, оповівши, що вони гонять дьоготь не в путивльських лісах, а у дикому полі в дібровах в 5, 6, 10 верстах од свого тільки що збудованого міста Сум і що краще буде як вони отдаватимуть чинші[62] у царську казну, а не путивльцям, як се робилося досі. Воєвода вже взяв з українських ватаг 17 бочок дьогтю. У новому місті Сумах ніяких прибутків у нього не було, а трати дуже пильні: треба було купити заліза і для соборної церкви, і для інших казенних будівель. Кривди і образи од сього путивльцям, писав він, не буде ніякої тому, що

і тепер вони мають великий здобуток з бортних дерев та пасік (деякі мали по 500 вуликів бджіл та по 100 карбованців кожний має з рибальства та ловецтва — б'ють дуже багато куниць, лисиць, вовків, медведів, лосів, диких кабанів. Воєвода додавав до сього, що сумчане прохають віддати їм у чинш Гирлинську царську вотчину на р. Пслі, за котру вони платитимуть удвічі або утричі дорожче, ніж путивльці. Справді, як побачимо далі, сумчане дуже широко розвинули свою промислову діяльність.

Далі почала заселятися уся та країна, на котрій зложився Сумський Слободський полк. Люди приходили на слободи повсякчас, безупинно, як се можна бачити, наприклад, у слободі Тернах, куди у 1653 році прийшло 48 семейств і потім приходило ледве не щороку по кілька десятків; більш усього припадає на ті роки, коли було найбільше виселення з Правобережжя, особливо в часи Руїни.

У 1654 р. був заснований Харків [63] і декілька інших слобід, з котрих потім зложився Харківський полк. На Харківське городище прийшла спочатку маленька купка (37 семей) переселенців трошки раніше 1654 р., як се видко з прохання-супліки Бєлгородської Миколаївської церкви попа Івана. Він писав, що у 1654 році на Харківському городищі у їх церковній вотчині черкаси збудували хати і живуть у них. Є. Альбовський [64] подає гадку, що прийшли туди сі 37 семейств у 1651 р., бо про них було сказано, що вони прийшли туди ще раніше, ніж інші, а потім підійшли й другі, та й на полкових прапорах, додає він, стояв 1651 р. Але у 1654 р. Харківського полка ще не було, а як сказано — «раніше 1654 р.», то се можливо однести і до 1653, і до 1652 р., а може навіть раніше 1651 р. Невеличка купка в 37 семей пробувала тут до 1654 р., але велика купа переселенців явилася на Харківське городище у 1654 р. і збудувала кріпость. У 1654 р. у Харкові українці пробили собі шлях до торських солоних озер, куди їздили по сіль, себто чумакували; значить, і харківці, як і сумчане, займалися промислами; сей шлях харківський воєвода Селіфонтов звелів харківцям знищити, але вони одмовилися од сього, бо не хтіли знищення свого чумацтва. Велів він являтися харківцям до себе на огляд, але багато не послухалося і роз'їхалося на торські озера варити сіль та по інших місцях, а у Харкові залишилося обмаль людей, і харківського городища забезпечити від татар було неможливо. Так писав перший харківський воєвода Селіфонтов у Москву, звідкіля прийшов царський указ харківським «черкасам», щоб вони будували кріпость — острог і нових доріг не проводили. Як бачимо, тут ще немає згадки про Харківську кріпость, говориться тільки про Харків яко поселення і про Харківське городище яко природню кріпость. Трохи згодом на Харківське городище явилася одразу велика купа переселенців, їх було, окрім семейств, 587 чоловік. Вони завели стани і пасіки, ловили звіря і рибу, поставили буди, де гнали дьоготь. Виходить, що й харківці займалися тим, що й сумчане; і не дивно, бо біля Харкова було тоді багато лісу, так що приходилося дорогу до Тора для чумацтва просікати у лісах (воєвода бєлгородський наказував її засікти, себто закласти деревом). З 1655 р. почалося будування Харківської кріпості українськими поселенцями на свій зразок, або, як казав потім воєвода Селіфонтов, по «их черкасскому извичаю». Як видко з воєводського листа 1657 р., харківських українців було так багато, що вони усе городище застановили своїми подвір'ями, а городище мало навкруги більш, ніж версту (530 сажнів), по проміру чугуївського воєводи. Він мав перший догляд над харківцями, бо вони

поселилися у його повіті у 36 верстах од Чугуєва. Але чугуївський воєвода, проживаючи у Чугуєві, звісно, не міг мати пильного догляду за Харковом, й через те, мабуть, вони самі почали будувати собі кріпость, себто кріпити своє городище — по свойому, а не московському звичаю. У 1656 р. московський уряд прислав у Харків окремого воєводу Селіфонтова для «городового строенья» і щоб відати харківськими поселенцями. Йому дали особливий наказ, щоб він збудував кріпость по московському звичаю. Самі харківці збудували кріпость — острог — по пляну чугуївського воєводи, але частокіл робили по-свойому — низький та рідкий, кладучи поверх його колоди. Селіфонтов же звелів, щоб кожний поселенець поставив скільки випадало на його долю по розкладці колод, дубків і щоб палі вбивали у землю і прикріпляли щільно одну до другої. Вони, одначе, одмовлялися, кажучи, що сього зробити не можуть і розвіються різно, од того що вони бідні і голодні люди, не огрунтувалися, борошном не обзавелися, хатин не побудували, а коли оце усе зроблять, тоді й кріпость будуватимуть так, як їм наказують. Воєвода одписав у Москву, що поставити кріпость, окрім городища, ніде, що зменшити її неможливо, бо усе городище занято подвір'ями, а значить, його треба захистити, і що переселенці його не слухають, кріпості не будують, на варти не їздять, у приказну хату вартових не дають, а тільки п'ють та гуляють, і угомоняти та утихомирювати їх нічим. На лист воєводи і получився той указ, котрий ми привели раніше — щоб харківці кріпость будували і од сієї праці не одмовлялися. Будувалася Харківська кріпость і місто Харків у 1656—1658 рр. на правому березі річки Харкова і лівому — Лопані. У 1656 р. Харківська кріпость ще не була збудована, як се видко із супліки жихорців. Укупі з Харковом почали заселятися й інші міста та слободи, з котрих потім склався Харківський полк, як то: Зміїв[65], Хорошево, Печеніги. Харківський воєвода порядкував і над Хорошевською слободою,

Мал. 2. Харківська фортеця в XVIII ст. План.

а потім і над іншими слободами, які склали з себе Харківську округу — Харківський повіт, виділений з Чугуївського, так саме як колись з Бєлгородського повіта виділився Чугуївський. Зміїв виділився з Чугуївського повіта; він був заснований на Зміївському городищі і одночасно з Харковом получив самостійного воєводу. На Хорошево городище явився невеличкий гурток переселенців — 50 семейств (вдесятеро менш, ніж у Харків), і через те Хорошево зробилося слободою, а Харків — одразу великим містом.

Цікаво буде додати про те, як складалося заселення слобід. Ось як заселилася, наприклад, слобода Печеніги. У 1654 р. прийшов з Литовської сторони гурток українців в 45 чоловік, з жінками і дітьми, з осадчим Івашкою Хведоровичем Волошеніним. Вони були приведені до присяги, і по їх власному проханню їх поселено у Чугуївському повіті на Печенізькому Котковському полі укупі з попередніми поселенцями. Осадчий їздив у Москву, і по його проханню поселенцям дадено було на будівлю сімейним по 5, а парубкам по 4 карбованця (се на наші гроші вийде кілька десятків карбованців). Харків та Зміїв робляться осередками заселення країни, себто Харківського та Зміївського повітів: до Харкова було приписано Хорошево, до Змієва — Мохначово, а може, й Печеніги. У 1657 р. уже був окремий Зміївський повіт.

Дуже цікаве було заснування міста Салтова на Салтівському городищі. Туди у 1659 р. явилося одразу 670 чоловік українців, стільки, скільки і у Харків, з отаманом-осадчим Іваном Ондрієвичем Семеновим (мабуть, Семененком), й поселилися, по царському указу, на сирому кореню, на Сіверському Донцеві, на Салтівському городищі, на татарському броду, де раніше був кам'яний город. Вони прохали дозволу збудувати їм на місці старого кам'яного города нове місто, щоб захистити себе від ворожих татарських нападів, бо утікати їм з семействами таким степовим шляхом до Бєлгорода або Чугуєва, де були кріпості, було б далеко. На се їм вийшов царський дозвіл — будувати «собою», себто самим, власним коштом і працею, кріпость. Звістка про те, що Салтівське городище було справді колись кам'яним городом, зовсім правдива і підтримана нині археологічними розвідками, котрі дали надзвичайно цінні знадоби про культуру Салтівського кладовища VII—VIII ст. при с. Салтові[66]. У 1674 р. був заснований Вовчанськ. Вовчанському осадчому Старочудному дозволено було будувати слободу на р. Вовчих Водах і закликати туди українців з Правобережної і Лівобережної України, а інших людей не приймати. Нові поселенці поселилися городком і слобідкою і деревнями по р. Вовчим Водам, загатили гатки у ставах, збудували млини, позаводили пасіки і позаймали собі займанщини. Бєлгородський Миколаївський монастир жалувався, що «черкасы» зайняли його землі, але се поселення було дозволено бєлгородським воєводою, бо українські переселенці узяли на себе за се оборону і сього місця, і московських українних городів від татар, котрі туди завжди приходили, маючи там свої перелази. Право на землі Бєлгородського монастиря по р. Вовчим Водам було скасоване також, як і на землі по р. Лопані та Харкову. І се було справедливо, бо на монастирський та церковний причт із кількох чоловік давалося земель та угід стільки, що на них тепер жиє та має пропитаніє більше сотні тисяч чоловік. А нові українські поселенці приходили з Польщі, збільшували сим дуже невелике населення Московської держави й брали на себе надзвичайно важкий обов'язок обороняти та захищати московські городи. І московський уряд зрозумів усе значіння, усю державну вартість українського заселення

і зробився до нього дуже прихильним. Його політику провадили і воєводи, хоча се для них і не було приємне і хоч вони часто таки уклонялися од ласки до «черкас». А про угоди Бєлгородських церков московський уряд добре розумів, що сі землі не могли бути їми заселені і що як там могло би бути яке заселення, то тільки дуже загайне, не швидке і навіть зовсім непевне. Він бачив, що минули ті часи, коли можливо було роздавати безмірні, нікому не відомі, але багаті розкішні землі ченцям та попам, котрі нічого і не могли подіяти з ними. Як вони могли, наприклад, заселяти або обробляти землі біля Харкова, котрий лежить од Бєлгорода у 75 верстах? Вовчанськ ближче од Бєлгорода, але й там не було ніяких церковних або монастирських осель.

В Мурахву явився на життя з-за Дніпра уманський полковник Микита Кондратович Сененко з ватагою українців в 260 чоловік з жінками та дітьми і прохав дозволу поселитися там серед попередніх поселенців і з такими ж вільготами, які мали вони. «Прийшли ми,— казав Сененко,— в новозбудований город Мурахву на слободу». У город на слободу — сюди йшли і у городи на слободи, себто на вільготи. Значить, слово «слобода» має тут значіння вільготи. Звідтіль взялося, певно, і назвисько Слободські полки, або Слободська Україна, бо туди йшли люди на слободи — вільготи; і такі вільготи заполучали не тільки козаки, а й посполіти, котрі селилися на панських землях, бо пани старшини теж давали вільготи своїм поселенцям, закликаючи їх, як казали тоді, на слободи: ріжниця у тім, що посполъству у себе давали вільготи пани-державці, а козакам та міщанам — московський уряд.

У 1654 р. була заселена переселенцями Охтирка, котра була третім полковим містом Слободської України[67]. Вона була звісна ще й раніше яко порубіжне місто Польщі, потім одійшла до Москви, котра заселила її великоросійськими служилими людьми, але їх було небагато. У 1657 р. московський уряд зробив реєстр усіх охтирців. Їх прізвища немов російські (це усе «Андреевы, Даниловы»), але можна міркувати, що московські приказні позаписували звичайні прізвища по батькові не по українському, а по російському звичаю, цебто Ондрієнка записали Андрєєвим, Даниленка — Даниловим. Іноді, наприклад, ми бачимо прізвище по батькові Омельянов — тобто від українського Омельян, Микитин (укр. Микита) і такі інші. І що воно було так, видко з того, що у Охтирці ж був єдин «черкашенин», значить, українець, а його записали «Якушкою Степановым». Були, одначе, й прізвища українські — Болдирь (мабуть, Бовдур), Кононенко, Пулаченко, Болтищенко, Рублевський, Добош, Радченко, Гончаренко, Герасименко, Нечипорович, Волошин, Наумович, Ярошевський, Адамович, Мартинович, Ильяшенко, Вощенко, Яценко, Малько та інші. Сотником був Арістов — немов не українське прізвище, але ж він був сотником козацького товариства і займав сей уряд іще у 1654 р. Із трьох попів один прийшов сюди з Правобережжя — з Животова. Охтирські поселенці називаються «сведенцями» — так прозивали московських служилих людей, котрих зводили докупи на життя з ріжних країн у нове місто. Може, і в Охтирку, котру залишило її українське населення тоді, як вона перейшла під владу Москви, теж звели нових поселенців із ріжних країн, де проживали українці, а ми бачили, що вони проживали навіть у московських українних містах. Можливо, що серед сих зведенців була й купа великоросійських поселенців, як се бувало по деяких містах Острогозького полка. Усіх охтирських переселенців було 445 чоловік, а у них було 109 жінок, 634 дітей, 72 родичів і 18 дітей у сих родичів, а усього було 1587 чоловіків, жінок і дітей. Вони привели з собою 605 коней, 618 волів,

479 корів, 1473 вівці, 1091 свиню, усього 4266, себто більше ніж по 9 голів на семейство із чотирьох чоловік. Значить, охтирців треба признати більш-менш заможними і у всякому разі середніми щодо худоби.

У Богодухів явилася дуже численна ватага українських переселенців із поспільства, або, як каже московський уряд, «пашенных черкас»; їх було 1096 чоловік, а міщан тільки 33 чол., кріпості вони не робили, мабуть, через те, що були не козаками, а посполітими людьми[68].

Між тим ширилося заселення і Південної Слобожанщини і тамечки склався Балаклійський полк. У 1663 р. приїхав у Бєлгород козачий отаман Яків Степанович Черніговець і прохав дозволу поселитися з своїми українськими задніпрянськими переселенцями на татарських перелазах по р. Донцеві на гирлі річки Балаклії. Се місце лежало у 80 верстах од Харкова і у 50 верстах од Змієва і за ним не було ще ніякої оселі (виключаючи Святі гори). Пройшов тільки один рік — і той же Черніговець докладав воєводові у Бєлгороді, що місто він уже сам збудував, назвав його Балаклією і що у нього у кріпості та на «посаді» поселилося у 150 дворах 200 семейств і се число безперестанку збільшується. Окрім Балаклії, Черніговець збудував ще кріпості на татарських бродах — міста та слободи по Донцеві — Андрієві Лози, Бишкин, Савинці і Лиман (послідній у степу між двох озер — лиманів). А що найважніше — балаклійський осадчий збудував і кріпость Ізюм. Царь зробив осадчика-отамана балаклійським полковником за його вірну службу і корисну для Московської держави колонізаторську працю.

Діло заселення Ізюмського полка, котре розпочав Яків Черніговець, ще більше поширив харківський полковник Донець з сином своїм Костянтином. Ізюмський полк заселився більш усього при них переселенцями з інших Слободських полків. Про Ізюм-курган, Ізюмський перелаз і про Ізюмський шлях маємо звістку ще у «Книзі Великого Чертежа»; у 60-х роках XVII ст. тут жили царські охотники, що ловили звіря для московського царя. І про се нагадує на лівому березі Донця місце, котре зоветься «звіринцем»; мабуть, там був у них якийсь вартовий острожок. Балаклійський полковник Яків Черніговець збудував невеличку кріпость Ізюм. Новий великий город, але на правому березі Донця, де в його вливається Мокрий Ізюмець, був збудований Гр. Донцем, і у нього був перенесений і невеличкий перший Ізюм. Місто було осажено Донцем, котрий привів для роботи більш 1500 козаків Харківського полку, збудувалося дуже гарно по плану і швидко зробилося полковим городом Ізюмського Слободського полка. Біля Ізюма і тепер, немов його кріпость, виситься гора Кремінець (800 футів), а по Донцеві і його вітках простяглися густі ліси-нетрі. Полковник Донець дістав право заселяти Ізюм тільки людьми захожими, з «черкасских» Слободських полків; йому заборонено було приймати великоросійських поселенців, а за те він сам, без воєводи, міг порядкувати у новому місті, а для козака це була дуже велика вільгота. Минув рік, і у 1682 р. було вже в Ізюмі 300 чоловік. Але се все ж таки було небагато. Для того щоб діло заселення йшло швидче, Донець сам переїхав в Ізюм, а сина свого Костянтина залишив на полковництві у Харкові. Жити йому в Ізюмі було дозволено, але з тим, щоб він все-таки лічився і полковником харківським. У 1682 р. Донець дістав грамоту від царя Федора Олексійовича, в котрій йому дозволялося жити в Ізюмі і закликати туди і в Співаківку і на Пришиб вільних українців на слободи із Харківського, Охтирського і Сумського полків, будувати самим місто і вільно селитися там «собою», себто без воєвод, пахати пашню і володіти усякими угодами по отводу Касогова, по своїм козацьким звичаям. Окрім тих міст та слобід, про котрі ми вже казали,

були осажені тоді Остропілля, Дворічна, Новий Перекоп, Сеньків, Куп'янськ, Каменка, усе це були нові і дуже мало заселені слободи (од 23 до 48 семейств); тільки у Новому Перекопі було 288 чол. При гирлі Торця була збудована Гр. Донцем Козацька пристань — невеличкий земляний городок, куди осадчий Сем. Бровка вже закликав декілька семейств і попа. Між річкою Голою долиною і Черкаським лісом Гр. Донець міркував збудувати місто Черкаськ (теперешнє село Знаменське). Ізюмський полк, як ми бачимо, був заселений більш усього переселенцями з Слобожанщини, хоча і сюди приходили іноді, як нам здається, й переселенці з-за Дніпра і Гетьманщини.

Оттак заснувалися міста та слободи Слободської України. Іноді одразу приходила велика ватага переселенців і осажувала місто чи слободу. Так було, наприклад, у Острогозьку і, як ми бачили, по деяких інших містах. Але частіше приходили менші гуртки, де купчилися[69] переселенці з ріжних місць, як у Суджі або Тернах. Іноді до переселенців з однієї країни потім приходили сходці з другої країни. Більша частина міст збудована була на дикому шляховому полі, на татарських бродах та сакмах, на сирому кореню (Суми, Суджа, Салтів, Вовчанськ). Дуже багато міст збудовано було на старих городищах — Харків, Суми, Царе-борисів, Хорошево, Зміїв, Мохначево. Як одразу приходила дуже велика ватага переселенців, вона будувала кріпость у місті — наприклад, у Острогозьку, Охтирці, у Суджі; як їх було обмаль — селилися слободою. Діло заселення вели осадчі. Такі осадчі були, мабуть, при усіх ватагах переселенців. Ми маємо багато цікавих звісток про їх діяльність. Се були ватажки, отамани народа, що вели його на нові місця, що порядкували нелегким ділом заснування нових міст та слобід, будівлею, зносинами з урядом і таке інше. Їм доручав нарід свою долю, шукати її в далекій чужій стороні. Їх повинна була добре знати уся ватага переселенців, здаватися на них, покладати на них надію яко на певних, розумних, жвавих, завзятих своїх проводарів та спорудників у громадських справах. Тим-то і ми повинні тепер споминати про них і їх діяльність для народа з великою шаною та подякою і як мога закріпити пам'ять про них там, де вони працювали. Харківському осадчому Каркачеві треба поставити пам'ятник у Харкові, а не тільки, як се зроблено досі, по моєму пропонуванню, назвати йменням його одну вулицю у Харкові (Каркачева). Треба, щоб кожне місто і слобода у Слободській Україні знали й шанували пам'ять свого осадчого, коли він відомий історії. А у моїх розвідках по історії Слободської України є чимало звісток про слободсько-українських осадчих і їх діяльність. Особливо се треба зробити тепер, коли свою долю, своє щастя у нас творить, кує сам нарід. Деякі з осадчих зайняли потім військові козацькі полковничі посади по вибору товариства, і їх діяльність була дуже широка. Такими були балаклійський осадчий Черніговець і Сумський — Кондратьєв. Недивно, що осадчі мали великий вплив на устрій місцевих діл. У Мерехві, наприклад, усіма ділами керував осадчий полковник Сененко. Осадчих потім замінили виборні отамани, котрі були усюди. У 1688 р. коломацький отаман Ярема Михайлов дістав лист од московського уряду на закликання на слободи українських переселенців з Задніпрянщини.

Внутрішнє розселення слобожан. Внутрішнє розселення люду ми бачимо у всіх Слободських полках. Острогозький полк склався, як ми бачили, серед великоросійських міст теперішньої Воронезької, Курської і навіть Орловської губерній. Сі поселенці жили дуже далеко од свого полкового міста Острогозька. А східня частина Воронезької губернії у початку

XVII ст. ще не була заселена, і ось сюди, на р. Чорну Калитву, у південну частину Острогозького повіту, почали переселяти українців; і там з'являються нові козацькі слободи — Стара Калитва, Нова Калитва, Підгорна, Попівка. Переселили великоросійських посадських людей Острогозька в Коротояк, а українських козаків — з Коротояка в Острогозьк. У 1732 р. з слобід Перлівки, Гвоздівки, Єндовища і Урива переселені були козаки в Богучарський повіт Воронезької і Старобільський Харківської губерній. У Старобільськ прийшов сотник Синельников з сотнянами, в Закотную — Голодолинський, в Осиповку — Смаков і в Білолуцьк — Головинський. Через се Острогозький полк наблизився до інших слободських полків, й гряниця Російської держави розпростерлася далі на південь. Внутрішнім розселенням Слободська Україна заселялася найбільш у XVIII ст. З місць, де було багато населення, нарід переходив на нові незаселені місця. Осадчий Малішевський поїхав у 1659 р. на гирло річок Сироватки і Крупця і там осадив слободу Нижню Сироватку. З собою він узяв сумчан, ворожбянських і лебединських козаків, щоб одвести новій слободі землю, ліси й сінокоси по загальній постанові. З слободи Ворожби туди переселено було 76 самих бідних семейств, з Сум — 197. Їм одвели землі на подвір'я, сади, огороди та вигін. Так місцевий козацький уряд у другій половині XVII ст. вів діло розселення і розв'язував аграрне питання на підставі розуму й справедливості[70]. Заселення Слободської України вели переважно козаки, котрі зложили військову організацію країни — п'ять Слободських полків. Але велику участь у сій великій народній справі мав увесь український нарід — усі його верстви, усі стани суспільства — міщане, поспільство, духовенство. **Участь монастирів в заселенні країни**. Монастирі, як звісно, приймали велику участь в заселенню Росії. Те ж саме треба сказати і про участь їх в заселенню Слободської України. Перше місце займає серед слободсько-українських монастирів Святогорський. Ми вже бачили, яке чудове місце було вибрано для нього. Коли саме був заснований монастир, певних звісток не маємо. У синодику монастиря про се сказано, що автор тоді ще, коли писав синодик (у 1710 р.), не міг знайти про се звісток за татарськими нападами й плюндруваннями, особливо ж за частими змінами колишніх ігуменів. Можливо, що фундаторами монастиря були ченці-українці з-за Дніпра або Гетьманщини. Ми знаємо, що з монастирів Гетьманщини вийшло чимало ченців через унію. Першу документальну звістку про Святогорський монастир ми маємо у 1624 р., коли ігумен Симеон з братією получив царську грамоту і ругу[71] у Бєлгороді. Се теж натякає на прибуття ченців з України під московську владу. Царе-борисів, заснований недалеко від Святогір'я у 1600 р., під час лихоліття вилюднів, і Святогорський монастир був самим далеким південним місцем на Україні, бо Чугуїв був заснований тільки у 1638 р., а Валуйки були од нього у 130 верстах. Не дивно, що він озброївся гарматами. Іще академік Гільденштедт[72] бачив стіну, котрою був обнесений монастир. У ньому була у XVII ст. варта з бєлгородців, чугуївців та валуйчан. На байдаках по Донцеві вони діставали хліб, а ігумени подавали звістки про татарські заміри. Туди приходили бранці з татарської неволі; їх тамечки розпитували і посилали далі на Україну. Туди привозили ранених і їх там годували і содержували. Там були старі, немощні й каліки. Туди заходили і здорові вартові та станичники, українські та донські козаки, великоруські служилі люди, навіть «воровскіє черкаси», себто розбишаки, щоб помолитися Богові та спокутувати свої гріхи. Виходить, що монастир мав немов свою парахвію, котра простяглася на кілька

сот верст. На монастир нападали татари – кримські та озовські — і усякі розбишаки. У 1679 р. татари сплюндрували, пограбували монастир і узяли у неволю архимандрита Іоіля з братією. Монастиреві надано було багацько землі, але потім, іще у XVII ст., більшу частину її одібрано, а усю землю одібрано у кінці XVIII ст. Дивногорський монастир Острогозького полка теж виявляв з себе природню твердиню. Він, як і Святогорський, стояв за лінією кріпостей, у степу. У 1652 р. в ньому збудували кріпость і там поселили українців, мабуть, з тих, що прийшли у Острогозьк з полковником Зіньківським. Купецтву дозволили їздити туди з усякими харчами та крамом і продавати його без усякого мита. Іще у початку XVIII ст. на дзвіниці монастиря було три залізних і одна мідяна гармата. Але, не дивлючися на сю оборону, ченці монастирські велику муку терпіли од татарських гвалтовних наїздів і тому у 1671 р. навіть покинули його і збудували собі новий монастир у більш забезпеченому та спокійному місці між Суджою та Миропіллям на Дівочім городищі. Але деякі з братії згодом повернулися до Дивногір'я і поновили монастир. У кінці XVIII ст. у монастиря була майже та сама ярмарка, яка почалася у 1652 р.; туди приїздило на богомілля багацько народу й купців з околичних міст, котрі привозили усякий крам та дріб'язок. Монастир мав землі, риболовлі і усяке хазяйство; у слободі Селявній — 100 хат підданих посполітих. Далеко меншим і менш славним був Шатрищегорський монастир теж у Острогозькому полку і теж, мабуть, заснований українськими ченцями. Острогозький полковник Зіньківський заснував у Острогозьку жіночий монастир. У Охтирському полку в 4 верстах од Охтирки в 1654 р. ченцями Лебединського українського монастиря був заснований Охтирський Троїцький монастир. З Лебединського монастиря вийшов ігумен з братією (40 чоловік), з монастирськими підданими посполітими, з ризами і усякою церковною утвар'ю. Їм одвели для будування монастиря гору Охтирь з землями і усякими угодами. У дру–

Мал. 3. Святогорський монастир. Листівка XIX ст.

гій половині XVII ст. до монастиря належало вже багато земель, хуторів, млинів, пасік та садів і 200 підданих посполітих. У трьох верстах од Краснокутська задніпрянським переселенцем полковником Штепою був заснований у XVII ст. Краснокутський монастир. Штепа, приїхавши у Слободську Україну, зайняв собі се безлюдне місце, збудував там монастир, прийняв декілька ченців, а сам зробився їх ігуменом. Курязький монастир (у 9 верстах від Харкова) був заснований харківським полковником Григорієм Донцем і деякими іншими старшинами сього полку. Там раніше була пасіка Ол. Куряжського. Донець одвів новому монастиреві землі і угоди. Сіннянський сотник віддав усю свою маєтність на збудування Сіннянського монастиря і зробився його ігуменом. Зміївський Миколаївський козацький монастир існував уже в 60-х роках XVII ст. і мав гармати проти татарських нападів. Потім він широко розвинув своє монастирське хазяйство. Таким побитом, одні з монастирів були засновані переселенцями з Задніпрянщини, другі — козацькою старшиною й козаками. Як і козацькі оселі, перші монастирі заснувалися на татарських сакмах та дикому полю. І ченцям, як і козакам, бажалося селитися на сирому кореню, на дикому татарському степу. Вони прийняли участь разом з іншими переселенцями і в заселенню дикого степу, і в його обороні. Вони узяли на себе обов'язок задовольняти релігійно-моральні потреби степового товариства та поспільства, турботу про хворих і ранених. Але так було у XVII ст. У XVIII ст. більш усього монастирі почали піклуватися про власне хазяйство та матеріальні достатки і через се занедбали свої високі християнські заповіти.

Чужоземні переселенці. Чужоземне заселення Слободської України було дуже невеличке — сюди приходили волохи[73], калмики, серби, цигане і євреї. Волохи прийшли в Слобожанщину у 1711 р. при Петрі Великому з князем Кантемиром. Кантемиру дадено у самому Харкові подвір'я і маєтності Хведора Шидловського, які були одібрані у нього за якусь провинність. Інші волохи, що приїхали з Кантемиром, мусили розміститися по Слободських полках. Усіх їх було 4000 чол. Село Шидловського Балаклійку оддали волоському стольникові Єнакею, Новомлинськ — Мечнику, Волоський кут — полковникові Абазі. Усіх дворів роздано було волохам у Слобожанщині 710 (633 українських, 42 великоросійських і 35 польських). Се волоське заселення було головним чином не народне, а шляхетське, дворянське. Місцеве населення дістало нових панів і підпало у підданство новим державцям, чужим людям — волохам. Із Задніпрянщини переселився в Слободську Україну теж волоський полковник Танський з охвіцерами Жіяном, Бедрягою та іншими. Їм вийшов дозвіл визивати на поселення свою братію — волохів. Але Танський і його товариство почали творити усякі кривди мешканцям слободи Мурахви, де їх поселено, а мурахвяне мусили тікати геть. Іще більші кривди творив волоський задніпрянській полковник Апостол Кигич, котрому віддали у підданство декілька слобід з підданими посполітими, а він повернув до себе у підданство навіть і вільних козаків. Тяжку та сумну сторінку народнього життя являє з себе се волоське заселення. Центральний уряд хотів віддячити, дати нагороду волохам за їх запомогу Петру у Прутському поході — і роздав їм за се землю та підданих у Слобожанщині. Слобожане прийняли чужинців ворожо, неприязно, бо ті люди нічого не зробили на користь країни — не захищали її від татар, не брали участі в її устрою, були чужинцями, не зв'язаними з країною і населенням навіть мовою, життям; навпаки, вони за Дніпром звикли до сваволі, і тут в Слобожанщині лишилися вояками, але не проти ворогів, а проти

мирного населення. Із тих, що прийшли з Кантемиром, не можна було набрати навіть однієї окремої корогви, так що їх почали приймати у козачі полки яко старшин та підпрапорних і дозволили купувати маєтності, себто їм одразу надавали стільки привілеїв, як і козацькій українській старшині. Не стали у пригоді для країни і сербські поселенці, із котрих зроблений був окремий полк, але у ньому було зовсім мало сербів, і полк доточували з тубільців — українців. У Чугуєві поселилися калмики іще у XVII ст. В кінці XVIII ст. їх було там більш 1000 чол.; вони служили у війську. Проживаючи у Чугуєві, прийнявши православну віру і беручи шлюб з тубільцями, вони зовсім обрусіли. Проживали, або краще сказати кочували, таборували у Слободській Україні ще й цигане, котрі мали власний уклад свого життя. Євреїв було зовсім небагато і вони більш усього держали шинки та гандлювали[74] горілкою. Було, але зовсім мало — кілька десятків, поляків, мабуть, колишніх бранців; було трохи греків. Взагалі чужоземне заселення у нас було невелике, але коштувало урядові й потім людям занадто дорого. Бо сі поселенці діставали великі особисті вільготи тільки за своє чужоземство, але нічого не робили на користь країни та його людності.

Вплив заселення на устрій Слободської України. Заселення країни мало великий вплив на її устрій, на її автономію, на економічні вільготи, котрі вона діставала від Московської держави, взагалі на усі сторони її соціального й економічного життя, на її культуру й просвіту, на усе її життя. Все оце залежало од двох причин — перше від звичаїв національного життя українців у зв'язку з їх поглядами на те, як треба улаштувати життя по правді, по справедливості, і вдруге — од обставин життя на нових місцях, де воно залежало не тільки од природи країни і народних звичаїв і поглядів, але й від центрального російського уряду. Слобожане не тільки приводили з собою з-за Дніпра свої семейства, збіжжя та худобу, вони привозили з собою попів і церковний причт, котрий тоді був близький до народа, бо його вибірала сама громада, приносили богослужебні книги, церковні дзвони, а найголовніше приносили з собою на нові місця у дике поле свою національну українську просвіту і культуру, котру вони віками утворили у себе на Україні, на грунті древнєруської культури; свою православну віру, рідну мову яко основу національності, свої звичаї, свої чудові пісні і меж ними історичні, так звані думи, в котрих розказана, хоча й поетично, але взагалі правдиво, уся історія українського народа — боротьба його з ляхами, татарами й турками за віру, за землю і волю, за свою політичну і національну самостійність. Просвіта тоді в Україні стояла високо, і переселенці перенесли її з собою, а разом з тим потребу в сій просвіті. Московський уряд охоче приймав переселенців, бо вони ставали йому в дуже великій пригоді по обороні гряниці і заселенню дикого поля. Придивляючися до переселенців, московські люди побачили, що се були хоча й рідні брати їх, але все-таки вони дуже од них одріжнялися усім своїм життям і своїми звичаями. І усю оцю велику ріжницю вони обізвали у своїх актах «черкасскою, старочеркасскою обыклостію, обычностью», себто їх особливими звичаями. І до сих звичаїв вони спочатку однеслися обережно. Слободським полкам дають московські царі жалованні грамоти[75] на зразок тих привілеїв, котрі здобувала собі Гетьманщина по Переяславській й інших умовах з Москвою. У сих грамотах була й вільна займанщина земель, якої не мав і не знав московський нарід, і вибори старшин, і усе те, що у московських грамотах та актах прозивається «старочеркасскою обыкностію» і являється устроєм стародавнього українського національного

й соціального життя, котрого завжди домагався і яким хтів жити (а іноді, траплялося, і жив) український нарід усюди, куди тільки не заносила його лиха доля і зла година.

Жалованні грамоти Слободським полкам. Звертаючися до жалованних грамот Слободським полкам і до їх змісту, ми бачимо, що найстаріші з них належать до 1659 р., але в них ще не було нічого про вільготи. Після повстання Брюховецького[76], до котрого не пристали взагалі Слободські полки, три полки — Харківський, Сумський і Охтирський дістали у 1669 р.,а Острогозький — у 1670 р., вільготні жалованні грамоти. За те, що козаки не пристали до Брюховецького, їм скинуті були чинші з винниць, броварень та шинків. Сі чинші були накладені ще у 1665 р., але не на усі міста і слободи, а тільки на найстаріші; у Харківському, наприклад, полку — на один Харків, у Охтирському — на Охтирку, у Сумському — на Суми, Лебедин і Суджу, у Острогозькому — на Острогозьк і Землянськ. До 1665 р. і сі міста уживали ще вільгот, наданих їм при заселенню на декілька років, а у 1665 р. часи вільгот уже вийшли, і як у Харкові вільготи були дадені, скажемо, на 10—11 років од його заснування у 1655 р., то і часи вільгот повинні були вийти у 1665 р. Суми мали по такому рахунку вільготи на 13 років, Охтирка — на 11, Острогозьк — на 13, а з того часу на них положені були чинші. Але вони платили їх неохоче, і завелася значна недоїмка. Отсю недоїмку і скинуто їм — з Харківського полку 2225 карб., з Острогозького 1619, Сумського 6091, Охтирського 2141. З сумських козаків не велено було брати недоїмки з бортних дерев у Бирлинській волості 200 карб. Таким побитом, слобожане знову, як і спочатку, увільнилися од чиншів, і се дуже підтримувало заселення країни і матеріально забезпечувало старих колишніх переселенців, давало їм спроможність зміцнити свої хазяйства, державо їх на місцях першої осілості. Українці дуже цінували право вільного викурювання та продажу горілки й пива. Сі вільготи були дадені слободським козакам замісць щорічної грошової платні, щоб їм було з чого служити полкову службу. У 1672 р. Острогозькому полку надана була нова грамота, стверджені колишні вільготи і дадені земельні угоди по р. Чорній Калитві і інших. У 1682 р. видана була вільготна жалованна грамота на ймення харківського полковника Гр. Донця козакам Ізюмського Слободського полка. Такі вільготи получили і поселенці інших слободських полків, але не на ймення полків, котрі ще тоді не були улаштовані, а на ймення окремих міст та слобід, як се ми бачимо, наприклад, у Коломаку і по інших містах. Поселенцям дозволено було міста будувати, селитися там, орати землю і усякими угодами володіти по отводу генерала і воєводи Гр. Косогова, по їх козачих звичаях; вільготи їм давано у всіх одбутках років на 10 і на 15, залежно од заможності; і у сі вільготні роки по сих городах дозволялося торгувати усякими товарами безмитно й держати шинки по своїх колишніх звичаях безмитно, й дальньої полкової служби не служити, і відбутків і оброків ніяких не платити. А після сих вільготних років старшині і козакам, котрі почнуть служити полкову службу, теж дозволялося винокурні і шинки держати безмитно, як і раніш. І ізюмчанам вільгота була дадена, як і іншим полкам, на 10—15 років. Після сього вони повинні були нести усякі відбутки виключно, одначе, чиншу за вінниці. Ся вільгота залишена була навіть і на будучину і мала велику вагу для заселення Ізюмського полка. У пізніших грамотах (1684, 1686, 1688, 1695 рр.) надається право вільної торгівлі (харківським козакам), підтримується право навіки і без чиншу володіти землями, не платити

чинша за млини, шинки, кузні, лавки, риболовні і усякі промисли. У 1700 р. усім п'яти Слободським полкам цар Петро ствердив право без чиншу мати усякі промисли, володіти землями і усякими угодами, млинами, риболовлями, вільно курити горілку і шинкарювати нею, не платити ніяких податків і мита, а тільки вести боротьбу з татарами. У 1704 р. козаки Ізюмського полку дістали грамоту, де розв'язаний був їх позов з донцями за р. Бахмут, Красну та Жеребець; сі річки з землями лишилися слобожанам і були ними заселені (се теперішні Ізюмський і Куп'янський повіти Харківської і Бахмутський Катеринославської губерній). При цариці Анні Слободська Україна стратила свої привілеї, але Єлизавета їх повернула назад окремою жалованною грамотою усім Слободським полкам взагалі. Жалованні грамоти мали великий вплив на успіх заселення Слободської України; вони давали переселенцям багацько привілеїв, і хоча сі привілеї були зібрані докупи тільки у грамоті Єлизавети, а до того розкидані були по окремих грамотах ріжних полків, і хоча вони не являлися такою конституційною хартією для країни, як гетьманські статті[77] для Гетьманщини, а все ж таки вони дали спроможність людям уладнатися по своїх національних звичаях. Мита з приїжджих купців збирали не російські приказні, а самі ж таки українці; великоросійські тяглі люди та утікачі не мали права селитися в Слобожанщині, щоб не утісняли в землях тубільців. Треба тільки додати до сього, що слобожанам доводилося повсякчас боронити сих своїх привілеїв. І вищий, і нижчий московський уряд (Розрядний приказ, бєлгородський та місцьові воєводи) ніяк не хтіли чи не могли згодитися на сі неприємні для них привілеї, котрих не мали самі, на їх погляд, хазяїни держави. Московські царі приязно відносилися до заселення дикого поля переселенцями з Литовської, Польської держави, бо тут було давнє змагання між Москвою та Польщею за погряничні українські та білоруські землі. У XVIII ст. при Анні наступила для Слободської України тяжка година, і тільки Єлизавета Петрівна знову вернула на якийсь там час їх вольності. Московський уряд хтів, щоб привілеї слобожанам були тимчасові, і їм траплялося почасту звертатися до Москви з проханням про їх ствердження. Погляд самих слобожан на їх права і обов'язки виявився дуже виразно у заяві сумських полчан 1705 р.: «Наші діди, батьки, брати і родичі,— писали вони там,— і ми самі поприходили із ріжних гетьманських і задніпрянських міст в Україну по закликанню Бєлгородських та Курських воєвод, котрі забезпечували нас царським словом — не однімати від нас наших вільгот. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські українні городи по Бєлгородській лінії у диких степах на татарських займищах, котрими ходили татари під отсі городи. І для збільшення населення у сих нових містах велено було нам призивати на життя свою братію — українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля і інші міста, а до них повіти, села та деревні. І ми вірою та правдою служили. І тоді, як татари приходили плюндрувати московські українні городи, ми не приставали ні до якої зради. За те і пожалувано нас усякими вольностями і дозволено займанщини займати, пасіки і усякі грунти заводити і усякими промислами промишляти без чиншу по старому українському звичаю». В сій заяві найбільш цікаве для нас право вільної займанщини земель — се був головний привілей слобожан, і на ньому згрунтовано було усе право земельної власності у Слобожанській Україні — так зване нині «старозаїмочне землеволодіння»[78]. Се було найголовніше право слобожан. Грамоти не обіймали усіх привілеїв слобожан; вони, наприклад,

майже нічого не казали про автономію країни, про її внутрішній устрій, про вибори. І се легко зрозуміти. Зміцнивши «старочеркасскую обыкность», признавши її взагалі, московський уряд вже не хтів втручатися в подробиці, бо просто, може, гаразд і не знав їх. Він тільки пильнував того, за що йшли суперечки проміж слобожанами і московськими воєводами, де діло торкалося інтересів самої Московської держави і її людності або уряду. А суперечки та боротьба йшли безупинно, бо тут зіткнулися два типи заселення — український і великоросійський (ріжниця сих двох типів твердо установлена мною у моїх розвідках) і два уряди: козацький — український і приказно-московський [79]. Слобожане не хтіли приймати на себе тих обов'язків, котрі мали московські люди, і здавалися на своє чужоземство та на те, що вони не можуть призвичаїтися до сих тяжких для них обов'язків. Ізюмські полчане у своїй заяві 1710 р. писали: «По свойому чужоземству, проти великоросійських людей, таких тяжарів на себе (оброків на промисли) взяти ніяк не можемо, од того порозходяться усі у вільні гетьманські городи, а інші й пішли вже за Дніпро у новозбудовані городи». А московському урядові зовсім не хтілося зміцняти непокірну Гетьманщину і послабити більше прихильну до Московщини Слободську Україну. Право вільного перехода у самій Слобожанщині і навіть вихід за гряницю країни був певною заслоною їх вільгот, і се добре розумів московський уряд. А слово у слобожан не розходилося з ділом: іноді вони й справді йшли геть далеко з своїх домівок, йшли і у Гетьманщину.

Участь Московської держави в українському заселенні. Що ж робила Московська держава в українському заселенню? Польща не могла узяти відповідної участі у сьому поважному державному ділі. Навпаки, Москва не випускала оборони і заселення з своїх власних рук і, ведучи його щодо великоросійського заселення у всіх подробицях яко державне діло, приймала участь, хоч безмірно меншу, і в українському заселенню Слободської України, керувала ним взагалі. Це діло залежало найбільш од Розрядного приказу [80].

Держава лишила собі державні інтереси, а місцьові передала самій країні, і се було досить розумно і корисно і для тієї, і для другої сторони. Переселенці звичайно являлися або самі, або засилали своїх осадчих до українних воєвод, а сі писали про них листи у Москву, у Розряд, а іноді одсилали туди і їх самих. Вибіралися місця для поселення частіше самими переселенцями, але з дозволу Розряда та воєвод. Іноді Розряд посилав кого-небудь, щоб зробив план — «чертеж» сього місця. Будували кріпості та оселі іноді самі українці, іноді під доглядом московських воєвод; іноді на поміч присилалися великоросійські служилі люди. Гармати, порох присилав московський уряд, інколи видавав він і зброю. Давав спочатку хліб, а замісць грошової заплати — вільготи від податків. Церкви та монастирі діставали теж чимало потрібного їм на обзавід. Землі одводив Розряд, а розпоряджався ними проміж себе вже сам місцевий козацький уряд. Таким побитом, хоча українське заселення було вільним, народнім і у ньому український нарід мав велике значіння і вів його навіть своїми власними силами, але воно не було випадковим, приватним ділом поодиноких осіб. Розряд іноді й сам, коли сього раніш самі переселенці не зробили, направляв їх туди, де була в них найбільша потреба, де треба було найскорш забезпечити країну од татарських нападів (на татарських бродах та шляхах). І уряд сього досягав не примусом, а вмовлянням та проханням та вільготами. Особливо се треба сказати про центральний уряд; йому почасту доводилося поправ-

ляти помилки своїх воєвод та приказних людей, котрі ніяк не хтіли згодитися з привілеями українських переселенців. І се найбільш цікаво тому, що в відносинах своїх до великоросійських поселенців він неодмінно держався централізаційної політики.

Поширення території Слобожанщини. Ознайомившися з заселенням Слободської України, подивимося тепер, які були її наслідки і здобудки, скільки вона посіла землі, скільки люду осіло на сій землі. У 1692 р. у Охтирському полку було усього 12 міст і 27 сіл та деревень (було ще декілька хуторів; але ми не знаємо скільки). У 1732 р. у ньому було вже 13 міст і містечок, 63 села, деревні і слободи, 22 хутора і слобідки. У Харківському полку (разом з Ізюмським) тоді ж, у 1662 р., було 25 міст і містечок і 54 села і деревні; у 1732 р.— 32 міста і містечка, 26 сіл, деревень та слобід, 121 хутір та слобідка. За 8 років XVII ст. і 32 роки XVIII ст. збільшилося дуже число сіл та деревень. І се завсім зрозуміло: села та деревні почали збільшуватися тоді, як в Україні зробилося безпечніше жити. Найбільш осель було у 1732 р. у Сумському полку (156), за ним іде Харківський полк (149), Охтирський (103) і Ізюмський (102). Найбільшу земельну територію займав Ізюмський полк, за ним ішов Харківський, потім Сумський та Охтирський. Слободські полки у 1732 р. займали значну частину теперішньої Харківської губернії (але далеко не всю), частину Воронезької, невеличку частину Курської та Війська Донського. Після 1732 р., здається, значно поширилася тільки округа Острогозького полка, бо він обмежувався з безлюдними тоді донськими степами. Усі Слободські полки мусили вести боротьбу за свої межі з сусідами. Ізюмські козаки повинні були боронити свої землі від великоросійських однодворців, котрі осіли на Українській лінії на правому березі Донця. До Української лінії одійшло багацько полкових земель і угод, котрими козаки володіли по займанщинам і жалованним грамотам. Утісняли ізюмчан також поселенці Бахмутської округи. Перш річка Бахмут належала до слобожан — тепер там склалося нове поселення — Бахмутська провінція (при солоних заводах); мешканці її почали займати та рубати у слобожан ліси, котрі вони заполучили по жалованним грамотам; на козацьких землях російські новопоселенці почали осажувати слобідки та хутори. Окрім Бахмутської провінції, слобожане на півдні гряничили з запорожцями, котрі у 70-х роках XVIII ст. завели собі хутори біля самого Тора (Слов'янська), і через те почалися між тими й другими земельні свари та суперечки. На заході Слободська Україна гряничила з Гетьманщиною, і з нею теж були суперечки за межі. Охтирський Слободський полк обмежувався з Гадяцьким та Полтавським Гетьманщини, і ось у третій четверті XVIII ст. і першій четверті XVIII ст. ідуть меж ними суперечки за межі, особливо за погряничні міста — Котельву та Коломак. Котельва належала перед Полтавською баталією до Гадяцького полка, але по проханню її мешканців вона прилучена була до Охтирського Слободського полка. Потім Скоропадський[81] та Апостол[82] клопоталися, але марно, щоб повернути її знову до Гетьманщини. Про Коломак гетьманці казали, що він був осажений на землях Полтавського полка, але ж він усе-таки залишився за Охтирським полком, також як і деякі інші міста, котрі справді були за межою, що отділяла Московську державу од Польщі по акту 1647 р. На північно-західньому погряниччю слобожане суперечилися за землі з путивльськими великоросійськими поміщиками. На землях, котрі слобожане призначали своїми власними, путивльські поміщики заснували 14 сіл та деревень і прийняли багато українців. І ся земельна суперечка вирішена була на пожиток слобожанам.

Подивимося тепер, яку округу займала Слободська Україна у кінці XVIII ст. Слободсько-Українська губернія[83] поділялася у 1773 р. на 5 провінцій, котрі рівнялися взагалі колишнім полкам. Харківська провінція (колишній Харківський Слободський полк) займала теперішні повіти — Харківський, більшу частину Валківського, Вовчанського і невеличкий шматочок Зміївського, у неї була 171 оселя. Охтирська провінція (колишній Охтирський полк) — теперішні Богодухівський та Охтирський повіти і невеличкі частини Валківського та Лебединського; там було 88 осель. Сумська провінція (колишній Сумський полк) — Сумський, Лебединський повіти Харківської губернії, половину Суджанського (Курської губернії) і невеличку частину Охтирського (Харківської) і Грайворонського (Курської губернії); у неї було 165 осель. Ізюмська провінція (колишній Ізюмський полк) — Куп'янський, Ізюмський та частиною Зміївський повіти (але не всю округу їх) і частину Вовчанського, в неї було 99 осель. Острогозька провінція (колишній Острогозький полк) — значну частину Острогозького, Богучарського, Бирюченського повітів Воронезької губернії і невеличку частину Землянського, Валуйського, Павлівського, Коротояцького тієї ж Воронезької, Єлецького і Лівенського — Орловської, Корочанського й Новооскольського — Курської; усіх осель було там 152. Усіх осель у 1732 р. було 510, а у 1773 р.— тільки 523. Число осель не багато збільшилося. У Охтирській та Ізюмській провінціях число осель навіть зменшилося, але тут могли бути й випадкові причини (деякі з сел могли бути зачислені до інших провінцій, декілька хуторів могли скупчитися у єдно село або деревню). Але ж усе-таки нових осель зовсім майже не з'явилося за сорок років у чотирьох Слободських полках або їх було занадто небагато. У Острогозькій провінції було у 1773 р. 152 оселі, здається, більш, ніж у 1732 р., хоча ми й не маємо числа їх за сей рік; але ми знаємо, що Острогозький полк заселявся у сі часи. Усіх осель було у 1773 р. 677. Цікаво буде дізнатися про те, скільки було по полкам ріжних осель. У 1732 р. більш усього міст та містечок було у Ізюмському полку (21), далі йдуть по черзі Харківський з Охтирським та Сумський. І це залежало від того, що Ізюмський полк був самий погряничний з татарами і більш, ніж усі остатні, мав потребу в кріпостях-городках, а Сумський лежав в осередку України, і його захищав собою Охтирський полк. У Острогозькому полку ми бачимо 6 старих міст, а слободи заснувалися тоді, коли життя там зробилося спокійніше. Сіл, слобід і деревень у 1732 р. було більш усього у Сумському полку і менш усього в Ізюмському, і це теж для нас зовсім зрозуміле — це залежало од географічного стану країни: у Сумському полку раніше почалося спокійне народнє життя у поселенців, ніж у Ізюмському. З 1732 по 1773 р. життя в Слободській Україні вже зробилося куди спокійніше, через те й прибавилося число сіл, деревень та слобід. У 1773 р. число слобід та хуторів значно зменшилося, бо багацько хуторів з них перевернулося в деревні і навіть села, а невеличкі слобідки — в слободи. У Острогозькому полку в 1773 р. було дуже багато хуторів, це свідчить про те, що полк особливо швидко тоді заселявся на своїх нових місцях. У 1732 р. міст з містечками було 10 %, сіл 48 %, хуторів 42 %, і у 1773 р. перших залишилося тільки 5 %, других збільшилося до 66 %, третіх зменшилося до 28 %. Цікаво до цього додати процент козацьких і панських осель: у Харківському полку козацьких було 25 % і 75 % панських, у Охтирському — 33 % і 67 %, у Острогозькому — 78 % і 22 %, у Ізюмському — 40 % і 60 %. Тільки у одному Острогозькому полку козацьких осель було далеко більш, ніж панських; у остатніх полках було зовсім навпаки; більш усього їх було у Харківському

полку. Панські оселі збільшилися особливо за сорок років XVIII ст., коли Україні стало жити безпечніше. Усі слободсько-українські оселі можна поділити на три частини: 1) міста з містечками, 2) села з деревнями і слободами і 3) хутори з слобідками. Містечка треба зачислити до міст, бо вони були сотенними містами і усі мали кріпості. Як приходила якась ватага переселенців у нове безлюдне місце, вона будувала собі місто з дерев'яною й земляною огорожею; села й деревні виникали, почималися вже під захистом міста; переселенці і їх осадчі приймали на себе обов'язок заселити села й деревні. Виходе, що міста взагалі з'являлися раніше інших осель, а потім вже заселялися села або знов-таки переселенцями з Задніпрянщини, або з нових слободських міст. У кінці XVII ст. сіл та деревень було тільки у двічі більш, ніж міст. У XVIII ст. нових міст сливе[84] не будували, а селили тільки села, деревні та хутори. Інакше бувало при внутрішньому заселенню: там укупі могли з'являтися усякі оселі, а хутори навіть перш усього. Щоб ясно зрозуміти, що таке виявляли з себе сотенні міста, скажемо кілька слів про нове місто Бахмут, котре збудовано було козаками Ізюмського полка на р. Бахмуті. Його збудовано було для захисту од татар і для згону туди худоби од татарських нападів. Він був обнесений дубовими стоянами, і стіни його мали 61 сажня у длинину і 17 ширини. Будинків у самому острожку не було, а населення жило у слободі, і там була церковка, таможня, ратуша, сараї та кузні, подвір'я ізюмських козаків і великоруських служилих людей. На р. Бахмуті у соловарених колодязів були сковороди для виварки солі. Ні лісів, ні риболовель, ні землі паханої не було, а було тільки трошки сінокосу. Це було промислове місто. Інші міста не мали таких промислів, зате у них були земельні угоди. Середину між містом і хутором займали села, деревні та слободи, де жили і козаки і посполіти, іноді нарізно, а іноді і укупі одні з другими. Хутори іноді з'являлися дуже рано і були першими оселями країни. По р. Красній та Жеребцу на хуторах були заведені пасіки у лісах по ярах. Декотрі з них були засновані на займанщинах іще у початку другої половини XVII ст. Тоді або трошечки пізніше там появилися майдани — цебто соловарні (колодязі). І одні, і другі належали до поселенців Тора, Цареборисова, Маяків, Салтова та Чугуєва, цебто не тільки ближніх, але й далеких міст. На річки Красну та Жеребець приходили люди з Бахмута та інших міст на весну, літо та осінь на риболовлю і мисливство і робили собі куріні (на літо) і землянки (на зиму). Мешканці Тора приїздили туди цілими таборищами для виварювання солі і стояли там куренями. Пасіки ізюмських козаків яко перші оселі були і по р. Береці до збудування Української лінії; були вони й по Донцеві нижче Маяцька. У мерехвянської сотні було по лісах багацько пасік, котрі українці завели з самого початку свого заселення. Біля їх були розведені садки та збудовані з липового дерева хатки. Де збудувався Курязький монастир, там раніше була пасіка. При хуторах іноді бувало багато худоби: селили слободки для скотарства. Більш усього хуторів було у степах, як, наприклад, у теперішньому Старобільському повітові, де був простор для скотарства. Хуторянські оселі з млинами належали до старого українського хазяйственого життя і звичаю. Єдні з хуторів були першими оселями своєї країни, другі, навпаки, засновувалися виселенцями з сіл та деревень; такі були, здається, 32 хутора села Печеніг по р. Гнілушці. Хутори були козацькі й старшинські, але бувало й так, що хутір нічим майже не ріжнився од панської невеличкої деревні, сотенне місто — од села або слободи, бо були, як ми бачили, вже й слободи з кріпостями, хутори перетворялися в слободи.

Ознайомившися з округою Слободських полків, тепер треба звернутися до її населення і до того, як росла його численність. Із. Ів. Срезневський писав, що немов би то вже у 1654 р. було в Слободській Україні од 80 до 100 тис. населення мужського полу[85]. Але це велика помилка або вигадка. Ось деякі числа з тимчасових[86] документів: у Харківському полку в 1677 р. було 7773 козаків, у 1691—7005 (без Ізюмського полка), а з Ізюмським — 9316, у 1698 р.— у двох — 10430, у Охтирському в 1686 р.—5102 чол. Як зазначити такі ж числа і в двох остатніх полках, тоді буде у кінці XVII ст. 30000 козаків, далеко менш, ніж налічував Срезневський тоді, коли Слободська Україна тільки що почала заселятися. Але хоч і збільшити се число, все ж не вийде навіть для кінця XVII ст. 80 тисяч. За 1732 р. ми маємо вже досить певні числа населення чотирьох полків. У 1732 р. у Охтирському полку було вже 41186 чол. (і у тім числі 22 великороса) і, значиться, за 46 років число населення збільшилося майже у шість разів. У Харківському полку було 37756 чол. (у тому числі 1498 великоросів), і тутечки число населення збільшилося у п'ять разів. У Ізюмському полку — 31183 чол. (у тому числі 115 великоросів); тут число населення збільшилося у 13 разів — так хутко залюдніла ся країна за кінець XVII і початок XVIII ст. У Сумському — 42931 (14 великоросів). Як бачимо, в Охтирському і Сумському полках було майже однаковісіньке число мешканців, у Харківському — трохи менше, а у Ізюмському — найменше. Усього в чотирьох полках (але не повних) було 153056 чол. мужського полу, а з жінками, виключаючи дітей, більш 300000. У 1772 р. у всіх п'яти провінціях було 666561 чол. За 40 років (з 1732 по 1773) в Охтирському полку число мешканців збільшилося на 31 %, у Харківському — на 76 %, в Ізюмському — на 90 %; у Сумському — на 100 %. Сей процент потрібно трошечки зменшити, бо ми не маємо деяких сотен Сумського полка. Але все ж таки населення, як бачимо, збільшувалося дуже швидко у всіх полках, окрім одного тільки Охтирського, і через те, що округа цього полка не могла так ширитися, як усіх інших, а між тим заселення його розпочалося дуже рано — раніше ніж в деяких других. Велике збільшення ми бачимо у Ізюмському полку, це значить, що його заселення йшло швидко, і в середині XVIII ст. у 1732 р. полки по числу населення йдуть у такій черзі: Сумський, Охтирський, Харківський і Ізюмський; у 1773 р. провінції, котрі прийшли їм на зміну, чергуються тако: Сумська, Острогозька, Харківська, Ізюмська і Охтирська. Цікаво тепер привести декілька прикладів збільшення людності в поодиноких оселях. У Рублівці в 1686 р. було 433 д[87]., у 1732 р.—1099, у 1772 р.—1402, в Богодухові — у тих же роках — 550, 1830 і 3066. Більше прибавилося населення за 46 років, з 1686 по 1732, ніж за 41 рік, з 1732 по 1773 р.: в Коломаку, Богодухові і Мурахві у ті роки населення утроїлося, а у других збільшилося, у одному місту тільки вдвоє, а у двох других навіть не удвоїлося. Але, мабуть, були і такі міста, наприклад, у Острогозькому полку, де населення збільшувалося переважно у першій половині XVIII ст. Із Слободських полків або через Слободські полки переселенці йшли далі й розселялися по деяких чисто російських місцях: на Дін, на Царицинську линію, в Оренбург. А іще раніше, з XVI ст., вони, як ми знаємо, приходили в московські українні городи Курської, Бєлгородської та Воронезької країни, у Орловський та Тамбовський краї. Там більш усього вони селилися на поміщицьких землях. У другій половині XVIII ст. дуже багацько народу з України стало виходити в степи Воронежчини та на Дін[88], куди йшли навіть козаки і підпомощники[89]. Підмовили їх туди йти ті піддані, що жили у старшин-поміщиків на

Дону — по юртах та по хуторах; вони казали, що живеться їм гарно, ніяких видатків та тяжарів вони там не несуть. У 1763 р. на Дону переписано було 20 000 душ таких підданих, котрі платили семигривенний подушний оклад, не стративши права вільного перехода (до 1796 р.). Були українці на Дону і серед донських козаків: у 1793 р. їх було 1591 чол. на 30 476 козаків. У 1731 р. українці з Дону почали переходити на Царицинську линію — од Царицина вверх по Волзі, Іловлі, Медведиці та Хопру, їм одводили землі, давали жалування, а вони повинні були держати караули та чати. Почали закликати слободсько-українських поселенців і в Оренбурзьку губернію. Щоб не зменшувати народа в Слободській Україні, вийшла заборона виходити козакам та підпомощникам, та охотникам із цієї країни та комплектувати сербські роти або поселятися на землях сербських офіцерів. Із цього видко, що після заселення Слобожанщини починалося вже й виселення народу за її межі, де були вільні безлюдні землі і мало народа. Сей наплив та відплив населення існував не тільки в Слобожанщині, але і по інших місцях України і усієї Росії.

БОРОТЬБА З ТАТАРАМИ

Оборона проти татар. Татарські напади 1680 і 1691 рр. Інші татарські напади. Українці у неволі. Кріпості у великих городах, містечках та селах. Лінії кріпостей.

Оборона проти татар. Ми знаємо вже, що заселення Слободської України велося разом з обороною країни. Оборона перш усього була обов'язком самої Московської держави, котра мусила напружувати усі свої сили на боротьбу з татарами на своюму південному погряниччю. Безмірні грошові кошти, страшенне число служилого люду мусила страчувати Москва, щоб злаштувати та підтримувати оборону держави проти наглих несподіваних татарських нападів. Здається, що було б куди краще не боронитися од Крима, а наступати на нього — інколи се й робила Московська держава, але робилося се випадково, наприклад, при Івані Грозному[90], потім при Софії (походи кн. В. В. Голіцина)[91], при Анні (походи Мініха)[92]; але головним ділом почиталася оборонна війна з Кримом. Для сього будувалися кріпості і цілі оборонні лінії з кріпостей, валів, ровів, засік, тощо. На південному погряниччю була збудована велика лінія міст-кріпостей, так звана Бєлгородська лінія («черта»). За нею оселилася Слободська Україна, з'являючи з себе якийсь єдиний військовий плацдарм, немов єдиний козацький табір, де усе життя мусило приладнатися насамперед до військових потреб, до боротьби з татарами. У таких обставинах ішло й заселення країни. Треба було перш усього захистити якусь там частину країни Дикого поля од татарських нападів і для сього і разом із сим її заселити; потім, коли трошечки вже було безпечніше жити, хоча все ж таки й треба було підтримувати кріпості і оборону — починали обороняти та заселяти другу частину Дикого поля, котра йшла далі на південь. Так було, як ми бачили, і у Слободській Україні: перш заселялася її північна частина, потім південна — Ізюмський полк, а потім вже за Слободською Україною проведена була, як ми знаємо, Українська лінія, а за нею потім будувалися інші лінії аж до самого Кавказа. На південь заслоною проти Крима було Запоріжжя з Новою Сербією[93], а після зруйнування Січі[94] узято було й Крим[95]— тільки тоді у Слободській Україні зробилося тихо і вона увійшла у спокійне становище. Окрім того що робила для затули Слободської України од татарських нападів Московська держава, іще більше, далеко більше, робило саме населення. Воно затратило на се діло страшенно багацько сил та засобів, невсипущої праці та завзяття. Де вже там було турбуватися про те, щоб розвинути та поширити культуру, хоча вона усе-таки, як ми побачимо, ширилася, бо слобожане якось уміли, хоч се було занадто трудно, з'єднати леміш з козацькою шаблею, хліборобство — з військовою справою, і за се їм нале-

жить од нас, їх нащадків, велика, безмірна вдячність. Се було велике діло безіменного велетня-народа. Слободська Україна захищала собою московську Бєлгородську лінію і тому повинна була приймати на себе перші татарські напади.

Татарські напади 1680 і 1691 рр. Татари рушали або цілою ордою, на чолі котрої стояв сам хан, або невеличкими загонами. Великих ханських нападів було небагато, але се був немов страшенний вихор, котрий нищив та руйнував усе, що траплялося йому на його шляху. Ось, наприклад, документальні звістки про татарський наступ та плюндрування Слободської України у 1680 р. Тоді пограбовані й знищені були Деркачі, Лозова, Липці, Борщова, Жихор і деякі інші села Харківського повіту, Богодухів і село Павлівка Богодухівського повіту, Валки, Огульці, Перекоп Валківського, Сінне, Ольшана, Краснокутськ, Городне Охтирського. Розсипавшися своїм звичаєм по ріжних селах, татаре пограбували усюди худобу та збіжжя, поубивали та позабірали у неволю багацько народу і спалили по селах багато хат, усяких будинків та хліба. У с. Борщевому вони ограбували церкву, захопили напрестольне євангеліє, усі священничі та дияконські убори, паникадило, кадило і всі церковні сосуди, усю церкву й образи облупили. Побили та узяли у неволю 74 чол. поспільства з жінками й дітьми, 71 чол. козаків, челядників їх — вівчарів та пасішників — з жінками й дітьми; великоросіян з жінками та дітьми 47. У посполітих взяли 978 голів товару (20 волів, 40 корів, 3 коней, 915 овець), у козаків захопили 8813 голів товару (86 волів, 18 корів, 19 коней, 8790 овець), у великоросійських поселян — 133 голови товару. Сплюндрували татари у тому ж Харківському повітові деревню полковника Гр. Донця і 8 хуторів, взяли у неволю 4 челядників і 25 чоловік посполітих, захопили 1104 голів панської худоби (174 коней, 30 голів товару і 900 овець), унесли 30 вуликів бджіл, пограбували й спалили 1994 четвертей панського й людського хліба, спалили 11 дворів. У хуторах забрали усе збіжжя хуторян, захопили рогату худобу, попалили хати, будівлі і хліб. Усього убили і повели у неволю 215 чол., захопили 11 299 голів товару, спалили 11 дворів з 8 хуторами, пограбували і спалили багато хліба в зерні й копицях. У Богодухові убили і повели у неволю 233 чол. козаків та міщан з жінками й дітьми, у Павлівці 49 чол., спалили 400 дворів з 2 млинами, узяли й спалили 19 984 четвертей хліба, захопили 1566 голів худоби, 2043 вулика бджіл, 600 цебер горілки, 19 бочок пива, 9 казанів з винниць. У Сінному взяли в полон 61 чол., у Ольшанці — 89, в Валках і Валківському повітові — 117, пограбували 79 волів, 105 корів, 24 коней, 643 вівці, 66 вуликів бджіл, 60 цебрів меду (93 пуда), 82 четверті хліба і 2 казана з винниць. У Перекопі спалили церкву і 81 двір, узяли у неволю 26 чол., пограбували 2 вола, 4 корови, 75 овець, 162 четверті хліба, 260 вуликів бджіл, 16 пудів меду. У Охтирському повіті захопили 527 чол. у неволю, 90 голів товару. У Краснокутську — 102 чол. (між ними двох попів) і 847 голів худоби; у Городному — 118 чол., більш усього дітей — 92, 68 коней, вуликів з бджолами, тощо.

Звернемо тепер увагу на другий татарський напад 1691 р. Вони сплюндрували тоді Чугуївський повіт, Зміїв, слободи Лиман і Бишкин. Усього одвели у неволю 115 козаків, дітей їх і сродників 838 (дорослих 238, дітей 484 і 1 попа), жіноцтва — 1009 (молодиць — 341, дорослих дівчат — 131, дітей — 537). Убито було 11 чол., 17 дітей і сродників 30 чол.; спалено 16 чол. і 11 жінок; поранено 2 чол.; усього побито і уведено у неволю 1915 чол. (109 великоросіян і 1806 українців), одігнано 4902 гол. рогатої худоби, 1358 коней, 2272 голів волів та корів, 2272 голів овець

та кіз; спалили і сплюндрували 65 дворів з клунями й хлібом, 1 хутір, 2 пасіки, 2 млина, взято 40 вуликів бджіл, зброю та збіжжя. У селі Терновому сплюндрували церкву, убили попів, з престола та жертвеника стягли парчу, з образів — шати, захопили церковні убори, книжки та ризи. Татари розруйнували країну, забрали у неволю багацько народу, особливо жінок та дітей, бо вони цінували їх тоді найдорожче, пограбували хазяйства, попалили хліб, захопили з собою цілі отари овець та гурти худоби, коней, підняли навіть руку на Божі церкви, котрі штив нарід яко святиню. При таких несподіваних татарських нападах приходилося слобожанам хазяйнувати. Таких великих нападів ми знаємо два.

Інші татарські напади. Але малих було без ліку, і їх мусили терпіти ледве не усі оселі Слободської України, а хоча й в деякі з них і не навідувалися несподівані гості, все ж таки можливо було їх повсякчас сподіватися і треба було до сього готовитися, завжди їх нападу дожидати. Місто Ізюм було гарно ошанцьоване, але у 1690 р. татари зробили напад на городян саме тоді, як вони виходили з церкви. У 1678 р. татарський загін явився під Савинськ несподівано; там сидів наказний полковник в облозі з невеличким числом козаків; жінку його, дітей і багато мешканців татари побили або узяли у неволю, а гурти худоби позабирали з собою. Тоді ж татари спалили слободу Дворічну так, що залишилася од неї тільки одна кріпость. Іще раніш мешканці її прохали дати їм хліба, бо вони гинуть з голоду; сіяти хліб, казали вони, за татарськими нападами вони не можуть, бо їм завжди приходиться стояти на вартах. Під Тор (Слов'янськ) приходили татари у 1690 р. великою ватагою, цілими ордами з гарматами й напали на Солоний; посад біля міста і солеварені курені спалили. Кубанська орда побила табір (з 400 чол.) торських та маяцьких козаків і позабірала їх у неволю. Швидко після того Кафинський паша Муртаза наблизився до Тору з ордами, яничарами й гарматами, зруйнував кріпость і посад, спалив солеварені курені, дрова і усяку снасть, звелів побити казани, напав на табор козацький, розбив його і узяв у полон 450 чол. Ось при яких обставинах приходилося українцям промишляти солеварством у Торі та на Маяцьку. Трудно було жити і в Балаклії, хоча там на чолі оборони стояв звісний нам полковник Як. Черніговець. Дожидаючи татарського нападу, балаклійці з слободи на лани свої не ходили, хліба не жали й хотіли йти світ за очі. Балаклійський протопоп писав: на тій Україні жити ніяк не можливо, нічого їсти, бо пахати і сіяти через татар не можливо. Приходили татарські орди і під Печеніги, Малинівку і Андрієві Лози. Дуже сплюндрували татари Ізюмський полк і в 1736 р. Довго про сі часи згадував нарід, оповідаючи, як багато шкоди зробила тоді орда: «Щоб їй поганій за це борщу у вічі не видати»,— додає од себе з гіркою іронією оповідач. Терпів од татарських нападів і Зміїв. Ізюмський полк був погряничним і терпів від нападів більш усіх. Але й другі полки терпіли немало. У 1680 р. харківський полковник Донець побив татарську орду під Харковом і одбив у неї невільників та худобу. У 1687 р. Озовська орда (5000 чол.) палила та грабувала оселі Харківського та Ізюмського полків, поки знов її не розбив той же Донець. У 1710 р. хан сплюндрував і спустошив оселі Харківського полку; і на другий і на третій рік після цього кримці пустошили села, грабували й забирали у полон поселенців. Навіть Харків, до котрого боялися звичайно підступати татари, сполохався тоді і добирав способів для оборони. Мерехву і церкву її тоді спалили й сплюндрували, мешканців позабирали у неволю. Немало терпіли і Валки, а іще далеко більше Перекоп; його палили і плюндрували і у 1680, і у 1699, і у 1711 рр.,

коли його сплюндрували уже увесь і усіх як єсть мешканців забрали у неволю з усією худобою і збіжжям. Грабували і Нову Водолагу, й Водолажку, й Таранівку, котра лежала якраз на Муравському шляху; біля неї стояла Орда, а навкруги порозсилала свої загони (до Змієва, Водолаг, Мерехви, Соколова). Терпів чимало й Охтирський полк. Коломак у 1709 р. спалили шведи, а у 1711 р. знов його спалили і сплюндрували татари. Терпіли од татар Високопілля, Мурахва, Краснокутськ, Рублівка, Сумський полк терпів менш інших, але у XVII ст. і туди заходили іноді татари, а у початку другої половини XVIII ст. і його становище було дуже небезпечне. Острогозький полк був погряничний, і татари туди приходили почасту.

Українці у неволі. Народна пісня так малює нам татарський напад на Україну:

Зажурилась Україна, що нігде прожити:
Гей витоптала Орда кіньми маленькиї діти,
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки простягала, під хана погнала.

А про розор сіл татарами вона каже так:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять,
Село наше запалили,
І багатство розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть,
Коло шиї аркан в'ється,
А по ногах ланцюг б'ється,
А я, бідний, з діточками
Піду лісом стежечками.
Нехай йому із водою.
Ось, ось чайка надо мною.

Виходить, що Слободська Україна терпіла од татарських нападів у всякому разі не менш, а скорше більш, ніж бєлгородська та воронезька україна Московської держави.

Татари, як ми бачили, уводили у неволю багато українських полоняників, котрі потім довго томилися у тяжкій неволі у Криму або одбували каторжну роботу на турецьких галерах у Царьграді, а бувало й так, що їх перепродували і в інші іще більш далекі краї: у Малу Азію й далі; турецька каторга далася у знаки українському народові, і він яскраво описав її у своїх думах.

Ось, наприклад, плач невільників на турецькій каторзі:

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали.
У гору руки підіймали, кайданами забряжчали;
Господа милосердного прохали та благали:
«Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А знизу буйний вітер.
Хачай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля,
Хачай би не повиривала якорів з турецької каторги.
Да вже ся нам турецька бусурманська каторга надоїла:
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке, молодецьке коло жовтої кості пошмугляло».
Баша турецький бусурманський,
Недовірок християнський,
По ринку він похожає,
Він сам добре теє зачуває,
На слуги свої, на турки-яничари зо зла гукає:
«Кажу я вам, турки-яничари, добре дбайте,
Із ряду до ряду захожайте,
По три пучки тернини і червоної таволги набирайте,
Бідного невольника по тричі в однім місці затинайте».
То ті слуги, турки-яничари, добре дбали
Із ряду до ряду захожали,

По три пучки тернини і червоної таволги у руки набирали,
Тіло біле козацьке, молодецьке, коло жовтої кості обривали,
Кров християнську неповинно проливали.
Стали бідні невольники на собі кров християнську забачити,
Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:
«Ти, земле турецька, віра басурманська,
Ти, розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матір'ю,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною.
Визволь, Господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги басурманської
На тихії води,
На ясній зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
В города християнські.

Деякі невільники утікали з дороги і потім оповідали воєводам, як їм пощастило утекти. У 1681 р. явився у Тор козак Левко Ус і оповідав, що його укупі з 4 товаришами забрали татари у полон, як вони рубали у лісі дрова, і потім їх одправили у Озов з 5 татарами, але в дорозі він, Левко, розв'язався, убив 3 татар, розв'язав товаришів, і вони добили і останніх двох татар. Вийшла з неволі й дівчина Уляна Свинарева, дочка посполитого села Нової Водолажки. Повернувшися, вона пояснила, що втекла од татар вночі, коли вони стояли у Великому Лузі над річкою Карачакраком. У Великому Лузі вона зустріла полтавських козаків, котрі там рибалкували, з ними доїхала до Полтави, а звідтіля вже доплenталася і до Водолажки. Але ледве не усіх невільників татари доводили до Крима або Озова. Там вони зоставалися у тяжкій праці та гіркій, вічній неволі, коли тільки хто-небудь їх не викупав або сам невільник не утікав з полона. Валківський піп Сем. Михайлов писав архієрею у 1738 р.: «Торік, восени, був я в Ізюмському полку у слободі Гієвці, щоб побачитися з родиною. У тій слободі взяли мене ногайські татари в' полон, одвели у Кримський город Карасев (Карасубазар)[96], а з Карасева перевели у Кафу[97] і у городі Кафі продали турчину, а він продав мене на каторгу дервишову. І був я на каторзі до березоля 1739 р. З каторги в Царьграді викупив мене козак Ніжинського полку, Дмитро, за 270 карб., а тепер одпущено мене на поруки, щоб зібрати гроші сьому козакові». Йому видана була грамота на збір грошей. Таке ж прохання подав у 1710 р. коломацький піп: його було узято у неволю укупі з жінкою й дітьми; викупив його грек за 170 талярів, за жінку ж і дітей визначено було 300 талярів. Про полон трьох попівен ось що оповідає нам народня дума:

Коли турки воювали,
Білу челядь (жінок) забирали,
І в нашої попадоньки
Взяли вони три дівоньки.
Одну взяли попри коні,
Попри коні на ремені,
Другу взяли попри возі,
Попри возі на мотузі.
Третю взяли в чорні мажі[98]...
Що ю взяли попри коні,
Попри коні на ремені,
То та плаче: «Ой Боже ж мій,
Косо ж моя жовтенькая.
Не мати тя розчесує,
Візник бичем розтріпує».
Що ю взяли попри возі,
Попри возі на мотузі,
То та кричить:
«Ой, боже ж мій, ніжки мої,
Ніжки мої біленькії.
Не мати вас умиває,
Пісок пальці роз'їдає,
Кровця пучки заливає».
Що ю взяли в чорні мажі,
То та плаче, то та кричить:
«Ой, Боже ж мій, очка мої,
Очка мої чорненькії.
Тільки Орсак проходили,
А білий світ не виділи».

І справді, татарський письменник XVI ст. Раман Хаджа оповідав, що полоняників гнали у Крим кінні татари, помагаючи нагаями, і випікали гарячим залізом таври, як у скотини.

Викупали з полону й козаків. Але за кого нікому було платити, той мусив у неволі й віку доживати, там і помирати. Мешканець села Мартового Іван Бутов пробув у турецькій неволі 30 років. Охтирський осавул Павел Павлов попав у неволю з семейством і помер у Криму. У Бахчисараї, каже преосвященний Філарет, один водозбір тепер прозивається Павловським: біля нього стоїть пам'ятник над могилою того осавула. Під його парсуною (портретом) у Богодухівській соборній церкві колись підписані були вірші, котрі зложив якійсь місцевий пііта, де про його неволю оповідалося, що у 1711 р. татари зробили напад на слободи, попалили і полонили біля Харківських могил Павлова з жінкою і, узявши у полон, отдали у неволю головному мурзі Кара Картечи-Ширинському, котрий жив біля Карасубазара; там Павлов і помер. Не мало українських невільників ослобонили з кримського полону Сірко, українські козаки і московські служилі люди. Але коли у 1689 р. московські полки підходили до Перекопа, татарські орди хотіли утікати з жінками та дітьми за море або у гори. Тоді бранців усіх перековали у кайдани і покидали у ями і хотіли їх у тих ямах попалити. Так оповідав слобожанин, бранець Мих. Барабаш, котрий два роки і пробував у татарській неволі, поки його не викупив грек Мілевський з Опошні, оддавши за нього 70 талярів й одпустивши за порукою збірати ці гроші за його викуп. Похвальне слово, надруковане у 1705 р. по-польські у Києві в друкарні Києво-Печерської Лаври, оповідає про боротьбу Донців-Захаржевських з татарами. Український народ оповідає про свою боротьбу з татарами у своїх вельми поетичних думах. Ось дума про жінку славного кошового отамана Івана Дмитровича Сірка і про їх двох синів. Сірко деякий час був полковником Харківського Слободського полку і мав біля Мерехви свою слобідку Артемівку, де проживала його жінка Сірчиха-Іваниха, як вона прозивається у думі. Сам Сірко дуже рідко бував дома; не дивно, як каже дума, що жінка й діти його не бачили у себе 7 років: ніколи було запорізькому козакові та ще й отаманові сидіти дома з жінкою та дітьми. Вони не мали од нього і про нього ніяких вістей, і через те син Сірка Петро і пішов у Тор (Слов'янськ) розшукувати свого батька, бо Тор був недалеко од Запоріжжя і туди збиралося багацько козацтва для добичі солі.

В городі Мерехві жила удова,
Старенька жона,
Сірчиха-Іваниха,
Вона сім літ пробувала,
Сірка Івана в очі не видала,
Тільки собі двох синів мала,—
Первого сина Сірченка Петра,
Другого сина Сірченка Романа.
Вона їх до зросту держала,
Іще од них слави-пам'яті по смерті сподівала.
Як став Сірченко Петро виростати,
Став своєї матері старенької питати:
«Мати моя, стара жено,
Скільки я у тебе пробуваю,
Отця свого, Сірка Івана, в очі не видаю;
Нехай би я міг знати,
Де свойого отця, Сірка Івана, шукати».
Вдова стара промовляла:
«Пішов твій отець до стародавнього Тору пробувати,
Там став він свою голову козацьку покладати».
То вже Сірченко Петро тоє зачуває,

Пилипа Мерехвіянського з собою підмовляє,
Голуба Волошина за джуру (товариша) у себе має.
Стали вони до стародавнього Тору приїжжати,
Отамана торського, Яцька Лохвицького, познавати.
Отаман торський, Яцько Лохвицький, із куреня виходжає,
Словами промовляє,
Сірченка Петра познавае:
«Сірченку Петро, чого ти сюди приїжжаєш,
Десь ти свойого батька, Івана, шукаєш».
Сірченко Петро словами промовляє:
«Отамане торський, Яцько Лохвицький,
Я сім год пробуваю,
Отця свойого Сірка Івана в очі не видаю.
То вже Сірченко Петро з козаками
опрощеніє принімає,
До трьох зелених байраків прибуває.
Козаки до Сірченка Петра словами промовляли:
«Сірченку Петре, не безпечно себе май,
Коней своїх козацьких од себе не пускай».
А Сірченко Петро на теє не повіряє,
Під тернами, байраками лягає-спочиває,
Коні свої козацькі далеко од себе пускає,
Тільки Голуба Волошина до коней посилає.
Турки теє забачали,
Із тернів, із байраків вибігали,
Голуба Волошина у полон до себе брали
І ще словами промовляли:
«Голубе Волошине! Не хочемо ми ні
твоїх коней вороних,
Хочемо ми добре знати,
Щоб твого пана молодого добре ізрубати».
Голуб Волошин словами промовляє: «Турки,
Коли можете ви мене од себе пускати,—
Можу я сам йому с плеч голову зняти».
Турки того дізнали,
Голуба Волошина од себе пускали.
Голуб Волошин до Сірченка Петра прибуває,
Словами промовляє:
«Сірченку Петре, пане молодий,
На доброго коня сідай,
Меж турками поспішай».
Не вспів Сірченко Петро меж турки-яничари вбігати,
Мог йому Голуб Волошин с плеч голову зняти.
Тогді турки Пилипа Мерехвіянського округ оступали,
С плеч голову козацьку знімали.
Козаки стародавнії теє забачали,
На добрії коні сідали,
Турок побіждали,
Козацьке тіло позбірали,
До стародавнього куреня привозили,
Суходол саблями копали,
Шапками-прицолами землю носили,
Козацьке тіло схоронили.
Отаман торський, Яцько Лохвицький, теє зачуває,
До вдови старенької, Сірчихи-Іванихи, в город у
Мерехву письмо посилає.
Сірчиха-Іваниха письмо читає,
Словами промовляє,
До сирої землі крижем упадає:
«Що вже тепер на моїй голові три
печалі пробуває:
Перва печаль, що я сім год пробувала,
Сірка Івана в очі не видала,
Друга печаль, що Сірченка Петра
на світі живого немає,
Третя печаль, що Сірченко Роман уміраe».

Друга дума оповідає про те, як три брати утікали з татарської неволі з-під Озова. Вона може належати і до Слобожанщини, і до Гетьманщини і у всякому разі здається більш підходе до Слобожанщини через те, що дія діється у Озові, на південно-східному погряниччю татарських земель, котре найбільш наближалося до Слободської України. У Думі споминається про Муравський шлях, котрий, як ми знаємо вже, проходив по Слободській Україні. Односять часи, коли зложилася дума, до кінця XV або до початку XVI ст. Мені здається, що вона могла зложитися й пізніше — у XVII ст., коли вже великі й часті татарські напади на Лівобережну та Слободську Україну, звідкіля татари уводили у полон безмірну силу народа, коли там вже зложилася козаччина, до котрої належали три брати думи, коли там вже був пробитий Муравський шлях, до котрого дійшли брати і котрий їх мусив привести або у Лівобережчину, або, що простіше, у Слобожанщину. Ранній склад думи у XVI ст. підтримується тим, що, по думі, степ між Озовським морем та р. Самарою був татарський, а між тим у кінці XVI ст. там появляються вже запорізькі паланки[99], але і у першій половині XVII ст. він був татарським. Озов у думі був турецьким містом, значить, дума не могла зложитися раніше 1475 р., коли отсю Тану — Озов здобули турки від генуезьців. Ногайська татарська орда мала таборища біля Озова і у XVII ст. Савур-могила думи є й тепер: вона лежить у Міуській окрузі Війська Донського, між р. Міусом та Кринкою. Брати утікали тим шляхом, котрий йшов біля старої річної дороги домонгольської доби од Озовського моря до середньої Подніпрянщини (по Калміусу, Вовчим Водам до р. Самари). Сей шлях був для братів більш безпечним, бо там можливо було ховатися од татар по балках, тернах і байраках, здобувати воду, рибу і дике птаство; можна було мати надію спіткатися з українськими промисловцями, котрі заходили туди бити звіра й ловити рибу. Далі за перепуттям, де розходилися у ріжні сторони шляхи, за полянами починався Муравський шлях, котрий проходив по Слобожанщині. У думі проводиться моральна думка про те, що не слід було залишати без помочі молодшого брата, котрий не мав коня і через те не міг поспішати за старшим та середульшим братом й загинув в дорозі. Середульший брат пожалів меншого, помагав йому, і коли вони повернулися з старшим додому, до батька, до матері, то сказав їм щиру правду, ось за цю правду, за те, що він покаявся, батько та матір простили йому гріх і прокляли старшого сина. У цей самий мент[100] приник за гостя й менший покійний син. А є ще єден варіант цієї думи, по котрому й старшого, й середульшого брата убили татари, так що вони обидва не повернулися додому,— бо обидва не узяли з собою на коней молодшого брата пішу-пішаницю.

Починається дума з того, що із города Озова три брати рідненькі, з тяжкої неволі у землю християнську до батька, до матері, до роду утікали, два брата кінних, а третій брат, менший, піша-пішаниця, за кінними братами уганяє і на біле каміння, на сире коріння свої ніжки козацькі-молодецькі побиває, кров'ю слід заливає. Він прохає братів узяти його з собою між коней. Брати відмовляють йому в цьому, кажучи: «Ради б ми між коні узяти, але буде нас Озовська орда наганяти, буде в пень сікти-рубати і буде нам велику муку завдавати». А менший брат хватається за стремена коней і прохає братів, щоб вони його взяли постріляли, а потім поховали, звірю й птиці на поталу не оддали. Брати на це одповідають, що їх мечі на його не здіймуться, на дванадцять частей розлетяться і їхня душа гріхів до віку не відкупиться. А що коли вони будуть до байраків добігати, будуть тернові віття йому на признаку покидати, щоб знав,

як з тяжкої неволі в землю християнську до батька, до матері, до роду куди утікати. Далі з байраків вибігали і там тільки поле лиліє, на йому трава зеленіє. Вибігли на Муравський шлях, і промовив середульший брат до старшого: «Будем з-під червоного каптана чорні китиці видирати, свойому брату найменшому на признаку покидати». Старший брат од цього одмовився, бо ні в чім буде йому тоді між білу челядь (дівчата) піти погуляти. Середульший брат, одначе, на те не потурав, з-під червоного каптана чорні китиці видирав, а старший брат теє забачав, середульшого брата на сміх піднімав: «Либонь ти собі жіноцький розум маєш, що ти на собі прекрасну одежу теряєш». І бігли середульший та старший брати не день, не два, не три і не чотири, і до Савур-могили добігали, три дні, три ночі спочивали; свого найменшого брата пішу-пішаницю підждали. А менший брат добіг до тернів, до байраків, побачив тернові віття і по цієї признаці дійшов до Муравського шляху. На шлях Муравський вибігає і по шляху Муравському чорні китиці забачає, у руки бере-хапає, до серця козацького-молодецького прикладає, слізьми обливає, словами промовляє: «Сюди мої два брати кінні пробігали і, видно, їх Озовська орда доганяла і посікла-порубала, мене, найменшого брата, пішу-пішаницю, у тернах, на спочивку, минала, і коли б їх кість,— каже,— я знаходив би, поховав би, звірю та птиці на поталу не дав би». Добіг менший брат до Савур-могили і ліг на Савур-могилу. І вовки-сіроманці набігали, і орли сизопері налітали, на кудрі наступали, вони смерті дожидали. Менший брат семип'ядную пищаль підняв і орлам сизоперим кулю на подарунок подарував, і тоді на Савур-могилу схожає, голову схиляє, батькову-матчину молитву споминає і Богу душу отдає. Тоді орли сизопері налітали, на кудрі наступали, з лоба очі видирали. І вовки-сіроманці набігали, кості по байраках розношали. А два брати кінні до річки до Самари добігали, свої коні козацькі попасли й напоїли, бо там трави були зелені, води холодні, очерети воздобні. Тоді середульший брат до старшого брата словами промовляє: «Як дасть нам Господь до батька, до матері, до роду прибувати, як ми будем перед батьком, перед матір'ю отвіт оддавати?» А старший брат каже йому на це: лучше ми будем свою батьківщину удвох паювати. Четвертої неділі до отця, до матері добігали, отець та й мати за ворота виходили, на здоров'є питали: «Чи в одній неволі бували, чи одному пану слугували, чи разом із неволі тяжкої втікали?» А середульший брат теє зачуває, із коня встає, слізьми обливає, перед отцем, перед маткою по правді одвіт оддавае. Отець та мати старшого сина кляне, проклинає, із очей згоняє, середульшого сина ситить, жалує, поважає, за гостя принімає, а менший син, піша-пішаниця за гостя приникає. І вже його слава не вмре, не поляже.

Оповідання дум про українських невільників та невільниць підтримуються справжніми оповіданнями з тодішнього народнього життя у Слобожанщині. Багацько невільниць-українок так саме, як Маруся Богуславка у думі, потурчилися, потатарилися та побусурменилися — поробилися жінками, звісно невінчаними, татар. З хрещеними татарами та калмиками брали шлюб українки охоче, але і тут іноді приходилося замислитися. Ось, наприклад, що оповідала острогозька українка Єфимія: вона проживала у Острогозькому на подвір'ї М. Куколя і під'їхав верхи до двору на коні в саадаці з щаблюкою чоловік її, Клим Васильєв, а з ним двоє «черкас». І ті «черкаси» стукнули у віконце до неї, визвали на двір і прохали її пити пиво; подали їй добру звістку, що у Острогозьк приїхав її чоловік. Вона вийшла до його з сіней на поріг. Він узяв її за руку і став прохати її їхати з ним у степ, щоб вона сама побачила, як вони

у степу жиють. А вона одмовила на се, що помре у Острогозьку, а з ним у степ не поїде. Він її умовляв години зо три і прохав, щоб вона хоч оддала йому малого сина, але вона і у цьому одмовилася. Потім він хтів зарубати її шаблюкою, скочив на коня і сказав, що поїде до її батька. У степу тоді стояло 2000 калмиків і 100 озовців-татар. У сьому простому правдивому оповіданню перед нашими очима встає яскрава картина з життя погряничників і відносин між ними. Калмик Клим Васильєв, очевисто, православний — про се свідчить його ім'я і прізвище по батькові — приходить у ночі крадькома до своєї жінки і хоче зманити її з собою у степ. Мабуть, було так, що його, прирожденого степняка-кочовника, поманув до себе степ — і він кинув жінку і сина у Острогозьку, де приняв раніш православну віру і одружився з Єфимією, пішов до своїх — у Калмицьку орду. Але Калмицька орда, і він з нею, підійшла до Острогозька, і у нього зародилася душевна потреба побачити кохану жінку і свою рідну дитину і упрохати її од'їхати з ним у калмицький степ. І ось він вибрався з Орди з якимись двома українцями, котрі були у калмицький ватазі, і вночі приїхав у Острогозьк. Він добре знав місто, і його пропустили вартові. Ласкою та похвалками, та пострахом він умовляв любку жінку їхати з ним у степ або віддати йому принаймні дитину. Але не зміг заманути у степ улесливими словами про красу та розкіш вільного степового життя свою жінку, котра того не розуміла. В розвідці Л. Вейнберга[101] надруковано декілька документів про хрестини калмиків та татар у Донській країні. Були і в Україні татарські полонянки, котрі іноді приймали тут православіє. У хвамільний літопис Квіток під 1738 р. занесена така звістка: «Червня 24 Володимира Карасубазарського бранця хрестили на Основі; її хрещеними батьками були Ковалевський та Челембей (теж, мабуть, з вихрещених татар), хрещеною маткою жінка сотника Голуховичка». Слобожане узяли на себе дуже важкий обов'язок — оборони і заселення країни. Їм треба було обороняти від татар кожен крок зайнятої їми землі. Вони мусили самі содержувати себе, займаючися землеробством, промислами і усяким рукомеслом. І вони держали у себе багацько голів худоби, заводили хутори, пасіки, винниці. Але увесь оцей достаток не був сталий, міцний. Сьогодні заможний — а завтра убогий, сьогодні — багацтво, на завтра — злидні. І таке лихо коїлося не тільки з поодинокими поселенцями, а з цілими оселями, не тільки з козаками, а і з посполітими і навіть духовенством, не тільки з чоловіками, але і з жінками, дівчатами й дітками малими. Появлявся раптом ворог, палив та плюндрував слободу, забірав худобу і таким робом великолюдне село оберталося у селище, бо його кидали селяне, боючися, що знов прийдуть татари і сплюндрують усе до щенту. Увод народу у неволю робив дуже велику шкоду населенню: семейство бідніло, стративши батька, матір, сина і малих діток — надію його будучини. На викуп треба було страчувати дуже великі гроші. Поправити хазяйство було дуже нелегко.

Кріпості у великих городах, містечках та селах. Подивимося тепер, як була улаштована оборона Слободської України козаками і які військові обов'язки мали козаки. Теперішньому мешканцеві Харківщини трудно уявити собі, яка сила усяких кріпостей була у XVII—XVIII ст. в Слободській Україні. Звісно, се не були справжні кріпості, але все ж таки будування їх коштувало дуже дорого і майже ще дорожче було як слід підтримувати їх. Окрім деяких кріпостей, котрі будували українці з великоросійськими служилими людьми, окрім тих, де сією будівлею орудували воєводи, як, наприклад, у Харкові, у Сумах, звичайно слобожане будували ті кріпості самі, без чужої допомоги. Усі міста, як полкові, так і сотенні, були кріпостя-

ми, звісно, неоднаковими: одні, перш усього полкові, були майже так ошанцьовані, як і Бєлгородська або Воронезька. Харків, наприклад, мав кріпость на свойому старинному городищу, де тепер собор і «університетська горка»; стіна його навкруги мала 475 сажнів і складалася з дубових обапол — паль з обламами[102], котками[103] та тарасами[104]. За стіною викопаний був рів у 2 сажні ширини і глибини. По стінах було 10 дерев'яних башт, критих гонтом, в Тайницькій башті був тайник, себто тайний ход до води на 16 сажнів довжини. Башти були з обламами та котками; усіх гармат було 12; було 3 калавурні. Воєвода Сухотин прибудував до старої кріпості нову на случай облоги. У 1668 р. у Харківській кріпості усе дерево уже спорохніло, потрухло, у тайнику води не було; її підправили, але швидко знов треба було її підлажувати. У 1709 р. у Шведську баталію Петро Великий, прибувши до Харкова, звелів уширити та зміцнити Харківську кріпость, обвести її високим валом, ровами, 5 бастіонами і форштатом[105], але у 1767 р. усе дерево кріпості знову потрухло. Охтирська кріпость мала стіну навкруги в 1618 сажнів; башт було 14, гармат 9. Після пожару була збудована в Охтирці нова кріпость, трохи менша. Кріпость у Сумах була ще далеко більша — стіна навкруги мала 3426 сажнів; в ній було 27 башт і 12 гармат; біля посада йшов рів на 3500 сажнів. І у Сумській кріпості дерево потрухло, стіна обвалилася, облами, кроваті[106] та котки обвалилися, дерево у тайнику теж спорухнявіло; збудовано було нову, меншу кріпость і дві нових земляних кріпості. Усякого військового запасу було дуже багато, гармат 13. Острогозька кріпость мала стіну навкруги в 407 сажнів з 9 баштами; біля стіни йшов рів з частоколом і вертлюгами[107]; гармат було 14; у 70-х роках кріпость зробилася ще міцніша; гармат було вже 19; біля посада викопали рів та вал на 920 сажнів з 32 баштами; біля міста теж були великі кріпості; у місті було багато і козаків, і великоросійських служилих людей. П'яте полкове місто — Ізюм — мав дві кріпості — велику й малу; обидві будував відомий Харківський полковник Гр. Донець. Ізюмська кріпость існувала доволі довго: ми бачимо її на плані 1769 р.; се був рентраншамент[108], де містилися громадські і приватні будинки; там був на західньому боці невеличкий редут, який прозивався Кременцем. Р. Донець обходила місто з трьох боків — з північного, південного, східнього; біля форштадта в неї впала р. Ізюмець. Академік Гюльденштедт описує нам Ізюмську кріпость у 1774 р. яко ретраншамент на $1\frac{1}{2}$ версти навкруги, котрий лежав у підгір'ю при р. Донцеві; навкруги його були вали, рови та батареї, виключаючи північну сторону, де був тільки рів з рогатками й оградою, на північ од його лежав форштадт[109] .Серед сотенних міст найліпша і найбільша кріпость була у Лебедині: стіна її йшла навкруги на 1250 сажнів; башт було 20; гармат було 9. Стіна в Краснопіллі навкруги мала 3294 сажнів з 14 баштами — се був посад. Білопілля заснувалося на староруському Вирському городищу, значить, там, де був в домонгольську добу г. Вир. Трудно було мешканцям підтримувати кріпості у своїх містечках, через те вони трохи згодом зменшували їх; так робили сумчане, бо захистом для них од татар зробився Охтирський полк. Значні кріпості мали й такі сотенні містечка, як Колонтаєв, Краснокутськ, Мурахва, Боромля та інші. Окремо треба поставити тільки містечко Салтів: він був збудований на Салтівському городищу, де був до того кам'яний город; дерев'яна стіна у ньому в 1 сажень була поставлена на кам'яному низу городища; замісць тарасів стіна була виложена камінням; між каміннями зроблені були бійниці. Зразком невеличких кріпостей являються острожки по Новій лінії.[110] Слободська Україна швидко заселилася, і через те з'являлася потреба для її захисту

в новій лінії острожків на півдні; ся лінія й була збудована у кінці 70-х років. В початку 80-х років XVII ст. деякі з її міст були вже давно засновані, але тоді введено їх у сю лінію. Сюди належали — Царебори-сів, Солоний (теперішній Слов'янськ), Савинськ (теперішня слобода Савин-ці), Балаклія, Лиман, Бишкин, Зміїв, Соколов, Валки, Новий Перекоп, Ольшана, Золочів, Водолаги. Найбільша кріпость була в Цареборисові — стіна її йшла на 364 сажня, а посадська на 1003 сажня. На стінах останніх містечок не було ні обламів, ні тарасів, ні котків; деякі з них були зроблені не з дуба, а з сосни; острожки були маленькі, бо і людей було небагато; гармат і усякої зброї було обмаль. Кріпості були не тільки в сотенних містах, а іноді і у слободах — у Остропіллі або Горохівці, Дворічній, Каменці; кріпості сі такі ж точнісенько, як і у сотенних містах — Лимані, Соколові. Містечко Таранівка й осажено було на погряниччю од кримської сторони. Були навіть кріпості у деяких панських селах. В Старій Водолазі був острог в 174 сажня довжини і 105 сажнів ширини. Нова Водолага теж мала кріпость, описану академіком Гюльденштедтом, з гарматами на валу. У панському селі Рясному (Охтирського полка) був до 1686 р. остро-жок з обламами. У слободі Гадяцького полковника Васильєва, у Лебединських дачах, було 3 острожка; один з тарасами, другий з баштами. Теж саме бачимо ми в Гуляй-Полі і Борках. Звісно, що тільки деякі з сел та слобід мали кріпості, але сотенні містечка, мабуть, усі були кріпостями.

Окрім кріпостей у містах та містечках були ще і «білягородні» кріпості. Такі великі кріпості були біля Острогозька — вал ішов од Острогозька до других городів Бєлгородської линії, і тут були й острожки [111], й надол-би [112], й котки, й честик [113].

Лінії кріпостей. Далі йде Ізюм і ті міста Нової лінії, котрі ми тільки що перелічили. Будування сієї лінії почалося трохи раніш 1680 р., бо у сьому році були вже зложені межеві книги Косогова. Косогов виміряв усі ті землі, по котрих треба було вести цю лінію і робити там рови, вали, засіки, городи, слободи і острожки. Вал мусив йти од Цареборисова угору по Сіверському Донцеві і потім по р. Мжі до старого вала й Коломака. Руїни сього вала бачив ще В. Пассек [114]. Ся лінія займала до 200 верст довжини і була уся достоту виміряна: написано, на скільки сажнів йшов ліс або поляна, озеро, займище, на скільки сажнів потрібно було поста-вити надолб або засік, де збудувати великий город або село, або маленький острожок. Біля усіх городів Нової лінії були збудовані кріпості, і сю тяжку роботу головним чином зробили козаки Харківського полку під проводом полковника Гр. Донця: великоросійських служилих людей там не було. Одного вала було зроблено 7575 сажнів і засіки 8106 сажнів. І се робилося у ті часи, коли будувалася і Ізюмська кріпость. Нова лінія удовжила стару і так званий Перекопський вал, що простягся од верховин Коломака до верховин Мжі. Як тяжко було працювати козакам у XVII ст. на лінії, про це ми маємо цікаве оповідання лебединського сотника од 1681 р.: «Надолби,— пише він генералу Косогову,— під Бишкиним од озера до болота побудували. Але козаки Сумського полка дуже тепер знищилися у хлібних запасах; іншим нічого навіть їсти. З голодухи виходять з табора і не можна їх затримувати, а приходить мало товариства — і вони, бідні, роздягнені, хорі і їсти і самим нічого і ничим їм годувати й скотину. А з домівок теж слати нічого, бо торік у Лебедині слобода вигоріла, і через той пожар дуже оскуділи у хлібі, і тепер стояти тут на заставі нам не можливо». Збудування Нової лінії треба зв'язати з великим татарським нападом 1680 р. Але вже у 1683 р. за лінією на південь опини-лися Солоний, Маяцьк та Святогорський монастир. Отже, Нова лінія

швидко опинилася серед осель, і тоді збудована була в 30 роках XVIII ст. Українська лінія. Окрім сих ліній були ще й окремі вали, рови та кріпості біля міст. Був вал на протязі 26 верст на гряниці Харківської та Полтавської губерній. Кріпості будували на татарських бродах та перелазах біля берегів річок — у Савинцях, Співаківці, Шебелинці, Андріївці. Для берегової оборони треба було оберігати ліси, не рубати заповідних лісів, не робити в них просік, щоб татари не могли пройти по них, бо ліси, так як і кріпості, спиняли кочовника. Вийшла заборона роздавати ліси, бо через порожні місця могли пробитися татари. Косогов у 1681 р. заборонив слобожанам Андріївки та Балаклії прокладувати стежки по лівому березі Донця, дозволив рубати ліс по дібровах та байраках правого боку Донця. Значить, сі ліси були об'явлені заповідними, і слобожане ніяк не могли упрохати одмінити сей приказ. Слобожане ніколи не нехтували і натуральних кріпостей — перш усього пригорків, котрі мали велике значіння для захисту од татарських нападів. Ось ми бачимо, що Салтів був збудований на взгір'ю, Високопілля — на старому Хмельовому городку, Коломак, Краснокутськ, Городне, Сінне — на горі, Ольшанка — на високому горбочку, Сеньків — на взгір'ю, Купецький (Куп'янськ) — на горбочку, Боромля — на взгір'ю; інші міста, як ми знаємо, на городищах. Високі могили являлися немов сторожевими баштами в широкому безкрайому рівному степу. Виходить, що слобожане злаштували у себе самі дуже широку оборону країни і вона потребувала од них дуже багато сил та коштів. Як і на московських українах, у Слобожанщині було 4 стана українських козаків: 1) вартові, 2) станичні, 3) городові, 4) полкові. Треба було перш усього дізнатися про татарський напад. Про се повинно було піклуватися усе населення, але осібно за тим доглядали вартові та станичні козаки, котрі мусили докладати про се кому слід. Так вісті швидко передавалися з одного міста в друге, щоб усі приготовилися; потім се доводилося і московському воєводі. У 1694 р., наприклад, харківський полковник оповістив бєлгородського воєводу, що татари з'явилися у Слобожанщині. Про се його оповістили водолазькі козаки (з лінії), а вони дістали звістку про се від полтавських вартових. Ту ж саму звістку мав бєлгородський воєвода од охтирського полковника, котрий довідався од полтавського, що татари почали переправлятися через брід і що їх так багато, що не можна перелічити ні їх наметів (шатрів), ні огнів. Печенізький сотник писав наказному ізюмському полковникові, а той чугуївському воєводі, що під Співаківкою переправилося біля 5000 татар; такі ж вісті доставив ізюмський вартовий. І ось бєлгородський воєвода, діставши усі отсі звістки, дав наказ чугуївському воєводі стати біля Змієва, харківському полковнику — біля Балаклії, Савинська, Андрієвих Лоз і Бишкина, полковнику Донцеві — біля Мерехви, Валок, Водолаги, полковнику Осипову — на бродах і перелазах біля Нового Перекопа, Коломака і Високопілля. Татари, побачивши, яка їм уготовлена стріча, повернули геть додому. Але рідко так щастило слобожанам, щоб татари повернулися назад. Селяне, одержавши звістку, що на них ідуть татаре, мусили утікати у свої міста-кріпості, бо там їм було безпечніше, але не зовсім-таки безпечно, бо, наприклад, у 1694 р. мешканці сотенного міста Полатова (Острогозького полка) прохали перенести їх город на інше місце, бо вони живуть на татарській сакмі і татари на них завжди нападають і води у них (на случай облоги) нема, бо кріпость, по приказу свого отамана і осадчого Дм. Лівенцова, вони збудували у степу, і для облоги у місті води бракує, і тайника з міста до річки збудувати не можна, тому що місто від річки далеко, і кріпостей ніяких біля міста немає; живуть вони на татарському шляху, котрим ходили татари під московські українні городи — Усерд,

Новий Оскол, Валуйки й Старий Полатов, і їм зоставатися ніяк не можна, бо татари безперестанку їх плюндрують, у неволю забирають і коней одганяють. Трапилося один раз і так, що мешканці Водолаги та деяких інших слобід у 1711 р. одчинили ворота кримському ханові і винесли йому хліб та сіль і зовсім вийшли з города, але їх перейняв на дорозі до Вольного полковий суддя А. Кованько і спровадив у Полтаву, де було наряжено слідство, і тих, що самохіть з'єдналися з ханом і виступили проти своїх, десятого по жебру карано горлом, а решту з жінками і дітками заслано. Може, тут замішалися й політичні справи — намови Орлика [115], але у всякому разі мало силу й те, що водолажцям не можна було триматися проти хана, котрий сплюндрував тоді значну частину Слобожанщини. Кожне місто Слободської України мало своїх вартових та станичників. Із Харкова їздили вартові, котрих наймав город. Із Охтирки посилалося по 20—30 вартових на ті шляхи, звідкіля чекали татар на 5 і більш верст од города. У Острогозьку у 20 острожках на варті стояло по 20 вартових і станичників було 9 чол. Вони їздили для вістей по кримському берегу р. Тихої Сосни по усяким урочищам, доїжджаючи іноді до р. Чорної Калитви, котра лежала на південь од Тихої Сосни. У Сумах ми бачимо тільки вартових коло проїжджих башт — дозорних за місто не посилалося. Багато вартових та станичників було у Чугуєві — по 50 і 100 вартових у татарських бродів в 2 верстах од міста і по 7 станичників, котрі їздили у сусідні городи. У Салтові теж були вартові; в 2 острожках бувало по 10 чол., в станицях по Ногайському берегу Донця їздило до Оскола й Бурлука теж по 10 чол., були й такі, що їздили по «вістям». У Мурахві були вартові, станичники й дозорні за ними. У Богодухові були вартові, і вони зимою й літом стояли на Муравському шляху і од'їздили за 25 верст од нього. В інших містечках вартових і станичників було дуже мало, а в деяких і зовсім не було. Більш усього було вартових та станичників у містах по Новій лінії — у Балаклії, Андріївці, Бишкині, у Савинцях. Число вартових та станичників було у одному і тому же місті не однакове: воно зменшувалося, коли робилося затишніше та спокійніше од татар; так було у Сумському полку, так було і у Харкові. У маленьких городках Нової лінії було їх стільки ж, скільки у великих, але у таких, котрих захищала вже Нова лінія. Одні вартові стояли на варті у городі, другі — на калавурнях в пригородніх кріпостях, треті — степові — їздили за городом по близьких шляхах, перелазах та урочищах; як город стояв на правому березі річки, вартові їздили по лівому,— притулками для них були острожки з баштами-калавурнями, де іноді будували маяки, або піраміди; у 1648 р. ольшанський воєвода писав цареві: «А у тих городках для караулу збудовані піраміди у 6 сажнів вишини, а на них маяки; як побачать в степу татар, зараз на маяках підіймається верх,— щоб у полях і на сінокосах усякі люди про татар були освідомлені і утікали б у город». У XVIII ст. маяки будувалися на форпостах. По указу 1723 р. загадано було збудувати на кожному форпості по 3 маяка, або піраміди, у 3 сажня заввишки, їх треба було будувати так, щоб дим з одного було видко на другому. З наказу харківському воєводі Дурново бачимо, з якою великою опаскою приходилося жити тоді харківцям. В воротах по баштах і за острогом біля посада треба було денно і нощно держати калавури, доглядаючи за ними, щоб татари нагло й несподівано до Харкова не наблизилися, людей не побили, у неволю не позабірали, худоби не поодганяли і якої-небудь капості місту не вчинили. На пашні і сінокоси городян можна було випускати тільки діставши гарні вісті й в чималому числі, причім наказувалося, щоб вони остерегалися татарського прибуття, щоб їх на пашнях та сінокосах і в до-

розі татари не побили і в полон не забрали; усі вони повинні були мати рушниці і усяку зброю і держати біля пашні й сінокосів вартових, і треба було ствердити сим вартовим, що коли за їх недбалістю дойдуть татари до Харкова, за се буде їм немилостива кара; побачивши татар, вони мусили посилати з вістями товаришів, а самі зоставатися, чекаючи певних вістей; а коли б вони дізналися, що татари простують на Харків, з такими поважними вістями їм треба б було поспішати вдень і вночі, щоб прибути раніше татар у Харків. Дізнавшися, що татари невеликими купами появилися біля Харкова, треба було неодмінно виступати проти них. Вночі острог треба було замикати, а нарано одмикати. Худобу літом з міста випускали тільки, як було звісно, що ворога близько немає.

Надзвичайно тяжке було життя слобожан в часи політичних та військових завірюх, в повстання гетьманів Виговського, Брюховецького, Мазепи, Орлика, Донських отаманів Степана Разіна і Булавіна. Повстання Виговського майже не перекинулося з Гетьманщини у Слобожанщину, хоча все-таки підручник Виговського Жученко підступався з козаками та татарами до Охтирського полка. Повстання Брюховецького захопило значну частину Слобожанщини: Цареборисів, Маяцьк, Зміїв, Валки і Мурахва пристали до Брюховецького, або, краще сказати, до його підручника Івана Сірка. Повстанці поубивали московських воєвод, попалили, покидали й спустошили свої городи і пішли з Сірком до Брюховецького. Городи запустіли і повинні були заселятися знову, немов з початку, новими переселенцями. У Харкові було убито полковника Ріпку. Знищено і сплюндровано було тоді багато міст та містечок — Борове, Мартове, Красний Кут, Тор, Колонтаїв, Мерехва, Васищево, деревні Чугуївського, Харківського і Салтівського повітів. В повстання Мазепи за шведів претерпів Охтирський полк. Шведи побували у слободі Хухрі і навіть під самою Охтиркою; із Охтирки тоді утікало навіть духовенство; деревня Хоружевка була спалена шведами. У Колонтаєві знищені були церкви. Наступник Мазепи Орлик заключив з ханом умову, щоб вивести силоміць слобожан з Правобережжя, як вони не захотять з'єднатися з ним своєю охотою, і ми справді знаємо, що кримський хан у 1711 р. зпустошив Слободську Україну. Повстання Булавина на Дону захопило й частину Слобожанщини — теперішній Старобільський повіт — і тоді зруйновано було чимало слобід по р. Айдару і Бітюку, де жили слобожане.

Татарські напади, повсякчасні войни й внутрішні повстання зробили великий вплив на увесь склад тогочасного життя: у йому з'єдналися, сполучилися, злилися військовий — козацький і хліборобсько-промисловий побут: козак-слобожанин разом з тим був землеробом і промисловцем. Таким він був у Задніпрянщині, такий український звичай він переніс і на нові місця, таким він залишився і в Слобожанщині. Отже помилялися ті історики, котрі малювали українського козака якимсь розбишакою, що виходив тільки за здобиччю, бився за здобич з татарином і не хтів признавати над собою ніякої влади [116]. У всякому разі сього не можна сказати про слободську українську козаччину, і треба завжди пам'ятати, що Слободська Україна вела проти татар тільки оборонну боротьбу і була дуже зацікавлена згодою та спокійним розвоєм культури.

АВТОНОМІЯ

Склад Слободських полків і їх перші полковники. Склад козацької автономії. Полковники Слободських полків. Діяльність полковників і їх вибори. Московські воєводи на Слобожанщині. Залежність Слободської України від бєлгородських воєвод, Розрядного і Посольського приказів. Скасування автономії при царицях Анні та Катерині II.

Склад Слободських полків і їх перші полковники. Слободська Україна не здобула собі відразу автономії, як се бачимо в Гетьманщині, де автономія існувала ще з Переяславської умови 1654 р., окрім того, автономія Слобожанщини була далеко менша, ніж Гетьманщини. Найголовніша причина сієї ріжниці була в тім, що Україна при Хмельницькому, уся, з своєю власною землею, в один час прилучилася до Московської держави на вільних умовах, Слободська ж Україна, як ми знаємо, заселялася поволі, спроквола, і хоч то було на диких, не заселених степах, котрі не були нічиєю власністю, але все ж таки на ту землю московський уряд дивився як на свою і хтів її закріпити за собою через заселення українськими переселенцями, хоч ті землі в дійсності належали прадідам українців. Купки переселенців приходили не в один час, роз'єднані і розлучені одна з другою, і з ріжних місць, не знаючи одна другої, не маючи єдиного гетьмана, бо Як. Остряниця мав один тільки гетьманський титул, але й його, як ми знаємо, було убито у Чугуєві у 1641 р. Інші козацькі ватажки переселенців були більш усього осадчими, як Ів. Каркач у Харкові, або отаманами.

У Острогозьк явився у 1652 р. полковник Іван Зіньківський з обозним Ф. Шебертасом, писарем, 9-ма сотниками, осавулами, підпрапорними і 2-ма попами. Се значить, була уже зовсім злажена, злаштована полкова організація — такою вона прийшла на річку Тиху Сосну, де збудувався Острогозьк, такою вона зісталася у Острогозькому козачому Слободському полку, першому із Слободських полків. У Чугуєві Якова Остряницю титулували гетьманом, хоча він гетьманом Слободської України не був. Так саме зоставлені були полковничі титули за декількома слободськими старшинами, котрі з такими титулами перейшли у Слободську Україну, наприклад, за острогозьким полковником Ів. Зіньківським.

Він прийшов у Бєлгород з своїм старим титулом полковника, з сим титулом його й поселено було у Острогозьку, а потім вже легко було зробитися йому й полковником Острогозького козачого полка, бо сей полк він привів з собою. Острогозький полк містив у собі 7 сотень, котрі названі або від призвищ своїх сотників, або від тих місць, з котрих поприходили сотняне: Остапова, Дубовика, Іванова, Батуринська, Конотопська, Карабутинська, Бутурлинська. І полк, і сотня мали не одне військове значіння,

а окрім того й земельне, себто Острогозький, наприклад, полк визначав з себе цілу земельну округу, в котру увійшло декілька міст, слобід, сіл, деревень і хуторів. Українці Острогозького полка поселилися, як ми бачили, і у Коротояку, і на Уриві, і на Усерді, і в Сидовищах, і інших місцях Острогощини. Мабуть, Зіньківський був і першим полковником першого Слободського Острогозького полка. Московський уряд числив його острогозьким полковником у 1667 р. Але Острогозький полк, здається, був й раніше, бо була царська грамота у Острогозький полк ще у 1659 р., але не на ймення Зіньківського, а черкас. Харківський Слободський полк склався не так, як Острогозький, не відразу. У харківських переселенців був попереду осадчий Каркач (мабуть, першої малої ватаги переселенців), потім ми бачимо у харківських козаків отамана Івана Кривошлика. Отаман мав немов полковничу владу, бо він стояв на чолі 6-ти сотен, котрі складали з себе цілком полк, сотні поділялися на десятки. Сотні мали 100 козаків, десятки — 10, окрім шостої сотні, де усього було 87 чоловік, але від того, що ся послідня сотня ще була не докомплектована. Разом з сим військовим значінням сотні ми бачимо й земельне — і Харківський полк був теж земельною округою, котра поділялася на сотенні округи — військові й земельні повіти. Так було і в інших Слободських полках, коли вони склалися. А складалися остатні чотири полка, окрім першого, Острогозького, теж не відразу, а поволі, помаленьку.

Отаман Харківських козаків був ще і у 1659 р. Т. Лавринов. А в розпису Пестрикова 1660 р. ми читаємо: у Харкові черкас з полковником і з начальством 1357 чол. Значить, у початку 1660 р. у Харкові вже був полковник, але хто був тоді харківським полковником, не знаємо. Знаємо тільки, що у 1665 р., як побачимо далі, полковником у Харкові був вже Іван Сірко, кошовий Війська Запорізького. Пробував Сірко у Харкові у 1664—1665 і 1667 р., але семейство його проживало біля Мерехви у слободі Артемовці, котру він сам оселив, і там було його сімейне гніздо, там його більш усього знали й цінували. В указі 1675 р. воєводам Репніну з товаришами Іван Сірко називається харківським полковником й додано до сього, що він з козаками під Балаклейною слободою розбив татар і одбив од їх полон: за се він був нагороджений царським жалуваннєм. Його визивали для сього з Харкова у Бєлгород — і він туди їздив. Харківські козаки подали у 1667 р. цареві прохання, де називають себе черкасами Харківського черкаського полку Ів. Дм. Сірка. У розпису козаків Бєлгородського полка 1667 р. перелічені усі слободські полковники — у Харкові — Іван Сірко. 25 лютого 1668 р. кн. Барятинський наказував харківському полковнику Сірку прибути з своїм полком з козаками до Охтирки. А 17 березоля кн. Барятинський оповіщав царя, що харківський полковник Івашко Сірко зрадив [117], Харків же не зрадив цареві й вибрав іншого полковника — Хв. Репку. Перша згадка про Репку яко харківського полковника, належить до 28 червня 1668 р. 26 лютого Сірко ще був полковником у Харкові. 17 березоля була послана звістка про його повстання, а розпочав він повстання 4—6 березоля, коли вийшов з Мерехви. Повстання захопило південну частину Харківського полка, а Харків взагалі не хтів приймати у йому участі. Харківці скинули з полковництва Сірка й вибрали на його місце Репку, котрий виступив проти Сірка у південну частину полка, бо вона з'єдналася з Сірком і його підтримувала. Умовлявся про повстання Сірко з Брюховецьким листом, котрий він написав з Мерехви 25 лютого 1668 р. Там він прохав у Брюховецького прислати йому як мога скорше

3000 козаків Полтавського полка під Мерехву, щоб піти з ними проти Харкова і не дати спромоги зайняти його московським людям і щоб його не встигла зла доля рибинського полковника та інших[118]. До сього Сірко додає ще цікаве прохання, щоб «не було по слободах непотребної шарпанини од жадного війська і бисьмо люду не тревожили». Сірко мав владу у тих слободах, котрі з'єдналися з ним у повстанні проти Москви, і сі слободи належали до округи, з котрої склався Харківський полк,— Зміїв, Цареборисів, Маяцьк, Валки і Мурахва, хоча були у Зміївському, а не Харківському повіті. Харківці ходили на Зміїв і забрали там гармати, спалили й сплюндрували місто. Сірко підступав до Харкова, позабірав у неволю декілька мешканців його, але харківці почали стріляти з кріпосних гармат — і Сірко мусив повернути од Харкова. Тоді почалося повстання в слободі Печенігах: харківський полковник Репка, котрий був вибраний перед тим у Харкові, виступив проти повстанців до Чугуєва і Печеніг і розбив їх. Дорошенко вислав проти Репки татар, а потім почалося повстання і у самому Харкові: раптом, несподівано, повстанці уночі напали на будинок Репки, убили його й сотника Хведорова. Повстанців у Харкові було, одначе, небагато — чоловіків з 20: Івашка Кривошлик (себто колишній отаман харківських козаків) та Степка та Тарас; Харківського полковника Хв. Репку, оповідає тогочасний документ, убито

Мал. 4. Українські типи.
Гравюри Т. Калинського. (70-ті роки XVIII ст.):
справа — полковник; зліва — сотник

до смерті, а сотника К. Хведорова поколили рогатиною. Харківці зачинилися у кріпості і сиділи у облозі. З універсала харківського полковника Гр. Донця 1673 р. ми дізнаємося, що полковник Хв. Репка звелів розстріляти у Харкові Жигалку Мельника за те, що той укупі з товаришом своїм поубивав бєлгородських дітей боярських, котрі йшли з служби своєї з Валок. З сього видко, що у Харкові був теж рух проти воєвод та приказних, а Репка був супротивником сього руху і стояв за Москву і проти Сірка. Сірко, як ми бачили, натякав на злу долю рибинського полковника, але ми знаємо, що Іван Зіньківський, котрий був у 1667 р. полковником у Рибинську (Острогозьку), не з'єднався ні з Брюховецьким, ні з Сірком, а у 1670 р. навіть получив за се похвальну царську грамоту.

Зараз після смерті Репки харківським полковником вибрано було у 1668 р. Григорія Донця, котрий раніше був харківським сотником. Хоча Орновський і виводить рід Донців-Захаржевських з Польщі від тамошніх дворян, але ми знаємо, що Гр. Донець ніколи не писався Захаржевським. Рід Розумовських теж виводили з дворян, коли се були прості козаки, так, мабуть, було і з Донцем. Родоначальник Донців був простий виборний козак Грицько Донець, котрий і прізвище своє получив через те, що прийшов з Дону. Раніше він був рядовим козаком — Грицьком Донцем, потім його вибрано у сотники, а після смерті Репки і в полков-

Мал. 5. Українські типи.
Гравюри Т. Калинського. (70-ті роки XVIII ст.):
справа — писар; зліва — козак

ники. Цікаво, що Донський отаман у свойому приватному листі звертається до його так: «В город Харків полковнику Грицьку». На його ймення була видана перша царська жалованна грамота 1668 р. Харківському полку з усією старшиною і поспільством. У Розряднім приказі було записано, що у Харкові полковником був Григорій Донець. З універсала Донця дізнаємося, що він зробився полковником харківським по указу царя, за свою вірну службу московському цареві. За його часи увійшов у склад Харківського полка Балаклійський полк у 1677 р. У 1674 р. у Харківському полку було 20 городів і слобід і козаків полкової служби 5055 чол., а у 1677 р.— 20 городів і 4 слободи, козаків полкової служби 7733 чол. У 1685 р. із Харківського полка виділився окремий Ізюмській Слободський полк, і тоді у Харківському залишилося 12 міст — городів, з 43 селами й деревнями; між ними були Вовчанськ, Салтів, Золочів, Валки, Мерехва, Зміїв, Слов'янськ й інші, себто кілька повітів сучасної Харківської губернії — Харківський, Вовчанський, Валківський, Зміївський й частина Ізюмського. Ширилася округа полка, а разом з тим збільшувалося і число сотен — у 1732 р. їх було вже 17. До Харківського полка належав, як ми бачили, Балаклійський полк, котрий увійшов у склад Харківського полка, і деякий час отсі два полки з двома полковниками існували разом. У виданих мною «Матеріалах» сказано, що у донецьких та оскольських українців було два полковника: у Харкові Гр. Донець, а в Балаклії — Яків Черніговець. А у 1677 р., по указу боярина й воєводи кн. Гр. Гр. Ромодановського, Якова Черніговця від полковництва відсунуто, а велено той Балаклійський полк віддати Харківському полковнику Григорію Донцю, з'єднати їх у один полк — Харківський, і Донцеві писатися харківським полковником. В. Є. Данилевичем [119] видані були нові матеріали про Балаклійський полк, і з них виявилося, що Черніговець був постановлений балаклійським полковником у 1670 р., значить, він був полковником сім років (до 1677 р.). Раніше він був чернігівським полковником, після зради Виговського приїхав у Бєлгородський полк з полковником Іваном Безпалим і служив полковником (себто з титулом полковничим), але полка він не дістав, бо усі слободські козаки розписані були тоді по полках, і тільки у 1669 р. велено було у нього, Якова, у полку бути козакам новозбудованих міст Балаклії, Змієва, Дворічної, Цариборисова, Маяцька, бо вони ні у який полк не були вписані. До сього бєлгородський воєвода додавав цікаве пояснення, що у новозбудованих українських містах полковників і козаків у полки він сам «строилъ и приказывалъ по своему разсмотрѣньишку», себто назначав по свойому власному вибору. Виходить, що бєлгородський воєвода мав великий вплив і на назначення полковників, але се було тільки тоді, як кого з них назначав московський уряд, а не вибірали самі полчане. Коли було зроблено Черніговця балаклійським полковником, не знаємо, бо дві офіціяльні звістки, вище наведені мною, розходяться проміж себе: перша (кн. Ромодановського, котрий добре знав Черніговця) обговорює 1669 р., а друга (справка з Розряду) — 1670 р. Мабуть, у Бєлгороді Ромодановським було зроблено пропонування про полковництво Черніговця ще у 1669 р., а Розряд ствердив його у 1670 р. Є. Альбовський перш лічив Черніговця полковником з 1663 р., а у новішій свой розвідці [120] не підтримує сієї помилки і додає окрім того з тогочасних документів деякі цікаві звістки про Черніговця. Виходить, по документах, що Черніговець приїхав і зробився осадчим та отаманом у Балаклії у 1663 р., населив цілу Донецьку округу, навіть збудував Ізюм і за те дістав право на полковництво у свойому ж таки полку. У 1667 р. його скинуто з полковництва за якусь-то полкову

провинність, але через два роки він поїхав до Москви і подав прохання, щоб йому вернули Балаклійський полк: йому дали подарунки, але полка не вернули, і він доживав віку у Балаклії яко її осадчий.

Охтирський полк мав своїм полковим містом Охтирку і обіймав теперішні Охтирський й Богодухівський повіти і деякі суміжні частини Харківського повіту, а також Полтавської і Курської губерній. Першу жалованну грамоту дістав Охтирський Слободський полк у 1668 або 1669 р. Охтирський полк склався між 1655 і 1658 рр., а в якому році, певно сказати не можна. В реєстрі Охтирських мешканців 1655 р. на чолі їх був не полковник, а отаман Дмітрій Іванович, а у 1658 р. там був вже полковник Іван Гладкий. Так каже В. Є. Данилевич на підставі тогочасних документів, але, на жаль, не цітує текста їх. І дивно, що у 1668 р. по справці Розряду у Охтирці не показано полковника, але у виданому мною розпису міст Бєлгородської лінії за 1668 р. бачимо чотири Слободських полка, а серед їх і Охтирський. Полковником його був тоді Дем'ян Зіновьєв, на ймення котрого була видана жалованна похвальна грамота у 1669 р.

Осадчим міста Сум і першим сумським полковником був Гарасим Кондратьєв, котрий, як каже документ, прийшов з задніпрянських городів і осів жити на безлюднім місці між Бєлгородською та Путивльською лініями над річкою Сумкою. Він призвав дідів, батьків і родичів теперішніх мешканців і багацько усяких переселенців з задніпрянських і гетьманських городів і населив перш усього Суми, а потім багацько городів, сел і деревень, злаштував полк і за те його було зроблено у сим городі Сумах і полковником. Кондратьєва вибрали полковником полчане, а Розряд ствердив сі вибори. Коли саме відбулися вибори Кондратьєва на полковництво, се питання розв'язує В. Є. Данилевич на підставі документів: у 1658 р. він був ще городовим отаманом у Сумах, як се видко з інструкції Малішевському, але у сій же інструкції сказано, що Малішевський повинен був заселяти нову оселю задля установи військової служби козаків Слободського Сумського полка. Значить, тоді вже улаштовувався Сумський Слободський полк.

У інструкції стоїть 7167 р. від сотворення світа, але В. Є. Данилевич справедливо каже, що се буде не 1659, а 1658 р., бо місяць грудень 7167 р. (рік починався тоді у вересні) падає на 1658 р. від Різдва Христова. На службі на полковничій посаді Кондратьєв був з 1658 р. У 1659 р. йому виписане було уже жалування у Розряді. Виходить так, що Кондратьєв став сумським полковником або у самому кінці 1658 р., або у початку 1659 р., і се підтримується ще й тим, що тоді саме він дуже гостро відмовився з'єднатися з гетьманом Виговським проти Москви. Здається, що тоді він був вже полковником, але тільки що ствердженим Москвою і бажав чи мусив проявити свою щирість Москві. Кажемо «бажав чи мусив» через те, що хоч він і виявляв себе вірним слугою Москви, але у його, як ми бачили, були якісь зносини з Брюховецьким. У Сумському, як і у Острогозькому, полку першим полковником свого полка був осадчий полкового міста і полкової округи. До Сумського полка належали теперешні Сумський і Лебединський повіти.

Першим полковником Ізюмського Слободського полка був теж осадчий Ізюмської полкової округи, харківський полковник, відомий нам Грицько Донець. Він переніс город Ізюм на нове місце, де Ізюм і тепер знаходиться, і зробив з його новий великий город. Гр. Донець з дозволу Розряда поселився у Ізюмі і хтів, щоб полковником у Харкові зробився його син Костянтин. Харківські полчане (старшина і усі козаки) подали

від себе цареві прохання, щоб у Харкові назначено було полковником Костянтина Донця, бо батько його хотів жити у Ізюмі. Гр. Донцеві вийшов дозвіл жити у Ізюмі, але він, як і давніше, мусив писатися харківським полковником, а син його Костянтин — наказним полковником й відати службою та розправою сотників та козаків по їх українському звичаю. Але через якийсь час батько знову переїхав у Харків, а син — у Ізюм (мабуть, у 1682 р.). Се було зроблено для того, щоб прокласти стежку Костянтинові до самостійного уряду у Ізюмі. Гр. Донець старів і хтів ізюмське полковництво передати синові Костянтину, а харківське — другому синові Хведору. Він сам побував у Москві, а потім вирядив туди Костянтина у 1685 р. до царів. З ним приїхав полковий обозний Петровський, піп, сім сотників, троє сотенних хорунжих, усього 28 чоловік. Ізюмців приняли при дворі дуже ласкаво. Кость Донець прохав, щоб йому царі дали грамоту на ізюмське полковництво і щоб Ізюмський полк був виділений з Харківського. На се, казав він, згоджується і о тім просить його батько. Уже на другий день вийшла резолюція: виділити Ізюмський полк з Харківського, приписати до нього 13 міст та містечок з 2200 козаками й видати Костю Донцеві жалованну грамоту на полковництво, хоч все-таки разом з батьком Григорієм Донцем. Жити на Ізюмі велено було Костянтинові (1685 р.). Кость Донець прохав ще, щоб його полку видані були царями корогва і литаври, котрих раніше Слободським полкам не давали, і походні гармати. Чи се прохання було виконано, не звісно.

Оттак ріжними способами та у ріжні часи склалося 5 Слободських козачих полків: з них Острогозький з полковником Зіньківським, мабуть, найстарший (початок його іде з 1652 р.). Головинський каже: «З поселених на Острогощі українців склався Острогозький козачий полк. Се був перший Слободський полк. Першим полковником його був Зіньківський. Полк склався із семи сотен»[121]. Виникає якийсь сумнів тільки через те, що царська грамота 1659 р., як ми бачили, була відправлена не на ім'я полковника, а «черкас». Можливо, одначе, що Зіньківський, котрого бачимо з титулом козацького полковника ще у 1652 р., тільки через якийсь час прилучив до себе Острогозький полк — тоді, як він склався, й тільки тоді він зробився й полковником Острогозького полка. У Охтирці був полковник і полк у 1658 р., у Сумах — у кінці 1658 р. або у початку 1659, у Харкові полковника з полком ми бачимо у 1660 р., в Ізюмі — у 1685 р. Раніше московський уряд давав вільготи осібним українським осадчим, а коли на Україні склалися полки, тоді московські царі почали вже на їх ймення давати вільготи козацькому товариству й усьому поспільству, і через ті вільготи, котрі дістали слобожане — мешканці заселених ними слобід та городів, і уся країна почала прозиватися Слободською Україною, або Слободськими полками. З усіх тих льгот і склалася автономія краю і його мешканців. Значить, основою автономії Слобожанщини були царські жалованні грамоти, котрі видавалися Слободським полкам, так само, як основою автономії Лівобережної України були так звані гетьманські статті, себто умови з московськими царями, а потім російськими імператорами. Гетьманські статті, котрі давалися усій Гетьманщині на ймення єдиного представника краю — гетьмана, повинні були давати більшу автономію, ніж окремі жалованні грамоти слободським полковникам, вже через те, що тут не було такої єдиної гетьманської влади, яка була у Гетьманщині. Але ж усе-таки і слободські полковники мали кожний у своїй окрузі дуже велику владу — не меншу, ніж полковники Гетьманщини у своїй окрузі. Значить, слободсько-українській

автономії бракувало центральної гетьманської влади, або, краще сказати, вона поділялася між усіма п'ятьма полковниками Слобожанщини.

Склад козацької автономії. Як же по сій автономії був улаштований уряд країни? У кого була влада над країною й її мешканцями? Які політичні і інші права мали полковники і місцевий уряд? Які були відносини країни до Московської, а потім Російської держави? Які права й привілеї мали мешканці країни?

На чолі полкового уряду стояли виборчі полковники і полкова старшина. Полковника і старшину вибірала сама полкова старшина, а не усе товариство і не на якийсь там час, а взагалі, до смерті. Влада полковника була дуже велика: він відав устроєм свого полка, себто керував цілою округою в усіх військових і адміністраційних ділах, стверджував судові постанови в карних — кримінальних — справах і в позвах; роздавав військові вільні землі навіть у нащадок усім підвласним і сам міг займати такі займанщини задля себе на свою власну потребу; на все те він видавав універсали за своїм підписом (рукою власною) і печаттю. Полковничими клейнодами[122] були пернач (шестопер), себто шестигранна булава, обложена золотом або сріблом та самоцвітним камінням, полкова корогва з іконою Божої Матері або якогось святого — оборонця полка, полковнича печать, котра була разом з тим і полковою — військовою, полкова музика. Полкову старшину складали шість чоловік: полковий обозний, суддя, осавул, хорунжий і два писаря. Під началом обозного були гармаші з гарматами і усі кріпості. Яко старший в полку, він заміняв полковника, коли той був хворий або в від'їзді, але він не міг тоді видавати універсалів. Суддя відав судовими цивільними ділами у полковій ратуші. Осавул був посібником, підручником полковника у чисто військових справах. Хорунжий отаманував над хорунжевими козаками, відав полковою музикою й оберігав полкову корогву. Полкові писарі були секретарями у ратуші — єден у військових, а другий у цивільних справах. Уся полкова старшина збиралася для військових справ на полкову Раду, на чолі котрої стояв полковник, а обозний порядкував ділами. Усі мали по одному голосу, а полковник — два. Справи судові рішалися у полковій ратуші, куди входили ті ж самі члени, що і в Раду, але впорядчиком там був вже суддя. В сотнях був такий же сотенний уряд, котрий складався із сотника, отамана, осавула, писаря і хорунжого. Сотня порядкувалася сотником. Була і сотенна Ратуша, де отаман, яко суддя, і писарі порядкували гражданськими справами, а осавул і хорунжий помагали сотнику у військових справах. Хорунжий держав сотенний прапор, на котрому був хрест і визначалися полк і сотня. Сотника вибірала полкова старшина, а він сам уже вибірав собі сотенну старшину; міг і скинути її з уряду. Так виявляє нам устрій Слободських полків Срезневський на підставі офіціяльного документа, так званого «Екстракта о слободських полках». Сей документ до нас не дійшов. Ми можемо в загальних рисах здатися на «Екстракт» Срезневського, бо його звістка підтримується й іншими джерелами. Але на сю звістку треба все ж таки дивитися як на правдиву тільки взагалі, бо від сього порядка були відміни в ті або інші часи життя країни залежно від місцевих обставин, а більш усього — від політики центрального уряду.

Ось деякі звістки з інших джерел, котрі підтримують свідоцтво Срезневського про полковничу владу. Харківський полковник К. Донець у своєму універсалі 1686 р. писав: «Ознаймуємо сім листом нашим, іж по указу великих государей, мешкаючи ми тут на українном городі Ізюмі, маємо то в своєй власті роздавати усякіє вольніє грунти і пасічні в'їзди усякім

людям для размноженія». Сим підтримується свідоцтво Срезневського про право полковника роздавати вільні землі. У 1712 р. старшина Харківського полку подала цареві Петру Великому прохання, щоб залишити її при старих привілеях щодо виборів — а по сих привілеях вони вибірали старшин на ратуші з загальної згоди по свойому українському звичаю і усякі уряди мали проміж себе без перемін. Далі вони прохали, щоб, як і при старих полковниках, полкові збори робилися з загальної згоди, без тяжарів, і щоб розходи записувалися теж у Ратуші і щоб полковник Куликовський, як і колишні полковники, робітників і хури брав з своїх маєтностей, а старшини для сього мали з неслужилих людей по 10, 15 чол. Царь Петро згодився з сим проханням. Сотників, по Срезневському, вибірала полкова старшина, але універсал на сотенний уряд видавав полковник. Ось цікавий універсал про се полковника Квітки 1718 р.: «Полковник Харьковській Григорій Квітка Афанасьєв. Усім старшинам полку мойого панам сотникам, атаманам, всьому старшому і меньшому, а особливо сотні Ольшанській товариству сім ознаймуєм, іж... видячи пана Якова [Ковалевського] как во всяких случаях і потребах воїнських справоного і способного, так і до уряду годного і розумного, вручаємо йому уряд сотничества в Ольшаній, которого все общетовариство тамошнє і посполітий народ, по вичитанії сього нашого наказу, принявши себе за старшого, усякоє йому належитоє як старшому свойому мають отдавати послушенсьтво і учтивость, також і він новозибраний сотник повинен бути у товаристві, яко старший, доброго чтити, а противного і ослушного карати. Особливо упоминаємо, аби він сотник усякіє токмо до уряду свого і як судити справу знал, а до кримінальних касатися не важился, но до суду полкового в Харьківськую одсилав би ратушу». Про Ради у записках Квіток сказано, що там бували гострі суперечки між старшинами і сі суперечки іноді закінчувалися навіть боєм.

Полковники Слободських полків. Полковники мали у своїх руках велику владу, і нам треба знати, хто займав сі полковничі посади, як вони їх займали і що вони робили на користь населенню. Тут ми побачимо, як робилися вибори полковників у дійсному життю і коли виборче право порушалося та ламалося і хто був винний у його зменшенню та знищенню. І. Квітка дає нам список слободських полковників. Він не зовсім повний і навіть, може, певний. У ньому нічого не обговорено про вибори полковників, але все-таки ми мусимо ним скористуватися, хоч з деякими поправками. У Харківському полку були полковниками, починаючи з Гр. Донця (ми знаємо уже, що було два полковника Сірко і Репка і до Донця): 1. Гр. Єрофеєвич Донець у другій половині 17 ст.; 2. Хв. Гр. Донець-Захаржевський (Петровської доби); 3. Прокофій Куликовський ((волох), Петровської доби); 4. Гр. Сем. Квітка (Петровської доби); 5. Ст. Ів. Тевяшов (Лизаветинської доби); 6. Матв. Прок. Куликовський (послідній).

У Сумському полку І. Квітка лічить 7 полковників — 1. Гар. Кондратьєва (другої половини 17 ст.); 2. Сина його, Ондрія Кондратьєва (Петровської доби: його убито у 1708 р. в Булавинське повстання на Дону); 3. Ів. Ондр. Кондратьєва (унука Гарасима — Петровської доби); 4. Вас. Дан. Перекрестова-Осипова; 5. Дм. Ів. Кондратьєва (Лизаветинських часів); 6. Мих. Мих. Донця-Захаржевського; 7. Ром. Ром. Романова (послідній).

У Охтирському полку було 8: 1. Демьян Зіновьєв (другої половини 17 ст.); 2. Ів. Ів. Перекрестов (часів Петра Вел.); 3. Хв. Ос. Осипов (часів Петра Вел.); 4. Ол. Леонт. Лесевицький; 5. Ів. Ол. Лесевицький (часів

Лизавети); 6. К. О. Лесевицький; 7. Геор. Ол. Лесевицький; 8. Мих. Ів. Боярський (послідній).

У Ізюмському полку було 6 полковників: 1. Кост. Гр. Донець-Захаржевський (Петровських часів); 2. Хв. Вол. Шидловський (Петровських часів); 3. Мих. К. Донець-Захаржевський (Петровської доби); 4. Лавр. Ів. Шидловський; 5. Ів. Квітка (часів Лизавети); 6. Хв. Куз. Краснокутський (послідній). І. Квітка не перелічує полковників Острогозького полка, а по інших джерелах їх було 8: 1. Ів. Зіньківський; 2. Карабут; 3. Сас; 4. Буларт; 5. Куколь; 6. Ів. Тевяшов; 7. Син його — Ів. Тевяшов; 8. Потім унук його — Ст. Тевяшов. Здається, сей список не досить повний, бо окрім тих перших полковників, про котрих ми оповідали (Сірка і Репки), були ще деякі інші, так, наприклад, у Сумському полку діти Гарасима — Григорій, Ондрій, Роман помагали свойому батькові у полкових ділах. Далі, після Зіновьєва, був полковником Охтирського полка Микола Матвієвич (у 70-х роках XVII ст.) і Хв. Сагун (у 80-х роках). Після Хв. Ос. Осипова — син його Максим Хведорович. Ол. Л. Лесевицький був з 1724 по 1735 р. полковником охтирським, а з 1735 по 1744 — бригадиром Слободських полків. Усього в 5 полках було 35—39 полковників. Придивляючися до сих списків, ми помічаємо, що за 100 років у кожному полку перебувало 6—8 полковників, себто припадає в середнім по 13—17 років на кожного. Деякі з полковників, як, наприклад, Гр. Донець або Гар. Кондратьєв залишалися на своїх посадах по кілька десятків років. У всякому разі, вибори не були щорічні і не відбувалися через 3 або 5 років: значить, справді вибірали взагалі, немов до смерті, як казав Срезневський. Особливо се треба сказати про XVIII ст.— з Петра Великого. Кажемо «вибірали», хоча дійсно не знаємо, чи одбувалися завжди вибори на Раді. І. Квітка каже про пожалування полковничих урядів царями та военной колегією, але се, може, треба розуміти як ствердження виборів. Звертаючися до роду та прізвищ слободських полковників, бачимо, що у Слобожанщині було кілька родів, котрі немов вистачали з-поміж себе полковників: так, рід Донців-Захаржевських дав 5 полковників: 2 — Харківському полку, 2 — Ізюмському, 1 — Сумському; рід Кондратьєвих 4 — усіх Сумському; рід Квіток — 2: одного Харківському і одного Ізюмському полку; рід Лесевицьких — 4 Охтирському полку; рід Перекрестових і Осипових — 3: 1 — Сумському, 2 — Охтирському, рід Шидловських — 2 Ізюмському; рід Куликовських — 2 Харківському полку, рід Тевяшових — 4: 3 — Острогозькому і одного — Харківському полку. Значить, отсі 8 родів дали усі укупі 26 полковників і тільки 8 полковників дали поодинокі роди — Романова, Зіновьєва, Боярського, Краснокутського, Карабута, Саса, Буларта, Куколя. Виходить, що у Слобожанщині у деяких родів було немов спадкове полковництво — у Лесевицьких, Тевяшових, Кондратьєвих. Рід Кондратьєвих давав полковників тільки одному Сумському полку, рід Лесевицьких — одному Охтирському полку, рід Куликовських — одному Харківському полку, Шидловських — Ізюмскому. Сі роди були багаті, і се багацтво мало великий вплив на вибори і ствердження їх урядом. З другого боку, знов і багацтво вони збільшували через те, що займали полковничі уряди. Донці-Захаржевські мали велику силу і значіння у Харківській та Ізюмській окрузі, Кондратьєви — у Сумській та сусідній Охтирській, Перекрестови, Лесевицькі і Осипови — у Охтирській, Тевяшови — у Острогозькій. Не дивно, що харківська старшина прохала у 1707 р., щоб полковником у Харкові поставлено після смерті Гр. Донця зятя його — Хв. Вол. Шидловського. Вони не хтіли полковника з чужого роду, бо боялися, що він їх знищить. Прохання було підпи-

сано тільки полковою старшиною та сотниками, але йшло немов од усього полка.

Діяльність полковників і їх вибори. Ми мало маємо звісток про діяльність отсіх полковників, але усе-таки треба сказати, що деякі з них справді дуже працювали на користь населення. Особливо се треба сказати про перших слободських полковників, котрі дуже багацько зробили і для оборони краю, і для його заселення. На їх долю випала безмірно важка праця і у тому, і у другому ділі. На перших місцях треба поставити харківського полковника Гр. Донця, Сумського — Гар. Кондратьєва і Острогозького — Ів. Дзиньківського. Донець був полковником з 1668 по смерть у 1691 р., себто 23 роки, приймав велику участь у січах з татарами, побудував багацько кріпостей та городів і населив їх людьми, котрих викликав з Задніпрянщини. Збудував, між іншим, місто Ізюм, заселив його і склав особистий Ізюмський полк; вельми працював більш усього з Харківським полком над захистом південної частини Слобожанщини, будуючи так звану Нову лінію; здобував жалованні грамоти з вільготами для обох своїх полків — Харківського та Ізюмського, оснував з деякими іншими старшинами Курязький монастир. Московські царі довірялися йому, здавалися на нього і нагороджали — він дістав вищій ніж полковничий чин стольника. Але маючи велику владу у земельних справах, Гр. Донець, як і інші слободські полковники, не забував і про себе, здобув великі достатки і, траплялося, кривдив своїх полчан. Ми маємо дві скарги на Донця — з першої видко, що він одняв млин, а з другої — що заволодів землею боярських дітей, означивши її порожньою. Хотів він завести для себе й буду, щоб гнати дьоготь, але того йому не дозволило правительство. Одначе сих двох скарг за 23 роки виходить дуже мало. Чи довели боярські діти свою скаргу на слідстві, не відаємо. Можливо, що й Гр. Донець іноді кривдив підлегле йому населення, але про се певних звісток ми не маємо, не маємо навіть таких скарг, як на інших полковників. Донцям дуже хтілося мати друковану книжку про їх лицарські вчинки, і вони замовили до сього діла якогось Орновського, котрий і зложив похвальне слово Хведору Донцеві-Захаржевському і усьому роду Донців. Діти Григорія не визначалися так, як батько. Гар. Кондратьєв та Ів. Зіньківський теж були невсипущими робітниками у обороні та заселенню своїх полків, для котрих вони діставали царські жалованні грамоти на льготи.

Оповідаймо тепер і про діяльність тих полковників, котрі не мали на увазі народнього добра і разом з сим приведемо звістки про те, як одбувалися полковничі вибори у тогочасному життю і кого не вибірали на Раді, а назначав на полковничу посаду центральний російський уряд, або хто з старшин сам звертався до уряду за його настановою.

У Охтирському полку урядники, старшина і козаки вибрали у полковники у 1686 р. Ів. Ів. Перекрестова, і сей вибір був стверджений царською жалованною грамотою 1686 р., з котрої видко, що й раніше він там був полковником і мусив по грамоті в судних і у всяких ділах управу чинити старшині, козакам і усьому поспільству по правді і по старих козацьких звичаях. За шведську баталію син Перекрестова Данило у 1702 р. по проханню старшини й козаків був зроблений помічником свого батька.

У 1692 р. по грамоті з Великоросійського приказу й проханню Охтирського полка дозволено було старшині та козакам вибрати вільними голосами з-поміж собе полковника, кого захочуть, чоловіка доброго і до козаків ласкавого і до військового діла дотепного, котрий міг би об'єднати

полк, а сина Сумського полковника Гарасима Кондратьєва — Романа — од полковництва було одставлено. І ось, ми, пишуть охтирські полчане, старшина Охтирського полка й багацько рядових козаків, зібравшися на Раду, вибрали з загальної згоди й совіту у полковники попереднього свого полковника Івана Івановича Перекрестова, бо він до військового й полкового діла дуже зручний і до нас, старшини та козаків, держить ласку і приязнь і розправу робить правдиву, окрім його серед старшини та козаків такого розумного й «заможного» чоловіка нема. Далі йде дуже багацько підписів. Виходить, як бачимо, що вибори були зроблені на військовій Чорній Раді, себто такій, де була не одна тільки старшина, а й рядове товариство, а Срезневський казав тільки про вибори полковника однією старшиною. Срезневський казав про вибори до смерті, а тут ми бачимо, що Романа Кондратьєва було скинуто з полковництва. Але для зрозуміння сих виборів Перекрестова треба додати, що козаки краснокутської сотні Охтирського полка подали проти них супліку, де писали, що вибори Перекрестова були зроблені без їх знаття і що їх сотник Маньковський підписався теж на виборчому листові без їх згоди. А щодо Романа Кондратьєва, писали вони, то він вояка добрий і ніяких кривд та здирств не робив, бо він чоловік розумний, до військового діла здатний і буде таким же вірним слугою цареві, як й його батько: він наводив порядок і за ним здобули собі чимало усякого добра ті, котрі розійшлися при Перекрестові. Перекрестова вони не хотять мати своїм полковником, а коли його буде стверджено, тоді вони мусять розійтися геть світ за очі усі без останку. Іще більш цікава була друга скарга на Івана Перекрестова, Романа Кондратьєва і 25 козаків, котру подав на його Москві колишній полковник Охтирського полка Ондрій Прокофьєв з 4-ма сотниками і 22 старшинами та козаками, підтримуючи першу суплiку козаків Охтирського полка, щоб Перекрестова вислати з його маєтностей на життя в який-небудь город, а полковництво охтирське доручити Романові Кондратьєву. У своїй супліці Роман Кондратьєв писав, що велено йому бути у Охтирці полковником, але живе він там у сусідах, а свого подвір'я не має. Тепер же Перекрестов поїхав з суплікою на нього у Москву, щоб скинути його з полковництва. За нього держить руку і бєлгородський воєвода боярин Шереметьєв. І він, Кондратьєв, прохає царя, щоб він не вірив поклепам Перекрестова, котрий зовсім знищив колишніх Охтирських полковників, сотників і козаків: нищили їх його мати, брати, й родичі; і про сі утиски бажано зробити слідство усім Охтирським полком і іншими полковими містами. Проти Івана Перекрестова висловлено було 25 статей у всяких утисках, кривдах, захопленню грунтів: село Півні він, наприклад, віддав у підданство свойому родичеві, котрий наклав на мешканців тяжкі роботи, так що вони мусили працювати на нього і удень і уночі; у колишнього охтирського полковника Прокофьєва він захопив багато хліба, худоби, горілки. Звелів охтирському отаманові брати з мешканців дурно на свою користь бочками горілку, мед і пиво, свічки, солод, м'ясо, хліб і усяку худобу. У одного козака відібрав млина, комору та сінні покоси, самого його бив смертельним боєм та калічив невідомо за що, так що у нього й тепер рани не зажили. Мати його і брат і сестра грабували козаків. У сотника Кирилова захопили срібляну посуду. У вдови козацької відібрав млина, винницю та комору, а у єдного козака «вимучив» 2 водяних млина, ціною один у 300 карбованців, та біля річки ліси й луги. У другого козака купив млина за 200 карбованців, а віддав тільки 50, одняв подвір'я і сінні покоси. Родичі його замучили до смерті одного козака за те, що він немов би обікрав їх

коморю. Одняв силоміць млина у козака, а коли той почав прохати за млин грошей, він його бив, закував у кайдани, де той і помер, а удова з постраху видала йому купчу за сього млина. Другого козака він держав на цепу при гарматі. У козаків с. Борок одняв поля, ліси, й хутори, і млина, і усякі землі й захопив села, де жили козаки. Може, дещо з сього були й наклепи, але все ж таки здається, що Перекрестов, його родичі були справді-таки великими хапугами — він усі свої сили, талан та завзяття направив на те, щоб збільшити яко мога і правдою, і неправдою свої маєтності. І у сім він наближався до тих старшин Лівобережної України, життєпис котрих дав нам покійний О. М. Лазаревський на підставі архівних джерел у своїх розвідках «Люди старої Малоросії»[123]. Завзяття у сьому ділі охтирського полковника не міг спинити ніхто, бо у Слобідчині не було навіть гетьманської влади (хоча вона і у Гетьманщині не була перешкодою для тамошніх старшин), а бєлгородського воєводу Перекрестов міг склонити до себе покірливостю (і справді той був до його дуже прихильний), а приказних — подарунками, козацьке ж товариство, як ми бачили, не уміло розібратися у тім, що то була за людина Перекрестов. Батько Івана Перекрестова був таким же переселенцем з Правобережжя, як і інші козаки. В документах згадується, про «черкашенина» Івана Яковича Перекрестова, а се прізвище свідчить, що він був хрещений єврей. Син його Іван почав козацьку службу ще за царя Олексія і служив і при Федору Олексійовичу. У 1681 р. ми бачимо його вже охтирським полковником. Царська жалованна грамота 1686 р. затверджує його знову на охтирському полковництву, по вибору усіх полчан, і малює його завзяту військову працю. Іван Перекрестов приймав участь з своїма козаками у Кримських походах кн. В. В. Голіцина, де його було ранено. Приймав він участь і у боротьбі зі шведами. Цар Петро в нагороду за се зробив сина його Данила помічником батькові у полкових справах, для того щоб поставити його потім охтирським полковником на батьківське місце.

Але вийшло зовсім інакше: за якусь провинність царь Петро у 1704 р. скинув його з посади, а усі величезні його маєтності відібрані були від нього у казну. У 1714 р. він жив у свойому невеличкому хуторі; у 1721 р. почалося діло про розпродання перекрестовських маєтностей і його самого витребовали по якихось справах у Архангельск, хоча він лежав на смертнім ліжкові, а на дорозі і вмер. Унук Івана Івановича оженився на удові Осиповой, розбагатів і виступів навіть супротивником Кондратьєва на сумське полковництво. Виходить так, що Перекрестови дивилися на охтирське полковництво немов на свій нащадок. Кондратьєви такечки ж дивилися на сумське полковництво і мали на се більше права, ніж Перекрестови. Полковництво там займав Гар. Кондратьєв, за ним його сини (Григорій, Роман і Ондрій), унук Іван, син Ондрія, котрий правив полком до смерті своєї у 1728 р. Ми бачили вже, яка боротьба вибухла між представниками сих обох полковничих родів. Сю боротьбу двох родів за полковництво гарно малюють нам документи Харківського історичного архива, видані О. Д. Твердохлібовим[124]. Перекрестов-Осипов подав прохання немов від усіх полчан про те, щоб його поставити сумським полковником, а про Кондратьєва там було написано, що він ще молода людина, недотепна і навіть грамоти не вміє. Кондратьєв справді був тоді зовсім молодий (22 років) й не мав ще навіть сотницького уряду. Осипов-Перекрестов почав пустошити ліси та діброви свого противника, бажаючи тим знищити увесь рід Кондратьєвих. Але й Кондратьєв теж найшов стежку до гетьмана Дан. Апостола, котрому він приходився не-

біжем, а через нього й до великоросійських вельмож, щоб заполучити собі полковництво. Отсі усі стежки й виявляються у листах старшин Сумського полка Маркова і Кондратьєва, охтирського полковника Лесевицького до гетьмана і у гетьманських листах до високих патронів (Бирона, канцлера Головіна, віце-канцлера Остермана, до Ушакова, до Київського генерал-губернатора). Серед сих листів є й копія прохання старшини й товариства Сумського полка цариці, щоб відлучити від полковничого уряду Осипова-Перекрестова й поставити на його місце Кондратьєва. Там широко оповідається про славні діла Гарасима Кондратьєва, його дітей — Григорія і Ондрія Гарасимовичів: посліднього убито у поході проти Булавина на р. Уразовій. Вірно служив і Роман Кондратьєв — охтирський полковник. У царських грамотах було сказано, що служба Кондратьєвих ніколи не забудеться. У 1730 р. його назначено сотником у Сумський полк, а полковником без жадної заслуги і без прохання полчан знаходиться з Охтирського полка Вас. Перекрестов, котрий нині прозивається Осиповим; Івана ж Кондратьєва від заслуженого ранами і кров'ю Кондратьєвих сумського полковництва відкидають. Тепер йому 25 років, він грамотний і писати вміє і служитиме вірно. У грамоті 1692 р. на ймення Охтирського полка було написано, щоб Ів. Перекрестова від полковництва відсунути і ні йому, ні родичам його, ні одностайним полковниками й полковою старшиною там не бути, бо він у Охтирському полку учинив багацько кривд та здирств. Такі ж кривди з'являться, коли Осипова-Перекрестова буде відсунуто від полковництва — тоді кожний напише про свою кривду. А коли з'явиться прохання від сумських полчан, щоб залишитися йому на полковництві, йому не можна буде вірити, бо його складе своїми каверзами сам Осипов-Перекрестов і приведе до підпису одних похвалками та пострахом, інших оманою. І все ж таки, не взираючи на такі заходи, Перекрестов-Осипов залишився на сумському полковництву, і Ів. Кондратьєв не міг його здолати, хоча Д. Апостол й понаписував багацько листів до патронів. Мабуть, таким патронам, як Бирон або Головін, було однаковісінько, хто сидітиме на сумському полковництві: чи Перекрестов-Осипов, чи Кондратьєв, і вони залишили того, хто сидів. А може, для них не дуже багато значив сам ясновельможний старенький вже гетьман, котрий незабаром помер, й йому не назначено було навіть наступника.

Думка про спадкове полковництво мала силу і у інших полках. Так, харківські та ізюмські полчане підтримували звичайно рід Донців. Гр. Донець вмер у 1690 р., а його наступником, як ми бачили, був син Хведір разом з братом Констянтином, котрий мав полковництво на Ізюмі і вмер у 1691 р.: Хведір Донець залишився у Харкові до самої смерті у 1705 р., і тоді харківські полчане подали прохання, щоб у них поставлено полковником зятя Григорія Донця, котрий був полковником ізюмським,— Хведіра Шидловського, бо після Донця залишився тільки малий хлопчик, котрий не міг бути полковником, а полковник з чужого роду може, писали вони, їх знищити. Ізюмський же полк близько від Харківського, і заселяв сі обидва полки Григорій Донець. Полковником поставлено, по проханню полчан, Шидловського. Чи вибірала Шидловського полкова рада, не відомо; як взяти на увагу, що усі, котрі прохали, боялися виборів чужого, видко, що все тепер залежало від царя, і се було не ствердження виборів ради Розрядом, а царська настанова. У 1708 р. наказним полковником зроблено небіжа того Шидловського Лаврентія, котрий у 1710 р. був поставлений звичайним полковником, після того як його дядька усунуто з уряду й віддано під суд за грабування у Польщі.

Цікаво, що з прохання усієї полкової та сотенної старшини йому повернули права і він вернувся у військо генералом, але маєтностей йому не повернули, бо встигли вже роздати їх тим, котрих поселили у Слобожанщині під проводом Кантемира. Лавр. Шидловський по царському указу був переведений полковником у Ізюм, а харківське полковництво пожаловано Куликовському, котрий вийшов з Кантемиром з Волощини. Се вже почалися полковники з чужоземців. Навряд чи Куликовського вибірали на раді, бо у всякому разі з нього полчане не були задоволені і подали навіть на нього скаргу цареві, де писали, що він скидав старшин з їх посад, брав собі для послуг більше робітників, ніж було розписано, і розпоряджувався військовими сумами сам, без полкової старшини. Ся скарга була підписана обозним Ковалевським, суддею Афанасьєвим, осавулом Афанасьєвим, писарем, сотниками й була підтверджена, бо вийшов суворий царський указ, щоб нічого сього наперед не роблено. Шидловський на посаді пробув недовго, і його місце заняли Гр. Сем. Квітка та Тевяшов, а після сього Воєнна колегія поставила харківським полковником Матв. Куликовського, хоча харківці хотіли бачити своїм полковником Ковалевського, котрому виданий був похвальний лист за службу од чотирьох слободських полковників і полкової старшини. Полчане з нього були дуже незадоволені і подали на нього скаргу. Над ним наряджено було слідство. Обвинувачував Куликовського писарь липецької сотні Непишний у тім, що він примушував козаків продавати його жінці задешево землі, продавав за дорогу ціну козакам коней, котрі сам купив немов для гармат; вигадав мита на ярмарках собі на користь, супроти жалованних грамот не видав козакам усього положеного їм жалування, не пішов у Пруський похід, а повернувся з дороги з Валок, назначив сотником у Липці свого пасинка Черняка, котрий робив утиски козакам і держав у себе для робіт козаків і навіть попереднього сотника, через що козаки липецької сотні кидали свої домівки й записувалися у піддані по інших сотнях. Непишний подав про отсі утиски Черняка скаргу Куликовському, а той передав її Черняку, котрий Непишного за се немилосердно побив. Непишний подав супліку на Куликовського начальнику української дівізії кн. Кантемиру, а той доручив слідство Банческулу, котрий ще раніше держав руку Куликовського і нічого по сьому ділу не зробив. І тепер Банческул одіслав Непишного до Куликовського, а той його заарештував і побив, потім примусив Непишного написати заяву, що він доносив на полковника несправедливо. Ослобонившися, Непишний знову повернувся до Кантемира і повідав йому, що сталося з його приказом. Кантемир знову звелів зробити слідство по сьому ділу у Охтирці, але туди не були одправлені потрібні свідки, і се слідство навіть не почалося. Тоді Кантемир, побачивши, що сам нічого вдіяти не може, одіслав Непишного у Петербург немовбито з військовими ділами і видав йому пачпорт, щоб той зміг подати скаргу у Сенат. Але і там його постигла невдача, бо військових діл при ньому не знайшлося, і Кантемиру Воєнна колегія зробила за се вимову. Отсе усе діялося у 1761 р. Воєнна колегія доручила зробити слідство про скарги Непишного генерал-аншефу Стрешневу, а про землі, котрими несправедливо заволодів Куликовський, Бєлгородській губернській канцелярії. Непишного знову посадили в тюрму і знову він був примушений подати такий же лист, як і перше, а сам утік у Москву, де його знову-таки заарештували й закували на сей раз у кайдани. Знову доноси Непишного судили ріжні комісії, поки не дійшло до реформатора слободсько-українського Щербініна[125] у 1764 р., писар же Непишний сидів усі

часи у тюрязі, а Куликовський — на полковничому уряді. Непишний не доказав свого доноса, його самого обвинувачено, але все ж таки Куликовський з старшиною потім повинився в якихсь кривдах і утисках, і з його і старшин справлена була велика сума грошей за сі кривди. Треба до сього додати, що й самого кн. Кантемира (син Антіоха) було одставлено від уряду за те, що він брав хабарі, держав козаків для своєї власної роботи і грабував землі для своєї жінки, і у сьому він повинився. Перший полковник Острогозького полка Зіньківський пристав до повстання Ст. Разина, поубивав приказних, його скинуто за се з посади і карано горлом — обрублено руки по лікоть, ноги по коліна і повішено, і навіть жінку його покарано смертю, а дітей вислано у Сибір і одібрано у них усе майно. Полковником затверджено сотника Гар. Корибута; чи вибірали його полчане, не знаємо; його змінив полковник Іван Семенович Сас (Сасов) — з чожоземців. Чи вибирала його полкова рада, про се ми не знаємо; може, він був назначений, а може, тільки стверджений московським урядом. Раніше він був полковником рейтарського полка [126], потім полковником копейного полка [127], потім острогозьким воєводою, а потім його назначено чи стверджено у 1680 р. острогозьким полковником, і він був на сій посаді до самої смерті — до 1693 р. Се був чужоземець, котрий не міг підписати навіть свого прізвища й на документах підписувався латинськими літерами: у 1680 р.: *Iones Sasones Ryky pryllosyll* (руку приложив), у 1686 р.: *Іван Сассав Ryky pryllosyll*, у 1689 р.: *Іванка Сассав*. Значить, тільки за 9 років він вивчився своє прізвище писати по-російськи. В. Є. Данилевич почитає його англичанином [128]. Цікаво, що острогощане заступилися за Саса, коли у 1682 р. на його скаржилися великоросійські служилі люди Острогозька, що він немов би їм чинив кривди та утиски. Коли робилося слідство, полковника Саса одставлено було од полковницького уряду. Тоді козаки усім полком прохали і навіть послали представників у Москву, щоб їм залишили їх полковника. Се було їм стверджено. Але його самого визвано у Москву, де він волочився кілька місяців, прохарчився, щодня ходивши у Приказ, набрав у позичку грошей і все ж не хтів ставитися на очі з тими, як він казав, «ворами», котрі його обвинувачували. А острогозький воєвода обвинувачував його у тім, що він немов не ходив на молебни у царські дні. Одначе Сас довів, що він навіть стріляв з гармат, коли у його будинку «чашу величали», себто пили за царське здоров'я. У 1690 р. острогозькі приказні подали на нього супліку. Виходить, що він жив лагідно з своїми козаками-полчанами і за се, мабуть, до його зле відносився воєвода з великоросійськими служилими людьми. Воєвода ж гнівався і скаржився на його за те, що він великоросійських служилих людей записував у козаки, у полкову козацьку службу, а тих, котрі жили у своїх дворах проміж українцями, з домівок виселяв, бив і жити не дозволяв. Тут ми бачимо звичайну для тих часів боротьбу приказних з слободськими полковниками. Наступником Саса був Буларт — теж чужоземець, мабуть, з англичан і, можливо, пасинок Саса. Як його поставлено у полковники, нам не відомо: знаємо, одначе, що він мав і чин стольника.

Оттак, як бачимо, слободські полковники своєю неправдою до козаків та населення приготовили для себе свою політичну смерть. Російські царі та їх урядники скористувалися з отсих неправд слободських полковників, щоб скасувати їх виборчий уряд і разом з ним всю автономію Слободської України, котра стала російському правительству, як сіль в очі. Вибори, як ми бачили, замінялися настановою центрального уряду. Так робили царі у Гетьманщині, так почали вони робити і у Слобожанщині.

Як і там, так і тут на полковничі посади почали ставити чужоземців, котрі не знали населення і котрих не знало населення.

Окрім козацької місцьової влади була ще й міщанська та ремеснича, але вони не уміцнилися як слід на Слобожанщині так, як се було у Гетьманщині. У Харкові по документам були війти, згадується про двох таких війтів — Ємова і Ільїна — була, значить, і міська влада, мабуть, на зразок сотенних міст Гетьманщини, наприклад, Борисполя.

Московські воєводи на Слобожанщині. Автономія Слобожанщини зменшувалася й через те, що поруч з козацьким урядом стояв московський воєводсько-приказний і центральний уряд здавався на нього більше, ніж на місцьовий виборчий козацький український. Через те бували звичайно межи ними суперечки. Коли у Гетьманщині при Брюховецькому піднялося повстання проти воєвод, воно перекинулося і в Слободську Україну. Воєводсько-приказний уряд був дуже тяжкий й неприємний і для Московської держави, де він пишно розцвів при цареві Олексію і де проти нього було стільки бунтів. Але на ньому тримався увесь внутрішній устрій Московської держави, усе «самодержавіє» московських царів. Не дивно, що московські царі, хоча й мусили признати за Слободською Україною її козацьку автономію, але все-таки вони й тут, так як і у Гетьманщині, поставили її в залежність од свого центрального приказного уряду — себто приказів і навіть — чого вже не було в Гетьманщині — од свого місцьового урядника — Бєлгородського воєводи і окрім того утворили представників свого приказного уряду — воєвод — по містах Слободської України.

У Харкові та й інших містах Слободської України воєводи трималися з початку його заснування і до XVIII ст. Головним обов'язком воєвод було військове діло — оборона од татар, догляд за кріпостю і уряд над великоросійськими служилими людьми. Але як узяти зміст звісного нам «наказа» харківському воєводі Семену Дурново (1688 р.), то побачимо, що його влада була дуже широка й майже нічим не одріжнялася від воєводської влади у самій Московській державі. І справді: за чим тільки не повинен був пильнувати харківскій воєвода? Він мусив, приїхавши у Харків, одібрати кріпость від воєводи Суслова, з грошовими скарбами, з хлібними запасами, зі списками українського й великоросійського населення, з грамотами, книгами і ділами і з розписним списком усього того. Він мусив приняти й розглядіти усіх козаків і служилих людей і кріпость, і у всьому слухатися бєлгородського воєводи, і писати в Москву в Приказ. У Харкові він мусив оберігати кріпость і доглядати за служилими людьми, щоб вони її стерегли й узнавали вісті про татарскій прихід, заміри й не пускали злодіїв, котрі приходять з українських міст і крадуть коней. На пашню людей отпускати тільки з вартовими і тоді навіть, коли не було вістей про татар. Проти татар, коли їх було небагато, він мусив виступати сам з служилими людьми, про ранених та убитих українців та великоросійських людей писати у Москву у Приказ Великої Росії [129] і бєлгородському воєводі, а про те, скільки він видав пороху та свинцю, одписувати у Пушкарський приказ [130] і вести рахунок. Ключі од міста і кріпості тримати у себе. Розписувати бранців та захожих людей-переселенців і доглядати, щоб ніхто не проїхав звідтіля, де було морове повітря. Пильно доглядати за тим, щоб у Харкові не приймали великоросійських служилих людей та тяглих людей і біглих холопів та кріпаків. Не мав він права приймати й вільних людей без

дозволу Великоросійського приказа. Про се треба було оповістити й населення. Нових поселенців-українців з малоросійських городів він не міг по своїй волі приймати без дозволу бєлгородського воєводи, а з дозволу мусив записувати на службу або в тягло, приводячи до присяги і приймаючи на життя у Харків, з тим, щоб вони дістали тут землю і усякі угоди: а українських переселенців з українних великоросійських городів не приймати й повертати туди, звідкіля прийшли, з провожатими. На Дін на промисли дозволяти виїздити тільки на якийсь час за особливими письменними проханнями, за поручними записами (за порукою), видаючи їм листи, котрі вони повинні були показувати воєводам тих городів, через котрі вони проїжджатимуть. Щодо населення Харкова, то воєвода повинен був пильнувати, щоб мешканці і у кріпості, і на підварках, і у слободах улітку, у спеку по хатах та по лазнях пічок не топили і з вогнем довго не сиділи і не ходили, а щоб готовити страву та пекти хліб, поробили б окремі печі далеко від будинків, а в місті, кріпості, по баштах, по лавках і по подвір'ях щоб були поставлені діжки і мідяний посуд з водою і віниками. Українцям і великоруським людям він не повинен був робити ніяких кривд, не брати з них хабарів і не вимагати від них на себе ніякої роботи. Козаками полкової служби він не мусив відати — ні судом, ні розправою, а коли б трапилися якісь суперечки між ними і великоросійськими служилими людьми, треба було відсилати козаків на розправу до харківського полковника Григорія Донця. До полковника і усіх полкових козаків воєвода повинен був держати ласку. З других документів видко, що воєводи збірали грошові податки у казну і таможені збори; помічниками у судних і розправних ділах у них були под'ячі, і вони мали у своїй владі й тюрму. Значить, воєвода мав владу над кріпостю і містом Харковом у військових і поліцейських справах, мав повну владу над великоросійським населенням у всіх справах, мав, здається, деяку, але не ясну для нас, владу, і над українським міщанським населенням (козаками городової служби) і зовсім не мав ніякої влади тільки над козаками полкової служби. Але трудно було обмежитися у владі воєводі та полковникові у військових та адміністраційних справах, а ще трудніше було обмежити владу над міщанством — було двоєвластіє, а з його виходили постійні суперечки. Такі суперечкі ми бачимо усюди, де були воєводи. Сі суперечки у Харкові, наприклад, почалися з самого початку його існування. Здається, що підставою сих суперечок була ріжниця соціяльного життя московського і українського, ріжниця народних звичаїв і поглядів на сучасне життя. Приказно-воєводський московський уряд був страшенно централістичний і формальний — воєвода не мав права сам нічого розпочинати, він повинен був виконувати тільки свою інструкцію і про все відписувати у Москву та Бєлгород, а там усюди по приказах царювали канцелярії, приказні под'ячі, хабарі та папір, а не живе діло. Усе, здавалося, було визначено наказом — без дозволу не можна було ступити й ступня: ні вигнати у поле корови, ні затопити пічки, ні виїхати по торговому ділу із Харкова на Дін, ні уряжатися новому переселенцеві у Харкові. Треба було навіть записувати у особливі книжки, скільки було зроблено пострілів на ворога десь там у степу і одсилати сі книжки у двох примірниках до Москви. Але легко було написати усе отсе у наказі — папір, мовляв, усе перетерпить,— а як се можливо було здійснити у житті, по містах Слободської України, котрі лежали так далеко од Москви? Трудно, навіть неможливо було провірити діяльність воєвод й мимоволі приходилося у самому наказі воєводі, себто урядникові, котрому доручали цілий повіт з містом на чолі, говорити про його гультяй-

ство та користолюбство та стращати тяжким царським гнівом та немилостю. Стращати суворою карою приходилося й населення. Сі кари іноді й бували. Зміївський воєвода С. Дурново повинен був їхати у Краснокутськ, щоб бити батогами тамошнього воєводу за те, що той задержав пошту. Але і до похвалки про жорстоку кару можна було призвичаїтися, а од самої кари ослобонитися через хабаря приказним, под'ячим та дякам. У житті дуже часто робилося не по наказові й інструкціях, хоч накази в приказі читалися воєводами, але як слід не виповнялися. Бувало й так, що воєводи не могли оборонити населення од нападу саме тих, хто повинен був те населення захищати і хто залежав виключно від воєводської влади. Так, у 1659 р. пройшли повз Харків Чугуївські діти боярські (300 чол.), побили ні за що ні про що багато харківців, пограбували в будинках їх одежу і зброю, повідганяли багацько коней і волів, порізали свиней, розорили пасіки з бджолами, знівечили немолочений хліб і сіно, побили й козацького отамана, котрого вислав проти них воєвода, одняли у них зброю й похвалялися, повертаючись додому, вогнем та мечем знищити харківських зрадників. Коли воєвода послав до них свого под'ячого, вони облаяли й його, а повертаючись додому, справді-таки пограбували багацько хуторів у українців. Через се багацько хуторян, бачучи оттаку наругу й плюндрування, розійшлися світ за очі, знищилися й мусили простягати руку за христовим подаянієм. Харківці писали, що такого розору вони не бачили й тоді, коли сиділи в облозі од Виговського. Тут, як ми бачимо, харківський воєвода не міг ніяк допомогти харківцям. Воєводи часто мінялися, й така була московська політика, щоб вони довго не засиджувалися на одному місці і щоб ні вони не призвичаювалися до населення, і щоб населення до них не призвичаювалося — і од того у них навіть не було бажання заслужити поважання од мешканців, кожний знав, що його у всякому разі швидко замістять, хоча б він гарно відносився до населення. У Харкові з 1656 по 1706 р., значить, за 50 років, перевернулося 20 воєвод, себто один на 2 $^1/_2$ роки. Було два таких воєводи — Тарбеєв та Грецов, за котрих прохали харківці, щоб їх зоставлено було у них на новий строк, бо вони захищали їх од донських розбишак, суд і розправу робили по правді, не кривдили й не утісняли подачками, й за третього воєводу Салова, на котрого подали скаргу великоросійські служилі люди. Харківський воєвода Офросимов скаржився на харківців, також як і Селифонтов. Він писав про харківців, що вони свавольні — живуть з лінощів по хуторах та пасіках. Але вони там хазяйнували і мусили хазяйнувати, щоб було з чого одправляти військову службу. А на пасіках українських поселенців грабували та убивали великоросійські служилі люди, і їм не давали справедливої кари приказні. Так, харківський отаман Лаврінов привіз у Бєлгород п'ятьох побитих пасішників і приніс скаргу бєлгородському воєводі кн. Ромодановському. Пасіки були пограбовані, а пасішники побиті. Було назначено слідство. По Соборному Уложенію [131] двоє душогубів було повішено на шибениці у Харкові — се була перша судна кара на горло у Харкові, інших розбишак зослано у Валки. Ті станичники, котрих було зослано у Валки, довели потім, що їх посилали грабувати українських пасішників бєлгородський дяк (себто секретар бєлгородського воєводи) та под'ячий; сей под'ячий, записуючи у слідстві при воєводі і дякові показання свідків, проминав те, що було неприємно для нього і дяка. Що се обвинувачення суддів було справедливо, видко з того, що воєвод швидко було усунуто з посади.

Утиски воєвод та приказних ми бачимо й у Острогозькому полку. Полковник і старшина Острогозького полка подали у 1668 р. цареві скаргу

на утиски таможених голов: вийшов указ, під пострахом жорстокої кари й пені, ніяким побитом надміри мита не брати, але через 10 років знову увесь полк скаржився на сих же таможених голов і про те ж таки мито. Острогощанам видана була грамота, але і їй приказні віри не йняли. Великі утиски робили козакам й острогозькі воєводи. У 1680 р. усі полчане скаржилися на свого воєводу, що він поставив при гирлі річки Тихої Сосни й Донця калавур, котрий брав великі гроші з приїжджих для торгу людей, через що зменшилися їх великі торги; їм ні з чого було тепер служити службу і вони прохали, щоб сим каравулом і пропуском людей з Дону відав їх полковник. І на се прохання царь зглянувся. У 1686 р. мешканці городів Острогозького полка скаржилися на свого воєводу, що він забороняв їм шинкувати й торгувати у Острогозьку, прислав служилих людей і вони киями проганяли їх з базару: поставили по базару столи і почали шинкувати голови з шинкарями. І се він зробив ради хабарів. І їх було послано у Полатов і Цареборисів на тяжкі роботи; вернувшися звідтіль, вони хотіли хоч трошечки розторгуватися, бо плати їм ніякої не давали, хліба у них вже кілька років не вродило, і їм без шинків та промислів служби служити було ні з чого. Воєвода й служилі люди посилали скарги на полковника Саса, котрого визивали навіть у Москву: про те, як відповідав на се полковник Сас, ми вже казали раніше. Те ж саме робилося і по інших Слободських полках.

Воєводи повинні були держати до українців совіт та ласку, а ось що писав у своїй скарзі на воєводу харківський полковник Хв. Донець у 1706 р.: козаки його полка і золочівські міщане приходять до нього і скаржаться на воєвод, що вони їх без перестанку б'ють і беруть з них усякі податки, возять їх кіньми та волами у свої помістя усяке збіжжя, і од того вони знищилися й розійшлися світ за очі по слободах: а останні міщане теж хотять розійтися. А у Харкові і у Золочеві на посаді, окрім українців-козаків його полка, великоросійських людей немає, а в повітах теж великоросійських людей вельми мало, і ті деревні, де вони живуть, тягнуть одні — харківські — до Чугуєва, а другі — золочівські — до Болхового. І через те треба отсю воєводську владу скасувати. На се вийшов указ — у Харкові та Золочеві воєводам не бути ради малолюдства там великоросійського населення, а великоросійських людей велено відати — харківських чугуєвському воєводі, а золочівців — болховському. У Ізюмському полку уся влада теж належала до полковника ще з початку його заселення.

А ось що витворяв путивльський воєвода кн. Білосельський у Лебединському повіті (Сумського полка) — у селах Пристайлові, Червленому та деревні Озак, куди його послано було розв'язати суперечку за землі між українськими поселенцями і дітьми боярськими міста Каменного. Він звелів бити батогами, обрізати чуби, в'язати та грабувати селян і узяв силоміць заяву од них, що вони немов своєю охотою записалися у кріпаки до каменовських дітей боярських. Потім приїхав ще воєвода з Каменева, і вони обидва сплюндрували у селі Пристайлові церкву Божу, позабірали образи, ризи й дзвони, пограбували попів і селян і вигнали з села, так що ті мусили залишитися серед поля з жінками і дітьми, не відаючи, де дітися, й умираючи з голоду. Ось що було зроблено з українцями у сих трьох селах: у Озакові бито обухом і кулаками 6 чоловіків і 2 жінок, батогами 2 чоловіків, чуби одрізано у 2 чоловіків й поведено 2 чоловіків вішати на шибеницю. По приказу воєводи Білосельського каменовський приказний Лихонин пограбував у 30 чоловік: корову з телям, 3 сокири, плуг, 4 карб. і 29 алтин грошей, 18 кабанів та свиней, 3 голови товару,

16 коней, 3 барана, 15 кур та 15 гусей, 4 воза, винний казан, сідло, 3 хомута, чоботи, 2 бочки вина, косу, шаблю, сало, усяку одежу і книгу Полуустав. Самостійно, після того як кн. Білосельський виїхав з сих осель, той же приказний разом з товаришами-каменовцями ще пограбували (вже, мабуть, власно для себе) у 49 чоловік: 20 корів та 2 телят, 48 овець, 10 коней, 2 кози, 210 свиней, 47 курей, 75 гусей, 15 качат, 15 вуликів бджіл, усяку літню і зимову одежину, 3 вози із збіжжям, з церкви — образи, дзвін, 3 ризи, 4 стихаря, 30 завіс, скриню з одежою, шаблю та карбованець грошей. Попа били й закували у кайдани. Лихонин сам бив одного чоловіка й вискуб у нього чуб. У селі Пристайлові били батогами та нагаями навіть жінок.

Залежність Слободської України від белгородських воєвод, Розрядного і Посольского приказів. Бєлгородські воєводи були найстаршими серед своєї братії, і від них залежали й слободські полковники. Вони стверджували полковничі вибори у Слобожанщині: вони пропонували на полковничі уряди царям своїх кандидатів. На поважну воєводську посаду у Бєлгород посилали князів та бояр. Слободські полки були приписані до Бєлгородського полку і у військових справах підлягали бєлгородському воєводі. І ось як бєлгородський воєвода, вельми звісний боярин Борис Петрович Шереметьєв обійшовся з Романом Кондратьєвим, охтирським полковником, коли той приїхав до нього з старшиною та козаками у Бєлгород по свойому українському звичаю на празники з поклоном. За те, що Кондратьєв подав скаргу на свого недруга Перекрестова (у Бєлгороді воєводі, а у Москві царям), Шереметьєв прилюдно в присутності багатьох полковників, великоросійських урядників і чужоземців його смертельно бив, за волосся скуб і вискуб їх, бив по щоках, одбив ребро, пустив з носа і рота кров. Се діялося у 1692 р.— тоді, коли Слободські полки перейшли з Розряду у Великоросійський приказ, коли їм жилося, може, найбільш вільно. Слободська Україна залежала від бєлгородського воєводи, а вищою владою до 1688 р. був над нею Розрядний приказ у Москві. У 1688 р. Слободські полки були переведені із Розрядного приказа в окремий Великоросійський приказ, точнійше у Великоросійський відділ Посольського приказа [132]. Таке названисько він мав, як я гадаю, через те, що Слободська Україна заселилася на дикому степу, котрий московський уряд, помиляючися, лічив великоросійським, бо він, як ми знаємо, був древнєруським українським, тоді як Гетьманщина перейшла під московську протекцію з своїми власними українськими або, як тоді називали, малоросійськими землями. Найважнійша звістка про сей перехід міститься у надрукованому мною «Екстракті Слободських полків 1734 року». Там ми читаємо: «Давъ прошломъ въ 196 году октября въ 16 день великіе государи цари великіе князи Іоаннъ Алексѣевичъ, Петръ Алексѣевичъ указали по именному своих великихъ государей указу за пометою думного дьяка Емельяна Игнатьевича Украинцева изъ Розряду взять Сумской, Ахтирской, Харьковской, Острогожской полки съ городами и пригородки въ Государственный посольской приказъ и именовать Приказомъ Великія Россіи». Треба мати на увазі, що ся звістка хоч знаходиться у документі 1734 р., але здається на царський указ 16 жовтня 1688 р. Окрім того, маємо ту ж звістку і в тогочасному документі, де говориться так: «Октября въ 14 день нынешняго 196 года по указу вел. гос. черкасскихъ полковъ полковниковъ, тѣхъ полковъ городы и въ нихъ воеводъ и приказныхъ людей и черкасъ полковыя и городовыя службы всякими дѣлы велѣно вѣдатъ въ приказѣ Малыя Россіи. И потому вел. гос. указу о черкасскихъ всякихъ дѣлахъ (столбцы) и разборныя книги изъ

Розряду въ приказъ Великія Россіи отосланы октября въ 29 день. А росписался въ тѣхъ черкасскихъ дѣлах приказу Великія Россіи подъячій Степанъ Ступинь». Суперечки, на мій погляд, між сими двома звістками немає, бо й та й друга говорять про один знов заведений Великоросійський приказ, тільки перша звістка містить його у Посольському державному приказі, а друга у Малоросійському. Можливо, одначе, що новий приказ був справді відділом Малоросійського.

Скасування автономії при царицях Анні та Катерині II. Але недовго прийшлося слобожанам утішатися своєю автономією та вільготами. З початку XVIII ст. з царя Петра починають російські самодержці сю автономію потроху зменшувати. Розпочав Петро Великий, багато у сьому знищенню слободсько-української автономії зробила цариця Анна, а закінчила се руйнування цариця Катерина II. У 1700 р. цар Петро видав грамоту, щоб полковники до смерті залишалися при своїх урядах, а се вже зменшувало виборче право. Слободська Україна прилучена була до Озовської губернії, а Харків у 1718 р.— до Київської губернії. Так посіяно було зерно губернських установ. У 1722 р. зроблений був перепис. При Катерині І Слободські полки перейшли під начал Воєнної колегії, і у кожному полку була складена регулярна рота. А при цариці Анні у 1732 р. вже цілком була зломлена місцева автономія і Слободські козачі полки повернуті у армійські. Почалося з перепису Слободських полків, котрий був зроблений лейб-гвардії майором Хрущовим у 1932 р. В указі цариця писала, що Слободські полки знищені, що козаки залишили військову службу і грунти, з котрих служили, почали записуватися у підпомошники, і число їх зменшилося. А ми бажаємо, писала цариця, наших вірноподданих од сих безпорядків захистити і непорядки скасувати і привести усе у порядок. Гвардії підполковнику кн. Шаховському доручено було виробити таку реформу, щоб зберегти інтереси уряду і слобожан. Кн. Шаховський приїхав у Слободську Україну, оселився у Сумах і завів там Комісію учрежденія Слободських полків; членами котрої були два гвардійських штаб-офицера, а слободських полковників звали туди рідко й то з дорадчим голосом. Комісія утворила реформи, котрі були конфірмовані [133] царицею: старинне право займанщини земель було скасовано, але зайнятими досі землями було дозволено володіти і передавати у спадок, хоча б на них і не було кріпосних актів; комплект козаків визначено у 4200 чоловік — у Охтирському полку 1000 чол., у остатніх по 800 чол. Із їх дітей та свояків комплектувалися реєстрові козаки (було їх 22 000 чол.). Вони ж повинні були вносити по 10 коп. з душі на козаків. Козацькі підсусідки і підпомошники — їх було 86 000 чол.— поділені були на двори по 50 чол. у кожному, і платити кожний двір по 1 порції і по 2 рації, а як грішми, то по 18 коп. з душі, а деяких отчисляли до старшин на їх партикулярні роботи. Полковники, котрих тепер перевернули у прем'єр-майорів, получили по 15 дворів підпомошників, обозні — по 7, судді — по 6 і 7. З усіх записаних у перепису Хрущова велено було збірати по 21 коп. у казну. Центральний уряд видавав укази, щоб населенню не було ніяких тяжарів у зборах, а збори на консістентів [134] збільшилися, розвелося без числа хабарників, хапуг, і нікому було ні зарадити сій кривді, ні навіть освідомити про неї центральний уряд, бо Петербург покладався тільки на кн. Шаховського та на його канцелярію, а вони — сі чужинці у країні — робили, що хтіли. Свідоцтво про се, дав, здається, той самий Лесевицький, котрого зроблено було бригадіром Слободських полків при кн. Шаховському. Од тяжких одбутків слобожане тисячами розходилися, утікали на Дон світ за очі. Боячися, що країна

обезлюдіє, правительство видавало укази, щоб шукати в губерніях і провінціях біглих з Слободських полків, козаків і посполітих людей з жінками й дітьми, повертати їх на колишні оселі на подводах і на кошт тих, хто їх прийняв. Тут вже ми бачимо заборону вільного виходу слобожанам за межу Слобожанщини. Але уся реформа цариці Анни була скасована її наступницею царицею Лизаветою, котра взагалі була проти Анни, а окрім того, була прихильна до українців через графа Розумовського. На коронацію Лизавети у Москву приїхали усі слободські полковники з своїм бригадиром і представниками од кожного полка. Вони подали через Сенат новій цариці прохання, де прохали скасувати драгунські полки, бо штаб і обер-офіцери з армійських полків, діставши підпомошників, повернули їх собі у підданство; просили про скасування усіх реформ князя Шаховського у Слободських полках, просили видати їм жалованні грамоти на зразок петровських. Сотник Сумського полка Власовський скаржився на комісію за те, що вона назначила слідство про скасування драгунського полка — і сенат зробив постанову се слідство спинити, козаків у драгуни не вибірати, старшині і козакам кривд не чинити. Трохи згодом, у кінці 1743 р., слободським козакам були надані жалованні грамоти. Сими грамотами реформи Анни були скасовані, козаки дістали назад свої старинні права і привілеї у промислах та у торгівлі. Були одібрані від офіцерів та старшин драгунського полка підпомошники та повернуті до козацьких слободських полків. Драгунів розкасували й повернули знову у козацтво. Але слобожане усе-таки повинні були содержувати у себе 4 армійських полка. Число виборних козаків визначено у 5000 чол., а розписати їх по полках доручено самим полковникам по числу підсусідків та підпомошників. Незабаром число козаків збільшено до 7500 чол. Полковники для своїх полків вигадали мундіри. У 1744 р. велено було за ганьбу, за зневагу слобожан карати по їх українському праву. Але указом 22 липня 1748 р. і 24 лютого 1749 р. заборонено було козакам і їх підпомошникам переходити не тільки в Гетьманщину і Великоросію, а навіть з одного полка у другий, себто значить козаки немов прикріплялися до своїх полків. У 1746 р. цариця вернулася до старовини й звеліла скласти гусарський полк, подібний до драгунського, і се дуже неприємно було слобожанам: люди утікали од сієї гусарії; простий народ іноді бив тих гусарів, а старшина не запиняла його у сих вчинках, бо й сама ворогувала проти них. У кінці царювання Лизавети Петрівни слободські полковники послали до неї представників на чолі з полковником Тевяшовим з наказом про народний упадок — значить, і прихильна до українців цариця не запомогла їм у їх соціальному життю. Представники, проживши три роки у Петербурзі, не діждалися резолюції на своє прохання.

Харківський місцевий літописець, під 1747 р. заніс у свій літопис таку хвалу цариці Лизаветі: «Превѣчно признательными имѣют пребыть черкассы слобожане щедрымъ милостямъ государыни царицы, понеже отъ ея всъ ихъ благая имъ нисполася и за ними состоитъ».

Не діждалися представники одповіді і в коротке царювання Петра III, а дала їм свою відповідь його наступниця і жінка — цариця Катерина, та таку, що було б краще козацьким старшинам і не турбувати цариці. Про сю ласку Катерини, дивлячись на пам'ятник Петру первому, збудований Катериною другою, наш Т. Шевченко сказав: «Таке диво поставила, се той Первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову сиротину». І справді, вона доконала і Гетьманщину, і Слобідчину. Вступивши на престол, Катерина II зараз же звернула увагу на Слободські

полки і в кінці 1762 р. назначила слідство над слободською старшиною по доносу сотника Острогозького полка Прок. Каневецького. Се слідство було доручено лейб-гвардії секунд-майору Є. Щербініну, котрого сент відправив для сього в Острогозьк, бо Каневецький обвинувачував командирів Слободських полків — кн. Кантемира, полк. Тевяшова і старшину Острогозького полка в розоренню і знищенню козаків і обивателів. Кн. Кантемиру одведена була Тевяшовим казенна земля за те, що він держав руку Тевяшова, а сам Тевяшов, як писав Каневецький, узяв з собою у Петербург на хабарі 2400 карб. грошей, за котрі треба було купити коней для козаків; секретар Воєнної колегії був його приятель. Щербінін получив великі уповноваження і поїхав у Острогозьк. А щоб зібрати відомості про становище Слободських полків взагалі і дати відповідь на прохання старшини, Катерина визначила осібну комісію на чолі з тим же Щербініним (у 1763 році). У наказу йому було написано, що він же 1) зібрав відомості про те, від чого і від кого козаки мають тяжярі, і яке було у полках безлюддя, 2) як сі тяжярі знищити. Треба було вислати у Петербург слободських старшин у комісію Щербініна, але усі старшини Харківського полка їхати відмовлялися і так, мабуть, було й по інших полках. Коли прийшлося боронити права, усі занедужали, бо добре знали, що цариця Катерина вже вірішила судьбу України. У Петербурзі сенатори Шаховський, Панин та Олсуфьєв, розгледівши матеріяли Щербініна (16 грудня 1674 р.), признали, що щорічні складки підпомошників та свойственників не були рівними й сталими, бо зараз після розкладки число їх зменшувалося, і остатнім приходилося нести великі тяжярі, не звісно було, на який час треба вистачати козакам коней та зброю; теж саме треба сказати й про одежу — були й такі, що страчували та розтринькували її дуже швидко, бо коли козак у поході прогайнує, бувало, гроші й запаси, то його вертали додому, де підпомошники знову мусили його узброїти і укомплектувати усім потрібним до походу; підпомошники дуже втрачалися, бо коні, котрі вони купували для козаків, швидко в поході гинули, іноді від недогляду хазяїнів. 28 липня 1765 р. цариця видала маніфест про Слободські полки, де було сказано про безладдя і про непотрібність козацької служби, яка замінялася упорядкованою і для держави корисною регулярною армійською службою. Таким побитом явиться порядок та щастя та достаток замість колишньої непорушної загайності, а слобожане зможуть діставати чини та платню однаково з усіма російськими підданими. За се добро старшина й нарід будуть вдячні й цариці і державі. Для отих реформ у Петербурзі зложена була особлива військова комісія — при Воєнній колегії, а на Україну вислано «Експедицію учрежденія Слободських полков», на чолі котрої поставлено знов-таки Є. Щербініна. Слободські козацькі полки були скасовані, і на їх місце велено було скласти 5 гусарських полків. Козачі підсусідки та підпомошники перейменовані у військових обивателів (1765 р.). У гусарські полки почалися вербунки з військових обивателів та охотників з панських підданих і старшинських дітей. На провіянт та фураж видані були гроші з казни. І старшина, й нарід відносилися до сієї реформи дуже вороже: нарід дивився на нових гусар, котрих треба було йому вистачати, як на чужих, з ненавистю. Про се свідчив сам Щербінін, коли писав, що нових гусар кривдили не тільки місцьові урядники, але навіть власні їх батьки і брати, котрі не дозволяли їх жінкам та дітям мати участь у володінню загальними землями, лісами і усякими угодами, а деякі виганяли їх із своїх хат, не даючи їм ніякого прожитку. Щербінін видав приказ, щоб у подвір'я гусар постою не становили, жінок з семейств не

проганяли, тих, у кого залишилися діти, відбутками не нищили. Ті, котрих повибирали у гусари, стали тікати зі служби, їх ловили, немилосердно били батогами і знову повертали у полки. А коли й се не помагало, велено було замість утікачів брати їх родичів, а як не було й родичів, брати сімейних та заможних людей з їх сел і держати на службі, доки не вернуться утікачі. Провінціяльні канцелярії, щоб збутися, одкараскатися від усяких домагань гусар, завели довге листування. Козацькі старшини могли або получити абшит [135], або поступити у гусарські полки й перемінити свої чини на армійські; полковники, котрі мали участь в баталіях, получали чин підполковника, а в гражданських чинах надворного совітника: обозні — прем'єр-майора, судді — секунд-майора; осавули, ротмістри, хорунжі і сотники — поручика, а коли вони у баталіях не бували, то усі чином нижче; старші полкові писарі — в губернські протоколісти, молодші — в регістратори, підпрапорні на сотницькому урядові — у вахмістри, а остатні — у унтер-офіцери і капрали. Виходило, що козацькі чини понижені були на 1 або навіть на 2 чина у порівнянню з армійськими.

Козацька старшина була зневажена усім оцім, а головне тим, що скасована була цілком їх старшинська служба, котра давала їм незмірно більші права, бо справді полковник у свойому полку мав дуже велику владу не тільки у військових, але й гражданських ділах: таку майже владу мав сотник у своїй сотні, а тепер їх зрівняли: першого з підполковником або з прем'єр-майором, а другого — з поручиком або й з підпоручиком. Не можна було стерпіти такої зневаги. І ось коли Щербінін видав указ, щоб зібралися у Харків всі старшини немов на розглядини, кого з них можно було б вибрати до регулярної служби, ніхто з їх не приїхав. Старшина була незадоволена реформою через те, що старі старшинські уряди давали їй владу у країні. Козаче населення теж неприязно відносилося до неї, бо від нього відбірали його колишні вольності та привілеї і наложили на нього новий подушний оклад, котрого воно раніше не платило і котрий його рівняв з поспільством.

Іще до реформи 1765 р. складена була у Слобожанщині на чолі з Є. Щербініним комісія, котра повинна була виявити внутрішнє становище Слободської України. Коли ж вона скінчила свою роботу на місці, улаштована була у 1764 р. у Петербурзі нова вища військова комісія під проводом Воєнної колегії. Тоді в Петербурзі пробував полковник Ізюмського Слободського полка Хв. Фом. Краснокутський. Він провідав, до чого веде нова реформа, і написав про неї листа і дві цидулки до старшини свого полка. У листі Краснокутський слізно прохав старшину присилати у Петербург прохання, щоб усе залишилося по старовині. У першій цидулі він призивав до Петербурга старшин і додавав, що боятися нічого. У другій він горював, що старшина й обивателі мовчать і нікого не присилають, коли в Петербурзі кажуть, що вони бажають реформи. «Нехай Бог виправить сльози бідного народа на нас, бо старшинствовать уміли, а у халепі й пригоді і перстом двигнути не хтять». Старшина Ізюмського полка нічого не зробила у сьому ділі. Але листи Краснокутського все ж таки розголосилися по Україні, і про се розголошення їх розпочалося навіть слідство. У Валковській сотні Харківського полка вони були розповсюджені підпрапорним Сухомлиним. Почалися збори грошей з обивателів, щоб відправити представника у Петербург. Але скінчилося діло тим, що Воєнна колегія присудила Краснокутського до суворої кари — вибити прилюдно батогами, потім змилувалася, і він тільки стратив чини й був засланий у Казань. Вийшов рішинець побити киями також і тих, хто розповсюд-

жував його листи — Сухомлина, отамана Васильковського (хоч він сам на себе зробив донос у сій справі) і інших. Змагання не перекинулося на нарід, мабуть, через те, що йшло від старшин, котрим не довіряв нарід. Але все-таки до нової гусарської служби нарід відносився ворожо. Про набір у гусари зложена була отака пісня:

Усіх хлопців в гусарц забрали,
Мене, молодого, охвіцером записали:
Та дали ж мені коня вороного,
Та послали мене попереду війська всього,
Та зведіли мені серед полку стати,
Та сказали мені у суремочки грати.
Ой ви грайте, суремки, ви, суремочки, грайте,
Мені, молодому, жалю не завдайте,
А завдайте тому та темному лугу,
Темному лугу або коню вороному,
Аніж мені, парню молодому.
А не жаль мені та у дому нікого,
Тільки жаль мені: матуся старая,
Матуся старая, сестриця малая,
Сестриця малая, а жона молодая.

Молодого хлопця не задовольняє навіть те, що його зробили офіцером. Він грає у сурми, а його обгортає сум. Жалощі його про матір, жону та сестру нам зробляться зрозумілими, коли ми нагадаємо про те, що вище було сказано про тяжке життя в гусарських сімействах.

РОЗДІЛ 5

СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ І СУСПІЛЬНІ СТАНИ

Подібність і ріжниця у суспільних станах Гетьманщини і Слобожанщини. Тодішні стани — посполіти, цехові, козаки — компанейці й підпомошники, державські піддані. Одбутки підданих. Соціальні реформи центрального уряду за часи цариці Анни. Соціальна реформа цариці Катерини II.

Подібність і ріжниця у суспільних станах Гетьманщини і Слобожанщини. Соціальний устрій слободсько-українського суспільства нагадує нам Гетьманщину. І се не дивно, бо була загальна основа утворення суспільних станів у всього народу. А слобожане не звідки як з Гетьманщини принесли на нові місця основи свого національного життя — свої стародавні українські звичаї. У Слобожанщину, як ми бачили, приходили вже з початком розділення на стани. У Харків прийшла ватага козаків, але воєвода Офросимов про них казав, що се були «мужики деревенскіе»; очевисто, багато, їх справді належало до поспільства. У другі городи теж разом з козаками приходили «пашенные мужики», як їх обзивають по-свойому московські приказні люди. Бачимо ми серед переселенців і міщан. Не бачимо тільки шляхти — родового дворянства, але маємо козацьку старшину, із котрої потім виробилося і шляхетство і котра з самого початку стала заселяти свої маєтності посполітими людьми. Ріжниця між Гетьманщиною і Слобожанщиною була в тім, що на землях Лівобережної України до повстання Богдана Хмельницького жило чимало шляхти і були вже шляхетські маєтності, а в дикому московському полі їх зовсім не було. Там, як ми знаємо, не було ні шляхти, ні московського боярства, і тільки московський уряд видав грамоти Бєлгородській церкві та деяким служилим людям на те, щоб займатися промислами у сих просторих, хоч і безлюдних місцях. Але й се право було скасоване, коли явилися сюди справжні поселенці-українці. Повстання Богдана Хмельницького козацькою шаблею скасувало соціальну неправду, яка царювала у Польщі і в її українських землях. На чолі повстання стали козаки, а їх підтримували й другі стани українського народа — міщане, посполіти. Головна мета повстання й була в тім, щоб знести привілеї станів, щоб не було тієї безодні, котра отділяла тоді шляхту од посполітих, панів од кріпаків. І ось тоді всім захотілося попасти у козаки, бо козак був вільний чоловік, доволі заможний і забезпечений землею. Таким побитом до козаків наближалися і міщане, й поспільство, бо усі ті три стани займалися й хліборобством і промислами, а міщане теж несли військову службу по містах. Ріжниця була між ними не в юридичних правах, а головне у кріпацтві, котре викувала шляхта і котре було скасоване разом з другими привілеями і разом

навіть із самим шляхетським станом Богданом Хмельницьким. На дикому полі слобожане могли спочатку виконати свій соціальний ідеал, себто скасувати привілеї станів. І вони справді тоді немов злилися у козаччині всі — до неї прилучилося і міщанство, і поспільство.

Тодішні стани — міщане, козаки — компанейці і підпомошники, державські піддані. Але коли і у Гетьманщині дуже швидко почали виділятися і складатися ріжні стани, у козаки записувалися заможні, а біднота залишалася у поспільстві, то теж саме ми бачимо і у Слобожанщині. І тут деякі міста, як, наприклад Харків, зробилися центрами торгівлі та промислів, і тут було немало міщан та цехових [136], але значна частина слобожан залишалася у поспільстві, бо землеробами вони були колись і в своїй рідній країні, їх і тут записали у стан «пашенныхъ крестьянъ». У Харкові в 60-х роках XVII ст. воєвода Ситін знайшов 4 сотні козаків, 6 сотен міщанських, 18 міщан і 1 сотню «пашенныхъ крестьянъ». У 1670 році «пашенныхъ черкасъ» у Харкові було 1423 чоловік та родичів їх 678 чол. Іще згадують московські документи про «пѣшихъ пашенныхъ черкасъ городовой службы»; се й були козаки городової служби, або міщане, промисловці та землероби. На великий жаль, ми маємо тільки московські назвиська ріжних станів українського населення. Тільки слово «міщане»

Мал. 6. Українські типи.
Гравюри Т. Калинського (70-ті роки XVIII ст.):
справа — посполитий козак; зліва — селянка

нагадує нам про сей стан українського народу. Населення Харкова і інших міст ділилося на козаків полкової служби (харківців полкової служби по реєстру полковника Донця було 1402 чол.) і міщан; до міщан прилучалися ще цехові і «пашенные крестьяне». Із виданого мною документа 1685 р. видко, що харківці городської служби ділилися на міщан, на чолі котрих стояв війт, і цехових, над котрими стояли цехмістри: «Бьють чоломъ,— писали царям харківці,— харківці городової служби українці — війт Мусій Ільїн та сотники Іван Погребняк, Яків Захарновський, Данило Малинка, Василь Сліпченко, Васильєв, та цехмістри — Василь Помазин, Леон Здоровець, Мартин Іванов, Лаврін Васильєв, Гораська Іванов усім городом до одного чоловіка». Цехи були і в Правобережній Україні, і в Гетьманщині — звідтіля слобожане перенесли їх і в Слободську Україну, склавши їх на зразок тамошніх. Ми маємо дуже цікаву установчу грамоту бєлгородського воєводи на цехи у Слобожанщині. Ось її зміст: по указу царя Олексія Михайловича воєвода бєлгородський Гр. Гр. Ромодановський звелів харківським градодержцям — воєводі Г. Ц. Грецову і полковнику Григ. Донцеві для загального спокою, для усякого мійського порядку, для государської служби, для поширення у цехах церемоній, для величньої краси у церквах Божих, для здобуття ладону, свічок, образів, дзвонів і усього потрібного для церкви усім городським і повітовим мешканцям заложити цехи і обрати для них старшину. Тоді ж по указу государя дозволено було городським і повітовим ремесникам кравецького ремесла (кравцям і кушнірям [137]) заложити спільно укупі цех і бути у ньому цехмістром харківському обивателю Дем'яну Давидову з тим, щоб він із своєю цеховою братією мав суд у ділах сього ремесла по стародавніх звичаях, як се бувало у них вже й раніше. Судитися вони повинні були на підставі тих артикулів, котрі у них раніше були написані, і ні в чому од них не одхилятися. Але суд їх не міг торкатися до карних діл. Більш усього ж вони повинні піклуватися про прикрасу церков Божих. А в погонщики їх не велено було висилати до царського указа. Ся грамота була написана у Харкові у 1671 р. і на неї воєвода зробив такий припис: «Бути в цеху до указа, усяку городову государеву службу служити, податки платити справно, цехмістру в суди і розправу (по карних ділах) не входити, а про усякі діла давати звістки воєводі». З сієї грамоти видко, що: 1) цехи Слобожанщини були міцно зв'язані, як се було і в Гетьманщині, з брацтвами, 2) вони були як в містах, так і по повітах, себто містечках і по селах, 3) цехмістр разом із цеховими братчиками мав право судити в цехових справах свого ремесла, окрім діл карних, 4) сей суд (а значить, і цехи) існував вже давно,— куди раніше 1671 р.— на підставі стародавніх звичаїв або, як то кажуть, «звичаєвого права» [138] і 5) судити вони мусили по писаних артикулах, можливо, по екстрактах з міського магдебурського права [139], котрі примінювалися у Гетьманщині. Се моя гадка, але вона має під собою деяку основу. У 1685 р. у Харкові було 5 цехів з цехмістрами, імення котрих ми тільки що зазначили. У цехах дуже яскраво виявилася «старочеркасская обыкность» слобожан, бо й вони трималися більш усього на стародавніх звичаях, а не на писаному установчому праві, і та грамота, котру ми тільки що виложили, стверджує те, що було вже у народньому житті.

Але головним станом були все ж таки козаки. Вони поділялися на виборних козаків, або компанейців, і на підпомошників їх. У початку XVIII ст. вийшов приказ набрати козаків-компанейців, а у поміч їм підпомошників їх. Перші повинні були самі нести військову службу, а другі — допомагати їм грішми чи харчем; таких було по 2, 3, 4 чол. або 5, 6, 7 і 8

бідніших з них. Старшина теж мала по 6,10 або 20 чол. Виборним козакам підпомошники допомагали провіантом та грішми на покупку коней, амуніції, одежі (убрання), рушниць і на усяку військову потребу, але тільки для дальньої служби і не на кожний рік. Окрім того, підпомошники давали провіант і фураж армейським полкам, достачали хури і приймали участь у роботах задля держави; інші замість грошової підпомоги й провіанта працювали на старшину — возили їй сіно та дрова і були у неї погоничами. З підпомошніків вибірали і компанейців. Так було установлено по документу 1726 р. Надрукований мною «Екстракт о Слободських полках» підтримує сю звістку і відносить сю установу на 1700 р. В 1700 р., говориться там, по жалованних грамотах з Розряду велено в Слободських полках бути: у Сумському 1230, в Охтирському 820, в Харківському 850, в Ізюмському 250, в Острогозькому 350, всього 3500 козаків, і вони вибрані з козаків і з міщан і записані в книгах, котрі потім були одіслані в Розряд з Бєлгорода в 1700 р. князем Я. Ф. Долгоруким. А решті козаків велено помагати отим виборним козакам в службі і положено на них підпомогу по їх українському звичаю, так щоб ті виборні козаки тією підпомогою були озброєні і в походах запасами забезпечені і недостатків у них ніяких не було. А грошей, що було положено в 1697 р. по карбованцю на чоловіка, не брати і окрім тієї кінної служби нікуди їх на служби не посилати і тягарів і хур у них без указу і без грамот з Розряду нікому не брати. Далі в «Екстракті» говориться, що немає

Мал. 7. Українські типи.
Гравюри Т. Калинського (70-ті роки XVIII ст.):
міщанка і міщанин

звісток про те, скільки було у кожному полку козаків-компанейців до 1700 р. Тут маємо цікаву звістку про український звичай в улаштуванню козачої служби; звертає на себе нашу увагу й те, що у 1697 р. був положений, але у 1700 р. скасований оклад в один карбованець з кожного. Підпомошників повинно було брати вп'ятеро-шестеро разів більше, ніж компанейцев. Компанейці, або виборні козаки, нагадують нам реєстрових українських козаків за часів Польщі. Се була немов козацька аристократія. І справді, хоч усякий з підпомошників і міщан міг зробитися компанейцем, бо компанейці й комплектувалися з сих двох станів, але для того, щоб служити у конних компанейцях і виступати у походи, треба було мати деякий достаток. Харківський полковник Хведір Донець у 1705 р. записав усіх міщан міста Харкова у козаки — одних у компанейці, других у їх підпомошники. Воєвода подав звістку про се в Розряд і додавав, що тепер нікому буде виповняти тих відбутків, які колись несли «черкасы городовой службы», себто міщане. Що міщане охоче перейшли в козаки — се свідчить, що їх міщанські відбутки справді були тяжкі. З другого боку, міщане таким побитом визволялися від воєводського присуду, котрий для них був завжди тяжким. Воєвода ж через те лишився майже зовсім без підлеглих йому людей, бо у Харкові тоді було усього 177 великоросійських служилих людей (39 рейтарів, 46 солдатів і 92 чол. дітей боярських городової служби), і то частина їх була вибрана у драгуни, інші розійшлися, а деякі поумирали. Не дивно, що при таких обставинах можливо було поставити питання про скасування воєводської влади у Харкові, що й було зроблено у 1706 р.

Поспільство яко окремий стан у Слобожанщині ми бачимо з самого початку її заселення. У Суджу, наприклад, прийшли разом козаки (62 чол., дітей їх, родичів 66, усього 128 чол.), міщане (105, дітей і родичів 114, усього 219) і «пашенные мужики» — себто посполіти (533 чол., дітей і родичів 50, усього 1043). І вони із 102 місць — Правобережної, Лівобережної і Слободської України — більш усього з Прилук, Ніженя, Конотопа, Ічні, Ромен, Гадяча. Вони оселилися у Суджі яко вільне поспільство, незалежне ні од яких державців. Так було і в інших місцях, се були вільні посполіти. Але частіше поспільство селилося на землях державців — і тоді се були їх піддані. Походження таких панських сіл, деревень та хуторів зв'язано з заселенням Слобожанщини. Панами-державцями були, з одного боку, козацькі старшини, а з другого пізніше — російське та чужоземне дворянство. Треба, одначе, до сього додати, що такі слободи з підданими були і у козаків, але у них було більш хуторів, з котрих потім виросли слободи. З першого погляду, здається дивно, як то могли з'явитися панські слободи з підданими, коли кожний переселенець міг зробитися зовсім вільним козаком і земельним власником. Але се залежало від того, що козацький стан, особливо козаків-компанейців, потребував великого достатку. З другого боку, державці давали своїм слобожанам усякі вільготи на якийсь там час — на так звані урочні літа, тобто робити теж саме, що і центральний уряд, котрий давав вільготи на 10—15 років. В козаки трудно було вписатися безсемейному або малосемейному переселенцеві, котрий прийшов у Слобожанщину без худоби і грошей. Ті, що були посполітами у Правобережжі, йшли на сі панські слободи, бо не хтіли міняти плуга на шаблю, свого звичайного діла на нове трудне і одповідальне. Державці ж, особливо спочатку, не вимагали дуже великих зборів та податків з підданих і давали їм за їх послушенство багато земель та угодів, бо був тоді безмірний земельний простір, і земля була дешева, а робочих рук, щоб її обробляти, було дуже мало.

От декілька звісток про походження державських слобід. Слобідка Артемівка була осажена відомим нам полковником Іваном Сірком в дачах мерехвянської сотні на р. Мерехві на полковій землі в двох верстах од Мерехви; він поселив тут 20 дворів вільних «черкас», зайнявши ліса версти на 3. Сю слобідку Сірко отдав свойому зятеві мерехвянському сотнику І. І. Сербину у віно[140] за дочкою. Харківський полковник Г. Донець мав на р. Удах деревню з державським подвір'ям, хазяйством, челядью — себто прислужниками і підданими; була у нього ще слобідка Водолажка теж з українським населенням. Мурахвянський мешканець Микита Уманець мав у 6 верстах од Мурахви село Микитівку, де було до 100 дворів. У Охтирському ж полку було дуже велике село Рясне, або Давидове, у котрому було більше 400 дворів. Воно належало до полковника Миколая Матвієва (його було вбито під Чигирином), а потім воно перейшло до жінки його, котра проживала в Богодухові. От сі всі оселі були засновані у XVII ст. Небіж гетьмана Самойловича гадяцький полковник Михайло Васильєв осадив у Сумському полку на землях лебединських слободу Михайлівку, і за неї була дуже довга позва між полковником і лебединцями. Лебединці про се писали так: «А він, Михайло, у тім селі город збудував без государева указу, і в тому селі у нього, Михайла, поселено чоловік 800 і більше, і на государеву службу нікуди не ходять, окрім того що на нього, полковника, працюють і тим селом їм, лебединцям, у землях і в лісах і у всяких угодах тісноту й розор роблять великий, а вони, лебединці, на його государевій службі в полках бувають повсякчасно з переміною, а жити їм нічим. А озерами, де ловили вони рибу, він, Михайло, заволодів і ліси повирубав, і з тих риболовлей і з усяких угод їх виганяють і бьють і грабують неводи і коней пооднімали і володіти їм у тих урочищах нічим не дають; щоб великий государь пожалував їх — полковникові гадяцькому земель їх і сінних покосів однімати у них заборонив». Сей документ дуже гарно пояснює нам, через що поспільство йшло на слободи у підданство козацьких старшин, а не записувалося у козаки — за таким вельможним паном, як гадяцький полковник та ще й гетьманський небіж, їм жилося, звісно, спочатку, поки ще не вийшли урочні літа, безпечніше, ніж лебединським козакам, котрим вони не давали користуватися їх козацькими угодами, хоч права їх стверджені були царськими грамотами. Цікаво, що тут державцею являється полковник гетьманського регименту. Старшина у Гетьманщині давно вже почала заселяти прихожими підданими свої слободи. Гадяцький полковник зробив тільки спробу заселення у Слобожанщині і, як бачимо, вельми удачливу, щасливу, бо слободсько-українська старшина робила теж саме, і трудно було найти лебединцям справедливу управу на гадяцького полковника серед своєї козацької старшини, особливо на небожа гетьманового. Гетьман і сам, нівроку, широко займався придбанням грунтів та послуговував у сьому ділі й родичам. Сам пан полковник гадяцький казав, що дістав у Лебединському повіті собі «помістьє» од царя Олексія у 1676 р., призвав туди українських слобожан і населив ними Михайлівку. А лебединський сотник Супрун заняв ліс і угоди. Далі, одначе, виявилося, що до нього перейшли українські переселенці з Задніпрянщини, котрі раніше жили у тутешніх пушкарів без дозволу царя. Гетьман Самойлович заступився за свого небожа перед центральним московським урядом і писав, що його небіж поселився двором на своїй «помістній» землі і осадив село з дозволу бєлгородського воєводи князя Г. Г. Ромодановського і його, гетьмана, і заселив його українськими поселенцями; тепер він прохав у царя для свого небожа жалованної «вотчинної» грамоти. Вотчина гра-

мота на вікі вічнії ствердила би володіння гадяцького полковника, і про такі грамоти завжди побивалися українські старшини. Гетьман хоч і зробив вказівку на те, що й він дав дозвіл на осаду села, але він ніякої влади у Слобожанщині не мав і такого дозволу давати не міг; тим-то і хотів він усе покрити царською вотчинною грамотою, хоча се «помістьє» не було ні дідівщиною, ні навіть батьківщиною сього пана власника, бо його батько й мати тільки проживали у Лебедині, але сієї маєтності там не мали. У XVIII ст. вийшов указ мати дозвіл на осажування слобід, і без сього й володіння не почиталося правним. Очевисто, що явилася потреба уладнати се діло по закону. І справді, у білопольській сотні Сумського полка у дер. Павлівці, у селах Кризі та Ворожбі поселилося без дозволу 10 великоросійських поміщиків і призвали на свої землі і поселили 53 двора українців-слобожан; українці мали тоді вільний перехід з одного місця на друге, якого не мало великоросійське поспільство (крестьянство). Сі слобожане прийшли у Сумський полк з малоросійських і задніпрянських міст та містечок, записалися у козаки, але по убожеству свойому не могли нести козачої служби і пішли у кріпаки до білопольських поміщиків. І як виявилося, що поміщики були «великоросійської породи» і не мали права ні на землі, ні на їх заселення, їх виселено, а кріпаків-українців у них одібрано і повернуто у козаки та міщане. Се діялося у 1682 р. У XVIII ст. державці, щоб затвердити за собою землі й підданих, брали

Мал. 8. Українські типи. Гравюри Т. Калинського (70-ті роки XVIII ст.): **селянка і селянин**

Мал. 9. Українські типи. Гравюра Т. Калинського (70-ті роки XVIII ст.). **Дворянин**

листи на дозвіл їх осажувати. У 1737 р. капітан Бульський прохав установчу комісію Слободських полків дозволити йому поселити на своїх землях і угодах слобідку у 100 чол. українців, «щоб повнити службу і мати робочих для млина і винниці». Се було дозволено йому, аби тільки у нього не вийшло з-за сього з ким суперечки. Цікаво, що слобідка заселялася не тільки для того, щоб підтримати службу, але й задля того, щоб підтримати хазяйство — не хліборобство, а промисли — млин та винницю. Цікаво, що се був капітан, значить, служба його була не в Слободських козацьких полках, а в армійських. Як появилися у Слобожанщині слободи з підданими українцями не у слободської української старшини, а у великоросійських штатських та військових урядників, може показати закликання на слободу сенатора і генерал-майора Тараканова. Він писав, що йому незабаром одведуть землю і на сю землю запрошував слобожан у підданство. «Вільні черкаси,— писав він,— можуть приходити туди без усякої опаски заздалегідь і на річці Калитві, де була станиця Дьогтева, в надійному місці, в гирлі річки Липової за лугом і лісом селитися містечком гарними прямими вулицями і меж річок у самому кутку залишати місця, де б можливо було зробити кріпость, а перед кріпостю щоб залишили місце по обидва боки сажнів по 100, де повинна бути збудована церква і комори задля торгу; а подвір'я щоб займали не великі — довжиною по 20, а впоперек по 15 сажнів, бо в степах треба жити тісніше; а вільготи дається на 3 роки; а як людей збереться доволі, тоді за порадою кращих і взагалі за згодою усіх тієї слободи людей буде положений легкий чинш, як і у інших слобожан ведеться, а панщини ніякої не буде; усі млини мусять бути панськими, а займати їх й поправляти їх треба буде усією слободою; шинкам бути посполітих людей й панським; суди судити отаману з кращими людьми по українському звичаю; осадчому бути Михайлу Тимохвієву Семенцову, Якову Романову і Бакаю, а як осадчим, так і отаманам і осавулам і усім посполітим людям захожих людей розпитувати, щоб вони були вільні українці, щоб під личиною українця великоросіяне не проскочили, а великоруських людей і донських козаків без пашпорта жадного не приймати і ні одного дня не держати; також хто з українців явиться злочинцем, тих за се жорстоко карати і, обібравши, із слободи висилати; а як в слободі являться великоросійські біглі люди або хоча і з українців, але злодії, за таких усією слободою платити штраф. Слободу сю найменувати Олексієвською». Сей призивний лист дуже цікавий, бо на таких

більш-менш умовинах заселялися, очевисто, усі тодішні панські слободи. Відзначимо в ньому те, що сказано про три урочні літа і про дальший легкий чинш, як і в інших слободах і про свій власний суд і обіцянку, що панщини й потім не буде. Тараканів хотів поселити велику слободу, а що вона повинна була стати на дикому полі, він замірився збудувати там кріпость. Одначе слобода недовго існувала, бо валуйський приказний Селіванов нарізав землі Тараканову по 3000 четвертей у всіх трьох змінах без указу, за що його одшмагали канчуками й зіслали з семейством у Оренбург. Слободу скасовано, а підданих розпущено. Той же Тараканов здобув собі якось землю у стрільців міста Усерда, заснував слобідку Миколаївську і, знаючи, що козаків і підпомошників у підданстві мати не можливо, скупив землі козаків і підпомошників деревні на Гридякіному колодязю (40 дворів), вигнав селян, а потім на їх землі і порожні подвір'я викликав переселенців — українців, котрі й жили у підданстві за його сином і володіли сією козацькою землею; козаки ж мусили розійтися по усіх усюдах, а частиною — в Бірюч (Острогозького полка). Бірючинських козаків він примусив силоміць поступитися сими землями і дати йому на них лист. Земля лишалася за ним, а потім перейшла і до його сина. Окрім Тараканова багато ще й інших великоросійських офіцерів та поміщиків оселили собі слободи на землях, котрі були нарізані козацьким товариствам. Сі землі були здобуті ріжними способами — спадщиною, куплею, проміном, грабунком. На сьому питанню ми спинимося далі в розділі про володіння землею.

Тепер же на зразок приведемо реєстр поміщиків-державців Харківського полка за 1722 р.: за харківським полковником Квіткою було 171 подвір'я і 986 душ підданих, за полковим суддею Квіткою — 117 і 479, за полковим обозним Ковалевським — 65 і 397, за полковим осавулом Рубаном — 62 і 344, за колишнім ізюмським полковником Захаржевським (Донцем) — 13 і 63, за значним товаришом Охтирського полка Осіповим — 40 і 223, за удовою полковника Куликовського — 60 і 210, за городничим Голуховичем — 23 і 141, за полковим отаманом Смородським — 4 і 8, за сотниками — 230 і 1078, за підпрапорними — 127 і 602, за козаками — 8 і 24, за монастирями — 116 і 511, за попами — 27 і 156 і всього — 1063 подвір'я і 5222 підданних. За великоросійськими і волоськими поміщиками у тому ж Харківському полку було у тім же 1722 році: за генералом Дашковим — 681 подвір'я і 1797 душ, за полковником Абазою — 22 і 83, за полковником Шидловським — 156 і 775, за капітаном Чорноглазовим — 9 і 18, за поручиком Крапоткиним — 308 і 1884, поручиком Стахоновим — 19 душ, поручиком Биревим — 5 і 21, ротмістром Дуніним — 220 і 1141, ротмістром Жикничером — 16 і 55, ротмістром Стамбулом — 27 і 223, усього 1444 подвір'я і 6010 душ. З сих реєстрів видко, що за українською старшиною було вже менше підданих, ніж за великоросійськими та волоськими поміщиками, але державців-українців було більше, ніж великоросіян та волохів. Між сими послідніми було 4 чоловіка магнатів, у котрих була велика сила підданих — се були: поручик князь Крапоткин, генерал Дашков, ротмістр Дунін і полковник Шидловський; за сими 4 персонами було 5599 душ і 6010. Серед слободсько-української старшини таких великих та багатих державців не було, і серед них тільки визначалися двоє Квіток, Ковалевський, Рубан, Осипов, Куликовська, але з них єден тільки Квітка мав біля 1000 (986), а остатні менш 500. У козаків було завсім мало підданих — тільки 24 чол. Куди більше було підданих у попів, а за монастирями їх було тільки трохи менше, ніж за підпрапорними, й на половину

менше, ніж за сотниками. На жаль, ми не знаємо, скільки підданих було тоді у інших полках, а коли у одному Харківському було 11232 чол. тоді в усіх п'яти полках їх буде, мабуть, уп'ятеро або учетверо більше — себто од 45 до 56 тисяч чоловік. Значить, стан підданих посполітих у першій четверті XVIII ст. вже доволі поширився: збільшилося й число державців-старшин та інших панів-поміщиків.

Тепер ми звернемо увагу на другу четверть XVIII ст. і подивимося, яка була численність ріжних станів у Слобожанщині у 1732 році. Беремо сей рік через те, що маємо за сей рік перепис 4-х Слободських полків Хрущова. Він дає нам повний документальний матеріал про тодішнє соціальне становище Слободської України. З сього матеріалу, мною виданого, досі ще ніхто не користувався, окрім тільки тієї частини його, котра належить до міста Харкова. Усіх мешканців у Харківському полку тоді було 37756 чол. мужського пола; в тому числі українців 36258 і великоросіян 1498; у Охтирському — 41186, у тому числі великоросів тільки 22 чол.; у Ізюмському — 31183 (115 великоросів); у Сумському — 42931 (14 великоросів); у 4-х полках 153056 чол. мужського пола. Українці поділялися на такі стани: 1) козаки виборні, або компанейці, і їх підпомошники, 2) козачі підсусідки, 3) козача старшина, 4) поспільство, або піддані, 5) цехові люди, або ремесники, 6) духовенство, 7) великоросіяне та чужоземці.

Подивимося тепер, які стани були в тодішніх головних містах, містечках, селах та хуторах. Минемо поки що Харків, бо він виділявся серед інших міст складом свого населення, і про сей склад ми будемо оповідати у послідньому розділі. У Охтирці було 4684 чол. Вони поділялися на такі стани: полкової старшини з дітьми і робітниками 84 чол., рядових виборних козаків 1251, козачих підпомощників 2827, сусідів і робітників у козаків 94, робітників на подвір'ях 39, шинкарів з дітьми 8, робітників на подвір'ях 193, підданих з дітьми і робітниками, попів, причта 132, учителів 4, в шпиталях 4, на табачній фабриці майстрів, українців і великоросіян, 43. У Сумах було 3818 чол. мужського пола: полкової старшини з дітьми і робітниками 115, козаків 610, сусідів у них 190, підпомошників 2704, попів з причетниками 37, учителів 12, старців 13, шинкарів 26, робітників на подвір'ях 98, великоросіян у своїх будинках 14. У Ізюмі було 1465 чол.: козацької старшини з дітьми і робітниками 84, козаків 249, сусідів у них 13, робітників 175, підпомошників 782, попів з причетниками та робітниками 63, робітників на подвір'ях козацької старшини 69, мельників 3, шинкарів 9, учителів 13, старців в шпиталях 13, ченців Святогорського і Зміївського монастирів 9, великоросіян, котрі переписані з козаків в ландміліцію [141], 83. Чомусь ми не бачимо у жадному з сих полкових міст цехових ремесників, але вони були, мабуть, у стані козачих підпомошників і у інших станах, наприклад, робітників.

Звернемо тапер увагу на склад населення тодішніх сотенних міст, містечок та інших осель. Ось, наприклад, містечко Вовче Харківської сотні (тепер Вовчанськ): усього 221 чол.; сотенної старшини (сотник, підпрапорний, писар) з дітьми і робітниками 14, рядових козаків 114, сусідів у них 6, робітників 5, підданих сотника 51, попів з причетниками 10, шинкарів 2, двірників, робітників, стадників, винників, мельників при хуторах 19. Підпомошників тут не було — були тільки у козаків сусіди та робітники. Другу значну частину населення складали піддані сотника. Далі бачимо звичайні невеличкі стани робітників на хуторах і таке інше.

Сотенне містечко Соколов: сотенної старшини 15, козаків 174, сусідів у них 8, робітників 19, підпомошників 548, великоросіян, котрі служать

по грамотах 14, мельників 5, попів з причетниками і з робітниками 35, учителів 4, убогих у шпиталю 2, на хуторі хуторян 15, усього 839. Салтів (сотенне містечко): козаків 83, сусідів у них 3, робітників 21, підпомошників 409, робітників 4, попів з дяками 4, усього 524; се чисто українське сотенне містечко по складу своїх станів. А ось біля самого Харкова село Основа: козацьких підпомошників 31, подвір'я полковника Квітки — з 4 двірниками підданих його 263, попів з причетниками 8, мельник 1, шинкарів 8 (у одному шинку). Тут одна половина села козацька, а друга — панська, старшинська. А окрім козаків та поспільства тут жив тільки піп з церковним причтом та був панський будинок. Село Гаврилівка: там було 43 козака, 103 підпомошника і троє з церковного причту,— се чисто козацьке село. А ось деревня Березівка сотника Ондрія Голуховича — в ній панський двір та 154 чол. підданих; се чисто панська поміщича оселя. Слобідка Троїцька Аркадіївської пустині: монастирських двірників 3, підданих 120; се монастирська державська оселя з підданими українцями: Хутір Протопопівка підпрапорного Ос. Зашелевського — підданих 54, мельників і скотарів 7. Слобідка Єрошевка полкового обозного Ковалевського — підданих 119. Маленький хутір Тарасівський пересічанського сотника Ф. Ковалевського — 9 підданих у 3 дворах і 3 мельників у 1 дворі. От такими були по соціальному складу населення оселі на Слобожанщині.

Виданий мною перепис слободських полків дає змогу обрахувати, скілько було у кожному полку усякого стану людей. Я обрахував числа по усіх полках і ось що вийшло: у Харківському полку козаків 17644, із котрих 5871 виборних і 11773 їх підпомошників (не включаючи сюди їх сусідів та робітників), великоросіян, котрі служили по грамотах в козаках, 186; великоросіян, котрі служили в козаках, але були перечислені у ландміліцію у подушний оклад, 1761, а підданих усяких державців 15322, не включаючи сюди робітників на хуторах та подвір'ях. У Харкові були ще цехові та великоросійські купці й разночинці. У Охтирському полку було 7373 козака, 18195 підпомошників, 9162 підданих і 14 великоросіян, котрі служили в козаках. У Ізюмському полку — 3550 козаків, 11423 підпомошника і 9280 підданих, 104 великоросіянина, котрі служили у козаках, і 11 переведених у ландміліцію. У Сумському полку — 3695 козаків, 13918 підпомошників і 18476 підданих. Усього в чотирьох полках було 20489 козаків, 55309 підпомошників і 52240 підданих. Більш усього виборних козаків було у Охтирському полку, найменш — у Ізюмському; більш усього підпомошників було у Охтирському полку, найменш — у Ізюмському, більш усього підданих — у Сумському, найменш — у Охтирському. Підданих у всіх 4-х полках — трохи менше, ніж підпомошників, але далеко більше, ніж козаків. На кожний полк приходилося середнім ліком по 5122 козака, по 13825 підпомошників і по 13060 підданих. Сі числа дуже цікаві. Вони виявляють нам, чим була Слободська Україна з соціального боку у другій четверті XVIII ст. Се була наполовину козацька країна, а наполовину вже поспільська, бо підданих у ній було тільки трішки менше, ніж козаків. У одних оселях козаки жили разом з поспільством, у других — осібно. Панських сіл, слобід та хуторів було вже дуже багато. Значить, вже в ті часи зложився стан державців-панів, котрі володіли землями і підданими і являли з себе той соціальний стан, з котрого витворилося потім слободсько-українське дворянство. Володіла підданими, одначе, не одна українська старшина, духовенство і дехто з козаків (зовсім мало), а й великоросійські поміщики й волохи, і вони, як ми бачимо, у 1723 р. набрали дуже багато маєтностей. Найбагатшими державцями

й земельними власниками у Слобожанщині із слободсько-українських старшин були Квітки, Донці-Захаржевські, Кондратьєви, Шидловські, Осипови, Голуховичи, Нестерови, Ковалевські, Черняки, Защелевські, Куликовські, Лесевицькі, Надаржинські, Єфімови, Перекрестови, Карпови, Поливоди, Бугаєвські, Боярські, Федорови, Бистрицькі, Данилевські, Лесеневичи, Капустянські, Пештичі, Двигубські, Сошальські, Картаві, Семичеві. З великоросіян та волохів: кн. Крапоткін, Дунін, Дашкови, Безобразови, Матюшкини, Кантемири, Реткини, кн. Голіцин, кн. Юсупови, Кигичи; особливе місце займає харківська поміщиця велика княгиня Лизавета Петрівна (потім цариця); з Гетьманщини — Полуботки, Лизогуби, Чарниші.

Сей список дуже неповний, бо я брав тільки тих державців, котрі володіли не менш, як сотнею підданих. Окрім того, тут зовсім немає панів, котрі володіли підданими в Острогозькому полку, бо нема перепису сього полка Хрущова у 1732 р. (може, він і є, але його не знайшлося в архиві Харківської Казенної Палати; а цікаво було б його десь розшукати).

Я видав реєстри колишньої слободсько-української старшини й інших осіб, котрі мали підданих, по всій Слободсько-Українській губернії у 1767 р., коли прийшлося слободсько-українському дворянству вибірати представників у Катеринську комісію для утворення нового уложення. Тоді й злаштували реєстр, у котрому показано, скільки хто мав за собою підданих. Слободсько-українська губернія поділялася тоді на п'ять провінцій, як колись було п'ять Слободських полків; кожна провінція ділилася на комісарства, як колись полк на сотні. Сей реєстр показує нам, скільки з Слободських полків у новій губернії залишилося власників землі і підданих, скільки сі власники мали підданих. Із сих власників і утворилося слободсько-українське дворянство. Треба до сього додати, що декотрі з старшин зовсім не мали підданих, але яко старшини приймали участь у сих дворянських виборах, хоча вони ще не були такими дворянами, якими були їх російські товариші, і змагалися тільки, щоб їх записано було у російські дворянські книги.

Я не буду перелічувати усіх сих дворянських фамілій — вони надруковані в моїх «Матеріалах», я тільки визначу серед них тих, котрі мали не менш сотні підданих. У Харківській провінції їх було 33 чол.*; в Ізюмській — 40 **; у Охтирській — 27 ***; в Сумській — 46 ****; у Острогозь-

---

* Це були: підпрапорний Картавий, секунд-майор Логачев, полковий осавул Ковалевський, абшитований суддя Ковалевський, підпрапорний Ковалевський, ад'ютант Ольховський, ад'ютант Харківського гусарського полка Ковалевський, абшитований поручик Авксентьєв, поручик і комісар Черняки, генерал граф Гендриков, жінка бригадира Капниста, полковниця фон Циглерова, полковник Куликовський, полковий квартирмистр і підпрапорний Бородаєвський, сотник Авксентьєв, удова осавула Карпова, підполковниця Полтева, майорша Шидловська, генерал граф Девієр, жінка генерала князя Кантемира, удова дійсного статського радника Спичинська, генерал князь Кильдяшов, полковниця Квіткина, абшитований секунд-майор П. Щербінін, абшитований секунд-майор Дунін, абшитований капітан Земборський, поручик Яків Квітка, прапорщик Гр. Квітка, полковий писар Романовський, удова сотника Голуховичева, підпрапорний Квітка, Григорій Квітка.

** Абшитований генерал Мейер, майори: Заруднев, Кирилов, поручик В. Шидловський, Данилевський, Андреєв, прапорщик Скерлет, на службі майор Мечников, Заруднєв, із слободсько-українських старшин — поручики Лисиневич, Сошальський, Капустянський, Купчинов, вахмистр Зайцов, капрал Богуславський, полковий писар Любицький, комісар Капустянський, сотники Бистрицький, Зимборський, суддя Капустянський, полковий хорунжий Адамов, підпрапорний Дацький, абшитований ротмистр Горожан, сотники Іван Пештич, Височин з братом підпрапорним, Ол. Сошальський, Іван Ляшенко, Д. Купчинов, удови бригадира Ванческула, полковника Мерескула, підполковника Капустянського, вахмистра О. Пештича,

кій — 12*****. У п'яти полках таких панів-державців, у котрих було більше сотні підданих, було тільки 148; більш усього було їх у Сумській провінції, далі йшли Ізюмська, Харківська, Охтирська і Острогозька. Але між ними були такі магнати, котрі мали по декілька тисяч підданих. У Харківській провінції: гр. Гендрихов мав 1206 підданих, полк. М. Куликовський — 878, майорша Шидловська — 1325, кн. Кантемирова — 643, Спичинська — 2131, Щербінін — 1858; у Сумській: Кондратьєв — 5958, Анисимов (по жінці Кондратьєвой) — 5071, Савич — 709, сотн. Савич — 1631, Лизогуб — 708, Куколь-Яснопольський — 622, Полуботок 1523, кн. Голіцин — 4514, духовник цариці Дубянськи — 1792, кн. Шаховський — 797, фон Волькенштейн — 652; у Охтирській: Надаржинська — 1315, Подгоричани — 642, Осипова — 1791, Коновницин — 905, Абаза — 808; у Ізюмській: Захаржевська — 2614, Краснокутська — 1283, Шидловська — 747, Данилевський — 622, Заруднев — 854, Сошальський — 605; у Острогозькій: бригадир Тевяшов — 2657, полковник Тевяшов — 4256, Татарчуков — 961, Єрошевський — 847. Усіх тих, котрих зачислили для виборів у комісію немов би то на правах дворян, було 602; 71 у Острогозькій провінції, 127 у Харківській, 149 у Ізюмській, 144 у Охтирській і 111 у Сумській. Деякі з них зовсім не мали ні підданих, ні великоросійських кріпаків, ні навіть маєтностей. Але з усіх них утворилося слободсько-українське дворянство. Його походження, як ми бачимо, було таке ж саме, як і дворянства малоросійського — Лівобережної України. Різниця була, здається, тільки у тім, що серед слободсько-українських дворян було трохи більше російських поміщиків, ніж серед малоросійських дворян теперішньої Чернігівської та Полтавської губерній.

підполковника Валковського, підполковника О. Краснокутського, М. Милорадовича, бригадир Булацель, полковник М. Куликовський, підпрапорний Р. Картавий, удова Р. Шидловського, удова полковника М. Донця-Захаржевського.

***Секунд-майор Ст. Лесевицький, жінка підпрапорного Негребицька (Надаржинська), ротмистр Карпов, поручик і прапорщик Карпови, полковий суддя Карпов, удова майора Надаржинська, підпрапорний М. Надаржинський, секунд-майор Зворикін, жінка бунчукового товариша А. Миклашевська, комісар М. Нахимов, поручик князь Дм. Кантемир, полковий комісар Охтирського гусарського полка генерал Подгоричані, прапорщик Павлов, абшитований прапорщик Боярський, полковий обозний П. Боярський, удова поручика Осипова, полковий обозний Прилуцького полка Огронович, підпрапорний Коновніцин, підпрапорний М. Боярський, удова ротмистра Лесевицького, удова полковника Лесевицького, абшитований підпрапорний Верещагін, прем'єр-майор Хрущов, абшитований поручик Хрущов, абшитований прапорщик М. Абаза, капітан Смаковський, сотник Гадяцького полка Биковський, бунчуковий товариш Кобиляцький.

****Абшитований статський радник Шубський, абшитований полковник Кондратьєв, абшитований секунд-майор Анненков, абшитований ротмистр Савич, абшитований суддя Рубанов, полковник М. Донець-Захаржевський, прапорщик Кондратьєв, абшитований поручик Кондратьєв, бунчуковий товариш Лизогуб, абшитований Антонов, абшитований полковий осавул Подлєсний, абшитований полковий осавул Алферов, абшитований сотник Подлєсний, підпрапорний Кондратьєв, надворний радник Юдин, бунчуковий товариш Лизогуб, поручик І. Куколь-Яснопольський, прапорщик Подольський, колезький регістратор Курський, абшитований осавул Давидов, підпрапорний Давидов, удова сотника Романова, жінка статського радника Бестужева, жінка полковника графа фон Волькенштейна, жінка секунд-майора Бурова, абшитований полковий обозний Савинов, абшитований осавул Глуховцев, абшитований поручик Апостол-Кигич, Ів. Романов, Ямпольський, підпрапорний Кондратьєв, підпрапорний Апостол-Кигич, бунчуковий товариш Полуботок, вахмистр Красновський, абшитований суддя Пустовойтов, сотник Романов, підпрапорний Штенин, генерал Аршеневський, князь А. А. Голіцин, духовник і протоієрей Дубянський, сенатор Я. Шаховський, полковник Полозов, князь Шаховський.

*****Бригадир Ст. Ів. Тевяшов, полковник Бедряга, суддя Татарчуков, поручик Лисаневич, капрал Єршевський, поручик Москаленков, полковий писар Тимошенко, ротмистр Сіверський, поручик Тевяшов, підпрапорний Куликовський, секунд-майор Лисаневич.

Досі ми давали звістки про численність ріжних станів в Слобожанщині і про їх походження і зріст. Тепер нам треба звернути увагу на питання про усякі їх одбутки, бо від сих одбутків залежала і їх численність. Переходити з одного стану у другий ще було можливо вільно: посполітий міг перейти в козаки, але не усякий мав спромогу одбувати козацькі одбутки, котрі потребували, щоб чоловік був досить заможним хазяїном або мав у себе робітників.

Яка ж була військова служба у козаків? Козаки повинні були при потребі виступати в похід озброєними, содержуючи себе на свій власний кошт. Вони справді приймали участь у всіх походах, котрі ми бачимо у Російській державі в другій половині XVII і у перших 65 роках XVIII ст.: у повстання гетьманів Виговського й Брюховецького, Орлика; у січах з Турцією і Кримом. В царювання Федора Олексійовича у 1677—1678 рр., коли турки та татари обложили Чигирин, боронили його козаки Сумського й Охтирського полків на чолі з полковником Давидовим; слободські козаки приймали участь в поході на Крим кн. Голіцина, в Озовських походах Петра (у Острогозькому полку дома залишилися тільки старі та малі), в поході кн. Долгорукого на Перекоп. Полчане мусили доставчати провіант та хури не тільки для себе, а й для російських полків. Настала велика шведсько-російська війна — і в ній слобожане теж прийняли участь. Карл XII спустошав Охтирщину, і Петро Великий робив розпорядження про оборону Охтирки, Харкова і інших міст. Два роки тисяча слободських козаків на чолі з харківським полковником Григорієм Семеновичем Квіткою воювали в Персії. З 1709 по 1734 р. на зміну їм посилали нових. В царювання Анни слободські козаки ходили у Литву підтримувати Саксонського курфюрста, котрий домагався польської корони; ходили вони і в Крим у 1736 р. в походи Мініха, там вони стратили багато козаків і старшини в січі при Чорній Долині і повернулися додому тільки для того, щоб знов іти оберігати гряницю од татар. У 1737 і 1738 рр. їм було безмірно тяжко: для походу 1738 р. од їх вимагали — од кожного з п'яти полків — по 1000 чоловік з старшиною; кожному козакові треба було дати амуніцію і по два надійних коня, провіанта на 5 місяців з хурами і погоничами, проводарів на байдаках по Дніпру і на Тор, 12 000 волових хур. Окрім того, слобожане повинні були годувати російські полки на зимових квартирах, давати провіант і фураж. Все те слобожане повинні були вистачати під пострахом тяжкої кари — навіть смерті. Укупі з сим слобожане мусили скомплектувати і содержувати з своїх же козаків драгунський полк. Слобожане тоді тисячами почали переселятися на Дін і в інші місця. У 1739 р. слободських козаків погнали у Молдавський похід. У 1746 р. в царювання Лизавети Петрівни їм треба було виступити в поход за гряницю Росії і прийняти участь у боротьбі за австрійську спадщину, підтримуючи право Марії Терезії; до сього діла у них було стільки інтересу, скільки до позаторішнього снігу, а у 1757 р. вони билися біля Грос Егернсдорфа проти Фридриха Пруського і поверталися додому ледве не пішки, загубивши од недостачі корму всіх своїх коней. Се була справжня імперіалістична політика, од котрої дуже солоно приходилося слобожанам. Окрім сих походів слободські козаки знемогли і тратили сили у так званих «командіраціях». Козаків почали засилати вже не тільки воювати, але й на усякі земляні роботи яко простих робітників. У 1697 р. їх вислано, щоб поновити Кизикерменську кріпость, а з 1719 р. їх почали висилати на «канальні роботи» — себто проводити Ладозький канал. З кожних семи дворів брали по одному робітнику. Замість козацької зброї слобожане мусили брати з собою тепер заступи, лопати та

сокири. У Петербурзі їм видавали дуже злиденний провіант, а його повинні були оплатити їх земляки; з сих земляків збірали ще на се діло й гроші — по 8 $^{1}/_{2}$ карб. на 8 місяців з кожних 6 дворів. Канальні роботи велися до 1723 р. і знищили слобожан не менш, ніж татарські напади, про котрі ми казали раніше. Ось народна пісня про тяжку канальну роботу:

Ой вы хлопці, прекрасні молодці,
Та де ваші рушниці?
А наші рушниці в пана на столиці,
Ми, молодії, сидимо в темниці.
Ой ви хлопці, прекрасні молодці,
Та де ж ваші жупани?
А наші жупани поносили пани,
Нас, молодих, забили в кайдани!
Ой дали нам, хлопцям, широкі лопати,
Да послали хлопця молодого
Да канави копати.
Ой летів ворон да із чужих сторон,
Да літаючи кряче,
Ой сидить хлопець та над канавою
Та жалісно плаче.
Ой летів ворон та із чужих сторон,
Да летачи в гору крикнув —
Ще ж бо я, хлопець, хлопець молоденький,
Ой тутечки не привикнув!
Ой продай же, тату, та воронії коні
Да викупи мене, хлопця молодого,
Із темної неволі.
Ох не буду, сину, коней продавати,
Ой не буду тебе, хлопця молодого,
Із неволі викупляти.

Люди гинули од суворого клімату, од хвороб та недостатків, а ті, що залишилися дома, знищувалися од тих зборів, котрі вони мусили на них вистачати. Мерло людей на сих проклятих канальських роботах багато: у одному тільки 1721 р. вмерло 260 козаків. У 1728 р. посилали козаків у Персію, у Гилянський похід. Далі почалися їх «командірації» у Саратов, у Бахмут. У 1731 р. почалося будування Української лінії На кілька сот верст у степу треба було викопати широкий рів та висипати високий вал, будувати кріпості, редути та редани, копати колодязі там, де не було річної води, гатити гатки, де були болота, прокладати широкі дороги і мостити для війська мости. Полчане повинні були достачати з 10 дворів по одному робітнику, на кожних 10 робітників дати одну хуру, а на ватагу в 50 чоловік ще й плуг з волами. Вони повинні були узяти з собою на три місяці провіанту, сокири, лопати, мішки, щоб носити в них землю, зброю, навіть гармати, щоб боронитися од татар. Будувалася лінія і в 1732, і у 1733 р. Се був найтяжчий одбуток для слободських козаків, котрі намагалися ослобонитися од неї усяким робом — заможні давали хабарі, убогі кидали оселі й тікали світ за очі од сієї каторги. Коли слобожане під спекою гарячого сонця копали рови, насипали вали та будували кріпості, їх власні ниви залишалися незжатими.

«Посіяли, поорали,— каже пісня,— да нікому жати: пішли наші козаченьки лінію копати». «Їхав козак за лінію — та й вельми надувся; їде козак із лінії — як лихо зігнувся»,— каже друга пісня, зложена у Гетьманщині про лінейну роботу козаків Лівобережжя.

Зимою було холодно, а літом треба було готувати новий наряд, людей та провіант на лінію. Лінію збудували, але і після того «командірації» на неї не переводилися; треба було її захищати і поновляти. І ось ті козаки, котрих туди силоміць висилали, утікали з дороги, утікали з самої ненависної їм лінії. Не дивно, що випали такі нещасливі роки, коли більшість козаків була у розгоні. З Петра Великого служба козаків зробилася занадто суворою. Улітку, коли починалася жнива та косовиця, треба було одбувати «компаменти» — військові збори. У царювання Анни з полків виділили регулярні роти, в котрих була вже справжня армійська муштра, а потім і регулярний гусарський полк, регулярному строю почали навчати і усіх козаків — все те віддаляло козака — хазяїна і землероба — від його хазяйства, з котрого він жив і содержував своє сімейство. Козак не почував

себе вільним навіть у своїй власній хаті, бо там проживав у нього «консістент» — кватирант-москаль якого-небудь регулярного армійського полка. Козакам приходилося не тільки тіснитися в своїх помешканнях для консістентів, але й вистачати їм провіант та фураж. Усі ті тяжарі несли й виборні козаки, і підпомошники, і їх підсусідки.

Підпомошники, або міщане, інакше козаки городової служби, теж несли великі одбутки: харківські міщане мусили давати дьоготь, смолу, пеньку, полотно, вози й колеса, хомути, сідла й таке інше, возили у Бєлгород лубки, давали хури для перевозки. Майстри з міщан — ковалі, кравці, чоботарі, теслі, ткачі — посилалися в полки та в міста для усякої роботи; годували коней і возили для них у Бєлгород фураж; з них брали людей на варту у місті. Вони повинні були содержувати як слід і поновляти кріпость і наймати вартових і воротників (коло воріт). По царській жалованній грамоті 1700 р. замість збору по карбованцю підпомошники повинні були давати підмогу виборним козакам — компанейцям, між котрими їх і поділили, щоб ті виборні козаки тою їх підмогою були озброєні, мали коней у походах й запасами укомплектовані. Підпомошники помагали виборним козакам грішми для покупки коней, зброї, сідел, одежі. Сих видач тоді не записувалося. Між старшинами підпомошники у Харківському полку розписувалися так: судді, осавулові, ротмістрові, полковому писареві, городничому визначалося по 10 дворів, підпрапорним — по два двора; люботинському сотнику — 25. У Сумському полку: полковникові Осипову куренних 55, полковому судді 15, сотникам от 5 до 15. У Ізюмському — полковому обозному 11, судді 10, сотникам по 10. У Острогозькому — обозному 10, осавулові 14, судді 15, писареві 10, осадчому 12, усього 1818 дворів і 6723 чол. Підпомошники були розписані по полках так: у Харківському полку 227 дворів і 1202 душі, у Сумському — 333 двора і 1492 душі, у Охтирському — 616 дворів і 2029 душ, у Ізюмському — 322 дворів і 1202 душі, у Острогозькому — 320 дворів і 959 душ. Після реформи кн. Шаховського у Харківському полку було положено: полковникові 15 дворів, полковому обозному 7, судді і старшому осавулові по 6, ротмістрові 5, молодшому осавулові 4, писарям, хорунжому і сотникам 3 двори. Сотенній старшині давалися підпомошники по списку, зладженому полковником. Давалися підпомошники офіцерам і навіть простим драгунам регулярної роти. Офіцерам давали більш заможних підпомошників, котрих примушували до підданства і до робіт, а не до козацької підпомоги. Коли регулярна рота була скасована, підпомошники були розписані поміж виборних козаків. У такі приватні роботи, немов справжніх підданих, оддавали підпомошників і козацькій старшині. Ротмістр Харківського полка Нестеров посилав козаків першої сотні у свої партикулярні посилки, а підпомошників сих козаків примушував до своїх партикулярних робіт і се робив 10 років. Один з них, ткач Турченко, мусив виробляти на ротмістра полотно безденежно і навіть на своїх харчах, а коли одмовлявся, приходили за ним козаки від ротмістра, били й забірали його на роботу. Інші робили земляні роботи, жали хліб і громадили, копали й пололи на його городах, косили сіно, возили на своїх хурах хворост, так що не мали часу працювати на свою власну користь. Швець Цибуля мусив робити для ротмістра чоботи й черевики. Слюсар Павло повинен був робити й чинити йому ножі, замки, рушниці, скрині, крючки до дверей і вікон, а коли одмовлявся, його били киями і держали у тюрязі під калавуром. Такої ж приватної роботи домагався Нестеров і від інших підпомошників, котрі через те не могли одбувати служби й знищилися у свойому домашньому хазяйстві. Є. Щербінін, як ми побачимо далі, скасовуючи козаччину, покликався

на безладдя у відносинах підпомошників і козаків. Підпомошники не тільки давали підпомогу козакам, але нерідко й заміняли їх у походах. Для поповнення козацького компута [142] перш усього зверталися до козацьких родичів та свояків, а потім і до підпомошників. Посилали підпомошників і у всякі командірації замість виборних козаків, але вони йшли туди іноді без зброї, бо справді краще володіли ралом, ніж шаблюкою. Тих підпомошників, котрих командірували для захисту Слов'яно-Сербії [143], тамошні сербські офіцери-поміщики повертали немов у кріпаків, примушували їх обробляти для себе землю, орати її, засівати, косити сіно й хліб, одбірали у них провіант; підпомошники утікали, але на їх місце треба було присилати нових.

Городова служба теж була нелегка. Треба було содержувати та поновляти кріпость; і в сьому мусило мати участь усе населення окрім старшин, виборних козаків та духовенства, а допомагали сотняне усієї округи і панські піддані. Після пожару Харківської кріпості, наприклад, у 1732 р., її треба було будувати немов спочатку і для сього треба було мати 1000 робітників — і то влітку, в косовицю та в жнива; приходило менш, ніж треба було, а ті, що приходили, розбігалися. Теж було і у 1748 р. І не дивлячись на великі тяжарі, поновили Харківську кріпость дуже погано, так що приходилося знову її поновляти. Так було і в інших містах і навіть містечках, де були кріпості, а вони, як ми знаємо, були у багатьох із них. І усюди се була натуральна повинність, котра завжди буває дуже тяжкою. До городової служби належала теж мостова повинність — будівля та поправа мостів та перевозів на річках; у сьому приймали участь теж усі сотняне. У Харкові був один тільки великий міст на р. Лопані, але і він був дерев'яний. На р. Харкові були дві гатки, а коли весною їх проривало, люди перевозилися на паромі. У 1749 р. міст на Лопані був такий старий, що їздити по ньому було зовсім неможливо, та й піші теж боялися ходити по ньому. Повітові люди й козаки не хотіли везти дерева, бо дерево зтрачувалося на приватні будівлі; не їхали будувати ті частини моста, котрі випадали на їх долю. Треба було будувати та поправляти полкові й сотенні ратуші й інші будинки. Треба було відбувати й натуральні поліційські обов'язки щодо пожарів. Занадто тяжкими відбутками були постойна та поштова повинності. Навіть ті регулярні війська, котрі тільки проходили через городи, робили великі утиски їх мешканцям — грабували людей, брали провіант та фураж, били козаків. Зі Шведської баталії, з 1710 р., Слободські полки зробилися постійною винтер-квартирою [144] регулярних військ, котрі брали усе, що їм було потрібно, без записів. Один Харківський полк у 1712 р. мусив содержувати три армійських регулярних. Вони забірали провіант без усякої справедливості, що у кого знаходили; через те багато козаків знищилося і покидало свої оселі. За 37 днів населення вистачило 1025 четвертей хліба, 477 четвертей борошна, 429 пудів сіна, 61 кінську і 483 волові хури. Окрім регулярних полків слобожанам приходилося содержувати ще й волоського господаря Кантемира з його боярами і жолнірами, коли він оселився після Прутського походу Петра у Харкові і получив право збірати фураж та провіант і по розписанію, і чого забажає; забірали послідне у старшин та козаків Харківського полка. Видавалися укази та інструкції, щоб сю тяжку повинність зробити принаймні більш справедливою та рівною: одного пішого повинні були содержувати 36 чол. мужського полу, а одного кавалериста — 50. Зимою постояльці проживали у слобожан, а літком перебіралися у лагері й получали гроші на життя з населення. Для збору сих так званих «порцій та рацій» з підданих назначали велико-

російських дворян. З кожних 50 чол. підпомошників та підсусідків платилося по 1-й порції та по 2 рації, а грішми це виходило по 18 3/4 коп., а з підданих по 21 коп. У часи Кримських походів Харків зробився гофквартирою [145] для високого генералітету і війська. У 1736 р. через се слобожанам було заборонено продавати за гряницю хліб, горілку й рогату худобу. Разом з малоросійськими полками слободські повинні були вистачати 100 000 четвертей муки і 50 000 четвертей вівса та одвезти їх у Крим, а також дати 1000 волів «за платню», але коли слобожанам приходилося потім згадувати про сю платню, вони мусили згадувати свою ж таки пословицю: «казав пан — кожух дам, та й слово його тепле». Народня пісня так згадує про погоничів-козаків, посполітих та чумаків у Кримських походах.

Ой по горах сніги лежать,
По долинах води стоять,
А по шляхах маки цвітуть;
Тож не маки червоненькі,
То чумаки молоденькі
Битим шляхом у Крим ідуть.
Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина прикликає:
«Вернись, сину, до домоньку,
Змию тобі головоньку»!
Ізмий, мамо, само собі,
Або моїй рідній сестрі:
Мені змиють дрібні дощі,
А розчешуть густі терни,
А висушить ясне сонце,
А розкудить буйний вітер!
Пішов чумак співаючи,
Стара мати ридаючи.

У 1739 р. одному Харківському полку треба було вдовольняти провіантом та фуражом 5 полків з їх штабом, половину без усякої платні, а другу половину по квитках. А тоді й самому населенню нічого було їсти: хліба не уродило, а постої, командірації повитрусили усі колишні запаси, які у кого були. Ніколи ще не було трудніше Слободським полкам. Мабуть тоді, провожаючи військо ген. Лассі у похід, український юмориста зложив оттаку віршу: «Москалики-соколики: поїли наші волики, а як вернитесь здорові, поїсте й корови». Видавалися укази «об уравнительности» постою, але на ділі ставили москалів-постояльців навіть у таких персон, у яких їм жити зовсім було не положено, наприклад, у духовенства. Побачив наостанок сам центральний російський уряд, що у Слобідчині наступає голод, тоді ослобонили слобожан на один рік від постачання фуража та провіанта на армійські полки. Коли воцарилася цариця Лизавета, вона видала особливий указ, щоб ввести в се діло хоч який-небудь порядок та справедливість, а скарг-суплік було подано тоді слобожанами стільки, що прийшлося для розбору їх утворити особливу комісію. Але порції та рації не були скасовані і, як і перше, приходилося давати їх на консістентів; не без того щоб і тепер не робилися утиски слобожанам.

Повинні були слобожане одбувати і поштовий одбуток. «Екстракт о Слободських полках» свідчить, що козаки й підпомошники у всіх полках, окрім Острогозького, робили грошову складку — купували коней, наймали поштарів, давали їм провіант і фураж. Генерали та командіри брали поштарів з прогонами, а той без них, а як не було коней на пошті, то брали й обивательських коней та поштарів, а коли їм не давали, били людей і брали силоміць, од чого робилися селянам великі тяжарі і вони дуже нищилися. Так було до 1732 р. У Слободських полках було тоді 284 поштових коня, 113 поштарів, на котрих ішло 2788 1/2 карб., окрім провіанта та фуража, якого виходило дуже багато. У 1734 р. заведені були у Слободських полках регулярні пошти, спочатку без прогонів, а потім тільки за прогони. Участь у сьому одбуткові мусили прийняти й державці

маєтностей. При цариці Лизаветі поштова натуральна повинність була скасована і пошту содержували приватні поштодержателі на особливих умовах. Але кошти вистачали на се діло усе ж таки козацькі підсусідки, підпомошники та панські піддані.

Козацькі підпомошники та піддані повинні були давати грошові внески й хлібні одбутки, щоб содержувати місцевий полковий уряд. З «Екстракта о Слободських полках» видко, що до армійської реформи кн. Шаховського сі збори йшли на полкових, сотенних, канцелярських і ратушних писарів, на полкових осавулів, хорунжих, військову музику, на степових грянични х вартових, пушкарів, полкових кінних вартових, полкових попів з дяками, ратушних вартових, городничих, цілюриків[146], коновалів, на канцелярські та ратушні трати. Видавалося борошно, пшоно, овес, сухарі і сіль. Коли утворилася «Комісія учрежденія слободско-українських полків», її теж прийшлося содержувати на сей же кошт; прийшлося також видавати з нього й драгунам регулярних рот і то з немалими утисками, а потім гусарському полку; для сього наложили нові збори на підпомошників в 22 1/2 коп., а на підданих в 19 3/4 коп. З підпомошників та підданих збіралися окрім того гроші на регулярні полки, котрі мали квартири у Слобідчині — по 18 коп. з підпомошників і по 21 коп. з підданих (з ревізької душі). Платили й козачі свойственники десятикопійочний оклад. Се все були окладні збори.

Але були й неокладні, наприклад, присуди (судебні пошлини), кінський збір, котрі збіралися полковою канцелярією. При грошових і хлібних зборах бували й утиски місцевого свого ж таки козацького уряду. У 1712 р. харківська старшина й козацтво подали супліку на свого полковника Куликовського за те, що він їх посилав на партикулярні роботи й самовольно розпоряджався полковими зборами.

Одбутки підданих. Тепер звернемо увагу на ті відбутки, котрі оддавали піддані своїм панам старшинам і усяким державцям. Звістки про сі одбутки ми беремо з перепису Слободських полків Хрущова 1732 р. Підданні села Основи та деревні Верещаківки (під Харковом) чиншу свойому панові полковнику Квітці не платити, а одбували на нього усяку роботу, і скільки днів на тиждень, не сказано, мабуть, через те, що се й не було визначено. Піддані сотника Петровського у м. Вовчому робили на нього по одному дню у тиждень: косили сіно, хліб, возили дрова і усякі інші роботи робили. Піддані підпрапорного Протасова у Тишках працювали по два дні на тиждень — орали та сіяли хліб, косили сіно, возили дрова, гатили гатки для млинів; з трьох млинів збірали на рік по 20 четвертей хліба. Піддані Протопопова у Церкунах працювали по одному дню у тиждень, у підпрапорного Попова ні чинша йому не давали, ні працювали на нього, а тільки проживали у куплених у нього подвір'ях. У слободках містечка Деркачів піддані працювали по два дні; з 7 млинів ішло 60 четвертей борошна; з двох винниць було доходу 30 карб. Піддані сумського полковника Осипова у с. Коротичі (44 дворів, 56 хат і 156 чол.) платили усі укупі 100 карб. чинша. Піддані Левандовського та Ковалевського у с. Пісочині, котрі були осажені у 1720 р., не одбували ніяких робіт, а піддані сотника у с. Хотомлі, котрі теж були поселені у 1720 р. на купленій землі, робили на його по 2 дня у тиждень. Піддані полковника Донця-Захаржевського гатили греблю на млин, з млина йшло панові 100 четвертей борошна. Піддані сотника Квітки, котрі поселені були у 1729 р. на хуторі Дуванному, ніяких робіт не робили, а тільки по приказу пана сотника возили йому дрова. Піддані козака Попова у слобідці Борашевці працювали на нього один тиждень на рік (косили сіно, гатили греблю на млин).

Піддані судді Квітки на хуторі Свічному косили йому сіно. Піддані сотника Бульського на хуторі його біля Мерехви і Харківського монастиря гатили греблю на млин: з млина Бульський мав 20 четвертей борошна, а монастир — 6 четвертей. Піддані сотника Ковалевського на хуторі Тарасівському ні чиншу не платили, ні робіт не робили. Піддані Курязького монастиря на його хуторі ні чиншу не платили, ні робіт не робили. Піддані городничого Голуховича на хуторі Залютиному, котрий був поселений у 1730 р., робили по одному дню у тиждень. Піддані князя Крапоткина на хуторі його Гути працювали на його заводі, котрий давав йому на рік 200 карб. доходу. Піддані цесарівни Лизавети Петрівни у селі Веселому працювали на неї по 2 дня (їх було 576 чол.). Піддані міста Нової Водолаги та слобідки Малої Водолаги платили чиншу по 1407 карб. на рік (тих і других було 3148 чол.), себто по 1/2 карб. з чоловіка. Піддані Охтирського Троїцького монастиря і вдови полковника Перекрестова села Микитівки робили на них 3 дні у тиждень. Піддані сина сумського полковника Осипова села Лутище робили на нього два або три дні. Піддані села Жигалівки робили по 3 та 4 дні у тиждень. Піддані сотника Лесаневича слобідки Криничної не робили ніякої роботи, бо ще не вийшли урочні вільготи. Піддані полковника Шидловського у слободі Богуславській, котра заселена була тільки у 1731 р., мали вільготи на 4 роки, а коли сі роки вийдуть, мусили б робити усяку роботу. Піддані генерала Матюшкина у слободі Протопопівці (1147 чол.) платили 100 1/2 карб. чиншу, котрий розкладали самі проміж себе. Піддані осавула Двигубського у слободі Дуванній не робили, бо ще не минули урочні вільготи, котрі були дадені на 4 роки. Піддані обозного Бистрицького у слободі Миколаївці, котра була осажена у 1730 р., одбували усякі роботи (значить, тут вільготних років було менш ніж 4). Піддані сотника Кондратьєва у селі Вірах возили йому у Суми дрова, робили і інші роботи, але хліба йому не сіяли. Піддані обозного Кондратьєва у селі Токарях та деревні Бобриках робили на нього улітку кожний день, окрім празників, а зимою по 3 дні у тиждень. Піддані у деревні Підлісковці, Бобриках, Стецьковці робили кожний день, окрім празників. Піддані Кондратьєва у селі Істороп платили чинша 14 1/2 карб. і працювали по 3 дні у тиждень. Підданні кн. Юсупова у слободі Григорошковці нічого не платили і не робили, а коли проминуть 4 роки вільгот, мусили б платити чиншу по 1 карб. з плеца — подвір'я. Піддані бунчукового товариша Полуботка давали чинш і хліб, і овес, і робили по 2 дні на тиждень.

Я наумисно повибірав усі зразки економічних обов'язків підданих до своїх панів-державців, включаючи сюди й монастирі у 4-х Слободських полках. Мабуть, так саме було і у Острогозькому полку, перепису котрого ми не маємо. Виходить так, що сі обов'язки не були усюди однакові — навпаки вони були дуже розмаїті — були й чинші, була й панщина, були чинші разом з панщиною, не бувало іноді ні чиншів, ні панщини (доки не вийшли урочні вільготи). Дуже часто панщина одбувається по потребі, і зовсім нема вказівки на число днів панщини. Частіш усього, здається, була панщина 2 дні на тиждень, рідше панщина 1 і 3 дні, але бувала робота далеко легша. 4 дня панщини траплялося рідко. Зовсім випадкова була щоденна панщина, про котру ми привели усі звістки. Деякі піддані працювали на панських гутяних (стекольних) заводах. При млинах було багато мельників. У старих поселеннях були міцніші обов'язки, ніж у нових, але траплялося і так, що поселення були засновані у одному і тому ж році, а обов'язки підданих були неоднакові — се все залежало од того, які вільготи визначав для своїх слобожан пан-державця. З однієї грамо-

ти 1709 р. ми дізнаємося, що піддані охтирського полковника Ів. Перекрестова у селі Лутищі одбували йому такі одбутки: орали лани, рубали й возили дрова і іншу працю робили і давали йому на рік по 12 карб. грошей, а у 1703 р. замість грошей дали йому 50 четвертей жита та 25 четвертей горіхів; окрім сього жінки їх давали йому з кожного двора по мотку ниток та по гусці та по курці на рік. Виходить усе-таки, що кріпацтво у Слободській Україні було не дуже тяжке, як порівняти його навіть з кріпацтвом у Гетьманщині [147]. А з кріпацтвом російським його зовсім неможливо й рівняти. І от ся полегкість залежала головно од особливих обставин заселення і автономії країни.

Соціальні реформи центрального уряду за часи цариці Анни. Подивимося тепер, які соціальні реформи зроблені були у Слободській Україні центральним російським урядом. Той соціальний устрій, котрий ми бачили у Слободських полках, був зовсім одмінний од того, який панував у Московській, а потім Російській державі. І справді: у Московській державі ми бачимо служилий стан з боярством на чолі, посадських людей, крестьян — більш усього кріпаків, у Слобідчині місце служилих людей займали козаки, бояр не було, посадських людей та купців теж майже зовсім не було; кріпаків теж не було, а були панські піддані, котрі мали право вільного переходу від одного державця до другого. У XVIII ст. у Російській державі утворився шляхетський, або дворянський стан, а у Слобожанщині його не було, бо козацька старшина вже тільки у другій половині XVIII ст., по скасуванню козаччини, після соціальної реформи Щербініна, почала перероблюватися у російське дворянство [148]. Тоді ж щез і козацький стан, а підданих повернули у кріпацтво.

Московська держава не дуже охоче, але все-таки признала той соціальний устрій, котрий зложився в Слобожанщині по «старочеркасской обыкности», і за московські часи його центральний уряд не міняв. А вже з Петра почалися переміни. Перш усього Петро Великий наложив податок на підпомошників: по 1 карбованцю з душі у царську казну. Слобожане прохали одмінити сей збір. Грамотою 1700 р. цар збір одмінив, але тепер у кожному полку повинно було бути певне число козаків — у Сумському — 1230, у Охтирському — 820, у Харківському — 850, у Ізюмському — 250, у Острогозькому — 350, усього — 3500. У 1714 році для дітей козацької старшини вигадали новий чин підпрапорних і тим утворили немов початок старшинського шляхетного стану. Головинський помилявся [149], коли писав, що з козаками-переселенцями прийшли дворянські фамилії — Квітки, Захаржевські, Кондратьєви, Лесевицькі, Краснокутські, Ковалевські та інші. Дворянство сих фамилій — се вигадки. Се усе були козацькі старшини, а не дворяне, не шляхта, хоч справді ся старшина й повернулася потім у російське дворянство. Стан підпрапорних, як і стан військових товаришів у Гетьманщині, підготовляв козацьку старшину, її дітей, до шляхетства, бо утворяв наслідування шляхетського стану. Помилявся Головинський і коли казав, що дворянство ділилося на шляхетство і простих панів; перші не мали права володіти підданими, а другі немов володіли, спочатку тільки підпомошниками, а потім почали володіти і маєтностями з підданими. Такого юридичного поділення панського стану на дві частини зовсім не було, як не було і взагалі панського стану — була козацька старшина, вона могла мати й підданих, але мали їх не усі старшини. Підданих мали, як ми бачили, навіть козаки. А підпомошників мали й старшини й виборне козацтво; серед духовенства теж була козацька старшина, а не дворянство; і воно теж володіло підданими.

Соціальна реформа цариці Катерини II. Великі переміни у життю козацького стану були зроблені царицею Анною у звісних нам реформах князя Шаховського, а зовсім скасовані були слободсько-українські стани Катериною II. Ми оповідали вже про сю реформу щодо скасування автономії. Тепер додамо ще кілька слів про реформу станів. Коли козача служба була скасована, замість неї заведені були грошові відбутки на зразок тих, котрі одбувалися російськими станами. Козаків і підпомошників повернули у військових обивателів і обложили подушним, і ті, хто мав право курити горілку, мусили тепер платити у казну по 95 коп. з душі: таких тоді з'явилося 154 809 чол. мужського полу, а з жінками приблизно 300 000 чол. А ті, хто не мав такого права, мали платити по 85 коп.— таких було тоді 22 329 чол. мужського пола, а з жінками, мабуть, 45 000. Оклад сей щороку розкладався не по душах, а по заможності кожного. За сим станом ішли піддані, котрі платили вже тільки по 60 коп. з чоловіка, і їх було 328 814 чол., а з жінками, мабуть, 650 000 чол. Було ще 4 500 циган, але з них тільки 11 чоловік захотіли вести осіле життя. Виходить, що підданих було удвічі більше ніж військових обивателів, себто колишніх козаків та їх підпомошників. Цікаво було додати до сього, що, по свідоцтву академика Гюльденштедта (1774 р.)[150], вони платили по 60 коп. подушного, а окрім того працювали на поміщика по два дні у тиждень або давали по 1 карбованцю з хати поземельного, по 1 карбованцю з пари волів і по 50 коп. з робочого коня. Оттак зблизилися реформою Катерини II два стани — козачий та посполітський, але не підданні піднялися до козачого стану, а козаки опустилися до підданих, бо й ті, і другі були обложені подушним, а щодо залежності, то піддані залежали од панів, а військові обивателі підпали у залежність од казни яко казенні обивателі, себто немов казенні посполиті, або піддані. Далі їх зрівняли і щодо некруцького[151], котрого давніше козаки зовсім не знали. У царювання Павла, військові обивателі та піддані почали вистачати некрутів на спільних з усією Росією підставах. Переходи та переселення народу у Слободсько-Українській губернії були суворо заборонені. Губернатори сусідніх губерній мусили не пропускати до себе слобожан. Од реформи Катерини виграли тільки козацькі старшини, бо вони тоді перевернулися у російських дворян і швидко — у 1785 р.— получили таку ж жаловану дворянську грамоту, як і російські дворяне. Була заснована особлива дворянська комісія, щоб розглядати доводи старшин про дворянство, але Топографічне описання Харківського намісництва 1788 р. ще місцевих дворян не перелічує[152], а показує їх тільки реєстр 1794 р. (64 семейства), хоча можливо, що вони були вже і раніш, починаючи з 1785 р. Щодо військових обивателів, то вони не несли тепер ніякої військової козачої служби і, значить, мали більш спромоги займатися землеробством та усякими промислами. Ті, котрі проживали по містах, як, наприклад, у Харкові, зложили з себе городянський стан — купецтво та міщанство — коли введені були губернські установи 1775 р.; на підставі їх у 1780 р. були засновані городські магістрати для міщан та купців, котрих зовсім, одначе, не об'явилося. А коли був уряд, треба, щоб були підлеглі йому міщане та купці. І ось вийшов указ військовим обивателям по містах Слободсько-Української губернії записуватися до міщанства та купецтва. У Харкові мусили вступити у міщанський або купецький стан усі обивателі по їх спроможності: хто об'являв у себе більш 500 карб. капітала, того записували до купецтва, хто менш — до міщанства. Зложені були і нові цехи, теж підлеглі магістратові. У Харкові записалося у купецтво усього тільки 3 військових обивателя, до них пристало ще 5 купців з великоросіян,

8 з великоросійських міщан, 3 з «економіческьких крестьян»[153], усього 14 купців, а усі остатні (2862 чол.) записалися у міщане. По інших містах Слободсько-Української губернії записалося з військових обивателів у купці далеко більше — 276 чол., і у міщане 3524. Декотрі записалися до нових цехів. У Харкові збільшувалося число чужогородніх купців. Купців першої гільдії зовсім не було, було купецтво тільки другої та третьої гільдій[154].

Оттак складалися нові стани у колишній Слобожанщині після реформи Катерини, котра скасувала старий її соціальний козацький устрій і ввела ті стани, котрі були у всій Росії.

РОЗДІЛ 6

ВИБОРИ ДО ЄКАТЕРИНИНСЬКОЇ КОМІСІЇ ДЛЯ УКЛАДАННЯ НОВОГО «УЛОЖЕНІЯ» І НАКАЗИ СЛОБОЖАНСЬКИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Вибори до Комісії. Накази дворянських представників. Накази городянських представників. Накази військових обивателів. Бажання усіх станів взагалі.

Вибори до Комісії. У 1767 р. Катерина II зібрала у Москву представників з усієї Росії для того, щоб уложити нове «Уложеніє» замість зовсім задавнених законів царя Олексія Михайловича. Вибрані були туди представники і з Слободсько-Української губернії, котра незадовго перед тим, як ми бачили, була зложена замість Слободських полків. Цікаво придивитися, як одбувалися самі вибори, яких було вибрано депутатів, які накази дали своїм депутатам ріжні стани тодішнього суспільства, що вони сказали про своє сучасне становище, які були їх бажання і які були їх відносини до тієї реформи, котра тільки що перед сим була установлена Катериною у Слобожанщині, що сі представники пропонували і підтримували у самій комісії у Москві. Се усе потрібно і цікаво нам буде знати, щоб зрозуміти стан і настрій слободсько-українського населення і суспільства зараз після того, як була введена начебто щаслива реформа Катерини II і Щербініна. Слободсько-Українською губернією тоді правив її реформатор Щербінін, котрому хтілося, щоб населення не виявило свого протесту проти тієї реформи, котру він сам головним чином і виробляв, а тепер виконував. Усього з Слобожанщини треба було вибрати 15 представників — по п'ять од кожного стану (окрім підданих): від дворян, від мешканців міст і від військових обивателів. Тільки не могли подати свого голоса піддані, котрі, як ми бачили, складали з себе більшість усього населення. Дворяне і мешканці міст вибірали представників прямими виборами, військові ж обивателі вибірали перше довірених, котрі вже вибірали з себе представників: отже вибори тут були двохступневі. Дворяне мали право вибрати стілько ж представників, як і городяне і військові обивателі, а їх було 588 чоловік, військових же обивателів було кілька десять тисяч, а коли приступили до виборів дворян, то їх у Слободсько-Українській губернії майже не виявилося, і прийшлося вважати дворянами козацьку старшину, котра тільки що залишила свої уряди і частиною була перейменована у армійські чини, другі ж так таки зісталися абшитованими козацькими старшинами і прав російського дворянства не мали.

Була невелика купка російських дворян, котрі мали маєтності у Слобожанщині і велике число підданих. Слободсько-українська колишня старшина теж мала підданих, а були й такі, що їх зовсім не мали. Значна частина

сих магнатів і деяка частина дрібних землеволодільців на вибори не явилася. У Харків на дворянські вибори приїхало 52 чол., не явилося 35 чол. Себто присутніх було 65 %. Неприсутні прислали заяву, що вони покладаються на своїх товаришів. Явилися на вибори такі вельможні пани та пані, як генерал Девіер, граф Гендриков, Кантемирова, Дуніна, Ковалевський. Підпрапорний Черняк явився п'яним, наробив бешкету, і його виключили. Предводителем вибрали колишнього харківського полковника М. Куликовського, котрого вибрали потім і представником. У Сумській провінції — Кондратьєва, Охтирській — Боярського, у Ізюмській — Заруднева, у Острогозькій — Тевяшова. Таким побитом, представниками дворянства вибрано було чотирьох колишніх слобожанських старшин і одного армійського офіцера. Щодо городських виборів, то у Харкові усіх тих, хто мав будинки й займався торгівлею, промислами й рукомеслом, було 200, і з них явилася половина — 100. Серед них були абшитовані сотники та підпрапорні Слободських полків. Головою вибрано абшитованого сотника Гуковського, а представником — абшитованого сотника І. Черкеса. Але з наказом вийшло непорозуміння. Коли його склали і підписали, п'ятеро абшитованих сотників, троє абшитованих підпрапорних і іще деякі з підписавших подали заяву, що наказ підписали вони примушені більшістю простих та нерозсудливих людей, котрі внесли туди зовсім не подходячі пункти, і через те вони прохають Щербініна, щоб він розглядів наказ і вернув його для поправи. Щербінін розглядів наказ, навів на його свою цензуру (чого не мав права робити), звелів голові виключити з нього деякі пункти і в нову редакцію не включати вже, як він казав, «партикулярних діл» [155]: здається, одначе, що отсі партикулярні діла були не зовсім партикулярні, коли проти них так гостро запротестувала колишня козацька старшина і коли їх треба було доводити судом.

Міщанськими представниками було вибрано двох сотників, у Харкові — Черкеса, у Острогозьку — Синельникова, одного каптенармуса [156] (у Охтирці — Дзюбу), двох військових обивателів: у Сумах — Ст. Перекрестова, у Ізюмі — Веприцького.

І так вийшло головним робом через те, що у слободсько-українських городах все-таки перевагу над міщанами мали козаки, котрі займалися і торгівлею, і промислами, а міщане, яко окремий стан, були, здається, тільки у Харкові.

Військових обивателів було незмірно більше, ніж дворян та городян, а вони мусили вибрати з цілої губернії тільки 5 представників. Вибори тут були трьохступньові. Сло́боди вибірали довірених, котрих відсилали до комісарств, там знову вибірали довірених, котрих посилали до провінціяльних городів, а там вже вибірали повітових представників.

У селі Межирічах на виборах повстав народний протест проти скасування козаччини: приступивши до складання наказа, усі почали заявляти, щоб у них по-прежньому була козацька служба, а новоположений оклад скасувати [157]. А оден з обивателів, Я. Грінченко, навіть дуже голосно крикнув: «Хто положив цей оклад, нехай пропаде». Отсе був їх єдиний наказ свойому довіреному, і іншого вони й складати не хотіли. Місцевий комісар сотник Селеховський, почувши се, зачинив збори, узяв Грінченка під караул і доніс про се воєводі Лосеву, а той Щербініну. Щербінін звелів пояснити межирічанам, що в наказі вони не повинні були торкатися козачої служби, бо вона скасована, а замість неї зложені гусарські полки для вигоди держави; що усі теперішні прохання, як і колишні, про відродження скасованої козаччини не матимуть ніякої ваги і марне пройдуть, бо вони безглузді і вередливі, і вносити тепер у наказ вимоги про скасування

оклада й відродження коззаччини — се значить іти проти цариці. Виборчий маніфест, писав Щербінін, каже, що робити вибори треба як слід, по ряду, тихо, мовчки, поштиво. А окрім сих пояснень Щербінін звелів узяти під караул 15 межиріцьких обивателів і дізнатися, по чиєї підмові вони зробили оттаку перешкоду урядові, а Грінченка закути у ручні та ніжні кайдани і випитати окремо. Між тим межирічане явилися у комісарство і з галасом вимагали, щоб ослобонили Грінченка. Лосев з військовою командою явився в Межирічі, зробив слідство і дізнався, що більш усіх виноватий був сам комісар Селеховский, бо він перший сказав, щоб не обкладали окладом дітей до 7 літ, а тоді вже і межирічане почали казати про те, щоб вернути козаччину, але я їм пояснив, писав Лосев, про подушний оклад, що він корисний для їх самих, а комісара скинув з посади. Грінченко заявив, що сказав він свої слова зп'яна: інші казали, що справді їм трудно платити оклад, бо його положено на них більше як слід. Ті, що приходили ослобоняти Грінченка, пояснили, що явилися прохати, щоб його ослобонили, а коли їм у цьому відмовили, вони розійшлися по домівкам. Але все ж обвинувачених відправив Лосев у сумську провінціяльну канцелярію. Там Грінченко довів, що усі хотіли відродження козаччини і ніхто на це не підмовляв його, а ті слова свої він сказав розлютувавшися, бо на його наложили по розкладці більш податків, ніж слід; і слова ті відносилися тільки до розкладчиків, а не до когось іншого. Деякі признавалися, що намагалися козаччини, інші відпиралися від цього. Канцелярія винесла дуже сувору постанову — 23 межирічан вибити канчуками у присутності усіх мешканців Межирічів; ся постановка була зроблена на підставі 1 і 18 ст. «Соборного Уложенія», де говориться про замір на царське здоровля й змову на його особу. Губерніяльна канцелярія сю постанову зм'якшила: вибили канчуками та нагаями тільки двох — Грінченка та Вечірку. Таке претерпіли отсі бідолахи за те, що повірили пишному наказу цариці Катерини і її бажанню вислухати правду про народні потреби і недостатки. Мабуть, межирічане після сього заказали і своїм дітям піднімати питання про козаччину та про несправедливий подушний оклад, особливо коли воєвода роз'яснив їм, буцім той оклад був уведений для їх власної користі.

В інших місцях вибори пройшли спокійно. З Харківської провінції представником вибраний був Гук, з Охтирської — Бондирев, з Сумської — Никифоров, з Ізюмської — Попадічев, з Острогозької — Водарський. Але з представником Харківської провінції вийшла така історія, що прийшлося вибірати на його місце нового. Він перш усього почав мішатися у межевання земель панських та обивательських: про нього ольшанський сотник казав, що його треба відстранити від представництва, бо він мужик похмурий та грубий і може в комісії наробити бешкету. Представникам платили жалування, але Гук сим не задовольнився і почав вимагати гроші з сільських обивателів, кажучи, що як вони не дадуть йому грошей, то їх діло спатиметь, і коли у кожного села або деревні справді були земельні і інші діла і їм хтілося, щоб сі діла були вирішені їм на користь, то ж до харківського представника Гука посипалися гроші з усіх сторін: з Золочева, Уд, Лопані, Деркачів, Лозової, Мерехви, Люботіна, Таранівки і інших сіл, з 22 сіл він получив 66 карбованців, що на наші гроші (звісно, до війни) дало б 300 карбованців. Його одставлено було від представництва й побито канчуками при комісарському правлінню, а на його місце вибрано Капиноса.

Оттак скінчилися вибори: з 15 представників 7 належало до козацької старшини і дворянства, а 8 — до військових або казенних обивателів.

Вибрані представники мусили повезти з собою: 1) прохання про суспільні справи, 2) накази, 3) свої уповноваження. Вони получили прогони (на двоє коней по денежці на версту) й жалування.

Накази дворянських представників. У Слобожанщині, як ми знаємо, тільки що скасований був козацькій устрій і колишні її стани. Абшитована козацька старшина тепер могла звернути усю свою увагу і енергію на хазяйство у своїх маєтностях та на здобування російського дворянства, бо воно одне давало їм спроможність здобути посади на службі гражданській, чини, володіти кріпаками і зайняти найвище привілейне становище у тодішньому суспільстві.

Колись жалованні царські грамоти видавалися на ймення козаків з старшиною, і їх привілеї були однакові щодо займанщини земель, промислів — і старшина не була тоді особистим станом, котрий був отділеним, немов стіною, від козацтва. Тепер козацтво було одсунуто геть у низ на нижчу ступінь, а старшина навпаки могла посунутися (і справді посунулася) далеко вверх і зовсім відпала від козаків, котрих тепер, яко казенних обивателів, повернуто у подушний оклад. Щодо городянського стану, то такого майже й не було, і у всякому разі він був дуже нечисленний й слабий — купців та міщан було обмаль. От таке було становище трьох найголовніших станів (виключаємо стан духовний, котрий стояв зовсім окремо і на виборах участі не мав).

Щоб зрозуміти зміст дворянських наказів, треба трошки ширше, ніж раніш, вияснити питання про те, з кого складалося тоді отсе дворянство.

В виборах мали участь 1) козацька старшина, 2) великоросійські дворяне, військові і гражданські чиновники великоросійського або чужоземного походження (німецької або волоської нації).

Колишня козацька старшина була тепер абшитована, і тільки декотрі з неї поступили на службу у нові регулярні гусарські полки. Участь у дворянських виборах мали, одначе, не тільки справжні дворяне, але й уся колишня козацька старшина, хоч вона ще права на російське дворянство не мала. Се утворено було на користь старшини, щоб її зрівняти з дворянством. У списку харківських дворян — а їх усіх було 588 чол.— ми бачимо абшитованих козацьких полковників, обозних, суддів, осавулів, хорунжих, сотників, підпрапорних, старшинських дітей, канцеляристів, абшитованих і військових чинів — генералів, бригадирів, полковників, секунд-майорів, майорів, капітанів, ротмістрів, поручиків, підпоручиків, прапорщиків, капралів, вахмістрів і гвардійських солдат, а нарешті ще гражданських чиновників усякіх рангів — колишніх російських старшин.

Трапляються поміщики з титулами князів, графів, у котрих було дуже багато підданих, а були й «разночинці», у котрих зовсім не було підданих. Але найбагатшими земельними власниками і володільцями підданих взагалі були колишні слободсько-українські старшини, а серед їх було чимало і старшинських удов. Серед отсих земельних власників і поміщиків з великим числом підданих найголовніше місце займали звісні нам слободсько-українські фамілії — Шидловських, Куликовських, Донців-Захаржевських, Квіток, Сошальських, Краснокутських, Лесевицьких, Надаржинських, Осипових, Савичів, Данилевських, Ковалевських і інших. Деякі з них поріднилися з захожими російськими дворянами, котрі таким чином, а частина й пожалованнєм, здобули собі маєтності у Слобожанщині — то були Щербініни, Хрущови, Подгорічані. За сими великими панами йшли, як кажуть, полупанки, у котрих часто не було ні російських кріпаків, ні українських підданих. І таких було значне число. Таким побитом, слободско-

українське дворянство взагалі було досить демократичне [158]. Тільки поодинокі сімейства провадили свій рід від українського шляхетства з Польщі, але й вони не мали на се документів, як, наприклад, Донці-Захаржевські.

Більше певності мала б їх указівка на військові заслуги їх дідів й прадідів, але у сьому вони схожі були з дрібнотою, котра також хотіла вискочити у російське дворянство. Хоча на вибори у Харків приїхали, як ми бачили, й магнати, але вони, здається, участі у складанню наказа не приймали. Представниками від дворянства було вибрано, як ми знаємо, двох полковників, полкового обозного, колишнього кандидата у сумські полковники і тільки одного армійського офіцера, але можливо, що й він колись належав до козацької старшини. Отже силу на виборах узяла абшитована козацька старшина. Вона мусила керувати і у складанню дворянських наказів. Як же вона у наказах відносилася до своєї старовини і до нової реформи? Вона побачила, що вернути старовину, себто козаччину, неможливо — сього не хтів державний уряд — й через те вона хотіла удержати що можна із старих привілеїв і признати реформу, щоб покористуватися нею для себе, щоб здобути через неї нові привілеї.

Оттак прилажувалися дворяне у своїх наказах до поглядів самодержавної цариці: хоч і нелегко було їм разом підтримувати і її централізаційну політику, і свою автономію. У всіх наказах слободсько-українського дворянства говориться про те, щоб усі його привілеї були стверджені особливою царською грамотою яко законом. Про се прохало дворянство Харківської провінції, а дворянство Острогозької йшло ще далі й прохало ствердити йому усі старі грамоти й привілеї Острогозького полка, додавши туди теперішні розпорядження і ті їх прохання, котрі будуть ухвалені нині. Й укупі з тим дворяне Острогозької провінції прохали, щоб і тим козацьким старшинам, котрі получили абшити й не вступили в армійську службу, дадені були офіцерські чини; свої ж полкові та сотенні колишні уряди вони називають «безгласно закоснѣлаго рода начальствомъ», а штаб і оберофіцерські ранги «изящнѣйшимъ степенемъ». Усі хотіли получити права російського дворянства і певним способом для того вважали одержання чинів по табелі о рангах як військових, також і гражданських. І на се старшини справді мали право, бо й вони, і їх діди та прадіди вірно служили державі, особливо у військових ділах. Але старшини для підтримання свого прохання окрім сього ще проводили вигадку про своє дворянське походження. Вони казали, що слободсько-українська старшина склалася з шляхетських переселенців з Польші, а в дійсності ми не знаємо, чи були серед старшини справжні шляхтичі; коли й були, то їх було зовсім мало.

Острогозькі старшини у свойому наказові додають ще до того, що у Слобожанщині склалися з них дворянські роди, котрим і давалися чини полкової та сотенної старшини. І хоч ніхто з них не клопотався про те, щоб відріжнитися від інших станів, бо сього й не вимагала регулярна військова служба, одначе усі призначали старшин за шляхтичей, як це видно з інструкції, виданої Петром І бєлгородському воєводові Лачинову у 1722 р. Але інструкція Лачинова не підтримує того, що уся старшина справді була шляхетським станом у російському його значінню, бо вона каже тільки взагалі про старшинство козацького стану і його привілеї називає шляхетськими. Старшинського уряду досягали, як ми знаємо, службою та виборами, а не шляхетським станом. Старшина ще не обмежувалася тоді від козацтва, хоч положила тому перший камінь тим, що її діти робилися підпрапорними. Зробили старшини у свойому наказові

ще й другу помилку, кажучи, щоб й абшитовані получили офіцерські чини,— сього вони домагалися, але багато їх і не получило.

Ізюмські старшини говорили теж саме, що і острогозькі, додавали, що загубили свої дворянські грамоти як в Польщі, так і в Слобожанщині через татарські напади, пожари, морове повітря. Сумські старшини прохали про затвердження дворянства для тих, хто приніс грамоти та герби ще з Польщі. Представник охтирської козацької старшини Боярський висловив бажання своїх виборців на пожалування їм російського дворянства у самої комісії на Москві, бо в указі Петра Великого від 24 січня 1722 р. сказано: хто дослужився до обер-офіцерських чинів, ті вже дворяне і діти їх теж дворяне; у наказі теперішньої цариці говориться: військова служба — се самий старий спосіб дістати дворянство. Таку ж думку підтримував і представник Ізюмської провинції Заруднев і доводив се іншими доказами.

Найголовнішими привілеями слободсько-українського дворянства було старозаїмочне землеволодіння і право володіти підданими. У першому привілеї, інтереси старшини були зв'язані з інтересами козаків. У XVII—XVIII ст. були усюди так звані окружні обчеські козачі землі, на котрих засновувалися хутори, а також діставали шматки для себе і старшина, й козаки. До якогось часу вони володіли ними, не маючи документів. І ось охтирська старшина просить, щоб сі землі були стверджені за ними, бо без сього ними заволодіють військові обивателі.

При заселенню країни було вільно купувати й продавати землі й старшині, й козакам. По указам 1711 і 1734 рр. велено було купчі записувати, але через командірації, смерть покупщиків багацько старшин не мало купчих і було тільки безспорними [159] володільцями таких земель. Так писали охтирські старшини, але в дійсності документів часто не бувало через те, що старшина купувала й такі землі, котрих по закону не мала права купувати, наприклад, козацьких підпомошників або навіть і козацькі. Се видко з наказу старшин Харківської провінції. З їх слів виходить, що до 30-х років XVIII ст. старшина вільно скуповувала у козаків їх заїмочні землі. У 30-х роках комісія Шаховського заборонила отсю скуплю у козацьких підпомошників, а як підпомошники часто записувалися у козаки, то старшини купували тоді у них землі як у козаків і брали на них купчі. Вотчинний же департамент не приймав отсих купчих на підставі указа, котрий торкався усіх військових обивателів. І ось через що вони прохали, щоб Вотчинний департамент стверджував оттакі купчі і щоб їм дозволено було купувати землі у військових обивателів.

Скупля козацьких земель старшиною знищувала козацтво і його службу, бо козакові без землі ні з чого було служити і він мусив обертатися у посполітого. Держава й країна тратили воїна, а старшина іноді таким побитом набувала нового підданого або підсусідка. Тепер козаків повернули у військових обивателів, але подушне вони повинні були платити з своїх земель: через те знову й тепер була заборонена скупля їх земель і прохання дворян мали на меті тільки їх власні дворянські інтереси. Ізюмські дворяне прохали, щоб їм дозволено було володіти такими їх землями укупі з військовими обивателями без розділу, як коли хто з старшин володів їми раніше з ними. У Ізюмській провінції було більше ніж у північних частинах Слобожанщини старозаїмочних земель, особливо обчеських вигонів, випасів, котрими старшина користувалася спільно з військовими обивателями; у Ізюмській окрузі було дуже поширене скотарство, але товару, особливо овець, було більше у панів, ніж у селян, отже панам поміщикам було вигодніше не відділятися від селян; ось через

що вони й прохали, щоб сі землі залишилися у суспільній владі, а уряд дивився на них яко на земельний фонд, із котрого можна було б потім наділяти малоземельних та безземельних селян та старшин. І се було й справедливо, і розумно: а дворянство зрозуміло, що тоді воно не матиме участі у сьому фонді, бо землі у нього досталь, проводило свою дворянську егоїстичну політику у сьому питанню. Інше, але все ж таки егоїстичне відношення до сього було у острогозької старшини. Вона прохала у свойому наказі, щоб тим, хто з них володів землями укупі з селянами, виділені були у власність земельні участки по пропорції, котра була установлена для Єкатерининської провінції. А тамошня пропорція, себто наділ, була занадто велика — дворяне получали там 1200 десятин і більше, бо був великий земельний простір, а окрім того цариця Катерина щедро роздавала поміщикам землі старого Запоріжжя.

Острогозька провінція була в зовсім інших земельних обставинах: вона перестала тоді бути безлюдною, порожніх земель у ній було не дуже багацько, і земля вже мала деяку ціну. Бачучи, що порожніх земель вже небагато в Слобожанщині, дворяне прохали, щоб їх наділили землями за ті землі, котрі одійшли під Українську лінію (а се був шматок у 400 верст довжини і 15 верст ширини, значить, площа у 6000 кв. верст). Але й тут дворяне не піднялися до загальних інтересів, бо якби за сі землі справді й треба було б дати інші, то вони б мусили йти на користь усього населення Слобідчини, від території котрої одрізана була оця земля. Оттакі були бажання слободсько-українського дворянства про землі; вони, як ми бачимо, були досить егоїстичні.

Таке ж становище зайняли дворяне у своїх наказах щодо кріпацтва своїх підданих. Бажаючи заполучити права російських дворян, козацька старшина перш усього домагалася найголовніше права над населенням своїх земель — завести у себе таке ж кріпацтво, яке існувало у Російській державі ще з XVII ст., а для сього потрібно було скасувати вільний перехід їх підданих од одного поміщика до другого, котрим ще користувалися українські посполіти. Старшина бачила, що до сього простують не тільки вони одні, але й центральний державний російський уряд, бо у своїх реформах він обложив панських підданих подушними окладами, й одповідальність за його внесок возложив на поміщиків. Отся фінансева справа вела до заборони вільного перехода підданих од одного поміщика до другого, а перехід за межі Слободсько-Української губернії і давно вже був заборонений, як ми бачили, урядом. І ось охтирські дворяне у свойому наказі змагаються скасувати вільний перехід підданих. За нами, пишуть вони, є піддані, котрі повинні платити шестигривенний оклад і котрі звикли кидати своїх поміщиків й переходити до других, бо не хтять содержувати у доброму порядку своїх домівок та пашні, кидають роботи у поміщиків, не заплативши свого оклада, так що за його мусять вносити поміщики з великими стратами, а самі вони через такі часті переходи не тільки страчують свої власні достатки та хазяйства, а й знищуються так, що й днівного пропитанія не мають, а через оцю свою волю не мають охоти працювати, а коли їх примушувати до законного порядку й землеробської праці, лічать се за тягарі для себе. Ось через що треба заборонити отсі переходи від одного поміщика до другого. А поміщики повинні будуть тоді кожному підданому дати двір з будівлею, полем та сінокос, а де є ліс, то й дров на опал, щоб вони не мусили переходити від недостатків. А коли свавольників без білета хтось прийме, такого штрафувати. Сумські дворяне пропонували теж саме й підтримували свої змагання указівкою на запрет перехода посполітих Гетьманщини. Указом 15 грудня

1763 р., писали вони у свойому наказові, малоросійських посполітих заборонено приймати поміщикам без дозволу та білетів їх прежніх володільців. Се треба зробити і в Слобожанщині, а щоб не переходили по фальшивих білетах, їх повинен буде завіряти уряд: а хто прийматиме, з тих брати штрафу по 5 карб. за душу й окрім того він повинен буде спровадити такого чоловіка до попереднього володільця на свій кошт. Перехід з однієї провінції Слободсько-Української губернії в другу і за межі губернії зовсім заборонити, щоб не було шкоди казні. Ми бачимо, що змагання сумських та охтирських дворян зложені були дуже хитро та мудро. Вони підтримували їх не тільки своїми власними інтересами, а й вигодою держави і навіть самих селян. Але сей перехід від одного поміщика до другого був єдиним забезпеченням волі селян взагалі і розміру їх податків на поміщика, бо розмір цих податків не був указаний у законі і залежав частиною від звичаю, від давнини заселення села, а головним робом від потреби у робочих руках, котрих було далеко менше, ніж потреби на них. Поміщики завжди хотіли збільшувати одбутки підданих на свою користь, піддані бажали залишити їх хоч по старовині, не збільшувати. А коли поміщик хтів їх збільшити, тоді піддані відходили від нього до другого, котрий охоче приймав їх. Частіше усього піддані подавалися у південну частину губернії, де була найбільша потреба в підданих. З прохання про скасування перехода виступили тільки дворяне Охтирської та Сумської провінцій через те, що здебільшого селяне переходили у Ізюмську, а частиною і у комісарства Харківської та Острогозької провінцій з північних провінцій, котрі були заселені раніш і де поміщики вже призвичаїлися глядіти на своїх підданих як на кріпаків. Попадалися через перехожих підданих і такі, що нехтували хазяйством, але й бажана українськими поміщиками кріпацька праця не дала б добрих послідків. Краще було би не вводити кріпацької неволі, а дати спромогу підданому працювати на себе самого, тоді б він охоче заплатив і за землю, і виробив би далеко більше, ніж виробляв. Слободсько-українські дворяне нічим не могли ствердити свого права на працю підданого: взаємні відносини тих і других у Слобожанщині (як і Гетьманщині) опиралися на їх вільній умові — перші оддавали свої землі підданим для їхнього хазяйства, другі селилися на їх землях, обробляли їх, за се, по взаємній угоді, або платили грошовий оброк, або одбували якусь там панщину; поміщик мав з сього дуже велику користь — получав постійний дохід і окрім того збільшувався і його капітал, себто дорогшала земля, котра без праці підданого не мала майже ніякої ціни, а тепер ціна її значно збільшувалася. Бажаючи повернути підданих у кріпаків, дворянство, як ми бачили, охоче йшло на те, щоб прийняти тоді на себе піклування про матеріальне забезпечення селян, бо вони справді оберталися б вже немов у панське майно, котре мало свою ціну, так що добрий хазяїн їх мусив оберігати. Навіть тепер дворяне хтіли поліпшити становище підданих, але складали се не на свій кошт, а на обов'язок держави — прохали, щоб казна не брала з підданих за пашпорти, давала вільготи погорільцям, ослобонила від будування стаєнь для гусарського полка, не брала б грошей на пошти, не потребувала б поправи великих мостів, а щоб сі мости чинилися на кошт казни. Харківське дворянство прохало, щоб підданим заборонено було вступати по їх волі у гусарські полки і у стан військових обивателів. Річ шла тут про тих підданих, котрі визнавали себе козаками і одшукували козацтво, бо їх батьки та діди були козаками, і тепер вони хотіли або записуватися у гусарські полки, або у стан військових обивателів.

І справді се було зовсім справедливо, бо таких козаків, котрих повернула старшина у підданих, було немало. Харківські дворяне хотіли, щоб се козакам було заборонено, а між тим тепер, коли почали так швидко складатися нові стани, коли підданих хотіли повернути у кріпаків, для них було доконче потрібним мати змогу вийти з підданства. Виходить, що в соціяльних питаннях дворяне змагалися збільшити свої права й зменшити права своїх підданих. Сі свої бажання представники слободсько-українського дворянства Кондратьєв та Боярський висловлювали і у самій комісії. Перший висловив дуже цікаву записку про походження старозаїмочного землеволодіння у Слобожанщині і підтримував право козацької старшини володіти кріпаками, проти чого дуже гостро говорив представник Хоперської кріпості Алейников. Я скористуюся тією частиною записки Кондратьєва, де він каже про старозаїмочне землеволодіння, у 8 розділі сієї книжки; а тепер тільки додам, що право старшини володіти кріпаками Кондратьєв підтримував природженим шляхетством козацьких старшин, котрого в дійсності не було, і дозволом по указу 1728 р. купувати маєтності українцям у Великоросії, великоросіянам — в Малоросії. Представник охтирської козацької старшини Боярський виступив проти охтирського представника Дзюби і намагався довести, що переходи козаків залежали не від утисків старшини, а від того, що вони не хтіли відбувати козачої служби, спродавши або спустошивши свої заїмки, пішли на слободи до поміщиків, улещуючи й інших балачками про шести- та десятирічні вільготи, про лісові участки, про хутори, млини, вільне викурювання горілки та торгівлю. Багато було слідств про сі переходи, але старшині в тім ніхто не доказав вини. Навіть у мої часи, казав Боярський, у царювання Єлизавети, було таке слідство генерала Багрієва, але й він не обвинуватив старшину. Теж саме й теперішня комісія не обвинуватила старшини в знищенню козаків, а тільки вгледіла деяке канцелярське безладдя. І се залежить від несталості, нестатечності народа, котрий, залишивши козаччину і оселившися у поміщиків, не залишив своєї старої звички та поведенції, мандрує від одного поміщика до другого сім'ями і навіть цілими селами, і, щоб затримати його, потрібні військові команди. А від кого ж одбірати землі, щоб передати їх отсім збіглим утікачам? Від тих, хто живе з самого початку на одному місці, хто колись життя своє стратив у січі; від офіцерів чи старшини, від міщан і духовенства, котрі мають свої власні домівки чи маєтності? Дуже жаль, що приходиться навіть на се відповідати представнику Дзюбі. По думці Боярського, треба було б закріпити за старшиною і ті землі, котрі знаходилися в межах суспільної козацької землі, щоб вони не одійшли до військових обивателів. В усіх отсіх доказах Боярського багато непевного та лукавого. Невже таки справді козацькі та посполітські переходи залежали від того, що козаки та посполіти бажали мандрівок та волоцюзтва? Хіба ж легко було кидати оселі та хазяйства, щоб знову таки переходити все до нового та нового хазяїна? Бувало, правда, чимало й таких, що звикли до мандрівок, але здебільшого йшли не від добра, а від зла, бо мали надію на кращу долю й іноді справді її находили, а коли б вихід був заборонений, тоді б уже не було й надії на краще життя. Несправедливо говорив Боярський, кажучи, що ні одно із слідств над старшинами не могло їх обвинуватити.

Інші бажання слободсько-українського дворянства торкаються їх економічного становища. Вони прохали, щоб за ними залишилися їх вільне винокурення, здобування й продаж солі, держання млинів, визволення від постоїв та хур. Сумські старшини прохали, щоб знищена була

норма викурювання горілки (однопудовий казан на поміщика, у котрого було 50 чоловік підданих), щоб право викурювання горілки було поширене на городи Суджу і Миропілля, де се було заборонено, щоб їх не обвинувачували, коли ті, хто купували у них горілку, везли її на продаж туди, де не було вільної торгівлі. Харківські старшини просили дозволу провозити їх горілку і через місця, де був казенний її продаж.

Острогозькі старшини прохали дати право вільного викурювання горілки багатьом слободам (Слонова, Бирюч і інші), у котрих це право було скасовано, бо вони були осажені у Острогозькому полку. Вони пропонували немовби спілку по горілчаному ділу, куди повинні були увійти дворяне, котрі гнали горілку, щоб кожний викурював стільки горілки, скільки йому було положено по загальній умові та згоді; а для контролю треба було вибрати особливих контрольорів. Оттак вони хтіли досягти справедливого зрівняння у сьому корисному для всіх промислі. Щоб зрозуміти це все, треба згадати, що з самого початку заселення Слободська Україна мала вільне винокуріння, котрого не було у великоросійського населення. Вивоза хліба через новоросійські пристані ще тоді не було, і увесь лишок хліба йшов на винниці. У сільському господарстві викурювання горілки давало найбільший дохід. Затрат було небагато, хліб був свій, робітники свої, справа, струмент коштували недорого. Винокур сам же й продавав свою горілку оптом і в дрібницю, поміщики держали од себе шинки у своїх же слободах та деревнях, а те, що залишалося, одправляли на продаж: охотників на гарну та дешеву горілку було завжди багацько. Не дурно сумські старшини писали у свойому наказові: «Тут усі доходи більш усього йдуть од винокурення». Харківські, охтирські та ізюмські дворяне-старшини прохали, щоб їм дозволено було купувати кримську та донську сіль з платньою 10 коп. з пуда у казну; торські ж та бахмутські соловарні мусили б вистачати сіль для однодворців своєї округи. Ся сіль була тоді страшенно дорога, бо на неї було наложено велике мито, а разом з тим заборонено привозити сіль з інших місць. Сумські дворяне прохали, щоб дозволено було привозити гірку волоську сіль для худоби. Усі дворяне хотіли, щоб були стверджені їх привілеї старих грамот і навіть указа 1765 р. про млини та шинки, про другі промисли без мита. Усі дворяне прохали у своїх наказах, щоб вивели з їх провінцій регулярні полки і щоб їх ослобонили од постоїв, бо від того їх домівки зовсім запустіють; прохали вони і об тім, щоб абшитованим старшинам начальство не давало ніяких доручень, котрі їх відхиляють від їх діл. Сумські дворяне виступили ще з заявою про суд та опіку. Вони заявляли, що суд веде діла страшенно загайно, особливо у цивільних справах, і через те вони пропонували обвинувачувати ту сторону, котра пропустить строки; разом з тим вони прохали, щоб в судді для гражданських справ вибірали з місцевого дворянства самі ж дворяне, і се потім справді було зроблено. Прохали вони й про те, щоб заведені були у Слободсько-Українській губернії опікунчі ради, котрих не було, й через те маєтності сирітські розкрадалися, а сироти не могли получати ніякої освіти. Бажаючи поширити освіту, охтирське дворянство прохало, щоб їх дітей приймали у Харківський колегіум [160], де у 1766 р. були тоді улаштовані прибавочні кляси з гражданськими та військовими науками, і на підмогу Колегіуму визначена була сума з губернських зборів. Сумські дворяне у ділі освіти пішли ще далі й прохали про заснування у Сумах університета для дворянства й школи для разночинців (духовенства, міщан, приказних і інших). Московський університет, писали вони, далеко, а у Сумський, яко близький, можна

буде віддавати своїх дітей з меншими коштами, отже зможуть там учитися і менше заможні дворяне; у другій школі навчатимуть людей простого стану закону божому й церковній службі. А яка від наук буде користь у освіті розуму, се усьому світові звісно. Піклувалося слободсько-українське дворянство й про здоров'я населення: лікарів, окрім тих, п'яти, котрі були у гусарських полках, зовсім не було, і ось острогозькі дворяне висловлюють думку, щоб у кожну з п'яти провінцій було назначено по доктору, а у кожне комісарство — по лікарю. Послідня заява слободсько-українського дворянства була теж досить симпатична — воно відмовлялося на ужиток держави від грошей, котрі мусило получити за провіянт, за волів, за хури, що їх вистачало у першу Турецьку війну.

Накази городянських представників. Звернемося тепер до наказів городянських представників і до того, що вони висловлювали у самій комісії. Представництво од городів, як се ми бачили, не було таким, як козацької старшини. Представниками міщан явилися козацькі сотники та військові обивателі, бо населення тодішніх слободсько-українських городів складалося головним чином з військових обивателів та частиною з козацької старшини. Про се нам треба пам'ятати, щоб зрозуміти зміст городянських наказів.

На великий жаль, наказ головного міста Харкова дійшов до нас змінений цензурою Щербініна. І ми не знаємо, про що він заборонив у ньому оповідати. Харківці прохали ствердити їм старі грамоти про вільні промисли, а вільне викурювання горілки заборонити підданим великоросійських і інших поміщиків, бо се робить шкоду їх промислам і через се витрачуються, знищуються ліси. Горілку треба розрішити вільно провозити й через однодворчеські землі. Сіль дуже дорога, й треба розрішити вільний продаж у Харкові кримської, єлтонської та маницької солі. Треба заборонити об'їждчикам знов переглядати заграничний крам, котрий привозиться на ярмарки Слободсько-Української губернії, бо його переглядували на таможнях. Не давати без платні квартир для тих чиновників, котрі приїздять у Харків по своїх власних ділах. Великі мости треба поправляти або на казенний кошт, або по наряду усіма мешканцями провінції. Видачу дров штаб- і обер-офіцерам треба відмінити, бо се дуже тяжко для хазяїнів. Пошту у Харкові треба содержувати від казни, бо повинність ся незмірно більша ніж по інших містах. Казна повинна заплатити за воли, провіянт, фураж та хури, котрі були узяті у першу Турецьку війну. Треба, щоб суд не був таким формальним та довгим як нині. Кінчається наказ такими словами: хоча отсе прохання підносимо, але віддаємося у материнське милосердіє цариці. Наказ города Сум пропонує багацько нових бажань, як зрівняти його з харківським. Про суд виразніше сказано, щоб він був у простіших ділах словесним. Військові обивателі повинні мати право купувати та продавати свої землі одні другим за кріпосними актами. Військових обивателів не слід наряжати на роботи; треба заборонити вести постійну торгівлю у городах слободсько-українських великоросійським купцям та приїжджим з Малоросії усяким людям, а дозволити їм тільки приїздити сюди на ярмарки; також треба заборонити купувати великоросійським поміщикам, купцям і малоросійським старшинам тут землі, подвір'я, лавки, а за ті, що куплені, повернути гроші. За безчестя військового обивателя платити штрафу 12 карб. за чоловіка, 24 за жінку і 36 карб. за дівку. Орловський піхотний полк вивести з Сум, а залишити тільки один Сумський гусарський і то з тим, щоб у Сумах залишився штаб, а ескадрони б були розміщені по слободах, як військових, так й панських. Прохали сумчане також примежувати до города вільні ліси та

землі, котрими володіли ріжні поміщики, прохали дозволу ввозити гірку волоську сіль для худоби, не давати дозволу духовенству купувати грунти і курити горілку, а дозволити се тільки їх дітям, коли вони впишуться в військові обивателі. Повинні вписатися у військові обивателі також ті сотникі та підпрапорні з дітьми, котрі не будуть записані у дворяне, бо вони користуються усякими льготами: курять горілку, держуть шинки, мають грунти, ліси, сінокоси, а положеного окладу не дають. Як бачимо, сумський наказ є чисто військово-обивательський і він по змісту свойому повніший від харківського. Охтирський наказ схожий з сумським. У ньому тільки широко оповідається про полковника Ів. Перекрестова, котрий, маючи велику владу, населив усякими неправдами багацько сіл, деревень та заводів, котрі були узяті у казну. Після шведа все те повернули у володіння полка, а окрім того і в'їжджий ліс під Охтиркою, куди мало право в'їзда усе суспільство. Але потім усі землі і отсей ліс узяв у оренду управитель графа Ол. Разумовського Ольховський, котрий забороняв рубати сей ліс охтирчанам. Тепер його повернули у дворцове відомство, котре теж забороняє в'їжджати у ліс населенню. Ось через що охтирчане прохали, щоб сю заборону було усунуто. Окрім того вони прохали, щоб усю землю, яка належить до города Охтирки, обмежували при генеральному межеванню окружною дачею з тим, щоб і надалі володіли нею не по розділу на четверті, як однодворці володіють своїми четвертними землями [161], а, як хто захоче, тому определяти четверті, але тільки для щоту. Оброків, як на великоросійській землі, на сі їх старозаїмочні та куплені землі зовсім не накладати. Щодо солі, то охтирчане прохали, щоб дозволено було возити у Охтирку кримську та маницьку сіль без мита або щоб зменшена була казною ціна за виварку торської та бахмутської солі, а як часом привезти звідтіля солі буде неможливо, тоді щоб вільно було купувати її у Великоросії або у Малоросії. Щодо постою, то охтирці прохали вивести від них Старооскольський піхотний полк, а Охтирський гусарський розмістити по усій провінції. Про горілку та про продаж проміж себе землі писали те ж, що й сумчане: хто справедливо, хоча й без купчих, володів землями, той мусить їми і вперед володіти. Разночинцям і військовим обивателям, котрі ходять на заробітки та їздять на ярмарки у межах Охтирської провінції, не брати отпускних білетів. Ізюмський наказ коротенький. У наказові ізюмчан маємо тільки одне нове прохання, щоб їм повернули ті землі, котрі були захоплені у них пікінерськими [162] поселянами у гирлі р. Великої Комишевахи й Береки, на р. Торцю. Острогозький наказ дуже широко оповідає про колишні жалованні грамоти й додає, як і інші, і від себе прохання, щоб цариця видала нову грамоту з тим, щоб туди було внесено й те з їх прохань, що буде стверджено. Про гусарські полки сказано, що вони були злаштовані по бажанню самих слобожан, і висловлена думка, щоб Острогозький гусарський полк комплектувався тільки з військових обивателів провінції. Висловлено про робітників, котрі уходять від хазяїнів, не вислуживши свого строку, щоб діла про них розбиралися гражданськими чинами словесно, без формального суда. Содержувати лікаря та поправляти мости на штрафні суми. Про окружні землі було сказано, щоб їх не ділити, а володіти ними проміж себе по старих льготах. Коротояцьких купців, котрі проживали у Острогозьку, а потім їх виведено у Коротояк, де не було ніякої торгівлі, острогощане прохали залишити у Острогозьку з тим, щоб вони платили свої збори по великоросійському купецтву у Коротояку.

У самої комісії виступали з городських представників харківський Черкес та охтирський Дзюба. Перший був з греків, вів широку торгівлю і добре

знав тодішні обставини української торгівлі. Другий городянський представник — Дзюба вів розмову тільки про інтереси військових обивателів, бо й сам був військовий обиватель, такий йому, як ми знаємо, був даденний і наказ. Він висловив три промови, і у всіх них дуже гостро виступав проти козацької старшини. Дзюба захищав козацькі права і обвинувачував старшину у тім, що вона захопила козацькі землі, а їх самих повернула у підданих. Козаки та посполіти утікали і тепер утікають, казав він, через страшенні великі утиски од старшин, котрі захоплювали й захоплюють козачі землі, млини, сінокоси, гаї і інші угоди, примушують до неуказних робіт, роблять здирства і безневинно даремно б'ють. На жалованних козачих землях старшини та духовенство побудували собі слободи, хутори і населили їх вільними козаками та посполітими людьми, з котрими обходяться, немов з купленими кріпаками. Через се я й пропоную, казав Дзюба, як старі, так і нові старшинські слободи та хутори, котрі вони поселили, не взираючи на запрет жалованних грамот і указів, одібрати од них і прилучити до володіння громад військових обивателів, що буде корисно для їх служби і дасть їм спокій та тишину. У другій своїй промові Дзюба широко обговорював про монастирські та церковні землі у Охтирській провінції та доводив, що їх добули таким ж способами, як і старшинські, намагався, щоб сі землі повернути попереднім їх власникам або просто бідним людям. У третій промові Дзюба ще гостріше виступав за те, щоб одібрати землі од старшини, а старшинських дітей, котрі не вступлять у службу, записати у військові обивателі, де вони платитимуть подушне. Дзюба хтів повернути коло історії в іншу сторону й розв'язати аграрне питання в інтересах простого народа. Але його підтримували у сьому тільки однодворчеські представники, котрі, так саме, як і Дзюба, стояли за нижчий стан населення, за демократію. Але усі останні представники, а укупі з ними й уряд, на се ніяк не хтіли згодитися, хоч одна частина російського дворянства (старого столбового) і не хтіла давати українській козацькій старшині дворянських прав, зате друга, більш численна, що сама добула його у військовій та гражданській службі, була прихільна до них.

Накази військових обивателів. Частина наказів військових обивателів тепер надрукована разом з наказами слободсько-українських міст, і вони од них мало у чому взагалі відріжняються. І се зовсім для нас зрозуміле, бо й ті й інші йшли, як ми бачили, головним чином од військових обивателів і, значить, підтримували інтереси одного й того ж соціального стану.

У своїх наказах військові обивателі казенних слобід Ізюмської провінції висловлювали багацько з тих думок, що і військові обивателі п'яти слободсько-українських городів, у котрих вони складали з себе більшість населення, особливо у таких містах, як Охтирка, Ізюм. Найцікавіше — се прохання про відродження козаччини. Ось, наприклад, що писали військові обивателі слободи Кабаньє. Оповівши правдиво про ті зміни, котрі були зроблені у життю Слободських полків при цариці Анні, Єлизаветі та Катерині II, вони кажуть: з 1767 р. ми вносили по 95 коп. казенного окладу, щоб содержувати нові гусарські полки, і сей оклад брався од кожної людини мужського полу, не минаючи ні старих, ні малих дітей, ні убогих калік, через що вони зубожіли, платити надальше не можуть, а мають охоту і бажають одбувати козачу службу до посліднької краплі крові так, як се було раніше, за Петра Великого, без жалування, а тілько з єдних льгот. Нехай цариця скасує і 95-копійочний оклад, і гусар, а відродить колишню козаччину і ствердить жалованною грамотою. Сей пункт про відродження козаччини ми маємо і у проханню слобід

Сватової Лучки, Міловатки, Редьківки, Сеньківа, Пристіні, Гороховатки. Мешканці слобід Печеніг, Малинівки, Мохнача, Генеєвки, Шелудьківки не казали про відродження козаччини, але прохали ствердження усіх льгот у промислах та торгах і на володіння землею по заїмках, бо те все було у грамоті цариці Єлизавети. Значить, і військові обивателі сих слобід бажали взагалі вернутися до колишніх льгот, котрі були за часів цариці Єлизавети. Мешканці слободи Печеніг у особливому проханню писали про се й додавали, щоб гусарська служба все ж таки залишилася у них. Таке ж прохання подали й військові обивателі слобід Бишкина, Лимана, Андріївки, Балаклії, Змієва, Заводів, Степанівки, Левківки, Савинців, Цареборисова, Райгородки, Тора. Мешканці слободи Ямполя казали, шо їм легше було жити раніше, за царя Петра. Військові обивателі куп'янського комісарства прохали про сіль й розказали цікаву історію про те, од чого збільшилася ціна її. Накази од військових обивателів Сумської провінції обговорюють звичайні прохання свого стана, а окрім того бажають вернути усякі вільготи у промислах взагалі і особливо у викурюванню горілки військовими обивателями Суджанського та Миропільського комісарства, а також містечка Пені, бо вони раніше їми користувалися, а у 1753 р. це право було у них скасовано. У наказах Острогозької провінції маємо звичайні прохання про поліпшення становища військових обивателів, щоб не міряти земель і не вводити четвертного землеволодіння, щоб дозволити викурювати горілку у слободах Ольшанці, Бірючій, Ливенцях, Слоновці, Корочі, Ливнах, Уриві й Єндовищах, щоб вільно було провозити на продаж горілку, щоб заборонити торгівлю, окрім ярмарок, чужегороднім купцям і таке інше.

Подивимося тепер, що казали представники військових обивателів у самій комісії. Там виступало двоє з п'яти — представник Харківської провінції Капинос і Сумської Никифоров. Капинос відповідав дворянському представникові Боярському про переходи козаків з одного місця на друге. Вони переходили, казав він, не з тим, щоб укриватися від військової служби, а від утисків козачої старшини, котра захопила у свою власність козачі землі, хоч не мала права ні сама їх купувати, ні давати на се дозвіл другим. Капинос, як і Дзюба, пропонував прилучити сі грунти до громадських земель військових обивателів.

Те ж висловлював, але ще ясніше, й Никифоров. Оповівши про те, як козакам були пожаловані безлюдні землі у загальну та персональну власність за їх служби, він додавав, що багацько поміщиків Сумського полка набули собі куплею та усяким шахрайством та обманом козачі землі, а козаків повернули у підданство. Так було зроблено, наприклад, у містечку Пені, мешканці котрого тільки по указу 1741 р., після їх скарги в сенат, були знову повернуті у козаків. І се робиться, додавав Никифоров, навіть і тепер. Щоб се зло скасувати, Никифоров пропонував: 1) заборонити надальше віддавати у підданство поміщикам казенні військові слободи і купувати землі обивателів; 2) виключити з підданства тих козаків та підпомошників, котрі живуть нині на своїх власних землях, прилучити їх до громад військових обивателів і обложити окладом, гідних же брати у гусари; такий же оклад положити на дітей тих разночинців, котрі вживають прав, однакових з правами військових обивателів; 3) дозволити військовим обивателям продавати й віддавати у заставу один одному свої землі по старому звичаю. Окрім сього Никифоров підтримував право вільного викурювання горілки для Суджанського та Миропольського повітів. Харківський представник Капинос ще пропонував словесний суд у гражданських ділах до 50 карб., і се було б справді корисно

для населення, бо тодішні суди з їх тяганиною, крючками та паперовим діловодством справді були тяжкі для тих, кому траплялося у них судитися. А кому тоді не треба було судитися, коли закони так мало захищали людей і їх власність? Словесний суд, коли б навіть явився не дуже правим та милостивим, а усе-таки був би принаймні скорим.

Бажання усіх станів взагалі. Що ж сказати взагалі про зміст наказів, які бажання вони виявляють нам щодо тодішніх станів?

Хоч дворянські вибори робилися у кожній провінції осібно, але у наказах слободсько-українського шляхетства, або, краще сказати, козацької старшини, є багацько загального, такого, що виявляло бажання усього шляхетського стану. Одначе ріжні сторони тодішнього життя знайшли далеко не однаковий вираз у наказах: найбільше яскраво виявилися у них соціяльно-економічні бажання, менше — духовні і, можна сказати, цілком немає політичних. На першому місці стоїть питання про земельну справу, котре усіма висловлювалося виключно з боку інтересів шляхетного стану. У зв'язку з ним стояли питання про дарування прав російського дворянства й про те, щоб повернути підданих у кріпаків. Усі хтіли мати дворянські привілеї й тільки приводили для сього неоднакові докази. Дворяне проводили свої дворянські бажання, хоча до сього треба додати, що й два інших стани (городяне та військові обивателі) теж казали тільки про себе — так вони зрозуміли своє завдання; кожний стан викладав про свої потреби, висловлював свої бажання, не вважаючи на інші стани й не знаючи, можливо, навіть про те, що вони написали. Накази та висловлювання представників у самій комісії з'являло з себе немовби суд, де було дві сторони — прокурор та адвокат; і той, хто захищав себе, повинен був висловити все, що можливо було сказати у свою оборону. Але коли дворянство було першим найбільш освіченим станом у державі, воно повинно було більше, ніж інші стани, піклуватися про загальне народнє благо, про благо усіх станів, про обчеське благо, особливо коли деякі стани (піддані та духовенство) зовсім не мали участі у виборах. Було б справедливо, щоб про них на їх користь що-небудь сказали ті, хто стояв на самому верхньому ступені, а вони між тим підняли питання про кріпацтво своїх підданих й про заборону йому переходити від одного поміщика до другого. Такі питання, котрі мали значіння для усього народа, вони рішали тільки для свого стану. Тільки дворяне Сумської провінції підняли питання і про освіту і для себе пропонували університет, а для разночинців — нижчу школу. Дворянство інших провінцій зовсім не підняло сього питання. Ніхто з дворян не згадав про значіння тієї автономії, при котрій вони жили до послідніх часів і котра давала їм владу у своїм краю. Накази слободсько-українського дворянства найбільш схожі з наказами дворянства Лівобережної України, але сі все-таки куди виразніші від них у своїх бажаннях, особливо у культурно-просвітному і політичному. Дворянські накази такі ж сірі та бліді, як і ті часи безвремення, в які вони складалися.

Бажання городських мешканців теж не були яскраві, головним чином, через те, що їх не підтримував широкий стан поспільства: населення слободсько-українських городів складалося, як ми знаємо, більш усього з військових обивателів. Досить виразними треба признати тільки бажання, котрі висловлював про українську торгівлю представник Харькова Іл. Черкес, але й то тільки у тих його частинах, де він казав про загальні інтереси української торгівлі; коли ж він почав говорити про місцеві інтереси Слобожанщини, його не підтримали представники інших частин України. В інших своїх питаннях представники городів підтримували бажання військових обивателів, себто колишніх слободських козаків — більшості

її населення не тільки по містах, але й по селах. Тут цікаву і взагалі правдиву відповідь давали представники сього стану на погляди й змагання дворянства. Хоча й вони стояли на грунті своїх інтересів, а все ж таки вони захищали справедливість і інтереси широких народних мас, а не тієї невеличкої купки, яку з'являло з себе тодішнє слободсько-українське дворянство — ті півстораста або, скажемо, 600 чоловік, котрі тримали у своїх руках і землю, й волю народа, власть у країні, бо таку власть дуже швидко вони получили, яко дворянство Слободсько-Української губернії, з рук цариці Катерини II. Через се вони й боялися промовити навіть слово про відродження автономії — а се слово голосно, як ми бачили, сказали військові обивателі деяких слобід Ізюмської провінції. І за се сміливе та правдиве слово нам треба висловити їм нині щиру подяку й пошанувати їх пам'ять яко щирих заступників народних інтересів.

РОЗДІЛ 7

ПРОМИСЛИ, РЕМЕСЛА ТА ТОРГІВЛЯ

Економічний побут переселенців. Землеробство. Садівництво. Скотарство. Бджільництво. Викурювання горілки. Млинарство. Дегтярство. Здобування селітри. Ремесла. Торгівля. Слободсько-українські ярмарки. Великі ярмарки. Середні ярмарки. Малі ярмарки. Ярмарковий товарообмін.

Економічний побут переселенців. Звернемо тепер увагу на економічний побут населення Слобожанщини, на його промисли, ремесла та торгівлю, на його матеріяльну культуру. Економічний побут переселенців-слобожан залежав од двох причин: тієї матеріальної культури, яку здобули українці в Задніпрянщині, де вони провели цілі століття свого культурного життя, і од тих обставин життя, в яких вони опинилися в Слобожанщині, тобто від природи сієї країни й історичних обставин життя [163]. У Правобережній та Лівобережній Україні великі міста користувалися магдебурзьким правом, котре давало значні привілеї міщанству. З-за Дніпра переселенці принесли з собою знаття та досвід у ріжних промислах, ремеслах та торгівлі, бажання й потребу займатися ними й на нових оселях. Усі отсі звичаї українських переселенців, як ми бачили, опреділилися виразним словом у московських актах — «старочеркасская обыкность», старовинний український звичай. Се виразне слово обіймало усю українську матеріальну культуру й матеріальний побут. Себто значить, що московський центральний уряд признав українську культуру і економічний побут відмінними від тодішньої великоросійської культури та економічного побуту. Та й справді-таки вони були зовсім одмінні, бо хоча стара древнєруська основа їх і була схожа, а все ж таки не однакова, а ще більше їх оддалили одну від другої ріжні обставини життя в ріжних державах.

Козаки у першій половині XVII ст. займалися хліборобством та іншими промислами й ремеслами. Про се нам свідчить Боплан, кажучи так: «Серед українців є багато усяких майстрів — теслі, стельмахи, ковалі, кожум'яки, римарі, шевці, кравці та інші. Вони дуже добре виробляють салітру, якої здобувається багато у всій країні; з неї вони роблять гарний порох; жінки у них прядуть пряжу, з котрої виробляють полотна і тканини для свого ужитку. Усі вони уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, пекти хліб, готувати м'ясо, варити пиво, мед, брагу, курити горілку і таке інше. Усі вони дотепні до усього того, тільки одні більш до одного, другі до другого рукомесла. Трапляються між ними і більш освічені, ніж остатні; взагалі усі вони досить освічені, хоч займаються тільки тим, що необхідно у життю особливо деревенському» [164]. Любов до сих промислів

та рукомесел слобожане принесли з собою і в Слобожанщину; вони брали з собою навіть свої струменти й ріжні причандали, а нові місця в Слобожанщині показалися теж здатними і для хліборобства, і для всіх тих промислів, у котрих вони кохалися в Задніпрянщині. І ось вони на нових місцях, на дикому полі, займають собі землі для оранки, сінокосні, лісові, заводять хутори, пасіки і посадки, розводять гурти товару, будують млини, винниці, торгують горілкою та усяким крамом по ярмарках, чумакують рибою та сіллю.

Землеробство. Головним промислом слобожан було землеробство. Їм займалися не тільки мешканці сіл, деревень, хуторів та слобід, а й міст та містечок. Першим ділом слобожан на нових місцях було охазяйнуватися і завести поле. Се ми бачимо, наприклад, у чугуївських переселенців 1638 р.,— вони і поселення собі вибірали на дикому полі, де було хоч і небезпечно від татарських нападів, але зате там був великий простір у землях і земля була родюча. Не дивлячись ні на які перешкоди, українці зараз же прийнялися за оранку за сіянку земель. Про се писав воєвода Щетінін, котрий ворогував з ними. Він писав у Москву, що гетьман з козаками збудували собі у Чугуєві хати і орють свої землі; більш усього вони засіяли ярини; урожай усіх хлібів видався дуже добрий; у торговельні дні гарно продавали хліб — пшеничну муку по 20 гривен (60 коп.) за четверть, а борошно — по копі (50 коп.). А великоросійські служилі люди, писав Щетінін, не взираючи на укази, неохоче бралися за землеробство; стрільці пояснили се тим, що у них не було коней. Прихильність до землеробства українців залежала від того, що вони і в Задніпрянщині були щирими землеробами — грунт землі та климат Чугуївського повіту був схожий з грунтом та климатом Задніпрянської України, але і там, як і тут, приходилося бути й козаком, й землеробом, виходити на посів або сінокос з рушницею. Під огороди чугуївці дістали землі біля своїх дворів, а на поле їм одвели землю трохи згодом по 60 четей [165] рядовому козакові (по 20 четей у кожному полі — себто 20 на озимину, 20 на ярину і 20 на пар). Але окрім сього у них були ще й сінокоси, лісні усякі угоди, млини, пасіки, риболовлі та звіроловлі. Все то потребувало великого земельного простору — і його мали чугуївці, бо з Бєлгородського повіту був виділений тепер Чугуївський.

Козаки першого Слободського полка — Острогозького — теж дістали землі і почали зараз же займатися хліборобством та всякими сільськогосподарськими промислами. Дістали вони землі на огороди та токи біля дворів, а також землю на поле за містом і сінокоси по обидва боки р. Тихої Сосни, Луб'янки і Мерина, риболовлі ж на р. Чорній Калитві од верховини до Дону з упалими річками, бобровими гонами і звіриними промислами і навіть по р. Дону; се дуже великий земельний простір. Виходить, значить, що разом з хліборобством слобожане займалися й іншими промислами, разом з землями для хліборобства вони дістали й сінокоси і землі, ліси, річки з рибними ловлями та звіриними гонами і усякі інші угоди. До Острогозька переселенці прийшли доволі заможними хазяїнами, як се видко з числа приведеної ними худоби. І українці, котрі заснували Харків, теж перш усього почали займатися хліборобством. «Коли ми,— казали вони воєводі,— землі свої зоремо, хати побудуємо і хлібом обзаведемося, тоді й кріпость по-новому будоватимемо, а тепер ми ще люди бідні — свого хліба не маємо». Другий харківський воєвода Офросимов не дурно казав про перших харківських переселенців, що се всякий зброд — «мужики деревенскіє», він не хтів сказати

сим, що серед харківських козаків було більш усього посполітих людей, котрі у себе в Задніпрянщині займалися хліборобством.

З наказу харківському воєводі Семенові Дурново ми дізнаємося, що харківці займалися сільським господарством. З початку свого поселення харківці почали заводити собі хутори й пасіки, де проживали й займалися сільським господарством. У 1658 році харківський воєвода Офросимов скаржився на харківців, що вони усі живуть по лісах, по хуторах та по пасіках своїх, а місто ледве не вилюдніло.

Про менші міста, слободи, села, деревні і хутори нічого й казати — їх мешканці зараз діставали землі й земельні угоди і починали займатися хліборобством. Усім слобожанам давалися землі по жалованних грамотах, а ті піддані, що селилися на старшинських слободах, мали землю од своїх панів для сільського господарства. Слобожане в своїй більшості були землеробами; землеробством займалися не тільки селяне, але й городяне і не тільки мешканці сотенних міст, але й таких полкових, як Суми, Охтирка, Ізюм, Острогозьк, навіть Харків.

Цікаву звістку про землеробство слобожан взагалі дав нам академік Зуєв, котрий проїздив по Слободській Україні в 1780—1782 рр.: «Земля дуже родюча і її більш усього обробляють, так що куди не поїдеш, усюди вона вкрита хлібним колосом, а потім або баштанами, або садами, і кожний з мешканців в городах є і обиватель, і пахарь, і купець, і садовничий, і службу одправляє»[166]. Коли оттак взагалі займалися усім заразом ще в кінці XVIII ст., теж саме повинно було бути і в другій половині XVII ст. і в першій половині XVIII ст. І хоча се було занадто трудно, але так було усюди. Головнішим промислом харківців навіть у кінці XVIII ст. було землеробство. Харкову, як і іншим містам, була одведена земля округою по урочищах; земля ся біля самого городу була піскувата, а далі йшов родючий чорнозем. Із сієї окружної землі одмежована була власне для города вигонна земля (її було 1792 десятин), а решта — для городських землеробів (її було 22 544 десятин, в тім числі — орної більш 16 тисяч десятин, сінокосу 2500 десятин, лісу більш 4 тис. десятин). Коло 70 % усього харківського населення займалося хліборобством — 3137 чол. з 4524 душ; у середньому приходилося на душу мужського пола по 70 десятин (22544:3137)[167]. В самому кінці XVIII ст. (в 1794 р.) число хліборобів у Харкові значно зменшилося, але й тоді їх було 18 % усього населення. Зуєв писав про харківців: «Мешканці у городі більш усього військові обивателі, підданні і інші усякого стану; усіх біля 6 тисяч чоловік, промисел їхній — хліборобство, сади та баштани. В тіх лісах, котрі були навкруги Харкова, було багато полян та сінокосів; тому населення біля Харкова займалося хліборобством і садівництвом. У самому місті харківці мали сади й огороди, а за городом — поля. Садівництвом промишляли; у садах були звичайні садові дерева та кущі. В огородах садили огірки, редьку, буряки, моркву, капусту, ріпу, часник, горох, салат, сельдерей, окріп, пастернак, картоплю; на баштанах — кавуни, дині та гарбузи. Академік Гюльденштедт оповідає, що українські слобожане разводили волоську ріпу, брюкву і охоче садили картоплю[168]. По інших містах, а особливо слободах, селах, деревнях та хуторах хліборобство мало ще більше значіння у економічному побуті населення.

І в панських слободах піддані мали доволі землі, особливо в степових просторих місцях південної Слобожанщини. Ось, наприклад, які звістки ми маємо про три українські слободи кн. Куракина у Валуйській окрузі Острогозького полка в кінці XVIII ст. До сих трьох слобід належало землі у окрузі до 500 верст. Мешканці слобід жили не дуже-то заможно,

а хуторяне навпаки дуже багато — вони навмисне й селилися по хуторах, щоб жити осібно од слобожан. Заможніші з них мали багаті хлібні запаси: жита до 100 четвертей, пшениці теж до 100, вівса до 300, гречки 50, ячменю 150, середні мали половину сього, а бідні — 1/3 і то не всіх хлібів. Хліб був вельми дешевий: четверть жита продавалася по 50—60 коп., а найдорожче — по 80 коп., пшениці — по 1 карб. 50 коп. — 2 карб., мішок вівса мірою в два четверика — по 5—8 коп., коли в інших місцях він продавався по 40 коп., і віз сіна, котрий коштував 6 карб.,— по 50 коп. І така дешевина була через те, що нікому було там купувати ні хліба, ні сіна, бо кожен мав своє. Все, що получалося од хліборобства, йшло на їжу та на винниці — на викурювання горілки.

Садівництво. У садівництві здавна кохалися слобожане. Козаки мерехвянської сотні з давних давен порозводили собі яблуневі садки при своїх пасіках. «Українці,— каже автор Топографічного опису Харківського намісництва,— любили розводити садки плодючих дерев та кущів. По лісах була сила яблуньових та грушових дерев, навіть цілі садки з пасіками». Своїми садами величалися Люботин, Коротич, Нова Водолага й інші. У Охтирському Троїцькому монастиреві було 4 сада, з котрих один виноградний. Зміївський козацький монастир мав 20 садів у 20 десятин, у тім числі виноградний у 4 десятини. У Святогорському монастиреві був невеличкий, але дуже гарний сад з яблунь та груш та виноградний з 400 лоз. У Сумському Успенському монастирі було 7 садів — з них Діонісьєв та Сосипатрів займали по 112 десятин, Новий — 6 десятин, Котов і Комишин — 3 десятини, 5 садів укупі — 33 десятини. У Чугуєві в XVII ст. (на 5 десятинах) були царські виноградники — там вироблялося вино, котре йшло у Москву на потребу царя, але потім вони запустіли, й виноградарство взагалі не розвинулося на Слобожанщині також, яко і шовководство, про розвій котрого дуже піклувався уряд у самому кінці XVIII і початку XIX століття. Шовковиця була посаджена у Новій Водолазі, Валках, Краснокутську, Харкові. Для тютюнної фабрики у Охтирці була заведена тютюнна плантація, де засівалося до 50 десятин землі і получалося в урожай до 7000 пудів тютюну.

Скотарство. Скотарство у старі часи на Слободській Україні було широко розвинуто. Ми бачили, що багацько рогатої худоби привели з собою ще слобожане-переселенці, наприклад, в Острогозьк, в Охтирку й інші міста. Вони привели з собою коней, волів, корів, овець, кіз і свиней. І острогощане, і охтирчане привели в середньому по 8—9 голів на семейство (з 4 чоловік). Більш усього було овець, далі йдуть свині. З Чугуєва в 1641 р. повтікали деякі українські поселенці за литовський рубеж й після них залишилася худоба; після сотника Розсохи залишилося 4 великих робочих вола та 4 менших, 4 корови та телиця, 4 телят, 16 великих та малих свиней; отих свиней нічим було годувати і їх через то продали за 4 1/2 карбованці, значить, за кожну взято в середньому по 28 коп. Про широкий розвій скотарства свідчать документи про татарські напади на Україну. В 1680 р. татари забрали з Слобожанщини 11299 голів товару. У 1691 р. було узято 358 коней, 2272 вола і корови, 2272 вівці і кози. В своїх невеликих, але зате частих наїздах татари одганяли гурти товару; так було, коли вони підходили під слободи Дворічну, Валуйки, Савинці, Перекоп. Часом козаки розбивали татар, одбивали од них пограбовані гурти товару, але не завжди їм щастило. Великий розвій вівчарства привів до широкого розвою торгівлі в Слобожанщині шерстю. Шерсть з овець, по свідоцтву академіка Гюльденштедта, знімали тільки єдин раз (весною), бо й зимою виганяли їх на пашу; через те вона була тверда та жорстка, зате вівці були хороші, бо

ягнята довго ссали своїх маток. У початку XIX ст. скотарство стало упадати і тільки зберегло своє значіння в Ізюмському, Куп'янському, Вовчанському та Зміївському повітах. Шльонських та шпанських овець було небагато. Невигодно для українського вівчарства було те, що Слобожанщина гряничила з Новоросійським краєм, де було безмірно більше степових земель, ніж у Слобожанщини. У багатьох поміщиків були кінські заводи, для них вельми корисні.

Бджільництво. У бджільництві особливо кохалися слобожане, як і усі українці. При заснуванні Сум оповідається про бортні дерева, котрі хтіли дістати собі на оброк сумчане замість путивльських боярських дітей. У 60-х роках XVII ст. воєвода Сухотін у селі Бабаях склав пасіку, захопивши пасіки якихось зрадників. Під новозбудованою Суджою було у 1665 р. 9 пасік, на р. Пслі — 10 пасік; є спомини про пасіки у лісах. У Чугуєві були царські пасіки. Пасіки мали 60, 100, 150 вуликів і цінувалися, здається, недешево. Охтирський полковник Перекрестов пограбував у козака бджіл на 104 карб., се на наші гроші ціла маєтність. Держали вулики з бджолами й поміщики: у 1722 р. в маєтності генерала Дашкова було 70 вуликів, у Шидловського — 30, Крапоткина — 150, Дуніна — 60. У мерехвянської сотні з самого початку її заселення були пасішні місця, де були збудовані липові тесані хати і інші пасішні потреби. Липецький сотник поселив при своїй пасіці слобідку. На землях салтівської сотні була у XVII ст. пасіка сотника Картавого з садом і сінокосною лукою, з вирощеним лісом у 1/2 версти довжини й ширини над річкою Рубіжною; друга пасіка теж із садом та вирощеним лісом 1/2 версти довжини й ширини, третя пасіка з хутором. Бджільництвом займалися більш заможні хазяїни. І мед, і віск легко було збувати і на місці, і в суміжні країни, і навіть за кордон.

Викурювання горілки. Але найважнішим промислом слобожан за землеробством було викурювання горілки; ся вільгота була зтверджена їм усіма жалованними грамотами яко чисто українська вільгота, бо великоросійське населення її зовсім не мало. Викурювали тоді горілку з борошна, котре не йшло на продаж за загряницю, а вживалося цілком на викурювання горілки опріч того, яке йшло на їжу. Про те, як широко був розвинутий сей промисел, видко, наприклад, з того, що у 60-х роках XVII ст. у мешканців Харкова був 501 винний казан, 4 броварських і 73 шинкових двори. Царь Олексій Михайлович простив їм недоїмку з винниць, броварень та шинків за чотири роки і на будучину ослобонив од усіх зборів. Винниці також, яко і пасіки та млини, були першими хазяйственими оселями країни. Охоче займалися цим промислом у панських маєтностях. У кінці XVII ст. сей промисел іще поширився. Академік Зуєв писав, що головний промисел у місті Харкові були винниці та шинкарство, винниці та шинки належали до національних українських промислів. Винниці та броварні слобожане держали безоброчно по жалованним грамотам, і сю вільготу ствердила навіть Катерина II. У 1765 р. сим промислом у Харкові займалося 26 чоловік, серед них ми бачимо козацьких сотників, підпрапорних, попа, канцеляристів. Вони мали 93 казани. Але здається, що окрім сих заводчиків, були ще й дрібні, котрі єдналися до купи, щоб створити одне підприємство. Середній дохід від казана володільці визначали у 10 карбованців, але здається, що він у дійсності був більший. Право вільного викурювання та продажу горілки мали всі ті з військових обивателів, котрі платили 95 коп. окладу, і таких, як ми бачили, була більшість. Броварень у Харкові було 4, солодовень теж 4; варилося пиво й солод і для свого хазяйства, а здебільшого на продаж по вільній ціні. Цегелень з наймитами-робітниками було теж 4, а окрім того мали цегельні ще п'ять поміщиків: П. А. Щербінін, генерал Норов, полковник М. Куликовский,

Дуніна і Дунін; цеглу з них продавали по 5 карб. за 1000.

Млинарство. У зв'язку з землеробством велике значіння мав у економічному життю та хазяйстві народа млинарський промисел. Усякого хліба збіралося багацько — треба було молоти його на млинах. І через те будування млинів на річках почалося з початку заселення; так, наприклад, при заселенню Сум було збудовано по р. Пслі, на р. Сумці та на Малій Сумці і на Олешинці 10 млинів, з котрих через п'ять вільготних років воєвода сподівався мати великий оброк. При заселенню Суджі було збудовано два млини на р. Суджі, Олешинці, Вдові, Стригослі. Будували млини й пани-державці та монастирі. При млинах селили слободки. Під час татарського нападу 1691 р. були сплюндровані й млини. Млини коштували доволі дорого; той, наприклад, козак, у котрого одняв млина на Ворсклі охтирський полковник Перекрестов, оцінював його у 200 карб. При млинах були ступи, де товкли просо та терли сукна. Пани-державці мали млини у своїх хазяйствах: по перепису 1722 р. у Харківському полку у Дашкова було два млина, у Абази — 2, Шидловського — 6, Крапоткина — 8, Дуніна — 6, Жикничера — 2, Стахонова — 1. У кінці XVIII ст. у Харківському комісарстві було 107 млинів, у Ольшанському — 53, у Мерехвянському — 39, у Охтирській провінції — 209, у Сумській — 160, у Ізюмській — 53, у Острогозькій — 24.

Дегтярство. У лісних місцях мало велике значіння здобування смоли та дьогтю. Поселенці Сум охоче займалися сим промислом, хоч їм у сьому ділі дуже шкодили великоросійські мешканці Путивльського повіту. Але українців підтримував воєвода, котрий мав надію получити з них оброку на царську казну не менш як 200 діжок дьогтю (значить, вони мусили здобути 1000 діжок). Бачимо ми смольчужні заводи потім у поміщиків: так, наприклад, у селі Березовім князя Якова Крапоткина се діло велося дуже широко, і він готувався одправити у 1728 р. у Орел 500 бочок смольчуга.

Здобування селітри. Доволі широко розвинуто було селітроварення. Сей промисел принесли з собою переселенці з Задніпрянщини, де він був широко розвинутий, бо селітра йшла на порох. Населення у Слободській Україні теж мусило вести безупинну боротьбу з татарами і для сього йому потрібен був порох, а значить, і селітра. У Слободській Україні, також як і у Задніпрянщині, було багацько селітряних могил — буртів, з котрих і здобувалася селітра. Коли сей дикий степ був ще безлюдний, на ньому восени навмисне випалювали суху траву і через це у грунті збіралося багацько попілу, котрий перетворювався в селітряні бурти. У 1648 р. Степан Тевяшов виварював селітру в степу біля Чугуєва на р. Бурлуці. З Петра Великого виварка селітри переходить у руки козацької старшини й дворян, котрі будують заводи і постачають селітру у казну (Захаржевський, Данилевський, Квітка, Ковалевський, Капнист, Шидловський, кн. Крапоткин); згодом купля селітри зробилася казенною монополією. У 1661 р. козак з Боромлі Прунін знайшов на річці Боромлі залізну руду, з котрої виплавили залізо. Туди було одправлено рудознавця майстра, котрий заявив, що усієї руди він виміряв на 500 сажнів длинини і 250 сажнів ширини; йому дали робітників і звеліли виплавляти з сієї руди залізо.

Ремесла. Щодо ремесників, то вони головним чином працювали для місцевих потреб, але деякі з ремесел мали й ширше разповсюдження. Ремесничих кустарних хазяйств на Слобожанщині у кінці XVIII ст. було 6776, а усіх ремесників — 33 834 душ чоловіків і жінок. Виходить, що кустарно-ремеснича праця була тоді досить широко розвинута. Найбільш розповсюдженими ремеслами були ткацтво, чоботарство, чинбарство (коженичество), кравецтво, ковальство та гончарство; ткачів було 693 хазяйства з 5190 чол.,

чоботарів та чинбарів — 817 хазяйств з 4377 чол., кравців та кушнірів — 573 хазяйства з 3082 чол., ковалів — 184 хазяйства з 596 чол. Окрім сього були ще гонтарі[169] та тертичники[170], котрі обробляли дерево, римарі[171], шаповали[172], сідельники[173], склярі, бондарі, стельмахи[174]. Матеріяли для ремесл були місцеві, а не привозні. Всі, навіть самі бідні люди, як по містах, так і по селах, носили шкуратяні чоботи, через те усюди, навіть по селах, були чинбарі та чоботарі. Вичиняли шкури кінські, волові, козлячі, овечі, а для жіноцтва виробляли червоні сап'яни, з котрих шили черевички. Чоботи шили українським ладом, а по містах — німецьким із шкур, котрі привозили з великоросійських городів. У Харкові більш усього було усяких ремесників — на першому місці стояли чинбарі та чоботарі, далі — римарі, котрі виробляли шкури та ремні, кушнірі, котрі вичиняли звірячі шкури. З великих овечих шили кожухи, а з мілкошерстних та кучерявих смушки йшли на шапки. Дуже широко у Харкові було розвинуто коцарське рукомесло; коци — се по російські «ковры». Сим ремеслом займалися коцарки; вони самі робили шерстяну пряжу, красили її у ріжні кольори фарбами, які самі ж таки готували з мінералів то рослин, ткали коци й підстригали їх. Чоловіки шили українські свитки. Купували вони для сього сукно в Валуйках та по інших місцях і шили свитки просторого українського ладу, а також широкі українські штани. Шаповали виробляли з овечої шерсті повст та киреї[175]. В усіх отсих ремеслах оброблялися здобутки зоологічні. Щодо здобутків царства рослинного, то їх обробляли менше. Столярів було не багато, а склярів доволі, бо усюди були вікна зі склом; стельмахів, що виробляли вози та сани, було чимало, як і бондарів; ткачі та ткачихи ткали пряжу, але більш на власну потребу. Ремесла, де вироблялися здобутки мінеральні, були такі: ковальство та слюсарство; славилися всюди на Україні лемеші та чересла харківської роботи. Гончарі виробдювали глиняний посуд — простий і полив'яний, а також кахлі для груб — зелені або білі з ріжними фігурами. Гончарів було багацько й по слободах та селах й хуторах, бо наш народ любив тримати свої хати у чистоті, щоб вони не закопчувалися од сажі; більш заможні робили кахельні груби. Окрім тубільців проживали у Харкові ремесники з чужих місць — столяри, теслі, каменщики, цегельники, серебряники. Ремесники у Харкові селилися по деяких вулицях, і про се свідчать назви чотирьох харківских вулиць — Римарської, Кузнечної, Чеботарської та Коцарської. Чугуїв славився на всю Україну своїми чинбарями, або кушнірами, котрі виробдювали овечі шкури; кожухи шили там колмицьким шитвом, мабуть, через те, що сим займалися колмики — чугуївські поселенці; ткали там також гарусні чересла, робили сідла та підпруги. Охтирка славилася своїми плахотницями, котрі виробляли плахти — самі пряли шерсть, красили її фарбами, які самі ж таки готували. Богодухів славився чинбарством та чоботарством, тут було чоботарів більш, ніж у остатніх городах Харківського намісництва. Нова Водолага славилася гончарами, котрі виробляли гарні кухлі та тарілки. Всі отсі ремесла були українського походження. У старі часи вони задовольняли усіх, бо усі жили українським життям, не виключаючи навіть козацької старшини. Але в кінці XVIII ст. після скасування колишніх станів, на Україні нові стани вже значно відріжнялися один од другого; дворянство та городянство обрусіло; у них з'явилися нові потреби, і їм хотілося яко мога більше відріжнятися од простих українців і в одежі, і в домівці, і в усіх обставинах свого побуду, їх не задовольняли тепер вже свої ремесники, вони почали звертатися до великоросійських та чужоземних, котрих виписували, як це зробив, наприклад, В. Н. Каразін у початку XIX ст., у Харків — се були: каменщики, штукатури, теслі, столярі, різчики, каретники, модні кравці й шевці. Коци та

плахти почали виходити з моди в інтелігенції і залишилися тільки на якийсь час у простих людей.

Торгівля. Торгівля в Слободській Україні почалася разом з заселенням. Сюди переселялися з Правобережної та Лівобережної України, як ми знаємо, не тільки козаки та посполіти, але й міщане, котрі займалися й торгівлею, особливо ярмарковою. Не тільки великі міста, а й містечки мали право устрою ярмарок й вільного ярмаркового торгу. Великі ж міста мали навіть магдебурзьке право, котре міцно підтримувало торговельні вільготи українських міщан, але торгівлею займалося там і козацтво (чумацький торг рибою). Одначе торговці були справжніми купцями, бо повинні були нести й військову службу. Так все се утворилося і в Слобожанщині під назвою старочеркаського, себто українського, звичаю. Жалованні царські грамоти давали вільготи у торгівлі не купецькому стану, котрого взагалі тоді не було, а усім козакам, не одмежуючи козаків городової служби, себто міщан, од козаків полкової служби — котрі проживали по слободах. Значить, купецький торговий стан не відріжнявся од інших, і торгівлею займалися міщане й козаки, й козацька старшина, і навіть посполіті люди. З самого початку заселення слобожанам були дані торговельні льготи. Так, ще од царя Михайла чугуївські українці дістали право ходити на Дін для промислів та торгівлі, і їх ходило туди чимало. До них приїздили литовські та великоросійські купці й вели з ними безмитну торгівлю; вони не мали права тільки привозити горілку та тютюн. Українські осадчі од царя Олексія Михайловича получили грамоти, котрі давали переселенцям право на безмитну торгівлю. Харківці у 1659 р., значить, через чотири роки після поселення, подали цареві прохання, щоб у Харкові, де було так багато народу, дозволено було збірати на Пречисту ярмарку і вести безмитну торгівлю тутешнім і приїжджим людям усякими товарами, а окрім того мати по четвергам щотижня базарний торг. Прохання йшло од козаків і всіх мешканців міста Харкова, сотників, рядових козаків і отамана Тимохвія Лаврінова. Цар згодився і видав харківцям на се свою грамоту. Там були стверджені і звичайні торги по четвергах і ярмарковий з'їзд на Пречисту, себто 15 серпня (августа). Ся ярмарка потім получила велике значіння не тільки для Харкова, але і для всієї Слобожанщини і навіть для всієї України; вона існує до наших днів, себто значить 258 років, а може, й трошки більш, бо у 1659 р. вона, здається мені, була тільки стверджена, а почалася тоді, як заселився Харків. У 1666 р. цар дозволив торгувати без мита харківцям і приїжджим з українних і степових городів усякими товарами, окрім тютюну та горілки. А хто привезе з українських міст тютюн або горілку, тих людей велено було одсилати назад, але їх не грабувати і тільки заборонити їм наперед привозити з собою й заборонені товари. Торгувати проміж себе українцям горілкою та тютюном не було заборони. Коли збудувався Дивногорський монастир, зараз дозволено було привозити туди усяку всячину на продаж і без мита продавати в торгові дні. В грамоті на ймення коломацького отамана (1680 р.) читаємо: «Да у тім же новозбудованому містечку Коломаку торгувати їм самим, а з ними в Коломаку і по ярмарках приїжджим людям усім безмитно». Ярмарки почали розповсюджуватися по всіх містах, містечках та слободах. Торгові льготи стверджені були царськими жалованними грамотами усім Слободським полкам — найважнішою льготою був вільний продаж горілки.

По жалованній грамоті Харківському полку 1684 р. козакам вільно було торгувати без мита всякими товарами; мито збіралося тільки з приїжджих українців і з усіх великоросійських людей, навіть тубільців; зборщиками повинні були бути самі козаки. Льготу у торгівлі самі українці відносили до своєї «старочеркасской обыкности». За отсю безмитну торгівлю брала

велика заздрість великоросійських людей, котрі її не мали, і через се йшли у Острогозькому полку суперечки, особливо через те, що в Острогозьку оселилися чимало великоросійського купецтва. Острогозькі козаки широко розвинули торгівлю в Острогозьку. Льготи всім слобожанам, котрі розселилися по містах, містечках, слободах, а не одним тільки купцям, зробили торгівлю немов загальним промислом усіх слобожан й розповсюджили її й по маленьких містечках та слободах. У південній частині Воронезького краю виникли ті багаті та торговельні слободи, де навіть і тепер уся торгівля в руках українців. І се є, здається, особливість Острогозького полка. Ми знаємо, яку велику шкоду робили країні татарські напади. Не дивно, що торгівля поширилася в XVIII ст., коли життя в Слободській Україні зробилося спокійнішим. Не дивно, що вона особливо розвинулася у північній частині Слобожанщини — у Сумському полку, де жити було безпечніше од татарських нападів, бо його захищали собою Охтирський полк, Гетьманщина та Бєлгородський край. Спочатку Суми мали більше значіння, ніж Харків у XVIII столітті; у часи реформи князя Шаховського на короткий час вони зробилися адміністраційним центром Слободської України. На розвій там ярмаркового торгу мало великий вплив те, що вони були ближче, ніж Харків, до Бєлгорода, Курська, Москви та інших великоросійських торгових центрів. Великоросійські купці почали їздити на сумські ярмарки, і тому вони здобули й велике значіння для широкої округи. Харків був другим вельми поважним торговим ярмарковим центром Слободської України. Велике значіння мало те, що на Харків, як ми знаємо, ніколи не робили нападів ні татари, ні інші вороги. У третій четверті XVIII ст. Харків зробився адміністраційним центром усієї Слободської України, а з другого боку, тоді почав заселятися Новоросійський край і у 1783 р. був завойований Крим: через се Суми повинні були у ярмарковій торгівлі уступити своє перше місце Харкову, котрий був ближче до Новоросійського краю, ніж Суми, і зробився погряничним складочним містом товарів.

Слободсько-українські ярмарки. Звернемо тепер увагу на слободсько-українські ярмарки по відомостям 60—80 років XVIII ст. Хоч сі відомості належать до часів Слободсько-Української губернії, але ними можливо користуватися і для Слобожанщини, бо у ярмарковій торгівлі не могло зробитися на такий короткий час великих перемін. У 1779 р. у 4-х провінціях Слободсько-Української губернії була 271 ярмарка. Се число ярмарок при щасливих обставинах збільшувалося, при нещасливих — зменшувалося. А були й такі слободи, де ярмарки тільки числилися або, краще сказати, де їх хтіли завести по якимсь приказам, але їх зовсім не було, бо туди ніхто не їздив. Так було, наприклад, у Цареборисові; так було з двома новими ярмарками у Сватовій Лучці. На відкриття ярмарок треба було, як ми се знаємо про Харків, получити дозвіл од уряду; прохання йшло од самого поселення. Ярмарки були і в полкових містах, і в військових містечках чи слободах, і в панських селах. Іноді в невеличкому містечку було більш ярмарок, ніж у великому. Усі слободсько-українські ярмарки ділилися на три частини: великі, середульші й малі. На великі ярмарки приїздило багацько купців з великоросійських городів, а також з-за гряниці; вони більш усього купували товари гуртом, а не в дрібницю, а іноді в вимін на свої. Сюди належало 4 харківських і 2 сумських ярмарки. На середульших ярмарках велася більш усього торгівля в дрібницю, але туди привозили усе-таки чимало усяких товарів, як місцевого національного, також і чужого виробу; продавалися на них багацько худоби, шерсті. На малих ярмарках торгували нашвидкую; і селяне, і продавці поспішали з них на інші ярмарки.

Великі ярмарки. Звернемося тепер до великих харківських та сумських ярмарок. У Харкові Хрещенська ярмарка тяглася од 6-го січня (января) на 20 днів, Троїцька — од Духова дня[176] на 15 днів, Успенська — з першої Пречистої[177] на 20 днів, Покровська — з другой Пречистої[178] на 17 днів. Сумська Сборна починалася на другім тижні Великого посту[179] й тяглася од 20 до 30 днів, друга сумська починалася у Пилипівку 21 падолиста[180] (ноября) й тяглася днів 25. На харківські та сумські ярмарки привозилися розмаїті загряничні товари. З-за гряниці: Шльонська (Сілезії), Гданська (Данцига) і Лейпцига через Васильківську таможню, Київ, Ніжень, Ромни. Ніженські греки, полтавське купецьке товариство і калузькі купці привозили сукна, золоту та срібляну парчу, матерії, шовк, оксамит, єдваб[181], бумажні, льняні, пенькові тканини, галантерею, фарфор, залізні вироби, хустки шовкові англійські, туринські та німецькі панчохи, табакерки, скрипки, струни, коси, французькі та німецькі рушниці; з Петербурга через Москву привозилися тонкі англійські сукна. Усі отсі товари продавалися у дрібницю місцевим людям, а гуртом — купцям, котрі розвозили їх по Гетьманщині та Слобожанщині на малі та середні ярмарки, а також продавали в Озовську та Новоросійську губернії й у кріпость св. Димитрія — теперішній Ростов. Ті ж самі ніженські, калузькі та польскі купці, котрі привозили сі товари, везли їх в липні місяці (июлі) на Коренну ярмарку у Курськ.

З Ростова, Таганрога, Херсона, Кинбурна та Станіславова привозилося до 40 хур (а іноді й більше) бакалії — фініків, фиг, ізюму, волоських та грецьких горіхів, рожків, мигдалю, олив, маслин, чорносливу, турецького тютюну, грецького мила. Сі товари на ярмарках продавалися у дрібницю місцевим купцям, котрі одвозили їх у Курськ, Бєлгород, Єлець та Москву. З Москви московські та бєлгородські купці привозили багацько

Мал. 10. Є. К. Маковський. Ярмарок на Україні.
(Київський художній музей)

усякого краму — книжок гражданських та духовних, срібного, мідяного, олов'яного і камінного посуду, великоросійських сукон, шовкової тафти, стрічок, хусток і інших виробів московських фабрик, чобіт та черевиків німецького фасону, чорного і зеленого чаю, сахару, кофе, голандського і французького тютюну, усяких шкур, хомутів, сідел, уздечок, саней московської роботи, дробу й свинцю. Усе отсе купувалося городянами та селянами, а також купцями, котрі торгували на середніх та малих ярмарках, частину ж вивозили навіть у Ростов, Озовську та Новоросійську губернії й Лівобережну Україну. З Суздалю й підмосковських городів привозили тамошні купці од 100 до 200 возів холста й продавали на ярмарці, а більшу частину вивозили у донські станиці, Озовську та Новоросійську губернії і Гетьманщину. З Тули великоросійські купці, котрі проживали у Харкові та Сумах, привозили усякий залізний та ременний товар — збрую, рушниці, пістолі, шаблі, казани, дзвони. Павловські купці привозили замки, ножі, болоховські — юхту, хомути, рукавиці, орловські — ремінь та бичівку, бєлгородські — шерстяні та нитяні панчохи і просте мило (возів 15). І отсе все частиною продавалося на ярмарках, частиною ж розвозилося місцевими купцями у Ростов, Озовську та Новоросійську губернії й Лівобережну Україну. Купці і місцеві харківські військові обивателі з Волги, Царицина, Саратова, Дону, з Черкаська і донських станиць привозили осетрину, білужину, севрюжину, сомину, тарань, чабак, оселедці, стерлядь, сьомгу, білорибицю, кав'яр [182]. Солоної і в'яленої риби привозилося більш 200 возів на Троїцьку, Успенську та Покровську ярмарки у Харків, а звідтіль розходилося по Лівобережній Україні й далі; свіжа і свіжопросольна риба привозилася на Хрещенську ярмарку, а іще більше — на масницю, а з Харкова розвозилася по усяких містечках і селах Харківщини і Лівобережної України. З Ростова, Таганрога, Станіславова, Кінбурна привозили виноградні вина — мускатель, сантуринське, шкопельське і альонське, котрі привозилися туди з Царьграда, з Молдавії через Київ та Васильківську таможню — венгерські вина; з Риги через Петербург — французькі, шпанські та португальські, з Петербурга через Москву — шампанське, бургонське вино та англійське пиво.

Такі товари привозилися на харківські та сумські ярмарки з російських та загряничних городів. Окрім того околишні поміщики приводили на продаж коней: у Харків на Троїцьку ярмарку приганяли коней навіть з донських станиць. На Троїцькій та Успенській ярмарках торгували добре рогатою худобою та вівцями, котрих приганяли з околиць; купували їх великоросійські промисловці для одправки у Москву та Петербург. Збіралося на ярмарки й багацько околишніх селян, котрі привозили на продаж борошно, птицю, м'ясо, сало, масло, овечу шерсть, глиняний посуд, мед, олію, горілку, городину й садовину, усякий харч, колеса, гонт, невироблені шкури, кожухи, шапки українські, сукна місцевої роботи, чоботи й черевички, свити з білого та сірого сукна, шиті на донський манір, котрі одвозилися навіть у Лівобережну Україну і донські станиці. Але особливо харківські ярмарки славилися коцами і фарбовими попонами з яловичої або овечої шерсті; їх купували приїжджі купці і одвозили в Лівобережну Україну, а звідтіля у Польшу. Окрім того торгували ще овечою шерстю та смушками, котрі великоросійські купці одвозили у Москву на тамошні фабрики; торгували також салом, котре одвозилося в Петербурзький та Архангельський порти. Горілку купували барилами [183] та куфами (бочками) для шинків і власної потреби, а володільці винниць посилали її на продаж у Черкаськ, донські станиці, Ростов, Крим, Полтаву, Озовську та Новоросійську губернії. З загряничних польських країв привозили хурами на

ярмарки березовий та смоловий дьоготь й продавали його по середніх та малих ярмарках.

Середні ярмарки. Звернемо тепер увагу на середні ярмарки — їх було десять: 4 у Охтирці, 4 у Ізюмі і 2 у Сумах (Троїцька та Успенська). У Охтирку товари привозилися з Харкова, Сум, з Лівобережної України — Полтави, Ромна, Гадяча, Ніженя, з великоросійських городів — Курська, Бєлгорода, Калуги, а в Ізюм — з Харкова. Товари продавалися місцевим обивателям і купцям, а сі розвозили їх по малих ярмарках. У Суми привозилися ті ж товари, що й на дві великі ярмарки, але в невеличкому числі. Головними товарами були: сукна, шовкові матерії, посуд, скло й кришталь. На літні ярмарки приганялося багацько рогатої худоби й овець, котрі купувалися не тільки мешканцями країни, але й прасолами [184], котрі одправляли їх на продаж у Москву та Петербург. На всі отсі десять ярмарок приїздила велика сила селян, котрі привозили на продаж свої продукти. Як ми бачимо, на отсі ярмарки великоросійських, а особливо чужоземних товарів, привозилося дуже мало та і то попадали вони туди вже через прасолів. Більш усього на них продавалося тих товарів, котрі й вироблені були місцевими промисловцями та ремесниками й визначалися для місцевої потреби. Таким побитом, сі ярмарки обслуговували свої невеличкі райони й мали здебільшого місцеве значіння. Тяглися вони не більш, як по тижню.

Малі ярмарки. Звернемося наприкінці до малих ярмарок. Їх було більше 200, більша частина їх була у військових слободах, менша — у панських. На декотрі з сих ярмарок дрібні торговці, котрі торгували у Харкові, Сумах, Охтирці та Ізюмі, привозили трохи й крамного товару, сукна, шовкових тканин, парчі, китайки, полотна; далі йдуть шкуратяні вироби, виноградне вино, посуд, папір, ладан, перець, риба (особливо проста), кав'яр, кримська та донська сіль, рогожі, бичівки, сибірські хутра (міха) і таке інше. На літні ярмарки приганяли рогату худобу, коней та овець. Але головним чином торгували тими сільськими товарами, котрі привозили на великі та середні ярмарки. Протягалися сі ярмарки на 2, 3 дні, але були серед них і такі, котрі протягалися на тиждень (як, наприклад, юнаківські, межиріцькі, боромлянські) і навіть на 2 (одна білопольська). Декотрі з них наближалися до середульших, бо товари на них привозилися не тільки з слободсько-українських міст, але і з російських і з Лівобережної України, з Бєлгорода й Бєлгородського повіту, Сівська, Хотмишська, Путивля, Обояні, Рильська, Воронежа, Курська, Полтави, Опошні, Ромна, Гадяча, донських станиць, Крима, Астрахані. З великоросійських городів привозилися товари у ті слободи, котрі лежали на північній частині Харківщини (наприклад, у Суджу), з Лівобережної України — у ті, котрі були на західньому погряниччю (як Котельва). Найбільш славними ярмарками були білопольські, суджанські, котельвські і боромлянські; самими убогими, куди зовсім не привозили краму з великих городів, а продавали тільки місцеві товари — таранівські та соколовські.

Цікаву звістку про ярмарковий та базарний торг у Липцях і мінову торгівлю на ньому дає академік Зуєв, котрий був там у 1781 р.: «У неділю рано в'їхали ми з великоросійського села в малоросійське. Усі були на базарі. Вулиці заставлені були возами з хлібом, огородиною і кримською сіллю; у будинках і по крамницях містилися цебри [185] та сулії [186] з горілкою та медом; усе було похоже на ярмарку, але ярмаркового нічого не було. Тільки горілку та сіль купували тут на готові гроші — все останнє на промін і навіть з переводом на третю людину. Так, наприклад, як хто купує горщик — ціна йому звісна, і якого б він розміру не був, щоб купити його, треба всипати в нього двічі жита, з сим горщиком можливо купити й молока, бо

продавець молока наллє в нього молоко один раз, горщик візьме собі, а молоко оддасть покупателеві; за молоко він виміняє й рибу і що йому потрібно, а як се буде дорогше, добавить, скільки скажуть, аж поки не дійде до того, що йому потрібно, і тоді вернеться додому»[187].

Ярмарковий товарообмін. Оттак, як ми бачимо, товари на великі слободсько-українські ярмарки привозилися з московського промислового району, з пристанів Балтійського моря, з Поволжжя і з Західньої Європи. Ми вже знаємо, що питання про торговельні шляхи — сухопутні та морські — в Катеринославській комісії підняв представник міста Харкова Черкес. Для України безмірно велике значіння мали стародавні сухопутні шляхи, котрі безпосередньо єднали її з Західною Європою; ось через що усі українські представники так гостро виступили проти монополії Петербурзького порта, котра б зробила велику перешкоду усій українській торгівлі взагалі і перш усього знищила б українську ярмаркову торгівлю. Українські купці призвичаїлися до сієї сухопутньої торгівлі, і про се яскраву заяву зробив у комисії Черкес, висловивши там, що купець вважає за краще сухопутню далеку дорогу небезпечності морського плавання. Слободська Україна була посередником у торгівлі між Великоросією й Новоросією і Донщиною, а також Лівобережною Україною, ярмарки котрої були зв'язані з слободсько-українськими. Усі отсі країни, як ми бачили, й купували й продавали товари, мінялися ними, тільки так, що одні більш купували, а другі більш продавали. На великий жаль, одначе, ми не маємо звісток про розмір торгівлі, і про се можливо висловити тільки думку, але підтримати її якимись статистичними числами не можемо. Гадаємо, що в мануфактурних виробах великоросійські товари вже почали брати перевагу над такими ж товарами Західної Європи, але сі ще вели з ними боротьбу, хоч великоросійські мали велику перевагу, бо були дешевші, а дешевші були через те, що провоз їх був дешевший і не треба було за них платити мита, як за загряничні товари. Загряничні, наприклад, сукна були кращі од великоросійських, але й дорогші, і через те їх купували тільки багаті люди — поміщики, а великоросійські сукна та тканини та тульські металічні вироби розкуповувалися й військовими обивателями й підданими; з загряничних же товарів у населення йшли тільки привозні коси і навіть дуже у великому числі, так точнісінько, як тепер ідуть сільськогосподарські машини. Таким побитом, на слободсько-українських ярмарках великоросійська промисловість робила великі здобуття. Але простий народ тримався поки що своєї власної старовини щодо одежі, посуду й не тільки сам задовольнявся своїми українськими виробами, але ще розповсюджував їх проміж українського населення інших країн і навіть серед великоросіян і чужоземців. А нове слободсько-українське дворянство хтіло відріжнитися од народа й охоче купувало на ярмарках усякі загряничні та московські товари, щоб зробити свій домашній побут на манір побуту російського дворянства; за дворянством слідкували й інші заможні стани — чиновники, офіцери, купці, міщане, духовенство, особливо таких городів, як Харків та Суми; прадідівський уклад життя залишився тільки серед казенних обивателів та підданих, але й туди почала проходити мануфактура, бо була дешева. Торговцями та прасолами на слободсько-українських ярмарках були великоросійські купці, як приїжджі, так і місцеві — харківські та сумські; були, одначе, й греки, поляки, татари, широку торгівлю, але більш усього товарами власних виробів, вели й українці. Сі товари у цілокупності мали велику ціну. Щоб зрозуміти се, треба тільки згадати про овечу шерсть та про горілку, не кажучи про багацько інших продуктів нашої багатої України. Але вони й не гадали навіть про те, щоб вести боротьбу з великоросійським купец-

твом щодо товарів, котрі привозилися з Великоросії — їх привозили виключно або купці з сих країн, або ті великоросійські купці, котрі проживали по слободсько-українських городах.

Розмовляючи про великі ярмарки, треба зупинитися на питанні про те, чи були вони корисні для нашої України, бо автор Топографічного опису Харківського намісництва каже, що сумські ярмарки знищували торгівлю всіх інших сусідніх з ними міст і звичайний постійний торг у самих Сумах [188]. Навряд чи се було так, бо коли у Сумській провінції ні один з городів її, окрім Сум, не мав торгового значіння, так се через те, що всі отсі городи — Лебедин, Білопілля, Недригайлів й Межирічі — нічим не відріжнялися від слобод — од якої-небудь Вільшани або Пін. А щодо Сум, так ярмарки не шкодили їм, а навіть приводили до постійної торгівлі. Сумські ярмарки потім трохи згодом упали, але через те, що їх місце заняли харківські, а харківські перемогли їх через те, що торгові центри посувалися все далі й далі на південь; спочатку на межі північної Росії та України стояли Бєлгород та Курськ, потім Суми, а іще пізніше, коли заселилася Новоросія, Харків. Не вадили постійній торгівлі й середульші та малі ярмарки, бо вони були корисні для місцевого населення, спомагаючи проміну продукції сільського господарства та кустарних промислів. Вони не вадили великим ярмаркам, бо ті мали своїх продавців і покупців, свій товар. І справді, більш усього ярмарок було у Харківській та Сумській провінціях, а між тим у Харкові та Сумах були і великі ярмарки. Боротьбу могли вести між собою середульші ярмарки, а іще більше малі, особливо, коли ярмаркові місця були недалеко одне від другого. Але на нові ярмарки треба було получити дозвіл, а окрім того треба було, щоб люди почали їздити на таку ярмарку, бо без сього не було б і ярмаркового торгу. Автор Топографічного опису оттак каже про ваду малих ярмарок: «Велике число ярмарок по казьонних та панських слободах зменшило торгівлю городів, де вона повинна була бути, убило їх душу, бо город без торгівлі — се бездушний болван, ідол; торгівля перейшла до тих, у кого були воли, ліси, степи й котрі повинні займатися землеробством та скотарством. А через се, навпаки, городяне мусили звернутися до землеробства та скотарства. Ярмарки вадять навіть постійній торгівлі Харкова, не кажучи вже про повітові міста; їх міщане, залишивши свої будинки, цілісінький рік мандрують по ярмарках або навіть переселяються у слободи»[189]. Автор Топографічного опису не зрозумів тієї особливості української торгівлі, про котру ми вже казали раніше, себто про те, що таких городів з купецтвом, які були у Великоросії, в Слободській Україні не було. Слободсько-українські городи, як ми бачили, були заселені більш усього козацтвом і не мали торгового значіння, у них неможливо було взяти те, чого у них не було — себто торгівлі. Ярмарки не вадили також і тим торгам, котрі бували щотиждень у якісь дні. На них торгівля велася іще простіше, як оповідає про це академік Зуєв [190].

Скільки привозили на слободсько-українські ярмарки усякого товару? Полотна з Суздаля привозилося 100—200 хур. Як положити на кожну хуру по 40 пудів, тоді вийде од 4 до 8 тисяч пудів, бакалії 40 хур, себто 1600 пудів; риби 200 хур, себто 8 тисяч пудів. Се не дуже великі числа, але вони у XIX ст. значно збільшилися.

Щодо цін на усякі товари, ми їх усіх не маємо, але деякі визначимо. Аршин сукна коштував од 4 1/2 карб. до 70 коп.; штоф — од 2 до 3 карб., грезет — од 1 карб. 20 коп. до 1 карб. 60 коп., тафта французська — 1 карб. 20 коп., московських фабрик — 50—60 коп., бархат венеціанський — 4 карб. 50 коп., голандське полотно — од 40 до 70 карб. за штуку в 80 арш.; срібло в речах — 21 коп. золотник [191], а з позолотою — 25 коп., мідь в речах —

50—70 коп. хунт, олов'яний посуд — 9—10 карб. пуд, стрічки московських фабрик — 8—9 коп. аршин, московський холст — од 3 до 18 коп. аршин; городянські сані московської роботи — од 12 до 25 карб.; фініки од 15 до 20 карб. пуд, горіхи грецькі од 2 1/2 до 3 карб. за пуд, волоські — од 1 до 1 карб. 29 коп. тисяча; мигдальні — од 7 до 10 карб. за пуд, ріжки — од 1 1/2 до 2 карб. пуд, маслина — од 2 1/2 до 3 карб. пуд, олива — од 7 до 9 карб. пуд, турецький тютюн — од 10 до 12 карб. пуд; солона осетрина — од 1 карб. 40 коп. до 1 1/2 карб. за пуд, свіжа — 3 — 3 карб. 20 коп.; кав'яр (ікра) присолений — од 2 1/2 до 3 карб. за пуд, свіжа зерниста — од 6 1/2 до 7 карб. за пуд; пляшка шампанського — од 1 карб. 80 коп. до 2 1/2 карб.; хунт чаю — 1—2 карб., пуд сахару — 10 1/2 — 11 карб., кофе — 9—10 карб. за пуд. Рахунок грошей тоді був на асігнації, і треба мати на увазі, що тоді карбованець коштував декілька карбованців на наші гроші (до часів теперішньої війни та дорожнечі). І щоб зрозуміти отсі ціни, треба порівняти проміж себе тодішні ціни на ріжні товари; тоді, наприклад, вийде, що чай, сахар і особливо чужоземна мануфактура цінувалися, як їх рівняти з рибою або кав'яром, дорого, бо аршин англійського сукна коштував стільки ж, скільки й пуд свіжої осетрини або просоленого кав'яра, чай тільки трохи дешевше, ніж у наші довоєнні часи, а хунт сахару 25 коп.— се стільки, скільки у наші часи до війни, але гроші були тоді дорогші, ніж тепер*.

Окрім ярмарочної торгівлі були ще й торжки-базари й постійна торгівля. У Харкові, наприклад, такі базари бували по понеділках та п'ятницях з давніх давен. Постійна велика торгівля у Харкові велася в Гостиному ряду по лавках та рундуках: там продавали галантерею, шерстяні, бумажні, полотняні тканини, фарфор, мідні, залізні товари, чужоземні вина, кав'яр і рибу; три послідні товари навіть вивозили з Харкова; торгували і всяким дріб'язком — городиною, їстівним, одежою. Національного українського купецтва у Харкові було мало, а проживали там по пашпортах великоросійські купці й торгували в своїх лавках усякими товарами; було серед купецтва трохи греків, волохів, німців, котрі більш усього торгували вином, бакалією. Міщане продавали горілку, мед, пиво, рибу, сіль. Харківські купці одправляли у Москву і Петербург сало, масло, віск, мед, скупуючи їх безпосередньо у селян або по базарах та по ярмарках у Харкові, в Ростові, в Катеринську провінцію — залізо, ікру і солону рибу; купували самі кав'яр і рибу з Царицина та з донських станиць, залізо — з Москви та залізних заводів; купуючи сахар, кофе, виноградні вина, вони перепродували сі товари як у самому Харкові великоросійським купцям, так і по інших місцях. Усього торгового обороту сими товарами з кредітом було 165 тисяч карб., сукнами та мануфактурою оборота було до 250 тисяч карб.: сахаром, чаєм, кофе обороту було до 50 тисяч карб.; залізом, кінською збруєю, дерев'яним посудом — до 40 тисяч, виноградними винами і др.— до 30 тисяч; рибою та кав'яром до 165 тисяч; рогатою худобою — до 90 тисяч; горілкою — до 15 тисяч; салом, шкурами — до 20 тисяч. Усього обороту було з кредітом до 825 тисяч карбованців, але тут, здається, були ціновані і ярмаркові товари.

---

* А ось ціни ріжних товарів на Харківських базарах у 1732 р.: четверть [192] борошна 70 коп., четверть пшеничної муки 1 карб. 7 коп., четверть пшениці 1 карб. 6 коп., четверть гречки 56 коп., четверть муки гречаної 82 коп., четверть пшона 1 карб. 30 коп., четверть солоду ячного 85 коп., четверть вівса 25 коп., четверть гороху 77 коп., четверть ячменя 34 коп., віз сіна 44 коп., пуд лою 60 коп., пуд тютюну 59 коп., кабан 1 карб., пуд сала свинячого 55 коп., пуд солі 26 коп., цебер меду сірого 2 карб. 21 коп., гарнець [193] меду сичиного 4 коп., гарнець пива 2 коп., кварта [194] конопляного масла 8 коп., цебер доброго вина 1 карб. 51 коп., цебер простого вина 80 коп., пуд коровячого масла 78 коп.

РОЗДІЛ 8

ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ

Займанщина земель яко основа земельної власності. Окружні козачі полкові та сотенні землі. Права на дрібну земельну власність козаків-хазяїнів. Розпорядження про старозаїмочні землі Російського уряду. Початок панського дворянського землеволодіння. Монастирське землеволодіння.

Займанщина земель яко основа земельної власності. Основою економічного життя населення України була його земельна власність. На землі сиділа і од землі годувалася більша частина людності. Хто ж мав право на землю у Слободській Україні, хто роздавав сю землю? Скільки було землі і як вона поділялася між слобожанами, між тодішніми станами? Чи справедливий був поділ? Чи багато було осібних землевласників і скільки землі належало до їх володіння? Які права мав на землю російський уряд? Чим було так зване старозаїмочне землеволодіння, котре виявляє з себе найбільшу і найцікавішу особливість земельної власності у Слобожанщині? Яке було це землеволодіння — чи громадське («общинное»), чи приватне («личное»)? Нелегко одповідати на сі питання, бо вони ще не розв'язані у наукових працях, але минути їх не можливо, і я висловлюю на них свій погляд на підставі історичних джерел та деяких розвідок.

Право земельної власності у Слободській Україні було зв'язано з її заселенням [195]. Земля ся була, як ми знаємо, диким полем, за котре йшла боротьба з татарами: вона тільки тоді увійшла у склад Московської держави, коли була заселена поселенцями: головна ж частина поселенців — се ж були українці, котрі вийшли з чужої Польської держави. І ось, з одного боку, московські царі віддавали землі слобожанам, щоб привабити їх до переселення на дике поле, і накладали на них обов'язок обороняти сю країну і московські окраїнні городи, а з другого — самі переселенці почали дивитися на сі землі яко на свою земельну власність на підставі трудового начала, котре нам відомо у звичаєвому праві народу українського й великоросійського, бо переселенці захищали землі від татар і, піднімаючи віковічну цілину, поливали її своїм трудовим потом. Тому слобожане-українці не задовольнялися тим помістним правом, на підставі котрого діставали землі великоросійські служилі люди; українці дивилися на земельну власність так, як дивилися земляки їх у Гетьманщині, тобто хотіли, щоб і тут земельна власність належала до полкових округ, щоб були окружні полкові землі як загальний земельний козачий фонд. От, наприклад, як говорили на Гетьманщині козаки села Покошиць: «Коли українці своєю кровію ослобонили Україну од ярма людського і од держави польських королів і перейшли у підданство царя Олексія, у ті часи вся земля у них була спільна й громадська, поділена потім під полки, а в полках — під сотні, а в сотнях — під міс-

течка, села й деревні, а там — під двори; будинки й хутори; тому усі земельні володіння українців зробилися їх власністю через заїмки. А заїмки сі вони обмежовували або оборували, або обносили копицями, окопували ровами; на заїмках будували будівлі, заводили гаї й сади, заселяли слободи, хутори, деревні на своє ймення й на свою користь; у підхожих для млинів місцях будували млини». У сих споминах старожилів вияснюється правдива історія земельної власності у Лівобережній Україні. Земля, з котрою перейшов український нарід під владу Московської держави, була власністю усього війська, котре здобуло волю, або, краще сказати, власністю усього населення, бо у боротьбі за волю і землю приймали участь не тільки козаки із старшиною, а й міщане й посполіті люди. І не дивно, значить, що й уся земля зробилася спільною та громадською, а потім незабаром поділилася на полкові округи, а ті — на сотенні і таке інше, кожний мав право заїмки земель і забірав їх у свою власність, обмежовуючи усякими способами. У слобожан справа з землею стояла трохи інакше: слобожане теж переходили у підданство Москві, значить, мали право на своє земельне забезпечення, але вони приходили з України ватагами та поодинокими людьми і не могли передати Московській державі своїх земель, як се зробив Богдан Хмельницький. Але й вони здобули для Московської держави заселене ними дике поле, котре через се теж мусило зробитися їх власністю. У основу їх земельного володіння, як і у Гетьманщині, було положено не захоплювання земель, а їх *заїмка яко земельне право.* Замість великоросійського *помістного* землеволодіння у Слободських полках ми бачимо *заїмочне*[196], і з нього користувалася більшість населення; кажемо «більшість» через те, що рядом із старозаїмочним з самого початку, а особливо пізніше, було й інше землеволодіння. Але загальною основою земельної власності у більшості вільного населення — козацтва — була-таки заїмка вільних земель. Се був головний спосіб походження земельної власності у Слободській Україні. Таким способом набували свої грунти не тільки рядові та їх підпомошники, а й козацька старшина, бо сей спосіб був стверджений царськими жалованними грамотами, отже, мав правову законну підставу.

Окружні козачі полкові та сотенні землі. Коли засновувався новий город у Слободській Україні, він получав окружну землю. Так, коли заселився Чугуїв, велено було писцу Ладиженському описати, виміряти ближні і дальні землі, сінні покоси, риболовлі, ліси, бортні уходи, перевісища[197] і усякі угоди і одмежувати їх від Бєлгородського повіту. При сьому мусили бути й ті білгородці, котрі мали деякі з чугуївських земель на оброці, бо їм замість сих оброчних земель треба було дати нові. Орних земель чугуївські козаки получили по 60 четвертей на чоловіка (30 десятин), а старшина більше; окрім сього їм одведено було ще лісів, сінокосів і усяких угод. Бо Чугуївський повіт, одмежений від Бєлгородського, займав значну частину теперішньої Харківської губернії. Сюди увіходили, окрім Донця, річки Уди, Лопань і Харків. Там власне й були оброчні землі бєлгородців, де вони били звіря, ловили рибу, мали бортні дерева і таке інше. Отсі промисли потребували страшенно широкого земельного простора — сотен тисяч десятин. Із-за сих земель й вийшла у чугуївських українців з бєлгородцями суперечка. Грамоти на сі землі бєлгородці не мали, а тепер хотіли їх получити для своїх промислів чугуївці-українці. І такі промисли вони вже позаводили: пасіки чугуївців знаходилися у 20—30 верстах од Чугуєва, і туди навідувалися розбишаки, котрі крали коней, видирали бджіл і убивали хуторян. На Сіверському Донцю вони побудували млини, котрі ставали у перешкоді судоходству. Були й звіролови, й інші промисловці, і, значить, усі отсі землі були немов додатком до орного поля поселенців. Коли ми згадаємо далі про засе-

лення Острогозька, то й там побачимо, що були одведені землі до оранки по четвертях і окрім того сінокоси і деякі угоди усім тим козакам, котрі складали з себе Острогозький полк. У 1673 р. Мих. Преклонський з чугуївським воєводою Ашбаловим і зміївським Ковядевим і харківським Сібільовим проводили межу земель Харківського полка від чугуївських земель. Сей межевий випис представили у 1716 р. старшини Харківського полка — обозний Ковалевський, осавул Рубан з товаришами комісару Сербину, щоб вони огляділи й описали старі межі й урочища їх полкової землі од інших городів, містечок, сел, деревень, поміщичих та вотчинних кріпосних земель, і, де стовби потрухли, поставили нові й подновили межі, а де межі немає, обмежували б по урочищах, по уложенію та писцовому наказу. Коли заселялося нове місто й робилося сотенним центром, мусили бути обмежовані його сотенні землі; так, наприклад, були обмежовані осібно землі золочівської сотні у 1679 р., те ж повинно було бути з слободами та селами. При межуванню за селянами стверджувалася їх земля, котру вони зайняли та розорали. «І своїми старими пасіками, і хуторами, і старими розораними землями,— читаємо ми у межевому виписі села Липець,— українцям володіти по прежніх своїх заїмках». Межі одводилися по указівках окольних сторожилів, ймення котрих заносилися у межеві виписи. Так, наприклад, при межуванню земель Харківського полка були старожили містечка Мурахви, Високопілля, Перекопа; були й сторонні люди. Залишилися необмеженими землі козаків Харківського полка, котрими вони володіли за валами та кріпостями ріжних міст і містечок. Се були орні землі та сінокоси, луги, хутори, пасіки у лісах і риболовлі по р. Орчику, Берестовій, Берестовонці і Орелі. Землі сі вони колись дістали по кріпосних актах і по старих заїмках. Тепер же треба було обмежувати їх од сусідніх полків. Дуже цікаву звістку дає сей межевий випис і про великі полкові ліси. «А у чорні великі полкові ліси,— читаємо ми там,— щоб рубати ліс на будівлі та на дрова, старшині полковій і усім полчанам полкової та городової служби в'їжджати усім взагалі, кождому у свойому городі, по своїх старих кріпосних актах». Ся звістка задля нас надзвичайно важна, бо з неї ми дізнаємося перш усього, що були і у Слобожанщині, також як і у Гетьманщині, так звані в'їжджі полкові козацькі ліси для громадської потреби; вдруге, що сі ліси були приписані до сотенних городів, і їми володіли по старинних кріпосних актах, значить, по окружних межевих виписах; втретє, що ними користувалися усі козаки — не тільки полкової служби, але й городової, себто міщане — населення міст, а також разом із козацтвом і полкова, а значить, і сотенна старшина, і в четверте — що сі громадські ліси не були поділені на паї, а з них користувалися взагалі. При заселенню Харкова йому теж одведена була земля з сінокосами і угоди у межах і в окрузі, як се видко з супліки харківців 1667 р., де оповідається, що в окружній межі Харкова поселилися силоміць біглі великоросійські люди. І здається, що сю саму землю ми бачимо і у кінці XVIII ст. яко мійську окружну дачу (її було 22544 дес. окрім вигона). Ся земельна дача Харкова була спільна з пригородньою слободою Іванівкою і декількома хуторами по р. Харкову, Немишлі й Студенку. Сі хутори осажені були козаками для скотарства. Межі сієї окружної землі підходили до земель приватних власників — козацьких старшин й духовенства. Декотрі з них, очевисто, поосажували свої оселі по окружній полковій землі.

Схожу звістку про наділ землі ми маємо і щодо Охтирки. У 1657 р. у Бєлгород воєводі кн. Ромодановському була прислана з Розрядного приказу царська грамота, щоб він вислав з Бєлгорода на Охтирське городище свого товариша Акинфова і звелів йому разом з воєводами і приказними

людьми суміжних городів Олешні, Колонтаєва й Охтирки обмежувати землі нових охтирських поселенців від їх сусідів, бо вони о тім подали прохання через свого отамана Дмитра Івановича з товаришами (се був той самий отаман, про якого ми раніше подавали звістку у розділі про козацьку автономію). І ось Акинфов з іншими повинен був нарізати земель, сінокосів та усяких угод на 1300 чоловік не убого, не злиденне і обмежити сі їх землі межами, і на межах поставити стовби, і на стовбах і на деревах насікти зарубки, і ями покопати, і у них насипати вугілля, усякі признаки учинити, і виділити їм лісу до р. Ворскли на 500 сажнів і по р. Ворсклі на 5 верст (се вийде до 520 десятин), з тим, щоб вони проклали у ньому тільки одну дорогу, а просік не робили. Одмежовано було, одначе, охтирчанам окрім лісу ще дуброви й болота, бо у лісі біля Ворскли дерева на будівлю не було. Землі у сих межах було 55000 десятин, значить, на кожну душу приходилося по 42 4/13 десятин (55000:13000). І се зовсім можливо, бо тут був, мабуть, лишок для нових переселенців і громадські в'їжджі ліси. Ізюмському полку прийшлося вести земельні суперечки, обмежувати свої землі од земель донських козаків; у 1712 р. землі Ізюмського полка були обмежені од козачих донських. У 1658 р. московські приказні по царському указу одмежували землі нового города Сум його отаману Гарасиму Кондратьєву з товаришами і видали їм межевий випис: вверх і униз по р. Пслу і по боках по десяти верст, себто значить округа у 100 верст, приблизно у 10000 десятин. Далі у межевому випису показані межі з Путивльським повітом по урочищах і гранях і сказано, щоб землями, лісами, сінокосами і усякими угодами в сих межах володіли сумчане.

Теж саме ми бачимо і в інших містах та містечках. У 1676 р. прийшли з Задніпрянщини українські переселенці — Поддубний та інші й оселили слободу біля Вольного; по їх проханню була одмежована орна земля і сінні покоси і усякі угоди на дикому полю проміж Охтирки, Богодухова і Сінного у Слободській Україні на козачих землях. Вільготи у відбутках їм дали на 3 роки, а також промислові вільготи, землі і усякі угоди їм одведені були усім укупі («вопче») у помістя по 37 1/2 десятин кожному. Окрім того вони дістали сінокос од слободи униз по р. Ворсклі по ліву руч спільно з вольновськими козаками, ліс на будівлю і на дрова — теж укупі з вольновцями, риболовлі у р. Ворсклі — рядом з вольновцями. Українські поселенці Лебедина і Лебединського повіта, або сотні, дістали землі по межевих книгах Абакума Ієвлева (котрого року, не знаємо), а поновлені були сі межі у 1681 р. Після межевання Ієвлева у сих лебединських земельних дачах було осажено містечко Межирічі, та й по р. Пслу лебединці поосаджували села — Селище, Пристайлово, Червлене, Березки і Бишкин. А землями і лісами, і сінокосами, і усякими угодами володіли мешканці сих сел «вообще всѣмь городомъ черезъ межу», а осібно сі села та деревні землями і усякими угодами не були наділені. Виходить, що й тут, як і у Харкові, лебединською городською земельною дачою володіли й мешканці усіх сіл, котрі виселилися з Лебедина й поосажували ті села. Вони там для себе порозчищували сінокоси, і декотрі окопали їх для себе; а другі, у кого таких окопаних лук не було, косили «вопче», себто гуртом. Гадяцькому полковнику Мих. Васильєву, окрім його власного ліса, дано було право в'їздити у великий лебединський ліс разом з лебединцями. Салтівські поселенці у 1660 р. получили по однаковому числу четвертей, а у 1705 р.— грамоту на старі землі і нові заімки.

Права на дрібну земельну власність козаків-хазяїнів. У основі земельної власності і її походження лежала вільна заімка — законне право займати

усякі угоди. Про се оповідав представник слободсько-української старшини у Катерининській Комісії Кондратьєв. Не так давно, казав він, теперішня Слободська Україна була безлюдною й дикою пустинею. Царь Олексій призвав із Задніпрянщини вільних українців для заселення сієї пустині і дав їм дозвіл займати землі й угоди по їх власній волі. Простор був безмірний, і ніякої міри землям сих переселенців не було положено. Через се кожний заняв собі стільки землі і угод, скільки йому було потрібно. Оттак сей нарід, оселившися слободами і з'єднавши гражданський устрій з військовим, назвався слобожанами Слободських полків; замість жалування за воєнну службу він дістав право на безмитну торгівлю. Полковники і старшини по жалованних грамотах теж могли робити заїмки і раніше усіх зайняли собі, скільки їм було потрібно. Так оповідає про історію походження земельної власності у Слободській Україні представник дворянства у 1767 р., а він міг її знати, бо вона творилася й за його память, при його батькові, дідові та прадідові; і увесь рід Кондратьєвих добре знав, як набувалися землі у старі часи на Слобожанщині. А ось свідоцтво про це вже харківських військових обивателів, котрі вписалися у міщанство. Вони оповідають про заселення Слободської України теж саме, що й Кондратьєв, кажучи, що їх діди та прадіди були визвані московськими царями й оселилися городами, містечками та селами на Україні на безлюдних землях, і за сей вихід з-за Дніпра переселенців і їх нащадків пожалували усякими вільготами: дозволяли їм займати усякі землі і угоди, безоброчно та безмитно промишляти та торгувати. І ось прадіди їх, а потім і вони самі, оселившися на вільних землях, зайняли собі кожний вільні паї, отруби орних, лісних і сінокосних земель, млини, хутори і інші угоди; деякі набули собі землі іще покупкою й володіли ними усі часи, навіть і після скасування Слободських полків, коли Слободські полки повернули у гусарські, а їх самих у військових обивателів. Т. Селіванов[198], котрий приймав участь у розмежуванні старозаїмочних земель, написав про них записку в 40 роках XIX ст. І ось він каже, що у дрібних володільців старозаїмочних земель — а такими були усі військові обивателі і декотрі з інших станів — сливе зовсім не було кріпосних актів на їх землі, окрім тільки духовних та купчих. Єдні казали, що документи їх загублені або знищені у пожарі, другі — що їх одібрало начальство, треті — що хоч документів і не було, а володіння їх од дідів та прадідів було безперечне. На підставі грамот автор брошури висловлює думку, що заїмка означала вільну займанщину або придбання земельного отруба; вже самі неправильні фігури сих займанщин нагадують, що там була вільна заїмка сього отруба. Де землю набули по кріпосних актах або від громад, там загони, ниви мають форму квадрата. Треба тільки глянути на плян Харківської земельної дачі, щоб побачити, що тут не було ні наділа, ні розділа землі: кожний по своїй волі та змозі займав те, що йому подобалося і що можливо було здобути. На підставі привілеїв, жалованних грамот багацько військових обивателів у старі часи своїми займанщинами орудували як своєю земельною власністю — продавали їх, заставляли, передавали по духовних, віддавали у віно за дочками. Деякі з військових обивателів, вступивши у військову або гражданську службу, здобули дворянство — і усе-таки у них залишилися їх прадідівські старозаїмочні землі без жадних кріпосних актів. Інші поробилися купцями, міщанами або цеховими — і все-таки володіли своїми прадідівськими землями та лісами по старозаїмкам. Виходить, по думці Т. Селіванова, що старозаїмочне землеволодіння було взагалі не обчеське, а участкове. Такого ж погляду держиться і О. Л. Шиманов[199], котрий присвятив сьому питанню особливу розвідку. Він каже, що старозаїмочне

землеволодіння було участковою земельною власністю, а старозаїмщики — такими земельними власниками, як і козаки Гетьманщини.

Що в основі земельної власності у Слобожанщині лежала вільна займанщина земель, се підтримується справді й жалованними грамотами й іншими джерелами. У грамоті 1682 р. Харківському полковникові Донцеві дозволено було заселяти Ізюмський полк українцями Харківського, Охтирського та Сумського полків з тим, щоб вони будували й заселяли городи й розорували свої землі. У грамоті 1668 р. Донцям було стверджено, щоб полковники Слободських полків, козача старшина, козаки й міщане, де хто живе у якому місті, землями, пасіками, сінокосами і усякими угодами, котрі вони заняли собі по своїм заїмкам, володіли, як і перше, по своїх українських звичаях і щоб воєводи до українців не мішалися і їх земель не міряли. У грамоті 1705 р. сумському полковникові Кондратьєву згадується про заселення Сум, Суджі, Міропілля, Білопілля, Краснопілля українськими задніпрянськими переселенцями і про те, що за їх козачу службу, замість грошового та хлібного жалування, указано було полкову службу одбувати по українському звичаю при усяких вільготах і дозволено заїмки займати, пасіки і усякі грунти заводити.

Приведемо тепер на зразок декілька указівок з тодішнього життя на старозаїмочне походження земель у ріжних полках. Ми знаємо, що полковники мали владу одводити землю не тільки своїм полчанам, а й собі самим. І ось доказ сього. У 1689 р. сумський полковник Ондрій Гарасимович Кондратьєв проміняв свою займанщину у Миропільському повіті (пасішне місце з ліском та сінні покоси для хутора), яку він заняв по свойому українському звичаю, на пай помісної землі Суджанського сотника Матвія Олексієва. Лебединський сотник Супрун зайняв ліс і з пасікою і сінокосні луки, озеро і усякі угоди, а йому їх одмежував московський приказний. Але найцікавіше, поважне і рішуче свідоцтво про старозаїмочне походження земельної власності у Слободських полках взагалі, стверджене царською грамотою, ми знаходимо у надрукованій мною грамоті Петра і Івана Олексієвичів про стару займанщину козака Безрученка, котру козаки Миропілля хотіли повернути до своїх окружних земель Миропілля. Сей козак зайняв землю, котра була обмежована йому, і туди призвав, по українському звичаю, вільних українців. При унуках цієї землі з'явилося більш, ніж було по межевому випису, і ось сей лишок і хотіли миропільські козаки прилучити до своєї городської землі. Але унуки Безрученка одповідали на се, що такі лишки по закону оддаються поміщикам, а слобожане Сумського, Охтирського і Харківського полків володіють землями і усякими угодами при своїх заїмках, хто скільки зайняв, не тільки невеликий грунт, а й тисячі четвертей і більш; і такими заїмочними землями по свойому українському звичаю володіють не тільки вони самі, а й їх жінки і діти, і унучата, і родичі. По царській грамоті велено було усю землю Ів. Безрученка, як кріпосну, так і заїмочну, залишити його наслідникам: орної землі 112 четвертей, сінокосу на 250 копиць, лісу 36 десятин та у другому місці 5 десятин та у третьому 10 десятин, бо дід його, Ів. Безрученко, з тієї землі ніс полкову козачу службу і ті землі дадені були йому, Івану, в старі часи по государеву указу і по одписках та обмежуванню бояр і воєвод, а заїмочні землі і усякі угоди зайняв він по свойому українському звичаю, як і інші його товариші-козаки, і суперечок і прохання про сі землі з 1671 по 1691 р. на нього, Івана, у Москві од миропільських козаків не було. А по царському указу старшині і козакам Сумського, Охтирського і Харківського полків землями і угодами велено володіти по їх українському звичаю, хто що зайняв, і на такі заїмочні землі їм давалися жалованні грамоти, і таких заїмочних земель ні у кого не

можна було однімати, бо й по писцовому наказу навіть у поміщиків не одбираються ті заїмочні землі, котрі з'являються поза їх межами та гранями. Найважніше для нас у сьому документові те, що заїмочний початок земельної власності царі признають звичайним для трьох старих полків Слободської України; про четвертий полк — Ізюмський — нічого не сказано, мабуть, через те, що він тоді був з'єднаний з Харківським, а Острогозький полк був поселений на Бєлгородській лінії серед великоросійських осель, де були помістні землі. Дуже цікава вказівка в супліці на те, що займанщини були величезного розміру — по 1000 й більше четвертей. Цікаво й те, що займанщини переходять до нащадків, а до того ще нарівні з кріпосною землею. Значить, заїмка давала таку ж тверду владу на землю, як і кріпосний акт. Путивльські великоросійські поміщики у 1708 р. суперечилися за землі з білопільськими українцями, і з сієї суперечки ми дізнаємося про в'їжджі ліси білопільських козаків і про те, що землями вони володіли «вопче по войсковому роздѣлу, кто чего дістоин». Ми розуміємо се свідоцтво так, що земля почиталася військовою власністю і поділялася військом на паї поміж військових чинів по їх достоїнству — себто старшині більше, простим козакам менше. Земля білопільських козаків Сумського полка, котру вони зайняли для себе і володіли з старих часів, стверджена була за ними, разом з лишком її.

Але найбільш поважне для нас свідоцтво про займанщину дає нам «Екстракт о Слободських полках» 1734 р., котрий являє з себе офіціяльний документ і містить у собі певні звістки на підставі полкових відомостей. Ось що оповідає він нам про початок землеволодіння: «Козакам і підпомошникам у Харківському полку жалованних земель, виміряних у четверті, нікому ніколи не давалося, а з початку заселення містечок і сел поселенці займали дикий степ і розчищали ліс і з тих часів до теперішніх по свойому звичаю володіли й володіють по своїх заїмках через межу. А коли деякі з козаків та підпомощників розійшлися невідомо куди у ріжні слободи, їх подвір'ями, землею та угодами володіють їх діти та брати та свояки і новоприхожі поселенці, котрі служать замість їх козацьку та підпомошницьку службу; і сим новоприхожим землі дає козацька старшина; підсусідки не мають ні власних грунтів, ні угод, а проживають у сусідах, у хатах старшин, козаків або підпомошників, при пасіках їх, при скотарських, овчарських хуторах, винокурнях та млинах, годуючися з своїх заробітків». Про Ізюмський полк там обговорено теж саме: «У Ізюмському полку як козакам, підпомошникам, так і всім мешканцям, кожному осібно, земель у дачу не давалося і вони їх не мали, а володіли з початку, володіють і нині усякими угодами по жалованних грамотах громадами («в общество»), хто що собі зоре по своїй заїмці через межу. А як козаки і їх підпомошники і інші полкові мешканці проживали на сих своїх полкових обчеських жалованних землях і перейшли у інші слободи, їх подвір'я і землі велено віддавати, по указу Апраксіна [204], реєстровим козакам, як старожилам, також і внов оселеним по розпорядженню полкових і сотенних старшин, а іншими володіють їх брати, родичі та свояки й покупкою. І таких безлюдних та виморочних подвір'їв, земель та дикого поля є ще доволі. Щодо підсусідків, то вони не мали й не мають ніяких земель та угод, бо вони по свойому убожеству проживають у чужих дворах й годуються од роботи, а як хто з них обзаведеться майном, той вступає в козачу полкову службу і тоді оре землю і володіє усякими угодами укупі з усіма козаками». У Охтирському полку було таке ж землеволодіння. Там теж як хто з козаків та підпомошників виходив у інші місця й після них залишалися хата і подвір'я та орне поле — один або два загона поля, то в сі їх пустки, з відома козацької старшини,

родичі сих «сходців» або новоприхожі козаки приходили й володіли ними і за се одбували усі козацькі одбутки; а деякі хати й тепер стоять пустками і ніхто ними не володіє. У Острогозькому полку деякі козаки з безлісних місць були переведені на р. Айдар і Богучар, і їх підгородні землі залишилися вільними, а декотрі з них свої землі продали кн. Меншикову. Хто ж виходив з слобод у інші місця, тих подвір'я трималися під охороною, а орні землі обробляли обивателі, щоб вони не запустіли та щоб і подвір'я, і землі можливо було передати новоприхожим козакам. Усі отсі свідоцтва підтримують нашу думку, що у всіх полках були полкові землі як загальний козачий земельний фонд, але кожний козак орав для себе особливі ниви та загони, котрими й користувався; і сими землями забезпечена була козача служба, котру несли козаки без жалування. Через те як хто-небудь з них виходив із слободи у інше місце, його двір та земля залишалися або родичам, або й чужому, але з тим, щоб той узяв на себе його військові обов'язки — полкову службу. Що полковою козачою землею козаки володіли по розділу, значить, окремими загонами поля, шматочками лісу, сінокосу як своєю земельною власністю, се ясно видко з уступного листа козаків сотенного містечка Золочева свойому сотникові Ондрію Голуховичу на двір і землі золочівського козака Пилипа Сосновського. Ось зміст сього дуже цікавого документа. «У 1714 р. у золочівській ратуші золочівські діди — золочівський голова з товаришами — по совіту і любові своїй до свого сотника Ондрія Голуховича оддаємо йому, його жінці навіки подвір'я золочівського мешканця Сосновського, котрий вийшов з Золочева на слободу од полкової служби — двір і до двора дві хати, винницю, ліс до двора на урочищі Жуковщині, дві луки сінокосні і що належить до сього двора орного й неорного поля. О. Голухович, по купчій, у котрій се усе було прописано, продав хорунжому Харківського полка Роману Григорьєвичу Квітці». Оттак «по своїй любові» до старшини золочівські діди зменшували свої козачі землі й збільшували старшинську земельну власність. І все ж таки бувало, як ми бачили, й так, що охотників зайняти хати, пустки та вільні земельні загони не находилося, бо, як ми знаємо, козача служба була дуже тяжка, а землі скрізь було дуже багато й можна було оселитися на старшинських землях. Були такі землі і у Ізюмському, і у Острогозькому полках. Декотрі, виходячи з слободи, свої ниви продавали.

Як бачимо, слободсько-українське заїмочне землеволодіння схоже було з великоросійським помістним у тім, що і в ньому земля забезпечувала військову службу, але воно значно відріжнялося од нього, і сю ріжницю добре розумів й проводив на ділі московський Розряд: помістне володіння було володінням, а не повною земельною власністю, не вітчиною; воно було улаштовано навіть у подробицях особливими правилами; старозаїмочне володіння — се була козацька земельна власність, до розпорядження котрою центральний московський уряд не доторкався і її нічим не обмежував окрім тільки козачої військової служби. Коли вийшла суперечка за землі лебединських козаків, у Розрядному приказі не знайдено було указу про наділ четвертями слободських полковників, козаків і міщан, бо воєводи давали землю на пашні українцям взагалі, а не кожному особо. Старозаїмочні землі переходили од одного коліна до другого, і у кінці XVIII ст., як побачимо далі, ними володіли унуки та правнуки тих козаків, котрі їх получали з початку заселення по жалованних грамотах і по межевих виписах. Що ж до великоросійських помістних земель, то московський уряд не дозволяв великоросійським служилим людям навіть селитися на полкових козачих українських землях, бо те й друге землеволодіння у основі своїй і у походженню свойому були не однакові. І так дивилися на них і Розрядний, і

Помістний прикази: великоросійські служилі люди були для них обивателями власної держави, а українці — переселенцями з чужої сторони, котрим треба було дати усякі вільготи і перш усього вільну займанщину земель, яка була їх українським звичаєм, щоб вони охоче переселялися на дике поле за московську границю. Були оселі великоросійських служилих людей і у Слобожанщині, але їх наділяли землями по великоросійському помістному, а не по українському земельному праву займанщини. І коли випадково великоросійські поміщики або служилі люди оселялися на полкових українських землях, московський центральний уряд їх звідтіля виселяв. Так було, наприклад, у суперечці за землі білопольських українців з путивльськими поміщиками (1682—1685 рр.), коли велено було великоросійського поміщика В. Вишневського з товаришами з його деревні Павлівки вислати і навіть будівлі на їх подвір'ях знищити, а кріпаків перевести на їх великоросійські землі. У Ізюмському полку теж Воєнна колегія виселила з козачих земель великоросійських однодворців. Козачі землі не дозволялося продавати людям інших станів, котрі не одбували військової служби. І ось ми справді читаємо супліку на те, що у 1690 р. миропольський козак Подсененко продав свою землю, з якої одбував козачу службу, попам Безрученкам, бо се було заборонено, і попи мали право володіти тільки церковними землями. Але продавати козацькі землі старшині не було заборони. І ось куплею та займанщиною козацька старшина, як ми бачимо, й утворила собі широку земельну власність з громадських козачих земель. Сумський полковник Ондрій Кондратьєв видав у 1690 р. універсал, у котрому ствердив за Ів. Чернявським гайок, котрий він заняв собі по українському звичаю з відома полковника. **Розпорядження про старозаїмочні землі російського уряду.** Тепер подивимося, які були видані укази про заїмочне право Слобожанщини російським урядом у XVIII ст. Це заїмочне право, стверджене жалованними грамотами, існувало на Україні до 1735 р. (тоді воно було скасовано реформатором Слободської України кн. Шаховським, котрий, одначе, признав колишні козацькі заїмки законним способом здобування земельної власності). Такі заїмочні землі дозволялося передавати дітям, унукам, родичам, хоч би на них ніяких письменних актів і не було. Се було стверджено указом цариці 16-го лютого (февраля) 1735 р. Але при кожній полковій канцелярії були установлені кріпосні контори, у котрих треба було об'явити, записати усі купчі, уступні та мінові записи, полковничі універсали й інші документи на села, деревні, хутори, млини, двори, землі, ліси, сади й усякі угоди, коли вони не були явлені та записані в великоросійських та провінціальних канцеляріях у кріпосних книгах. Можна було записати їх в сих нових конторах безпошлинно, але не пізніше як через 1 1/2 року, а після того записували вже за гроші. Сі укази, особливо перший, скасували право займанщини на будучину, але й вони не посміли скасувати тієї заїмочної власності, котра тоді існувала, бо себ значило ограбувати увесь український трудящий нарід, відібрати у нього землю чи право на землю, котре він здобув, проливаючи кров у боротьбі проти татар і поливаючи розпахану землю своїм потом. Щодо скасування займанщини на будучину, то й тут цариця Анна зламала те, що обіцяли та своїм словом стверджували московські царі і її дядько цар Петро Великий. Як проводилося у життя се розпорядження цариці Анни, ми не знаємо. Здається, що воно у всякому разі не доведено було до кінця, бо й сама реформа кн. Шаховського взагалі була знесена при цариці Єлизаветі. Одначе при Катерині II заїмка була зовсім скасована. У 1766 р. видана була комісарська інструкція, в котрій є кілька пунктів щодо заїмочних земель. Усі обчеські грамоти на землі військових містечок велено було одібрати (щоб вони немов не втратили-

ся) і зберігати у комісарствах, а в містечка дати їх копії; з окремих же грамот і кріпосних актів на йменння земельних власників і виданих полковими й сотенними канцеляріями указів і усяких документів, котрі належать власне до них, а не до обчеств, дати тільки копії, а оригінал залишити у себе. Усі обивателі повинні були жити у своїх поселеннях, де вони досі жили, а переходи заборонялися, бо од них чинилася велика шкода: спустошивши землю на одному місці, переходили на друге й на третє і сим привлащали собі і ті, й другі землі, назвиваючи їх заїмками і нікому іншому поселятися там не дозволяючи. Окрім сього справедливо, щоб кожний мав обчеської землі стільки, скільки йому потрібно, не беручи зайвої, більш потреби, у обиду іншим. А як такі случаї трапляться, тоді суперечку повинні розбірати свідки й дізнаватися, хто раніше володів і кому більш потрібна ся земля. Але се торкається тільки земель, котрими володіли обчества, що ж до особистих заїмочних земель, то вони, по жалованних грамотах, залишаються за тими, хто ними здавна володів. Обчеські лани й сінокоси треба було розділити проміж обивателями, з їх загального призволення у зв'язку з їх одбутками, щоб не було кривди одному перед другим: хто платить по розкладці більше у казну, той повинен більше мати й землі. Але сюди не належать ті, хто володів власною землею по кріпостях або по заїмках. Право в'їжджати у обчеські ліси було заборонено; отже треба було описати усі ліси і зробити їх заповідними, а залишити тільки малу частину, щоб можливо було рубати дрова обивателям. А хто з обивателів на пустопорожній землі або у вирубаному лісі на своїй займанщині виростить ліс своєю, а не громадською працею, той має й володіти ним. Сією комісарською інструкцією була зроблена, як ми бачимо, велика земельна реформа: право вільного перехода з одного місця на друге, а разом з ним і право нових заїмок було скасоване; старе право вільного в'їзду в громадські ліси теж було знищено, але все ж таки старі заїмочні землі залишилися за їх властителями, навіть залишилося заїмочне користування старозаїмочними землями та сінокосами, і тільки було змінено у тім, що поставлено було у залежність від казенних відбутків та від потреби обивателя. Щодо обов'язку представляти документи у комісарство, то се привело не до цілості, а до згуби їх, і потім, коли з'явилася велика потреба в документах, щоб доказати обчествам свої права на окружні старозаїмочні землі, прийшлося розшукувати їх усюди по архівах. У тому ж 1766 р. видана була центральним урядом інструкція межевим канцеляріям і конторам, на підставі котрої повинно було робитися й генеральне межування земель у Слободській Україні. По XIX розділу її треба було межувати землі військовим обивателям не кожному осібно, а усім мешканцям заразом. Але з них виключалися ті, хто записався у купці або міщане по городах, бо сі люди жили не з землі, а з торгівлі та промислів. Значить, спеціального межування дрібних старозаїмочних земельних участків зроблено не було, бо зробити того не було ніякої спромоги у тодішніх адміністраторів. Центральний уряд хоч і розумів, що землеволодіння у Слобожанщині не схоже з однодворческим четвертним, але приклав до розмежування однакові правила.

У 1769 р. була одчинена у зв'язку з земельною реформою у Слободсько-Українській губернії межева контора, і в указі про се заявлялося всенародно: у Слободсько-Українській губернії є чимало пустопорожніх державних земель. Переселенці присвоїли собі з них по старому звичаю стільки займанщини, що не могли навіть розробляти їх, а окрім того ще й поширяли сі свої заїмки, стісняючи козаків в одбуванню козачої служби. Через се уряд видав комісарську інструкцію, де було велено зробити розмежування, щоб кожний знав свій наділ або заїмку, лишок повернув і мав свою земельну

дачу по правильних кріпосних актах і указах так, як і великоросіяне. А щоб межування йшло скоріше, дана була рада земельним власникам, що хто хоче залишити за собою свої займанщини, мусить по добрій своїй волі, без суперечок розвестися у землях з своїми сусідами. А коли все ж таки великі суперечки заводили навіть ті, у котрих були лишки земель, то для таких одчиняється у Харкові межева контора, котра буде межувати землі по полюбовній згоді сусідів; хто полюбовно з сусідами розведеться у землях, за тим залишиться його земельний лишок, а хто заведе суперечку про землі, про котрі до 1763 р. скарг не було, у того будуть його землі виміряти і увесь лишок одберуть; теж саме буде робитися і з тими, хто у строк не розпочне полюбовного розводу землі. У Слободсько-Українській губернії володіння землею не таке, як у Великоросії, бо більша частина земельних власників мають землі не по законних кріпосних актах, без визначення міри, а тільки по своїх заїмках, котрі вони потім ще більше поширили. І ось коли громада, маючи лишки, не розведеться по добрій волі до прибуття землемірів, тоді на долю кожного мусить залишитися земля без лишку, тільки у пропорції по 15 десятин на кожну людину мужського пола.

І ми маємо справді зразки такого полюбовного розділу (наприклад, мерехвянського обчества 1777 р., Краснопілля 1781 р.). Як проходило генеральне межування, про се нам свідчить генеральне межування м. Охтирки. Воно було зроблено у 1769 р., значить, тоді, як у Харкові була вже одчинена межева контора. Землі охтирських мешканців були обмежовані осібно у кожного, а земля військових обивателів обмежована взагалі. Її було 21252 десятини на 4986 ревизьких душ, положених у подушний оклад по послідній ревізії; виходило у середньому тільки по 4 десятини на душу замість колишніх 40 десятин. Серед охтирського населення, котре володіло сією земельною дачею, 5/6 було військових обивателів і тільки 1/6 (декілька десятків осіб) належала до інших станів; се були прем'єр-майори, підпрапорні, прапорщики, вахмістри, протопопи, попи, канцеляристи, колишні сотники і судді. Вони мали невеличкі шматочки землі — у середньому 20—30 десятин, і тільки дві пустоші мали од 100 до 200 десятин (одна належала до Охтирського Троїцького монастиря). Купців, міщан та цехових серед них ми ще не бачимо — мабуть, через те, що тоді не було їх у Охтирці, як і по інших городах Слободсько-Української губернії, доки там не ввели нових губернських установ у 1775 р., бо тільки тоді з'явилися сі нові стани купецтва та міщанства. Були ще виділені піддані, котрі проживали по хуторах осібних земельних власників. Вигонної землі місту Охтирці було одмежовано 2790 десятин у 1771 р.

Коли з'явилися нові стани — купецтва, міщанства та цехових у слободсько-українських городах — тоді стало гостро питання й про їх право на окружну землю. У 1782 р. харківські військові обивателі, котрі вступили у міщане — Гавришенко, Ортюх та інші, 13 чоловік,— подали харківському намісникові Черткову прохання, щоб за ним й залишилися їх земельні дачі харківської окружної землі. Вони оповідали про те, як діди та батьки їх заїмкою здобули собі власні участки орної землі, сінокосу та лісу, а деякі набули їх покупкою. Далі писали про те, як сі землі залишилися за ними і після скасування Слободських козачих полків, а у 1781 р., коли вони записалися у міщанство, їх упевнили, що сих земель од них не одберуть. Тепер же вони дізналися, що хто записався у купці або міщане, той не матиме права користуватися землями, бо їм нарізані вигонні городські землі, щоб вони займалися хліборобством. Для них же сі вигонні землі не годяться, а вони прохають повернути їх з міщан по-колишньому у військових обивателів. Чертков зробив розпорядження, щоб намісницьке правління зали-

шило сих міщан у міщанстві і щоб залишилися за ними їх старозаїмочні землі; він додав навіть, щоб також робили з міщанами й повітових міст, бо, нарізуючи вигонні землі, уряд хотів тільки приблизити землю до городських мешканців. З комісарської відомості про слободу Хухру видко*, що там було у 1783 р. 886 ревизьких душ і 7365 десятин землі. Всією тією землею володіли військові обивателі; при кожному прізвищу військових обивателів показано, скільки йому власне належало усякої землі — орної, сінокосної, лісної й неудобної і при усіх зроблена примітка, що це була старозаїмочна земля. Окрім сієї землі було ще 345 десятин обчеського громадського нерозділеного дровяного лісу, котрий залишили по загальній постанові для того, щоб гатити гатки і для інших громадських потреб; про сей ліс теж було сказано, що він старозаїмочний. Усього у слободі Хухрі з військових обивателів з'явилося 773 земельних власника, за котрими показано було 7299 десятин землі (решта 66, здається, належали до церкви), тобто на кожну ревизьку душу приходилося по 9,4 десятини, окрім обчеського ліса, котрого приходилося ще по 0,44 десятини на душу. Далі показано у відомостях 116 чоловік безземельних військових обивателів, про котрих сказано, що хоч у них (власне, у їх батьків та дідів) і була старозаїмочна земля, але в давніх роках вони зубожіли на козацькій службі і уступили її мешканцям своєї ж слободи, і через те тепер у них землі немає, а заробляють вони хліб роботою у тих обивателів, котрі мають землі. У свойому поясненні про ліси обивателі слободи Хухри заявляли, що лісами вони володіють на підставі жалованної грамоти 1657 р. по старих заїмках і по куплі один у другого (до 1736 р., коли купля була заборонена). У тих лісах дерево — дуб, береза, осика, вільха — частиною тільки годиться на будівлю, а більш усього хворосту; лісників у сих лісах ніколи не було й тепер немає, а кожний хазяїн береже свій власний пай (участок) й користується ним тільки для своєї потреби — на будівлю хат, на паливо, на огорожу, а зайвого не беруть, зберігаючи ліс для себе й для своїх нащадків. Окрім же сих приватних обивательських лісів, є ще нерозділений громадський ліс, котрим відає й котрий оберігає хухрянська земська ратуша; з нього, з відома обчества і земської ратуші, дається тільки хворост убогим слобожанам для огорожі подвір'їв, а більш його ніхто не рубає. В часи розмежування хухрянської землі в окрузі, по старій заїмці, без волі обчества, без полюбовного розводу і без жадної заміни у 1770 р. землеміром одмежовано було поміщиці Смаковській і сину її од першого чоловіка — Перекрестову-Осипову 2333 десятини землі орної, ліса, риболовень і усяких угод. Про сю землю ведеться суперечка між обчеством і поміщицею у охтирському повітовому суді. Пасік по лісах не було, а їх держали хазяїни у своїх дворах, а літом вивозили на свої власні лани. У одного військового обивателя був водяний млин на річці Хухрі. Усі обивателі слободи Хухри займалися хліборобством, а деякі скотарством і викурюванням горілки. Продаючи свої прибутки, вносили у казну подушне й інші громадські грошові внески. У обивателів слободи Хухри було 9 винниць, у кожній по 3 казана. Дрова рубали рідко з власних лісів, а більш усього купували у сусідніх поміщичих селах. Ні ярмарок, ні базарів у Хухрі не було. Начальником у слободі був по вибору громади староста.

---

*На великий жаль, документи, котрі заховані в Архіві Харківського управління державного майна, і досі не надруковані, а вони мають велике наукове значіння: надруковано у Гурова і Бродського 4 неповних відомості. Маю надію, що комісарські відомості розгляне у Архіві той, хто писатиме спеціальну розвідку на тему «Земельна власність у Слободській Україні».

Схожі звістки про старозаїмочні землі військових обивателів були і в інших комісарських відомостях, наприклад, міста Лебедина з слободами і селами, також слободи Межирічі. Теж саме, мабуть, було і у всіх комісарських відомостях, хоч про се нам ще треба довідатися. Виходить, що комісарські відомості дають нам поважні і певні звістки про найцікавіші для нас питання щодо старозаїмочного землеволодіння. Вони показують: 1) що основою слободсько-українського козачого землеволодіння була займанщина земель, 2) що земельні паї займалися у власність кожним мешканцем, 3) що для загального користування виділялася тільки невеличка частина земель, більш усього ліси, 4) що старозаїмочні землі переходили в наслідство, 5) що деяки з володільців-козаків, розпродавши свої участки своїм або чужим людям, поробилися безземельними підсусідками та робітниками, 6) що з козачих земель одмежена була значна частина їх осібним земельним власникам — козацькій старшині та іншим, 7) що взагалі старі козацькі займанщини існували з початку заселення краю до скасування автономії. пережили автономію і були обмежені з військовими обивателями усіх міст та слобід по генеральному межуванню, але тільки в окружних дачах, а не кожному дрібному власникові особисто, як се робилося з землями середніх власників. І се мало свої поважні наслідки. У XIX ст. старозаїмочні землі через се почали переділятися і перетворилися у обчеську власність (бувши у всі часи приватною), а окрім того казна обложила їх без жадного на се права податком, проти чого обчества мусили виступити на суді у звісних старозаїмочних процесах.

Харківський віце-губернатор без дозволу навіть центрального уряду у 1814 р. зробив величезну аграрну реформу — рівний переділ старозаїмочних земель між усіма поселянами по числу душ у кожному семействі і заборонив продавати або переводити землю у чужі руки. А зроблено се було для того, щоб дати спромогу збірати казенні збори. Податки накладалися на все обчество і для сього треба було, щоб обчеська земля не зменшувалася і щоб не було серед поселян безземельних або малоземельних. Потім і сенатор Горголій, і Харківська казенна палата все більше та більше ширили серед поселян отсей переділ землі. Се робилося в 20—40 роках XIX ст. Дальші переділи йшли вже по ревізіях.

Початок панського дворянського землеволодіння. Ми дали повну історію козачого дрібного землеволодіння на Слобожанщині. Тепер нам треба звернути увагу на походження та історію поміщичої — старшинської, дворянської, а також монастирської земельної власності.

У 2-му та 5-му розділі ми вже торкалися питання про панські старшинські слободи з їх підданими осполітими, але більш оповідали про населення сих слобід, тепер нам треба дати звістки самих земельних маєтностей. Земля була військовою власністю, але право на заїмки, по царських жалованних грамотах, мали не тільки козаки, а й козацька старшина; значить, старшинське землеволодіння мусило з'явитися одночасно з козацьким. Полковники мали право роздавати землі старшині, і сим правом вони й користувалися. Діставала листи на землю старшина і від московського уряду як на помістя та вотчини. Здобували землі й куплею, і усякими не зовсім законними, а іноді й зовсім незаконними способами. Ми маємо відомості 1749 р. про окружні козачі землі. Вони нагадують нам звісне і дуже поважне для історії Гетьманщини «Генеральне слідство о маєтностях» 1729 р. У сих відомостях оповідається про те, які старшинські слободи і коли осажені були на окружних козачих землях. Ось, наприклад, відомості про слободи, села, деревні та хутори приватних власників, котри були засновані ними в сотенній мерехвянській козачій окрузі. Слобода Артемівка гене-

рал-прокурора і майора лейб-гвардії кн. Н. Ю. Трубецького. Вона була осаджена сто років тому назад (значить, ніби в 1649 р., в дійсності пізніше) в дачах мерехвянської сотні на полковій землі в двох верстах од Мерехви харківським полковником Ів. Сірком, і тоді в ній було 2 подвір'я підданих. Землі при сій слобідці було 30 четвертей (45 десятин) та лісу версти на три (се вже вийде десятин 900). Сірко віддав сю слобідку й млин при р. Мерехві з усіма угодами у віно за дочкою зятю свойому, тодішньому сотнику Ів. Артеменку, котрий довго володів нею, а потім продав бригадиру Слободських полків Хв. Осипову, котрий провів межу сієї купленої землі по урочищах. Осипов володів Артемівкою років з 10, а потім продав її полковнику Шидловському; той знов продав її полковому судді Данилевському, котрий проміняв її мерехвянському сотникові Щербині на село Бурлук в Ізюмському полку; удова Щербини продала у 1739 р. слободу кн. Трубецькому (тепер там було вже більше ста дворів підданих). Згодом управителі князя силоміць заволоділи сотенною козачою землею на чотири версти (себто більш ніж 1500 десятин), чим зробили великі утиски козакам.

Село Рокітне у семи верстах од Мерехви було осажено на полкових землях харківським полковником Гр. Донцем років з 50 тому назад (значить, у 1699 р.), і володів він тим селом і занятими вільними козацькими землями — орним полем, сінокосом і дібровою, на пів версти біля села; після смерті його володіли удова і син Іван, а у 1716 р. продали вони липецькому сотнику Черняку, по проханню котрого одведені були йому харківською полковою канцелярією з вільних козацьких земель ще сінокоси і усякі угоди через сотників і старожилих мерехвянської сотні; по смерті ж його володіли до 1746 р. син і удова, котра вийшла заміж за підполковника Мат. Куликовського; а Куликовський без усяких кріпостей зайняв млинову гатку на сінокосних луках козака мерехвянської сотні і при тому млину поселив слобідку і скотарський хутір, захопивши силоміць козачої мерехвянської землі по р. Джгуну і позарічного орного і неорного поля, сінокосів і інших угод вширину версти на 4 й більше, а вдовжину на 10 верст, і тим зробив утиски мерехвянським козакам у землях. Ізюмського полковника — деревня Аксютівка. Козаки та підпомощники сієї деревні продали йому років 20 тому назад свої подвір'я з орними полями, сінокосами в дачах її на версту (більше ста десятин), а окрім того він сам заволодів силоміць козачою землею на 1/2 версти та подвір'ями і сим зробив утиски козакам і підпомошникам; другі підпомошники уступили йому свої подвір'я, але купчих на них не дали й проживали в них, володіючи усякими земельними угодами і укриваючися від козачої служби за полковником; себто виходило так, що вони записані були його підданними, щоб не одбувати козачої служби. Слобідка Гуляй-Поле у 15 верстах од Мерехви поселена була років з 30 тому (у 1719 р.) назад на полковій землі харківським полковником Гр. Квіткою там, де були займанщини-хутори, пасіки, сінокоси, поля козаків Островерховки, котрі ними володіли по старих заїмках з вільних земель біля урочища Гуляй-Поля версти на чотири; там же були заїмки, зайняті з вільних земель другими козаками з старих часів з початку заселення мерехвянської сотні; і сі землі Квітка купив і осадив там слобідку Гуляй-Поле, а тепер володіє син його, харківський полковник Іван, версти на 4. Деревня Гут, або Гнипівка, кн. Крапоткина була поселена на полкових землях, а спочатку тут заняв гатку на млин козак мерехвянської сотні і заснував хутір, котрим володіли його діти років з 10, а потім продали козакові Гнипу з братом, і вже сі володіли хутором до 1736 р., а у сім році Ів. Гнип таємно од брата продав хутір разом із батьківською займанщиною — подвір'ям у Ме-

рехві з левадою, огородом, сінокосом, 10 нивами, яблуневим садом у лісі і пасічним місцем кн. Крапоткину, котрий поселив там у 1737 р. слобідку Гнипівку і збудував при тій слобідці гуту і до сієї гути невідомо з чого заволодів бором на 1 версту з полкової землі. А козак Ів. Гнип після сього продажу не захотів уже відбувати козачої служби і перейшов у слободу Уразову кн. М. М. Голіцина, залишивши брата свого у великих недостатках; брат не міг одбувати козачої служби і через се зменшився і козачий комплект. Слобідка Гузівка генерала Девитца була осажена мерехвянським сотником Бульським років з 20 тому назад (у 1729 р.) в урочищі при гузівському млині, котрий був зайнятий в старі часи з вільних полкових козачих земель козаком Гузем, а той продав його харківському полковникові Ів. Донцю-Захаржевському, а той — харківському городничому Голуховичу, син котрого продав її сотнику Бульському. Бульський при сьому млині на козачій полковій землі мерехвянської сотні осадив сю слобідку і володів нею 6 років, а опісля продав майору Полубояринову, а той — Девитцу, котрий захопив сінокосні луки деяких козаків та орну землю на 1 версту та байрак козака Рубана та ще навкруги його ниви та сінокоси та ліс на 1 1/2 версти, чим зробив великі утиски в землях козакам. Село Борки абшитованого майора Юр. Куликовського у 6 верстах од Мерехви було осажене полковника Гр. Донцем років 50 тому назад (у 1699 р) на полковій землі в мерехвянських дачах, і до нього належало окружної землі сажнів на 20. Син Гр. Донця продав його харківському полковникові Прок. Куликовському, котрий володів ним років з 20 до смерті, а потім воно перейшло до сина — Юр. Куликовського, котрий силоміць ще захопив з козачої полкової округи землі верст на 6, а то й більш. Хутір Водолажця Крамара в версті од Мерехви. Ще в давні часи козак Білокур заняв собі там млинову греблю і володів нею років з 20, а після смерті його вона перейшла до його трьох дочок, котрі усі укупі володіли нею років з 10, а потім продали удові сотника Щербини, а та — Бульському, а той — Крамарю, котрий завів там хутір і заволодів ще 2 нивами з козацьких земель. Слобідка Кременне-Комарівка. Років 70 тому назад вона була осажена полковником Гр. Донцем для поширення казенних здобутків і його служб на куплених ним у козака Гудзя і інших землях у великих і непроходимих лісах, нетрях і пасіках поблизу кримського погряниччя. Перш сими землями володіли козаки полтавського малоросійського полка, розчистивши ліси своїм коштом у 6 верстах од Мерехви. В тій слобідці він збудував млин, двір та винницю і володів нею до смерті, а після його смерті вона перейшла до сина його — Хв. Донця, а після його смерті — до рідного брата Івана, котрий населив там більш 30 дворів вільних підданих і продав полковнику Л. Шидловському за 800 карб. І на ті грунти по куплі й заїмці свого батька він дав купчу, де були означені землі по урочищах, і по тій купчій сим грунтом володіли батько і син Шидловські, а потім син Шидловський продав полковнику Бульському за 500 карб. Кн. Як. Крапоткин 25 років тому назад силоміць повідіймав у великому лісі пасічні місця з липовими тесаними хатами й іншими пасічними потребами, розведеними яблуневими садками у ріжних козаків мерехвянської сотні, хоч ті позаймали ту землю собі у давні часи, років з 100 тому назад (мабуть, трохи менше) і володіли ними років з 70. Будівлі він сплюндрував, хати переніс у свою Буду, а яблуневими садами і лісом володів силоміць сам, а тепер володіє його удова кн. Пр. Крапоткина.

Се скорочена мною відомость тільки про одну, мерехвянську сотню, які на її землях явилися слободи, села, деревні та хутори приватних власників. Такі ж відомості ми маємо й про інші сотні Харківського полка — мартовецьку, валківську, вовчанську, салтівську, золочівську, соколовську

і перекопську. Було б цікаво роздивитися, як і в сих сотнях складалася земельна власність старшин, але й там робилося теж саме, що у мерехвянській сотні — були тільки інші пани, а здобували вони собі землі у сотенних козацьких округах точнісінько так, як і у мерехвянській сотні. Те ж робилося і по інших сотнях Харківського полка і навіть по усіх інших полках. У мерехвянській сотні на козацьких землях з'явилося 17 усяких панських осель, котрі зайняли значну частину полкової козацької землі; значить, старшинська земельна власність виділилася з загальних козачих окружних полкових земель. Коли полкові козачі землі забірали пани — старшини, козаки мусили звідтіля виселятися. Так зробили золочівці після того, як їх землю позаймали Голухович та кн. Крапоткин. Сі панські слободи виникли головним чином з старих козачих займанщин, котрими козаки володіли, часом, як дрібні власники. Але були й такі случаї, що заїмку робила козацька старшина, бо й вона мала право на займанщини укупі з козацтвом. Заїмочними землями мали право розпоряджуватися власники по своїй волі — продавати, міняти, передавати у нащадок і таке інше. І ми справді бачимо, що маєтності часто переходили од одного власника до другого. Переходячи, вони звичайно збільшувалися, бо нові власники, особливо великі вельможні пани, захоплювали собі землі з полкової округи, хоч тим і робили утиски козацьким громадам; іноді вони примушували продавати їм землі за дешеву ціну. Іноді продавали землі й такі люди, котрі не мали на них ніякого права. Хутори та греблі для млинів ширилися та перевerталися в деревні, слобідки; деревні та слобідки — в села та слободи. Приватні власники володіли землями по урочищах і захоплювали нові шматки мірою на версту або й на 10 верст, або й більше. Значить, їх землі не були як слід обмежені од полкових. Бачимо й таке, що піддані, себто посполіти, користуються землями для хліборобства укупі з козаками з загальних козачих окружних земель в межах окружної дачи. Серед приватних земельних власників бачимо більш усього козацьких старшин, але разом з ними йдуть великі магнати великоросійського походження — як, наприклад, кн. Трубецькой або кн. Крапоткин. Коли слободка Сірка Артемівка попала у руки кн. Трубецького, число підданих виросло з 20 до 100, і захоплено було навіть не самим князем, а його управителем та підданими козачих земель на 4 версти. Були тут й інші великоросійські земельні власники, як Бульський; були й прості великоросійські поселенці; були й попи, були й монастирі. Ми бачили раніше, скільки було панських слобід у Слобожанщині і земельних приватних власників, як складалося з них слободсько-українське дворянство. Ми знаємо, що були тут і великі магнати з великоросійського та чужоземного дворянства, котрі мали величезне число підданих. А звісно, що велике число підданих свідчить нам і про велику земельну власність. Значить, серед приватних земельних власників Слободської України була купка таких, котрі мали не сотні і не тисячі, а десятки тисяч десятин землі. Таким, наприклад, був рід Кондратьєвих, котрий дав кілька полковників Сумському полкові, а полковничі уряди дали йому землю. По актах генерального межування роду Кондратьєвих належало 119 083 десятини землі, причім Кондратьєви ще з давних часів почали для певності володіння укріпляти свої землі царськими вотчинними грамотами, переводячи землі з помістя у вотчину в рід свій на вічні часи, бо така грамота справді покривала й захищала земельне володіння, яке б воно не було. Змагатися проти такої грамоти було неможливо, хоча й би раніше земля була набута й не зовсім законно; особливо потрібно було се робити Кондратьєвим у Сумському полку, де вони купували помістя у великоросійських поміщиків і однодворців.

Другим власником великих маєтностей з козацької старшини був рід Перекрестових — особливо полковник Ів. Ів. Перекрестов. Але його маєтності були узяті в казну, в особливу комісію і після того їх почали продавати та роздарювати. Зберіг невелику частину перекрестовських маєтностей зять його Гречаний; друга частина була повернута синові його Данилу. Ясенове і частина Мартинівки опинилася у руках кн. Меншикова. Ів. Ів. Перекрестов, як ми знаємо вже, набував собі маєтності усякими способами. У село Лутище, наприклад, він перевів силоміць 20 дворів козаків з полкового села Подарей Охтирського полка, себто, виходить, повернув вільних козаків у підданих. Взагалі треба сказати, що земель до панських слобід належало дуже багато: до двох слобідок гр. Гендрикова у валківській сотні захоплено було землі на 15 верст; до слободи Непокритої, в котрій було 100 дворів, належало на 25 верст в окрузі, до деревні Цаповської (кн. Крапоткина) — округа на 7 верст длинини і 5 ширини. До панського дворянського землеволодіння належало ще монастирське — монастирі теж набули собі великі маєтності і земельні угоди.

Монастирське землеволодіння. Так, у Харкові був заснований у 1726 р. Покровський монастир, котрий давав кошти на Харківський колегіум. Для сього приписані були до нього пустині, а окрім того він набув жертвами багато маєтностей. Жертвували більш усього ради Колегіума. Коли монастир був закритий, він мав 3076 десятин землі, 600 підданих, 50 млинових кол, 3 винниці, скотарські двори, сади. У Валківському повіті до нього належала деревня Рубанівка — жертва удови валківського сотника Рубана, слободи Пісочки і Замоський Кут — жертва кн. Голіцина, у Харківському — хутори Клочко, Липецький, Немишлянський, Шаповалівський, Данилівський, Череватий, пустоші — Уставникова і Куленчовська, Гринців Ріг і деревня Гуки, котра була куплена єпископом Єпифанієм, у Зміївському повіті хутір Воп'яковський. А ось як охазяйнувався і здобував собі землі Курязький монастир біля Харкова. На місці монастиря була колись пасіка Олексія Курязького серед густого ліса, котрий тоді йшов од Харкова аж до Куряжа. У нього се місце купив за 150 грошей [201] Тенетевський, а у сього купив за 200 злотих [202], давши ще впридачу млин з землею під Данилівкою, харківський полковник Гр. Донець з другими старшинами Харківського полка — титарем [203] Логвином Хведоровичем і іншими. Вибравши ігумена, вони дали на монастирське хазяйство бджіл, 100 овець, плуг волів і куплені землі. Окрім того полковник, по своїй полковничій владі, одвів новому монастиреві вільний ліс вверх по р. Куряжу, а в ширину на 1 версту і подарував свій власний грунт, котрий він купив у дітей боярських. Титарь Логвин, харківский мешканець, робив вклади і в церкви міста Харкова. Робив земельні вклади в монастир увесь рід Донців: Кост. Донець дав монастиреві чотири озера коло річкі Чепеля, Хв. Донець — кілька шматків землі, укупі з братом Іваном — млин з землею по р. Удах, по духовній свого батька; ізюмський полковник Мих. Кост. Донець отдав Чепельську дачу з лісом і сінокосами. Один харківський мешканець подарував Курязькому монастирю на будівлю церкви хутір з угодами на люботинській землі. Гр. Донець у 1678 р. передав Курязькому монастирю займанщину двох мельників, котрі за часів полковника Хв. Репки поубивали бєлгородських служилих людей, і доручив Логвину Хведоровичу на його власний кошт збудувати там водяного млина. У 1687 р. монастир получив царську жалованну грамоту на свої землі, щоб забезпечити себе од тих харківських мешканців, котрі в монастирських урочищах позаймали собі займанщини; велено було навіть зробити чертеж усім монастирським землям. З другої царської грамоти 1686 р. видно, що монастир прохав оддати йому вновь поселені сельце Сіноли-

цівку та Пісочин, деревні Гаврилівку і Коротич, де жили вільні переселенці з-за Дніпра. Грамота потребувала, щоб про сі села та їх населення були зложені переписні книги. З грамоти не видно, чи получив монастир сі 4 сельця, але у 1732 р. він володів в селі Пісочині слобідкою й хутором, в Сінолицівці — хутором, селом Полевим, де було 267 підданих, і при ньому хутором Курязьким. Одна жінка у Харкові продала монастиреві свій хутір із ставком і свою стару земельну займанщину за 500 злотих. Про Святогорський монастир ми оповідали уже раніше, тепер же тільки додамо, що с початку Святогорський монастир володів величезним числом угод — більш усього риболовлями по р. Донцю — по обох берегах Донця од гирла р. Оскола до гирла р. Жеребця і Бахмута, себто на 50 верст у довжину. Тут вище монастиря був перевоз через Донець на Тор, з якого ченці мали значний дохід. Але у 1664 р., коли оснувалося місто Маяки, його передали мешканцям сього міста. Монастирські землі та угоди позаймали цареборисовці та маячане. У кінці XVIII ст. до Святогорського монастиря належало 27000 десятин землі і 2000 душ підданих. Охтирський Троїцький монастир мав у 1785 р. у ріжних місцях 1574 десятини землі. У 1762 р. монастир мав 180 підданих, мельників при своїх млинах, землі й угоди у ріжних місцях, хуторці та млини. Дивногорський монастир у кінці XVII ст. мав чимало земель та угод — риболовель при гирлі р. Богучара і Дона, котрі здавалися у оброк острогощанам. У початку XVIII ст. Дивногорський монастир мав вже добре хазяйство: у Острогозьку подвір'я і часовню (укупі з жіночим монастирем), у слободі Селявиній — землі й 100 хат підданих. Сіннянський сотник Григор'єв віддав усе своє майно на заснування Сіннянського монастиря і був першим його ігуменом; усієї землі монастир мав на 2 версти длини і на версту ширини і 100 підданих: син охтирського полковника Миколи Матвієва подарував монастиреві вигон. По відомостях 1787 р. всієї землі під монастирем і в слободі Братениці було 3661 десятина та в деревні Чернеччині 452 десятини, окрім того монастир володів слободою Малою Писарівкою. Сумський полковник Гарасим Кондратьєв заснував Сумський Успенський монастир. Монастир мав 6 садів більш ніж на 48 десятин, у деревні Чернеччині — млин з 10 колами, чимало земель, котрі набув більш усього куплею. Наприклад, у 2 сумчан був куплений хутір з ліском, сінокосом і займанщина на новій греблі за 40 талярів [204] — се була їх батьківщина. Але були й земельні жертви. У 1686 р. монастир получив царську грамоту на свої землі. По відомостях генерального межування Сумському монастиреві належали: деревня Чернеччина з 648 десятинами землі і 75 підданими, хутір Чернеччина — з 213 десятинами і 82 підданими, пустош Тихонівщина з 13 десятинами, деревня Чернеччина в Краснопільському повіті. Озерянська пустинь мала у 1773 р. 5 садів, 7 десятин орної землі, 6 десятин лугу і 3 десятини ліса. Зміївський Миколаївський козацький монастир мав пожалованні і куплені землі; у 1681 р. йому була одведена заїмочна земля — орна, сінокосна і риболовлі по р. Гомольші; стверджена також і земля по купчій. Маємо опис його хазяйства 1702 р. По відомостях 1784 р. монастир мав броварню і гончарську майстерню, де вироблялися кахлі та гончарний посуд. Було також у нього 17 садів, з котрих один виноградний. Піддані варили пиво в броварні та робили кахлі. Монастир володів слобідкою Гомольшою, в котрій жило 194 душі мужського пола і було 5987 десятин лісу. Краснокутський Петропавлівський монастир був заснований переселенцем з-за Дніпра полковником Штепою, котрий збудував його на своїй власній займанщині. Коли сей монастир був скасований, у нього було 1543 десятин землі — більш усього лісу. Аркадіївська пустинь набула собі 150 десятин лісу, 236 десятин орної й сінокосної землі і мала 3 сада. Гороховатська пустинь по

відомостях генерального межування мала 88 десятин лісу, 728 десятин орної землі, 1157 десятин сінокосу і сади. Частину земель монастир набув жертвами. Оттак, як ми бачимо, слободсько-українські монастирі здобули собі багацько земель і усяких угод. Здобули собі вони їх ріжними способами — більш усього, здається, благодійними жертвами од усяких добродіїв, потім куплею, пожалуванням царів та свого козацького уряду, а іноді, траплялося, й примусом. Полковники й козацька старшина не тільки помагали монастирям у їх земельних нуждах, а навіть, як ми бачили, самі засновували монастирі. Таким побитом, початок монастирської власності був такий же, як і панської старшинської. І монастирі, особливо у XVIII ст., поробилися такими ж сільськими господарями, як і поміщики-старшини. Вони теж мали підданих, котрі на них робили всяку роботу і на таких же умовинах взагалі, як і поміщикам. Вони мали такі ж промисли при землеробстві, як і старшини,— і млини, і риболовлі, і садки родючого дерева, і пасіки, і броварні; особливо вони кохалися у садках, іноді з виноградом, та риболовлях. У Слободській Україні було більш 2 десятків монастирів (21) і, як ми бачили, деякі з них мали великі земельні угоди; чимало земель було навіть у невеликих монастирів — пустинь, де було зовсім мало ченців. Правда, ченці не повинні були б зовсім мати маєтностей і у всякому разі мусили б самі, своїми трудами обробляти землю, а вони, як бачимо, набули маєтностей далеко більш, ніж їм було потрібно, і мали посполітих підданих, котрі на них працювали. Вони збірали великі кошти, багатіли, купували нові маєтності, і у кінці XVIII ст. своїми земельними багацтвами визвали заздрість у Катерини II, котра й одібрала їх землі у казну. Так прахом й пішли усі їх заходи про землі та усякі добра, а укупі з сим знищені були й ті садки, котрі вони порозводили, і усе їх монастирське, іноді добре поставлене хазяйство.

11 0-147

РОЗДІЛ 9

СЛОБОЖАНСЬКИЙ ПОБУТ

Український побут козацької старшини. Обставини життя слободських полковників. Обставини життя козацтва, селянства та міщанства. Звичаї та риси характеру слобожан.

Український побут козацької старшини. Ми бачили, що з початку заселення Слободської України ріжні стани тодішнього суспільства (козаки, міщане, посполіти) не були обмежені в своїх правах, і перехід з одного стану до другого був завжди можливим. Не відріжнялися вони значно один від другого й по своїй праці, заможності, по своїх потребах, по своїх звичаях, а значить, і по свойому побуту, бо землеробством займалися ледве не усі слобожане; промисли та торгівля теж не були обмежені. І весь їх побут взагалі був чисто український. Дворянства ще тоді не було, а козацька старшина, хоч і хотіла одмежуватися од інших станів, але сього не можна було зробити раптом і се робилося спроквола, разом з тим як утворювався особливий старшинський стан. Спочатку ж, як побачимо далі, побут старшини був теж український. Гр. Донець був колись простим козаком, а зробився полковником і після того пішов новим шляхом, показавши сей шлях і своїм нащадкам — здобувати старшинство і спадкове полковництво. Кожний полковник керував цілою країною, входив в стосунки з великоросійським урядом, отже повинен був добре знати російську мову, бо усі зносини, а навіть місцеве діловодство велися на сій мові; мусив їздити й до Москви і до Бєлгорода, мусив мати діло з великоросійським начальством і приказними людьми, поводитися з ними і у Слобожанщині, і у баталіях; траплялося старшині й видавати своїх дочок заміж за російських дворян.

Усе те спонукало старшину переймати поводження й культурні потреби та звичаї російського дворянства. З часів Петра російська мова й культура почали робити великий вплив на життя і побут української старшини. Велике значіння мали теж ярмарки, де робили собі мирні здобуття великоросійські товари серед усього українського населення, а особливо серед більш заможних його станів — старшини, купецтва, багатого міщанства, духовенства (городянського). Так потроху змінявся український слобожанський побут під впливом російського, особливо у вищих верствах суспільства — серед панства по селах і у городах, починаючи від Харкова і кінчаючи повітовими.

Але спочатку майже усі жили українським побутом, і ріжниця в обставинах життя залежала од заможності і була не більша, ніж тепер, скажемо, між заможними і бідними крестьянами, схожими у основі свого побуту. Так було і в Московській державі допетровської доби, коли і царь, і бояре, і нарід ріжнилися не побутом — він у них в основі своїй був схожий — а тільки розкішшю та багацтвом сього побуту. Так було і з народним, національним побутом Слобожанщини. Переселенці цілком перенесли у Слобо-

жанщину свій національний український побут і виявили його у всіх сторінках свого національного життя, підтримували його й почали жити таким побутом в Слобожанщині, яким жили в Задніпрянщині, бо ніхто їх не примушував до іншого побуту, бо вони усі укупі осягли нову велику країну, дуже схожу з їх Правобічною Україною, бо вони відділяли себе од великоросіян також, як і великоросіяне признавали за ними право на їх українські звичаї; себто на їх національну самосвідомість. Коли «черкасскую обыкность» слобожане удержали і в соціяльному житті, і в промислах, ремеслах, і торгівлі, і в земельній власності, і в церковних справах, і літературі, і в мові, і у всьому складі свого національного розвитку, не могли вони занехаяти своїх прадідівських звичаїв у приватному побуті, котрий в його етнографічних рисах зберігся й до наших часів, не дивлячися на вплив російської культури й нових обставин жтття.

Обставини життя слободських полковників. Подивимося тепер, який був побут слободської старшини. Про це можливо довідатися з дуже цікавих реєстрів рухомого й нерухомого майна слободських полковників: Хв. Донця, Ів. Шидловського, Хв. Шидловського і Ів. Ів. Перекрестова, котре було у них секвестроване [205]. Перші три полковники проживали у Харкові, а четвертий — у Охтирці. Усі вони були багатими людьми. У Хв. Шидловського було багацько маєтностей, усяких заводів (між іншими гутяний); окрім сього він був і купцем, бо вів широку торгівлю. Як же жив сей великий пан, як то кажуть, пан на всю губу? У Харкові у нього було подвір'я з будівлею. Усі будинки були дерев'яні і там містилося 4 світлиці з лазнею, 4 кімнатки людські (для челяді) з коморями й поварнею. Будинок, у котрому проживав сам полковник Хв. Шидловський, мав тільки одну світлицю й 2 кімнатки; се помешкання, як ми бачимо, було дуже тісне для полковницького будинка, але тоді й усі панські будинки не були дуже просторі. Треба, одначе, додати, що Хв. Шидловський вже не задовольнявся своїми дерев'яними хоромами у Харкові і почав будувати кам'яний будинок у 8 світлиць, але встиг тільки збудувати нижню частину його з 8 кам'яними льохами і у трьох з них склав печі. Вікна у всіх світлицях були скляні. У дворі були дві стайні з сараєм; під сараєм — дерев'яний льох; були ще коморя та льодовня з сушнею; при будинкові був сад. У селі Рождественському у нього був двір, огорожений палями з 3—4 баштами — немов маленька кріпость. У дворі стояв будинок з 9 світлицями й кімнатками. В одній кімнаті коло вікон були залізні решотки. У п'яти світлицях були печі з зелених кахель, стіни були обложені цеглою й вибілені.

У сих хоромах було сім липових столярних столів, один з них круглий, три столярних поставця, три столярних кроваті, стайня для коней, а при ній світлиця з вікнами і з білою пічкою. Були ще дерев'яні хороми у 3 світлиці з кімнатками і кухнею і хата для челяді з сіньми, сад яблуневий, вишневий і виноградний; кузня з ковальськими снастями, лазня, солодовня з хатою й сушнею для сушки солоду, брусяна броварня з трьома чанами й іншим дерев'яним посудом. Винниця соснова брусяна з 12 чанами та діжками. При ній рублена комора. На р. Донцеві біля двору — водяний млин з 3 коморами, з 8 жорнами і з 3 ступами, однією сукновальнею. Трохи віддалі від двора — винниця з усяким дерев'яним посудом, з 2 хатами. За Донцем на озері для гути збудовано було 2 коморі, щоб вироблювати та складати шкло. За тією ж річкою були старі гути з хатами та майстернями, які були здані у оренду українському гутяному майстру Ант. Гутнику. Підданих українців було 18 дворів і 11 дворів великоросійських сходців. На річці Удах біля шкуратяних заводів жили виноградарі, котрі піклувалися про виноград. Хліба було у хазяйстві немолоченого 600 кіп жита і 10000 кіп сіна:

пшеницю й усю ярину поїла саранча. Молоченого хліба було — жита 10 осьмачок, пшениці — 7; посіяно озимого жита 61 четверть з осьминою. Свиней було 150, птиці — гусей 85, індиків 63, качок 60, руських курей 100. У другій маєтності Шидловського, селі Іванівському, була дерев'яна церква Предтечі, котра була огорожена, немов кріпость, стоянами з соснини з баштою. Там теж був будинок Шидловського, але згорів, на місці його збудовано було 2 світлиці. Підданих було там 144 двора, а російських сходців 6 дворів. Під селом — млин на річці Гнилиці об єдиному каменю, але за безводдям не молов. Скотини — 28 волів, 14 корів, 90 овець. Хліба в копах: жита 800, пшениці 600, ячменя 200, вівса 100, гречки 360, проса 100, гороху 45, льону 14, плоскіні і коноплі 33, сіна 100; посіяного озимого жита 76 четвертей.

У третій маєтності Шидловського — Дворічному Куті була теж дерев'яна церква, будинок о 2-х світлицях з кімнатами, хата при воротах, стайня, коморя, три сараї; скотини й птиці було мало. Був хліб у копицях. Підданих було 64 двора. Були ще у Шидловського млини і пруди для риболовель. У селі Балаклейці Ізюмського полка була дерев'яна церква, двір, три хати з чистою кімнатою, стайня, льох, сарай, хліб у копицях (яровий увесь поїла саранча). Худоби було: волів 20, корів 37, овець руських і українських 336, овець і баранів калмицьких 680, кіз 20, свиней 6. Була й птиця. Підданих було 81 двір, великоросійських людей — 4 двора. У селі Новомлинському була нова церква, панський двір з 2 світлицями з кімнатами, хліб, рогата худоба, птиця. Підданих 25 дворів, великоросійських 4 двора. Водяний млин зі ступами. У селі Колодяжному церква і усі хати вигоріли. Поставлено нових 141 хату. Окрім сього у Хв. Шидловського було ще 5 маєтностей у Курщині, де вже проживали, здається, не піддані, а кріпаки. Окрім свого великого сільського господарства, Шидловський вів ще дуже велику торгівлю. Се був, значить, як кажуть, пан на всю губу. Таке, як бачимо, було його господарство. Господарство та побут українців середнього та й простого стану одріжнялися тільки куди меншим своїм розміром.

Щодо внутрішнього убрання хат слободських полковників, то воно було доволі багате. Стіни світлиць вкриті були тріпом усяких кольорів, шкурами, килимами. Килимів було багацько — українських, польських, турецьких, перських. Мабуть, кращими, дорогими покривалася мебель, дешевими — підлога. Столи покривалися зеленим сукном, а також скатертями — швабськими[206], українськими з заполочі[207], іноді червоними турецькими шовковими; лавки оббивалися зеленим сукном або вкривалися квітчастими налавошниками і срібними або золотими шнурками. Коштовної красивої меблі було дуже мало, були тільки обиті кожею й позолочені стульці з точеними золоченими ніжками з усім, що до них належало — шовковим убором з червоною шовковою бахромою, шовковими завісами, положками, шовковими укривалами, подушками, перинами з кружевом, матрацами. У світлиці було багацько образів в багатих шатах, як тепер по деревнях у селян, були образи написані на кипарисі і жесті. У Хв. Шидловського знайшлося 47 образів, ковчег з мощами, і у Ів. Шидловського портрет Петра з Полтавською баталією, портрет Меншикова і родословець Шереметьєвих. Картини Перекрестова були намальовані здебільшого на холсті, деякі на шовку. Пани полковники любили послухати й музики: у Перекрестових і Шидловських були органи, великі й малі, позолочені, з часами на верху. У Перекрестових були годинники з боєм, стінні мідяні, німецькі, також німецькі верцадла (зеркала); і у Хв. Шидловського було їх троє у рямах. У Хв. Донця були дзеркала в серебряних, позолочених сканних рямах з червоним та блакитним камінням. У Хв. Шидловського виявилася й неве-

личка бібліотечка. Там було 14 церковних книжок: більша частина київського друку і єдна рукописна — Мінея[208]— і 10 гражданських книжок: єдна на латинській мові (переклад з німецького) і 9 на польській; у харківському будинкові Хв. Шидловського було тільки єдно Євангеліє; на окладі його на одному боці були євангелісти, на другому — реп'ї[209] з жемчугом, посередині — образ Пречистої; застіжки — срібляні, оправа — з червоного оксамиту. Було багато рушників — турецьких, вишитих золотом, сріблом і шовком, і українських з заполоччю. Було багато усякого посуда, частина його призначалася, щоб украшати покої,— скриньки шльонської[210] роботи, срібляний посуд: пляшки, кубки, ложки, чарки, чашки, четвертини, кришталеві, шкляні, мідяні та олов'яні речі — шандали[211], глечики, лампади; на срібляному посуді були бронзові чоловічки. У всіх полковників було дуже багато зброї і кінського убранства; у полковника Л. Шидловського була шабля «черкасская», цебто українська, з ножнами шагреневої шкури, в срібляній позолоченій оправі з бирюзою й іншим самоцвітним камінням, срібляна полковнича булава, або пернач — жезл з головкою, котра була схожа з пір'ям глухих або прорізних стріл, звідсіль і назвисько «пернач»; самий жезл по середині був обложений білою шагреневою шкурою, а на кінці — сріблом, місцями позолоченим; обушок був мідяний, обкладений сріблом з черню, в нього вставлено було самоцвітне каміння. У Хв. Донця був бунчук: древко з головкою немов яблуком, з котрого виходив кінський хвіст; сей хвіст був прив'язаний до яблука з китицею й шовковою бахромою; китичка була з червоного китайського шовка; древко бунчука було мідяне, прорізне, позолочене. Були у слободських полковників карети, коляски і українські повозки. Траплялося ночувати в полі — і для сього були шатри, або намети. Коней у Харкові Шидловський держав 200. Було багацько й товарів про запас, по пословиці — «запас біди не чинить». А грошей було небагато тому, що вони були положені у торгівлю та промисли — на завод шкурятиний та на горілку.

Українською взагалі була й одежа козачої старшини. Гр. Хв. Квітка[212], котрий добре знав і бачив сю одежу у батьківському будинку, оповідає про неї так: се були широкі жовті штани, жупан, пояс; зверху ще надівалася черкеска з одкидними рукавами, висока смушева шапка з суконним кольоровим верхом; за поясом на ланцюжку — ніж, у поході шабля. Черкеска була синього кольору і підбивалася галуном, шнурком або міхом. У великий парад полковники одягали зверху ще суконну керею (мантію) з пряжкою з самоцвітного каміння. Така ж одежа була і у трьох слободських полковників. Черкески у них були ріжних кольорів: червоні, зелені, обшиті золотом і підбиті хутром.

Жіноча одежа старшинського стану була теж українська, і вони її носили до пізніх часів. Се був кунтуш зі штофу, парчі й інших дебелих матерій. З-під нього було видко на грудях кірсетку й спідницю з запаскою. Дома ходили у кірсетці без рукавів, у спідниці з запаскою і у вишитій українській сорочці. Були й плахти з шовку та гарусу, котрі носилися на спідницях. Уся отся одежа переходила од матері до дочок, онучок та правнучок без усякої одміни фасону. Жіноцтво носило багате намисто, вінці, ожерелля.

Взагалі усе оце коштувало дуже дорого, і у сьому була велика ріжниця між багатими людьми тих і наших часів. Тоді панував ще патріархальний уклад життя; кожне господарство виробляло усе потрібне для себе, а увесь лишок йшов на майно, багате убранство та запаси. Тодішнім полковникам здавалося, що се майно не зменшиться у своїй ціні, бо воно не залежить од перемін моди, що тією одежою, яка була у скринях, будуть користуватися не тільки їх дочки, але й унучки. Але вийшло інакше: «Вони не про-

зрівали,— каже О. Я. Єфименко,— що наближаються інші часи, коли унуки виймуть самоцвітне каміння з їх зброї, щоб украсити їм застіжку своїх французьких черевичок, переллють свій сріблявий посуд, занедбають свої парчові кунтуші або оддадуть їх, як жертву, у церкву на ризи або якусь іншу церковну прикрасу»[213]. Наближався новий економічний побут, де мода получила величезне значіння. І ось тепер нам треба великих заходів, часу й щастя, щоб розшукати якусь злиденну частину того, що колись у безмірному числі прилюдно виставлено було у панських будинках або сховано було в скринях. Якби зібрати тільки ті речи, які реквізовані були у трьох харківських полковників, то з них вийшов би український побутовий музей, котрий міг би зрівнятися з музеями — Київським, Чернігівським (В. В. Тарновського[214]) та Катеринославським (А. Н. Поля[215]). А усі речи сих полковників пішли прахом, хоч і не було у сьому їхньої вини. А скільки прахом пішло таких же речей у других, у котрих не реквізували маєтностей на царя! Тут вже не було вини російського правительства, а винуваті були ті землевласники, котрі не зберегли нічого з сього до наших часів, хоч би на спомин про те, як жили їх діди та прадіди, котрі здобули для сих унуків маєтності і отсе усе майно. Його розтрінькали та позаміняли модним, не зробивши навіть того, що робили по селах селянки, ховаючи у своїх скринях плахти та запаски, котрі виходили з моди.

Знайшлися ж гроші, навіть дуже великі, коли у самому кінці XVIII ст. після скасування автономії і у початку XIX ст. почали будувати нові будинки у ріжних нових чужоземних стилях та обставляти їх новою дуже коштовною обстановою. І до сього треба додати, що старі речі, які були у старшини, взагалі були куди красивіші, ніж ті фабрикати, котрі прийшли їм на зміну, бо то були старі вироби мистецтва або місцьового українського, або й чужоземного — західньоєвропейського і східньополудньового. Українські вироби та ремесло уже розвинулися на національному грунті й знаходили собі, як ми знаємо, покупщиків навіть за межами Слободської України. Ми маємо чимало пам'ятників українського мистецтва за часи Слобожанщини: церковної архітектури, гражданської, а також і малярства. Серед майна харківських полковників було багато образів українського письма. А скільки було їх по церквах Слободської України! Вже у наші часи Археологічного з'їзда у Харкові у 1902 р. незабутній професор Є. К. Редін[216] зібрав їх стільки, що з них утворено було у Харкові два музея — церковний відділ у Музею університетському і пархіяльний Церковно-археологічний музей. І яка сила там зібрана пам'ятників церковної старовини та мистецтва! А серед них немало таких, про котрі можна написати наукові праці, а взагалі на підставі їх можна і неодмінно треба написати хоч коротку історію мистецтва старої Слобожанщини *. Серед тих речей, які були у харківських полковників, було немало чужоземних: були *польські* ножі та ножики, шклянки, сідла, карети; *німецькі* сідла; *шльонські*, цебто *сілезькі*, полотна, коляски, посуд; *берлінські* кортикі; *швабські* полотна, скатерті,

* Таку розвідку вже взяв на себе добродій Таранушенко[217] і вона вийде незабаром як одна з книжок «Культурно-історичної бібліотеки», котра друкуватиметься під моєю редакцією і першим випуском котрої являється отся моя «Історія Слободської України». Слободсько-українська старовина і пам'ятники мистецтва збереглися ще у деяких панських помістях — граф Клейнмихель навіть видрукував під редакцією добродія Лукомського книжку про дворянські оселі Харківської губернії, де найбільш цінні дуже добре зроблені малюнки; є і пояснення до них редактора[218]. Треба, одначе, додати до сього, що тільки невеличка частина пам'ятників будівництва і інших має відносини до старих часів Слобожанщини, а найбільша з них торкається вже до нових обставин життя, яке утворилося після скасування автономії, коли слободсько-українська старшина вже перевернулася у російських дворян і почала будувати собі будинки на французький манір і обставляти їх такими ж меблями і іншими речами.

салфетки; *шведські* шклянки; *англійське* сукно; *шотландські* рушниці; *голландські* скатерті, рукомойники, пістолі; *грецькі* шаблі; *турецькі* і *перські* коври, полотенця, шаблі, рушниці, ножі, сідла, сап'ян, шатри; *китайські* шовки, завіси, ножі. Але отсі усі чужоземні вироби розподілялися більш менш однаково — єдні не переважували других і не нищили місцьової української культури, котра панувала над ними. Так було у XVII і у початку XVIII ст. Здавалося, що українська національна культура могла би уміцнитися, якби її підтримала українська інтелігенція, яка б не одірвалася од свого народу. Але вийшло навпаки. Своє, рідне було зовсім занехаяно, забуто,— українські старшини перевернулися у російських дворян. І В. Н. Каразіну [219] прийшлося тільки згадувати про ті часи, коли дахи будинків поміщиків, у котрих було од 500 до 1000 підданих, були криті очеретом, коли в горницях стояли лавки, вкриті килимами та коцями, коли за столом услугували дівчата у біліх сорочках. У його ж часи архітектор О. О. Паліцин [220] збудував багацько церков і будинків по городах та селах Харківщини на новий манір. Він заохочував тодішніх багатих поміщиків (Шидловських, Надаржинських) будувати нові будинки у своїх помістях, украшати їх меблями, складати бібліотеки, заводити, як каже В. Н. Каразін, початки європейського побуту на Україні. І ось там, де сорок років тому назад, стояли старенькі хатки, криті соломою, з'явилися великі будинки з паризьким та лондонським убранством. Проти вплива європейської культури нічого не можна казати, але потрібно було б не нищити власної, української культури, треба було розвивати свою культуру на національному грунті, користуючися чужим.

Обставини життя козацтва, селянства та міщанства. Щодо побуту середнього та нижчого станів слобожан, то він був чисто український і взагалі схожий з старшинським. Відріжнявся він тільки од нього своїм убожеством. Українська козача або селянська, або міщанська хата одріжнялася од панського будинка тільки своїм розміром; матеріял же будівлі був одноковий — дерево, гонт, очерет, солома; і у заможних козаків можна було побачити навіть кахельні груби, які звичайно були у панських будинках і які ми бачили у Шидловського. У хатах козаків, міщан та посполітих були ті ж образи, лавки, килими, коці, рушники, скрині з одежою і українським убранством — тільки усе отсе було куди бідніше та дешевше. Навіть у страві і напитках теж було багато схожого. Українські народні звичаї — весілля, танки, гри — збереглися у козацтва та селянства куди краще і довше, ніж у старшин. Який же був побут слобожан взагалі і особливо у козацтва та селянства? Звістки про се дав нам автор Топографічного опису Харківського намісництва 1785 р. [221] Слобожане, каже він, любили у всьому чистоту і перш усього у хатах. Хати були або рублені, з дерева, або мазанки з хворосту, обмазані всередині і з усіх боків глиною. У них були просторі сіни і призьба [222], долівка теж була глиняна. Дах робили з великим спуском і він спускався над призьбою. Груби клалися з цегли та кахель; у заможніших кахлі були зелені, а у інших — побілені крейдою. Білили хату по суботах та перед великими празниками, улітку навіть з надвору. У рідкої хати було менш трьох вікон шкляних, здебільшого круглого шкла. Пічки топилися потрошку увесь день, й комина не зачиняли, і тому чада по хатах не бувало. Комин робили з пруття, обмазаного глиною. Топили пічки соломою, очеретом, кизяком, рідко коли дровами. Хата швидко нагрівалася, але так же швидко остигала, і треба було її знову топити. У хаті біля стін стояли скамейки, а вздовж тієї стінки, де була піч, робився піл, який заміняв кровать; у запічок ссипали для сушки зерно. У покутя біля образів стояв звичайно довгий та вузький чисто вимитий стіл, покритий у заможних

килимом, а у бідних чистим рядном, і на ньому лежав хліб та сіль; у багатих замість столів, укопаних у землю, на низьких ніжках стояла скриня або стіл, окований залізом, з ящиками, замкнутими на замок; скриня покривалася килимом або коцом, а зверху скатертю. Дах був очеретяний: з очерета, коли бракувало дерева, робили й стелю на тонких перекладинах, скріпляючи їх сволоком [223], котрий переходив через усю хату. Робили дах також з соломи і гонту. Двір обносили плетневою огорожою. Академік Зуєв теж оповідає нам [224], що і у Харкові хати були невеличкі, дерев'яні або мазанки і по українському звичаю поділялися на дві частини — одна половина хати була для хазяїна з семейством, а друга, з галерейкою — для гостей, бо значна частина населення шинкувала. Заможні військові обивателі проживали у містах та великих слободах. На празники одягали жупани з тонкого німецького сукна, обложені золотом або сріблянім позументом; жіночі кунтуші були тільки длиніші, ніж парубоцькі. Жінки носили ще шовкові кірсетки без рукавів і спідниці, обкладені позументом. Чоботки, черевички були шкуратяні або сап'янові — червоні або жовті з залізними підковками замість закаблуків. На шиї жіноцтво носило намисто або коралі, перли, і котра була багатша, та носила й більше низок намиста; туди нанизували також по одному або по кілька медальйонів або, як називали їх, талярів, а заможні нанизували між коралі червонці, згорнувши їх у трубочку, і коли треба було грошей, їх здіймали. На головах жінки носили шапочки-кораблики з чорною бархатною облямівкою; верхня частина її була парчова або з товстого важкого штофу; під шапочку підкладалося і усе волосся. Але вже багато зачало носити замість сих корабликів платочки, а замісць сап'яних черевик — башмаки. Дівчата надівали на голову стрічку, заплетали косу на маковці немов вінчик; косу украшали квітками. А котра надівала платок, та випускала з нього косу і заплетала в неї стрічку. Носили й плахти з запаскою, підв'язуючи їх поясом. Селяне і селянки

Мал. 11. С. І. Васильківський. Селянська хата.
(Харківський художній музей)

зберегли в своїй одежі більш української старовини, ніж городяне. Їжа була краща, ніж у великоросіян. Рідко у кого не було паляниць та книшів[225]; житний хліб майже у всіх був просіяний на ситі, а не на решеті; варили страву двічі на день — рано і ввечері; варили борщ з буряків та капусти, з пшонною затіркою, з сирівцем, з салом; по празникам у багатих бувала й баранина, свійська птиця, а іноді й дичина. На вечерю подавали звичайно гречані або пшеничні вареники з сиром, гречані галушки з салом, пшонну густу кашу з салом або маслом та окропом; літом готовили холодець; усякий мав свій город та баштан.

Селянське господарство мало свої українські особистості, як рівняти його з великоросійським. Українське село не похоже було на великоросійське. На се звернули увагу ті, котрі проїздили тоді по Слобожанщині, як, наприклад, академік Зуєв, котрий, приїхавши в українську слободу Липці з Бєлгорода, зараз побачив, що тут жив нарід, зовсім одмінний од великоросійського і мовою, і одежою, і звичаями. Автор Топографічного опису Харківського намісництва 1788 р. (здається, великоросіянин Загоровський)[226] дає нам таке цікаве порівняння українського і великоросійського господарського побуту. Великоросійське село, каже він, з першого погляду немов багатше українського, воно звичайно при річці, має доволі ліса й поля, усі поля засіяні, на току доволі хліба, хати і усі інші будівлі дерев'яні. Одначе худоби мало тай та малоросла. Ліси знищені, бо на лапті обдирають кору з дерева, хата закопчується од дима і швидко пріє та згниває. Страчується багато ліса й через те, що забори й таке інше роблять не з хворосту, як в Україні, а з доброго дерева. Садів та огородів нема. Одначе значна частина великоросійського населення Слобожанщини, живучи у сусідстві з українцями, зберігаючи своє власне хліборобство, перейняла од них багато чого у свойому господарстві.

Українське село на перший погляд немов бідніше од великоросійського: звичайно можливо побачити декілька давно неораних облогів; на току небагато хліба, повітки та коморі, усяка огорожа і ворота не дерев'яні, а хворостяні. Але з другого боку, на лугах та по облогах сила трави, багацько рогатої худоби, яка має велику ціну у господарстві; усі будівлі з хворосту, але захищають скотину і од звірів, і од непогоди. Білі, чисті і світлі хати, веселі садки, огороди з усякою огородиною виділяють українське село од усякого іншого; на мешканцях його ми бачимо європейську ввічливість, а на азіатську дикість — тут не побачимо рабських звичаїв; нижчий стан населення бажає піднятися до середнього, середній — до вищого. Військовий обиватель своїм побутом наближається, оскільки може, до городянина, бо він не в зневазі, він не в убожстві; городянин, парахвіяльний піп, канцеляриста, міщанин не одхиляються од селянина, а з другого боку, наближають й до дворян — і просвітою, вихованням, повожінням, їжою, одежою, помешканням; усі три стани не рівняються, але подібні єдин до другого. Українське дворянство мало велику охоту до промислів та торгівлі й широко займалося їми. Але до торгівлі мали хить усі українці, хоч ся торгівля була середня, домова, для свого пропитання, а не для здобування багатства; тому вона широко розповсюджена була по усій країні. Треба також помітити ще й те, що було злим, не корисним у тодішньому побуті Слобожанщини. Річки міліли, замулювалися мулом через те, що нищилися ліси та було багацько гаток для млинів. Населення мусило напувати худобу згнившою водою й навіть само пити її. Риба у ріках та озерах залишилася тільки дрібна. Лісу залишилося ще доволі, і частина його була заповідною. Ліс у Слобожанщині чергувався з полем. Обробляли ліс з початку заселення гонтарі; українці ж на-

вчали навіть великоросійське населення Бєлгородського краю будувати млини та вітряки. Лазень, на котрі йшло багацько дров у великоросіян, на Слобожанщині не було, окрім тільки тих, що були в городах та у дворян. Для освітлення слобожане мали не лучину, на яку тратилася сила гарного дерева у Великоросії, а каганці, де горіло сало чи конопляне масло, а також свічки з кизяка та чорнобильнику, котрі не давали диму; на опал уживали окрім дров очерет та солому. З липи не драли кори на лапті, для чого, по заяві великоросійських селян, неначебто потрібно було на рік для одного чоловіка до 400 липових стволів (се, мабуть, занадто!), а робили з лип липові хати, котрі стояли більш ніж по 100 років; уживали старі дуплисті липи для бджіл. Любили українці розводити садки та обсажувати двори й городи вербами та тополями. Не взираючи на те що винокуріння потребувало багато дров, і поміщики, і військові обивателі зберегли свої власні ліси й на будучину, але обчеські в'їжджі ліси підданих страшенно знищилися через винниці. В лісах і між ланів було багато вуликів. Бджільництво велося на німецький манір. Вулики робилися легкі, однодонні, внизу широкі, вгорі вузенькі, з очком. На зиму бджіл ставили в дерев'яні льохи. Щодо землеробства, то слобожане сіяли більше ярового, ніж озимого хліба, бо траплялися безсніжні зими, коли озим випрівала. Землі тут здебільшого були сухі, тверді і в'язкі, заросші товстим і цупким корінням. І тому пахали їх плугом, запрягаючи од 2-х до 4-х пар волів. Плуги мали теж і великоросійські поміщики і однодворці, котрі жили поміж українцями або поблизу од них. Уживали тут і сохи, а також рала для м'яких піскуватих земель; або для другої оранки під озим, а то й по нужді. У безлісних степах піднімали цілину або довго не орані перелоги, і на таких високих нових землях сіяли просо або ганус, а на інших — яру пшеницю, на третій рік — овес, потім жито, а потім залишали поле под перелогом на кілька років. Таким побитом, дикий степ, вкритий колись тирсою та дерезою, покривався солодкою травою; після жита родився добрий пирей горошок та дятлина — се був добрий сінокос. І так щороку підіймалася цілина або засівалися обологи, і тому у всіх полях на Україні були облоги, де не було посіву. Хліб або складали в копицях на полі, або одвозили в деревню. Великоросійських овінов (сушня) слобожане не знали, а молотили снопи на токах, а заможні складали його в клуні. Середній урожай був озимого жита сам 7 [227], озимої пшениці — сам 5, ярини — вівса 9, ячменя 7, пшениці 4, проса 10, гречки 7, ганусу 10, маку 20. За помол мельникам платили 1/10 зерна. Зерно зберігали в сухих ямах з соломою. На продаж хліб ішов для своєї країни і невеличка частина ярового за її межі. Значна частина населення займалася винокуренням — у кінці XVIII ст. було 976 винниць, а також ремеслами, яких було немало й по селах. Були й такі, що, не маючи своєї землі, ходили на заробітки у степи. Чимало було й таких, що займалися садівництвом та огородиною: збірали у лісах дикі груші та яблокі або розводили сади та огороди та баштани яко промисел. Зараз за хліборобством треба поставити скотарство, яке у слобожан було широко розвинуто й поставлено яко промисел — будували сараї й загони для худоби, заготовляли для неї сіно і інший корм, ходили за скотиною, лічили її, годували і поїли. І од сього промисла мали велику користь. Велику шкоду робили у житті населення суворі зими, з завірюхами, од чого гинуло багато худоби, безсніжні зими, одлиги зимою, котрі шкодили садам та посівам, гарячі вітри — суховії, од яких усе засихало і в'яло у степу. У оселях біля болот бували лихоманки. На рогату худобу нападала пошість, вилічувати котру не уміли. Медведі нищили пасіки та худобу, а ще більше зла робили вовки; вадили лисиці і зайці. Мошкара набивалася у рот скотині, а сарана поїдала

увесь хліб і рослину. Оттакий був господарський побут слобожан-українців.

Звичаї та риси характеру слобожан. Звернемо тепер увагу на звичаї, обряди і натуру слобожан. Празників у слобожан було багато, і деякі з них святкувалися кілька днів, наприклад Трійця. Було чимало й місцьових празників, наприклад, Паликопи (Пантелеймона). І чоловіки, і жінки ходили на вулицях з музикою — скрипками та цимбалами. Заходили й до шинку, пили там горілку маленькою чаркою і танцювали або український, або польський танок.

На храм являлася сила народу з сусідніх сіл. Слобожане дуже любили музику й танки: окрім скрипки, без котрої не можна було відбути весілля, були й інші струменти, наприклад: бас, флейта, цимбали (гуслі), кобза або бандура і ліра; на двох послідніх вигравали кобзарі та лірники. Гр. Сав. Сковорода грав на флейті, скрипці, бандурі і гуслях. Пастухи грали на сопілках. Танцювали метелицю, горлицю й козачка. Горілку любили і уживали її з малих літ, але більш для бесіди ніж для п'янства: п'ятеро чоловік могли в компанії просидіти і випити якусь півосьмушку горілки; пили потроху, а більш балакали поміж себе, а коли і випивали більш як треба, то рідко лаялися і билися. Гостей збірали по праздниках та на крестини, обідали, а під вечір розіходилися. Але весілля справляли гучно і витрачували на них багацько грошей. У селян було більше усяких обрядів, ніж у городян. Цікаві звістки про весілля у слобожан і гетьманців дає Калиновський [228]. Починалося діло з того, що посилалися свахи до батьків молодої; вони брали з собою, яко посланці, хліб та посохи. При згоді молодої, вона давала старостам рушники, котрі у багатих були вишиті шовком або золотом. Старости поверталися до родини молодого, перев'язавши себе рушниками. З того дня молодий міг навіщати засватану дівчину. У суботу перед вінчанням (воно звичайно бувало у неділю вранці) молода робила

Мал. 12. С. І. Васильківський. Побачення.
(Харківський художній музей)

бенкет і вечерю подружкам з піснями й танками. Після вінця молоді йшли до батьків жениха на трапезу. Батько й мати жениха сиділи на кожусі, вивернутому уверх шерстю, і держали у руках хліб, котрим благословляли молодого, одпускаючи його на коні до молодої. Там батько й мати молодої виходили їм назустріч у вивороченому кожусі на кочерзі або на вилах з горщиком з водою або вівсом. На коня сідав родич молодої і немов утікав од бояр, котрі його доганяли теж на конях і приводили на двір, де він брав немов викуп за молоду. Викуп брав теж малолітній брат молодої за свою сестру. Сідали за стіл, молода у сірому або білому кунтуші, обута в червоні черевики з підковками, в плахті, запасці, в вишитій сорочці з стрічками у волоссі, в намисті; молодий — у жупані та черкесці, у суконних штанях, у високій червоній шапці. Роздавалися подарунки, потім виходили на двір танцювати до обіда під музику. Грала звичайно троїста музика — скрипка, бас і флейта. На столі стояв коровай, перед образами — шабля з запаленими свічками. Подавали багато усякої страви: локшину з свининою і куркою, борщ, жарене, капусту. Дружко роздавав коровай. Після обіда знов

Мал. 13. С. Ріхау. Лірник. Гравюра XIX ст.

танцювали, а потім вечеряли. Потім їхали у двір молодого, де запалювали куль соломи, і через сей костер усі переїздили. Молода роззувала молодого, а він злегенька бив її холявою по спині. Якщо молода соблюла своє дівоцтво, усі радувалися, і з радощів били вікна і усе, що попадалося під руку (так каже Калиновський, але, здається, розбивали усе не з радощів, а тоді, коли молода не соблюла своєї дівочої честі).

У понеділок ходили з перезвою по усіх дружках і боярах й танцювали, давали молодим подарунки на нове хазяйство. Приносили курку до тещі. Так празникували та бенкетували цілий тиждень. Весілля обходилося батькам молодої у 17 карб., а молодого — 16 карб., усього у 33 карб. У тому числі на горілку виходило 12 карб. Багато дечого з цих весільних звичаїв оддає дуже великою старовиною — часами домонгольської руської і дохристиянської доби, нагадує нам весільні звичаї у предків українців — сіверян, полян. Про се нагадують і такі старі назвиська, як князь та бояре, і те, що молодий їхав верхи, і те, що родич і брат молодої брали за неї викуп; нагадує про се шабля і звичай проїздити через очищаючий усе зле вогонь; особливо ж цікавий і старий звичай роззування молодого мужа, що робила у X ст. Рогніда, роззуваючи на весіллі Володимира. Батьки сиділи на вивернутому кожусі тому, що усе мохнате було символом багатства; символичне значіння на весіллі мала й курка. Свідоцтво Калиновського про весільні звичаї слобожан підтримується й Гр. Хв. Квіткою — його «Сватанням на Гончарівці», де описано весілля у самому Харкові на Гончарівці. Там немає вже деяких звичаїв, бо городяне, очевисто, забули вже дещо. Слобожане зберегли й інші навіть ще дохристиянські звичаї, наприклад, колядування, Купалу; зберегли й християнське ходження зі звіздою на Різдво, щедрий вечір і інші (ходили, наприклад, на масницю з колодкою, щоб брати немов викуп з нежонатих). Були вечорниці, веснянки. Залишилася й віра у волшебство, заговори. Одна харківська шинкарка дістала від другої обивательки Гапки, щоб ліпше торгувати, засушену жабу. Духовне правління наложило на Гапку покуту: вона повинна була ходити тиждень у церкву з набитою на ноги колодкою. Бєлгородський єпископ Іоасаф Горлєнко вів сувору боротьбу проти українських народних звичаїв і навіть проти вечорниць, хоч вони нікому ні в чім не вадили. У свойому пастирському посланію до духовенства він писав: «Дізналися ми, що народ по городках та селах, зберігаючи наслідки поганства, робить «рѣли» (себто колиски), на котрих гойдаються на Великдень та на Петра; на Тройцю празникують якусь березу, а на різдво Івана Предтечи — купалу і вечорниці, де співають погані пісні. Се усе твориться у народі по його нерозумінню, а духовенство сього не забороняє і через се воно тепер повинно нищити у своїх парахвіях усі отсі поганські празники».

Яку ж натуру і риси характера мали слобожане? Про се залишили нам свідоцтва автори Топографічного опису Харківського намісництва 1785 й 1788 р.[229], Статистичного обзору Слободсько-Української губернії (30 років XIX ст.)[230], Гр. Хв. Квітка (1841 р.), Мочульський (1850 р.)[231], Філарет (1852 р.)[232]. Перший автор оповідає про прихильність слобожан до церкви: в відносинах до начальства вони були слухняні, коли з ними поводилися ласкаво; а як строго, то хоч і покорялися, але з обуренням. Розбишацтва бували, але рідко з душегубством. І справді, здається, що у натурі слобожанина була якась м'ягкість мирного селянина. Навіть народних бунтів в Слободській Україні, окрім тільки повстання Сірка, не було[233]. Крадіжі та злодійства бували, але участь у них більш усього мали не тубільці, а захожі великоросіяне. Слобожане користувалися правом вільного винокурення і, значить, випивали дуже багато горілки, але автор «Топогра-

фічного опису» 1788 р. (сам великоросіянин) оповідає, що пили не для того, щоб напитися п'яними, а для компанії і бесіди. Взагалі треба признати, що слобожане випивали дуже багато горілки, бо вона була майже у кожного, була дешева, але такого п'янства, щоб тільки напитися, було мало, хоч п'яниці й тоді траплялися, як про се свідчать п'яницькі пісні. Автор «Статистичного обзору» каже, що слобожане — се ті ж українці, малоросіяне, тільки у своїй мові вони більше гетьманців наближаються до великоросіян, але по характеру од них дуже далекі. Великоросіянин більш трудолюбивий, услужливий, а слобожанин більш поштивий і сердешно привітливий. Змовчить, але не буде гнутися навіть перед тим, од кого залежить. Українець щедріший од великоросіянина, більше бажає освіти (особливо се треба сказати про духовенство). Українець більш здатний до мистецтва, а великоросіянин — до ремесла. Україна дає багато музиків, півчих, малярів, різчиків і таке інше, але сама приймає захожих ремесників з Великоросії (каменщиків, плотників). Українець утікає од тяжкої праці, хоч і дотепний до роботи. Великоросіяне славні тим, що чого не знають, переймають з чужих країв. Але як глянути на ті переміни, які означилися у слобожан у громадському та хатньому побуту, у вихованню, у поводженню між себе, у обчеських і приватних будинках, школах і освіті, у торгівлі і розкоші, як зрівняти отсе усе з тим, що було 30—40 років тому назад, тоді прийдеться згодитися з тим, що й українець ледве чи не більше перейняв за сі часи, ніж його учителі великоросіяне. Гр. Хв. Квітка каже, що слобожанин любить чистоту, що він привітливий, поштивий у обходженню, почитає за гріх обманити кого-небудь, чесно виконує обіцянки й умови. Скорше його одурять, ніж він кого одурить. Слобожанин, як тільки є спро-

Мал. 14. Українські типи. Танцюючі дворянки.
Гравюра Т. Калинського. (70-ті роки XVIII ст.)

мога, перше навчити сина ремеслу, навчає його грамоті, а потім уже вибірає йому заняття по його охоті. Українець любить музику і до неї здатний і на голос, без нот виучується грати на скрипці. Три таких музиканта складають зі себе троїсту музику, яка грає на весіллях. Дуже гарно співають по церковних хорах. Українці завжди славилися гарними голосами, із них набірали півчих до царського двора. Є і самоучки малярі, котрі малюють образи для церков, різчики іконостасів. Не знаючи «іоніческого і коринфского стилей», вони ніколи не змішували «оників» з «оринами». Преосвященний Філарет, сам великоросіянин, дуже прихильно відносився до українського населення Харківської єпархії, де був архієреєм. Він каже, що слобожане люблять чистоту і живуть чистіше, ніж великоросіяне. Багата природа була ласкава до українця, і се зробило його безпешним, лінивим і через се він не ходив на заробітки, як великоросіянин; зимою він лежить у запічку та курить люльку. До майстерства він дуже здатний і охоче переймає усе нове. Він тихомирний і розсудливий, не схильний до крадіжі й розбишацтва: з 338 злодійств, які були у Слободсько-Українській губернії у 1845 р., більша частина була зроблена захожими людьми, а не тубільцями. Лайки, особливо на старих, не люблять. Хазяйства знищуються через постійні сімейні розділи; жонатий син звичайно одділяється од батьків, і се робиться головним чином для того, щоб не було сварки та лайки між старою хазяйкою — свекрухою — та її невістками. Після того як завелося в Україні кріпацтво, пішло багато біглих у Новоросію, на Дін, але мандрівники бували часто і раніше. Мочульський каже, що українці дуже люблять судитися у судах, але преосвященний Філарет з тим не згоджується.

РОЗДІЛ 10

ДУХОВЕНСТВО, ЦЕРКВИ ТА МОНАСТИРІ

Релігійний настрій. Церковна ієрархія. Церковна парахвія. Церковні брацтва. Шпиталі. З життя духовенства.

Релігійний настрій. Церква та духовенство мали велике значіння в Слободській Україні, особливо у її моральній культурі. Православна віра в життю українського народа в старі часи була великою, могутньою силою перше через те, що український нарід був взагалі тоді релігійним, а вдруге — і через те, що йому прийшлося захищати й боронити свою віру проти утисків католицтва та унії. Боротьба за віру злилася тоді з боротьбою за волю, за українську національність і велася не тільки мечем, а й словом — і се витворило на Україні цілу так звану полемічну літературу, себто багато книжок проти католицтва та унії в оборону православної української церкви, утворила так звані церковні брацтва, де кучився й нарід, і його інтелігенція, і духовенство; потворилися брацькі школи, велике число друкарень, шпиталів. У церковних ділах велику участь приймав нарід, міцно зв'язаний з своїм духовенством, котре сам і вибірав. Українська церква мала свою власну єрархію, на чолі котрої стояв Київський митрополит, незалежний від Московського патріарха [234]. Українська церква мала великі й значні особливості в порівнянню з великоросійською православною церквою. І от коли православне населення почало переселятися з Задніпрянщини і заселяти Слободську Україну, воно укупі з іншими своїми «черкасскими обыкностями» принесло й свої українські особливості у церковний устрій — усе те, про що ми тільки що згадували,— живу участь парахвіян у церковних справах і у виборах духовенства, утворення брацтв, братерських шкіл, шпиталів и т. п. Треба до всього додати, що переселенці приводили з собою часто священників і церковний причт, привозили образи, антиминси [235], церковну утварь й богослужебні книги українського друку і навіть церковні дзвони. Значить, укупі з переселенцями, котрі, як нам відомо, переселялися цілими сілами, переселялася й їх парахвія. В «Історії Харківської єпархії» преосвященного Філарета [236] є багато цікавих звісток про усі ті церковні речі, котрі привезли з собою переселенці з Задніпрянщини, починаючи з попів і кінчаючи богослужебними книгами, надрукованими у друкарнях Києва, Львова, Вільни [237], Чернігова. Майже у кожній церкві Харківської єпархії залишилися од старих часів такі богослужебні книги, і їх описує преосвященний Філарет в своїй історії. Деякі з них були принесені ще переселенцями у старі часи у XVII ст., другі куплені у XVIII ст. Вельми штимий і нині народом образ Озерянської Божої Матері теж, мабуть, був вивезений з Задніпрянщини і у всякому разі був намальований українським маляром XVII ст. З ним схожі інші образи Божої Матері — у Троїцькій церкві у Сумах, Миколаївській церкві у Замості біля Змієва, у Воскресенській церкві Лебедина — се все пам'ятники українського церковного малярства. В бібліотеці Харківського монастиря були

Острозька біблія 1581 р., требник Петра Могили[238] 1646 р., апостол Львівської друкарні 1666 р. тріоди[239] XVII ст. львівських і київських друкарень, твори Лазаря Барановича[240]. У Харківському Успенському соборі до наших часів зберігся старинний образ Єлецької Божої Матері XVII ст. українського маляра й євангеліє Львівського друку 1636 р. з трьома написами — перший борзенського мешканця (Чернигівщина), котрий його пожертвував до церкви с. Пліски у 1648 р., другий якогось Михайла, котрий, коли спалено було церкву у с. Плісках при Виговському, передав те євангеліє у Успенську церкву, третій теж оповідає про передачу туди сього євангелія у 1659 р. при харківськім отамані Тимохвієві. Ми знаємо, що харківським отаманом у 1659 р. був Тимохвій Лавринов, значить, при ньому й було пожертво-

Мал. 15. Трійця. Ікона XVII ст.
(Харківський художній музей)

вано се євангеліє у харківський Успенський собор. В соборній церкві міста Валок є два образи, котрі були принесені першими переселенцями з-за Дніпра. У Золочів піп-переселенець привіз з собою з-за Дніпра дзвін, іконостас і богослужебні книжки. У книгозбірні Курязького монастиря збереглося багато богослужебних книг українських друкарень, декотрі з них з написами, наприклад, требник Петра Могили 1646 р. за таким написом: «Монастирю Харьковському Преображенському надав сію книгу Павло Леонтьєвич Крамарь». Церкви будувалися на жертви парахвіян, а іноді й заможних старшин. Парахвіяне й далі піклувалися про свою церкву, забезпечували її, робили вклади на помин душі. У селі Основі збудував церкву на свій кошт харківський полковник Григорій Семенович Квітка. Харківському Успенському собору, як се видко з опису його майна у 1724 і 1769 рр., пожертвовані були харківськими мешканцями землі, двори, лавки. Настоятель собора протоієрей Григорій Олександров набув для нього по купчих багато нерухомого майна, дворів і плеців, котрі давали чималий дохід по тодішніх часах. Кам'яний Успенський собор у Охтирці був збудований полковником Ол. Лесевицьким, іконостас розписаний українським талановитим малярем Дмитрієвим. У Сумах кам'яна соборна церква Преображенія була збудована при сумському полковникові Гар. Кондратьєві, а син його Ондрій на свій кошт збудував церкву Воскресенія. У Вовчанську церква будувалася переселенцем з Задніпрянщини Веселовським, він був і першим священником в тій церкві. Часто священниками при церквах бували люди не духовного сану, а з козацької старшини й інших станів. У селі Шелудьківці, наприклад, збудував церкву сотник Коряк, а попом до неї був поставлений його рідний син; у місті Соколові священником було поставлено колишнього полкового суддю Ізюмського полку, у другій церкві міста Соколова священники були теж з козацької старшини.

В заснуванню монастирів козаки й козацька старшина теж приймали велику участь: Охтирський Троїцький монастир був заснований ігуменом Задніпрянського Лебединського монастиря Іоаннікієм й його ченцями, котрих прийшло 40 чоловік, і вони привезли з собою підданих, церковну утварь. Курязький монастир був заснований, як ми знаємо, харківським полковником Гр. Донцем; Сумський Успенський і Сумський Предтечів — сумським полковником Гар. Кондратьєвим, Михайлівська пустинь — полковником Михайлом Васильєвим. Дехто з тих старшин, що збудували монастирі, поробилися й ігуменами їх, як, наприклад, полковник Штепа, котрий збудував Краснокутський монастир, або сотник Григор'єв, котрий збудував Сіннянський монастир. Про Штепу старожили Краснокутська оповідали у 1772 р. так: в прошлих давніх роках викликано було з того боку Дніпра багацько переселенців — старшини й козаків, як про се свідчить закликальний лист полковника Уманця. З ними вийшов і задніпрянський полковник Іван Штепа; він прийшов на річку Мерлу і заняв собі вільну займанщину, на котрій збудував монастир. Прийняв до себе ще кілька ченців і зробився ігуменом Іоаннікієм. Син його був священником у Миколаївській церкві, а по смерті батька у монастирі ігуменом Мартіаном.

Бачимо ми багато старшини, їх синів, удов та дочок у слободсько-українських монастирях. Коли ми звернемо увагу, наприклад, на рід Квіток, то побачимо, що з цього роду вийшло багацько ченців: М. І. Квітка — чернець Курязького монастиря, ігумен того ж монастиря Наркіс, дві ігуменії Хорошевського монастиря — Феофанія і Марія; навіть славетний Грицько Квітка-Основ'яненко був якийсь час ченцем. Родичем Квіток був Іоасаф Горленко; були черницями також Ковалевська, Дуніна.

Церковна ієрархія. Одначе поруч з сією українською течією в українській церкві треба визначити й московську, великоросійську. Українське духовенство укупі з іншими переселенцями, присягнувши московському цареві, мусило також признати й духовну владу Московського патріарха Російської ієрархії. С 1657 до 1667 р. церкви та монастирі Слободської України, як і бєлгородські, входили в склад патріаршої області, але на соборі 1667 р. визначено було утворити нову Бєлгородську єпархію, митрополитом котрої поставлено митрополита Сербського Феодосія. До нової єпархії приписано було 15 слободсько-українських міст — Харків, Охтирка, Острогозьк, Колонтаєв, Городня, Краснокутськ, Валки, Дворічна, Салтів, Печеніги, Зміїв, Маяки, Цареборисів, Боровля, Урив. Потім сюди увійшли й інші міста Слободської України або, краще сказати, уся Україна. До 1721 р. архієрейську Бєлгородську катедру займали митрополити (їх було п'ятеро), що свідчить про те, що їй надавалося велике значіння. І справді, Бєлгородська єпархія мала 542 церкви і до неї належала велика округа. Виходить все-таки, що Слободська Україна не мала своєї власної єпархії або, краще сказати, церковної автономії, а повинна була признати свою залежність від Бєлгородського владики також, як у військових та політичних справах вона залежала од бєлгородського воєводи.

Яку ж участь мали бєлгородські митрополити та архієреї в слободсько-українських церковних ділах? Митрополит Авраамій виступив проти українського церковного звичаю обливати, а не погружати младенців при хресті; він же обложив зборами усі українські церкви. Єпифаній Тихорський зробив велике і корисне для України діло — заснував Харківський колегіум [241]; про сей Колегіум потім дуже піклувався і його наступник Досіфей, котрий випрохав для Колегіума бібліотеку Стефана Яворського [242]. Він вів боротьбу з тими попами, котрі хтіли здобувати собі посади яко спадок од батьків, а також з усякими забобонами на весіллях, і на послідок наложив анафему на архимандрита Курязького монастиря і ректора Харківського колегіума, за що, одначе, його самого було обвинувачено і покарано. П. Смілич захищав харківські монастирі од підвод і постоїв і за се вів боротьбу з харківським городничим Голуховичем, страхаючи його церковною одлукою. З попів він установив грошові внески на свою користь. Іоасаф Горленко був недавно канонізований за своє суворе чернече життя. Батько його був прилуцьким полковником у Гетьманщині, а мати була дочкою гетьмана Д. Апостола. Він учився у Київській Духовній Академії, але не скінчив там курса. Він вів жорстоку боротьбу не тільки пастирським словом, а й карами, навіть тілесними, з недбалим духовенством і мирянами. Не дивлячись на своє українське походження, він виступав проти старих звичаїв української церкви — виписав з Москви книжку про таїнства, щоб її виучувало слободсько-українське духовенство; звелів вислати в Бєлгородську консісторію з церков Слободської України богослужебні книжки українських друкарень і замінити їх виданнями московськими й київськими. Слободсько-українське духовенство одіслало усякі старинні книги, котрі знаходилися при церквах,— сі книжки так і залишилися у Бєлгороді під куполом соборної церкви, поки не пропали. Через те тепер по церквах Харківської єпархії менш книг українського друку, ніж їх повинно було бути. Вів Іоасаф боротьбу і з українськими дячками — вимагав, щоб се були люди посвячені у стихарь [243], але його прикази не могли порушити старого звичаю, котрий підтримувався усім складом народнього життя. І. Горленко був родичем Квіток; почасту бував у Харкові у них на Основі; піклувався

він і про Харківський колегіум. Незмірно більше, одначе, зробив для Харківського колегіума, освіти і проповіді єпископ Самуїл Міславський.

Бєлгородські архієреї тільки наїздили у Слободську Україну, а звичайно пробували у Бєлгороді, через се явилася потреба в особливій слободсько-українській єпархії. Самостійна слободська єпархія була відчинена тільки у самому кінці XVIII ст.— у 1799 р., хоча й до того Харків був центральним містом України в церковних справах. На чолі церковних справ Харківського полка до установи церковного правління у 1744 р. стояв соборний протопоп. Він був посередником між Бєлгородським архієреєм і церквами та мирянами Харківського полка. І так воно й повинно було бути, бо у Слободській Україні не було центральної влади, на зразок гетьманської, навіть у гражданських справах; не було і гетьманської столиці, а Харків був тільки єдиним з п'яти полкових міст. Во всіх полкових містах, здається, були свої протопопії. На чолі церковних справ стояли протопопи, бо вони були найстаршими серед духовенства, а соборна церква була немов урядовою церквою, без котрої неможливо було бути містові, і вона завжди містилася у кріпості серед казенних будівель. До Харківської протопопії, котра обіймала Харківський полк, належали теперішні Валківський та частина Вовчанського повіта, і у 1725 р. у ній було 86 церков. У харківському духовному уряді окрім протопопа було ще два члена, але усім орудував протопоп. Уся округа харківського духовного уряду поділялася на 5 відділів — окрім харківського, на валківський, нововодолазький, ольшанський і золочівський; на чолі їх стояли старші священники. Теж було, мабуть, і в інших полках.

Церковна парахвія. Як же тоді була улаштована церковна парахвія? Устрій парахвій в Слободській Україні мав свої значні особливості в порівнянню з великоросійськими. Він теж виявляв з себе «черкасскую обыкность», принесену переселенцями з Задніпрянщини. Там вона була живою силою тодішнього суспільства, бо такою зробили її обставини історичного життя — боротьба духовенства та народа за православну віру проти католицтва та унії. Парахвіянам самим треба було піклуватися про свою церкву, бо ніхто їм не допомагав у сьому ділі; а раз вони самі содержували на свій кошт духовенство і піклувалися про храм Божий, то вони мусили мати і великий вплив на вибори церковного причта, а з другого боку, сей церковний притч піклувався про релігійно-моральні потреби парахвіян — про школу задля народа. Переселенці, як тільки осідали на якомусь місці, перш усього починали будувати і по містах, і по містечках, і по селах свої парахвіяльні церкви, маючи іноді вже і свій власний церковний причт, по містах будували соборні церкви. У Харкові, наприклад, Соборна Успенська церква (дерев'яна) була збудована у 1657—1658 рр., як про се писав у Москву харківський воєвода Офросимов, а ліс возили для неї яко казенної будівлі у кріпость служилі люди у 1657 р. Вона була маленька — стіни між углів було 4 сажня — і дуже бідна: воєвода Офросимов, котрий взагалі дуже ворожо відносився до харківських переселенців, писав у Москву до царя: «А образовъ мѣстныхъ и деісусов нѣтъ — черкасы молятся бумажнымъ листамъ, своему литовскому письму і стѣнамъ, а книгъ и заводу никаких нѣтъ, и за тебя, великій государь, молить Бога не по чемъ; только лгутъ Богу и десятой части хвалы Богу не воздаютъ. Нѣть евангелія напрестольнаго[244], ни служебника[245], ни требника[246], ни тріоді постной[247], ни трифолоя[248], ни апостола[249], ни минеи[250], ни октонха[251], ни шестоднева[252], ни псалтири слѣдованной[253], ни евангелія толковаго[254]. И о томъ вели свой милостивый указъ учинить, чтобъ было по чемъ за тебя, великій государь,

молить Бога. А я, видячи ихъ маловѣріе, что поклоняются бумажнымъ листамъ и стѣнкам, для того къ тебѣ и писалъ. И о томъ, как ты, великій государь, укажешь». Тут, у сьому листі, немов живий встає перед нами московський воєвода XVII ст. в його відносинах до православної віри взагалі і до православія українців особисто. Для нього українці неправославні, а немов погані, бо вони моляться не перед образами в дорогих шатах, а перед бумажними листами, де образи святих були написані не малярами, а зроблені в друкарнях літографським способом. У церкві не було по стінах ніякого малярства, бо де ж таки було його узяти у новому місті? А воєвода каже, що черкаси моляться голим стінам. У переселенців бракувало богослужебних книг, і де їх було їм узяти? А воєвода додає, що «черкаси лгутъ Богови», бо не вичитують усього того, що в книгах написано. Але ще гірше для нього здається те, що молитися їм за царево здоров'я ні по чому. І ось він прохає царя, щоб той прислав богослужебних книжок і образи, а то у них тепер «маловѣріє». Воєвода, очевисто, лічив істинно православними тільки себе та великоросіян, котрі сповняли усі церковні обряди; для нього уся віра і була в сих обрядах, і коли він не бачив у Успенському соборі образів місцьових святих та деісусів, себто образа Спасителя з Божою Матір'ю та Предтечею, для нього вони були маловірами і навіть обманциками Бога. А харківці, одначе, дуже піклувалися про свою соборну церкву, бо вже у 1657 р., значить, тоді, як ще не була збудована церква, вони одправили соборного попа Єремію, а також другого новопоставленого попа Василія з дияконом Іосифом у Москву до царя Олексія Михайловича подати йому оттаке прохання, написане, як треба було зробити, по-великоросійськи: «Бьютъ челомъ богомольцы твои бѣдные государева украинского дальняго города Харькова черкасскій попъ Еремѣище й новопоставленные — попъ Василище и дьяконъ Іосипище да Чугуевского городу Печенѣжской слободы попъ Лукъянище. Приволоклися мы къ тебѣ, государь, бити челомъ о церковномъ строенью; и мы на Москвѣ волочимся 4-ю недѣлю и черезъ тые часы спроѣлися, пыти і исты нечего и скуфій[255] у насъ нѣтъ. Милосердный Государь пожалуй насъ, богомольцевъ своихъ, вели намъ бѣднымъ своего государева жалованья кормъ дать, чимъ тебѣ, государю, объ насъ Богъ извѣстить. Царь-государь, смилуйся». І що ж? Нічого на церковні потреби їм цар не дав, а видали з Розряду на харч та на дорогу попам по карбованцю, а диякону 20 алтин. Царські подарунки були видані Харківському собору пізніше. І парахвіяне Успенського собору мусили послати звісного нам соборного диякона Іосифа у гетьманські городи, щоб купити там церковного вина для потреби своєї церкви. Але його на дорозі пограбували козаки Луговського і сербіяне — одняли вино і усе інше, що він закупив для церкви, одняли коня з саньми, зняли з нього самого одежу й скуфью, усього на 20 карб. І ось він приплентався до Москви і прохав царя дати йому грошей, щоб він міг вернутися до Харкова і не помер з голоду на Москві. Повелено було дати йому доброго сукна, яке звичайно носили попи. У 1658 р. подав цареві прохання піп-настоятель Харківського Успенского собора Іванище Афанасьєв, де писав, що царському указу його поставлено попом у соборній церкві, а служити церковну службу і молитися за нього, государя, ні на чому, бо книжок не дадено. І ось він прохає видати богослужебні книжки й антиминс. Царь звелів видати напрестольне євангеліє, апостол, псалтир, минею общую, шестоднів з Приказу Великого Дворця і одіслати у Харків з попом Іванищем. У 1659 р. цар подарував Харківському Успенському собору церковні ризи, єпітрахіль[256], підрізник, стихарь, поручні, пояс, покрови для церковних сосудів, воздухи[257], срачиц[258] на престол, ладан. З опису Харкова 1663 р. дізнаємося, що в Успенському

соборі був тоді образ Пречистої шестилистовий з двома срібляними позолоченими вінцями, напрестольна Богоматір, благословенний хрест, царські двері, напрестольне євангеліє, мабуть, те саме, про котре сказано у опису 1724 р., що воно старе церковне московського друку 1657 р., шестоднів, апостол, псалтир, мідяне кадило; сі богослужебні книги й були царським жалуванням. Повинно було бути там тоді, одначе, як ми знаємо, і друге євангеліє Львівського друку 1636 р., бо воно надано у собор 1659 р.; були, мабуть, і інші церковні речі, але вже українського походження, їх не перелічував воєвода, бо вони не були вже царським жалуванням. У 1667 р. Успенський собор згорів, погоріли і церковні речі. У Москву поїхали протопоп Захарій Филимонович з дияконом і подали прохання, у котрому писали, що по царському указу збудована у Харкові соборна церква, а царського жалування до сієї церкви — риз, дзвонів, книг, образів і усякої церковної утварі, не дано, а які були дзвони і усякі церковні речі — жертви мирян, то усе у пожар 1664 р. погоріло з дзвонарнею та дзвонами; і ось вони прохали, щоб цар дав риз, дзвонів і книг. Цар велів видати з Казенного приказу ризи й стихарь з іншими потребними речами, а з Розрядного приказу — служебник; про служебник була зроблена приписка: «не куплено, бо дорогий»; але здається все-таки купили й його і дали підводи, щоб доїхати до Харкова; ризи були жовтої тафти, підрізник — зелений киндячий, єпітрахіль та поручні камчатні; і се усе взяли і розписалися в тім харківський отаман Тимохвій Лавринов і Матвій Кременчуцький. З другого документа видко, що незабаром після заснования Харкова збудована була і парафіяльна церква св. Миколая самими ж харківцями й їх парафіяльним священником отцом Стефаном, котрий писав цареві: «Бьетъ челомъ бѣдный и разореный отъ крымскихъ людей и отъ черкасъ богомолецъ твой гор. Харькова новопоставленный попъ Стефанище. Пришелъ я съ прихожаны своими изъ разныхъ литовскихъ городовъ съ черкасы въ твой государевъ Харьковъ городъ и построили церковъ св. Чудотворца Николая, а я богомолецъ твой человѣкъ бѣдный и отъ черкасъ разорен и у той церкви нѣть книгъ и ризъ, непочемъ въ той церкви пѣти, а купить мнѣ бѣдному нечѣм — человѣкъ бѣдный. Пожалуй меня, вели дать своего гос. жалованья — къ той церкви ризы, по чему въ той церкви было бы пѣть и чтобъ твое царское богомолье безъ пѣнія не было». Царь звелів зробити ризи, підрізники, покрови на престол (у 1660 р.). У 1659 р. у Харкові окрім собору були ще церкви — Благовіщенська і Троїцька. У 1663 р. були церкви — Соборна, Рождественська, Благовіщенська, Троїцька, Михайлівська, Миколаївська. У 1689 р. була збудована кам'яна Покровська монастирська церква, котра існує й нині, являючи з себе пам'ятник української архітектури XVII ст. У 1688 р. була збудована кам'яна соборна церква замість старої дерев'яної. Тоді вже була й Дмитрієвська церква. У XVIII ст. у Харкові було 10 церков, з них одна монастирська і одна кладбищенська. Те, що бачимо у Харкові, робилося усюди: де тільки засновувалося поселення, там будувалася і церква. У Ізюмі бачимо соборну церкву Спаса.

Про заснування монастирів і про жертви їм від населення ми оповідали вже раніш. Парахвіяне содержували на свій кошт духовенство, і тільки один соборний причт получав жалування од казни. У XVIII ст. самі церкви повинні були давати внески у казну. Парахвіяне хотіли приймати участь і в виборах причта — се був старий український звичай: в Гетьманщині громади робили письменні умови з тими священниками, яких вибірали в свою церкву. Те ж хотіли робити і слобожане. Але бєлгородські архієреї вели боротьбу з мирянами проти їх змагань вибірати попів. Виборів не

бувало, а все-таки парахвіяне мали великий вплив на постанову для них священників. Ось декілька прикладів таких настанов священників у Харкові. У XVIII ст. священник Троїцької церкви Крамаренко прийняв до себе як свого нащадка П. Копейчика, і на се згодилися і парахвіяне, і Бєлгородський архієрей. По проханню парахвіян і полковника Тевяшова того Копейчика посвятили у попа у 1738 р. У 1743 р. одна частина парахвіян прохала Бєлгородського митрополита Антонія посвятити на попа його служку Бориса Янкевича, а друга була проти сього, кажучи, що у Троїцькій парахвії тільки 70 дворів, а по указу Петра Великого двох попів можливо було мати тільки таким парахвіянам, де було не менш 250 дворів. Ще до того Янкевич в слов'яно-латинських школах не учився і навіть не був дячком, а служенієм і требами і без нього вони задоволені. І все ж таки Янкевича назначено на посаду. Після смерті Янкевича парахвіяне вибрали у попи Ст. Іванова, і Бєлгородський владика затвердив його як учительного, себто освіченого, чоловіка. У слободі Бишкині, після того, як тамошній піп Василій постригся у ченці Сумського монастиря, парахвіяне, з відома старшини і за згодою лебединського протопопа, поєднали собі у попи архієрейського співаку, лебединського мешканця С. Осипова. У парахвії сій було 100 дворів, а церковної землі і сінокосів не було. І через те він повинен був, по українському звичаю, жити з церковних доходів і парахвіяльних треб. Тут ми бачимо й вибори, і умову громади з попом, і цікаву вказівку на український звичай забезпечування священника доходами з церкви та треб. У 1745 р. по проханню трьох парахвіян Троїцької церкви владика посвятив у диякони дячка Лавровського, але священник Янкевич написав владиці, що парахвіяне не допустять Лавровського до сієї посади, бо диякона й раніше тут не було і годуватися йому було ні з чого. Бєлгородські архієреї забороняли мати дяків, котрі не були посвячені у стихарь, а у Слобожанщині, як усюди в Україні, дячки служили по найму у громади. У 1742 р. протопоп собора Олександров писав: «По українському звичаю в церквах дячків і паламарів наймають парахвіяне на рік, а як їм не вподобається або вони не вподобаються парахвіянам, живуть і менше — по місяцю і навіть менш 2-х тижнів. І через те положити їх у штат неможливо». По Синодальному указу 1725 р. дячки та паламарі мусили бути з духовних, в Слобідській Україні вони звичайно були людьми гражданського стану — чи з посполітих, чи з козаків, чи з міщан — хоч багато з них займали потім і попівські посади, особливо у другій половині XVII і першій половині XVIII ст., коли у Харкові ще не було Колегіума, котрий почав випускати з своїх учнів багато попів та дияконів. До основання Колегіума більша частина попів училася тільки у тих церковно-народних школах, котрі були, як побачимо далі, усюди по Україні. Преосвященний Філарет каже: з діл ставленничеських видко, що в церковно-парахвіяльних школах училися усі ті, котрі потім були причетниками при церквах, а декотрі з них потім поступали в попи. Та й після заснування Колегіума небагато було освічених попів, а були й такі, котрі тільки й знали що часослов [259] та псалтирь. Освічених батюшок, котрі скінчили Колегіум і уміли б казати проповіді, було небагацько у самому Харкові. При таких обставинах, більш усього парахвіяне цінували не стільки наукову освіту попа, скільки свідомість у церковній службі, таїнствах та требах, а також його життя і відносини до пастви, а про се краще відали парахвіяне, ніж бєлгородські архієреї. Особливо суворий догляд мали бєлгородські архієреї над попами-удовцями. Ми маємо грамоти трьох бєлгородських архієреїв XVIII століття — Петра, Антонія і Іоасафа про таких попів, їм давався дозвіл священствувати тільки на кілька років (три або що) і вони мусили доставляти похвалу про

себе од протоієрея і парахвіян (а Іоасаф навіть посилав ще такого попа до схимника на сповідь); а як не було похвали, попа постригали в ченці, бо тоді вийшов указ приймати в монастирі тільки удовців-попів та солдат. В грамотах потрібувалося від попа, щоб він не мав у себе в домівці ніяких жінок, окрім матері, сестри та єдинокровної тітки, не ходив на гулянки та в шинки ради п'янства, не приймав участі ні в якому блюзнірстві (кощунстві), смішках та регітах. Але значіння парахвії зменшувалося: у XVII ст. воно було більше, у XVIII — менше, а у XIX — ще менше. Навпаки значіння церковних старост все збільшувалося. Нарешті треба ще нам додати й те, що й попи дивилися на парахвію як на свою власність. Ось цікаве свідоцтво про се документа — немов справжньої купчої: «Року 1712 я мешканець Харківського Преображенського монастиря, а колишній Покровський піп села Липець овдовів і вступив в ченці, а половину своєї і батьківської Покровської парахвії в с. Липцях передав зятю свойому Іллі, котрою він володів до самої смерті; а після смерті його я, чернець Філарет, уступив половину сієї своєї парахвії небожові свойому о. Василію, його жінці й дітям безповоротно, а тая парахвія, котрою володів мій зять, нікому не винна і в заставу не віддана. У сьому я, ієромонах Філарет, свойому небожу і даю сію поступну запись. А при сьому були свідками — отаман Липецький Журченко, титарь Покровський Протасенко, Тим. Коваленко. До сеї поступної записі Архангельський піп с. Колупаєвки Тимохвій по проханню ієромонаха Філарета руку приложив. Липецький Покровський піп Іван уступив половину своєї парахвії, котра належала братові мойому Хомі, свойому зятеві Покровському попові Василію». Ся купча на парахвію, як ми бачимо, нічим не відріжняється од купчих на усяке майно і виявляє нам погляд на се діло тодішнього духовенства. Бєлгородський митрополит Ларіон ствердив розділ парахвії.

Замість жалування попи получали іноді землі. Ось цікава про се звістка. Піп с. Деркачів отець Яків з причтом подав у 1691 р. прохання бєлгородському воєводі, щоб йому дано було жалування, бо він був протопопом у соборній церкві в Чигирині, а після Руїни прийшов у Слобожанщину, збудував у с. Деркачах церкву Рождества Богородиці, потім поїхав до Москви, де прохав царя про ругу; але замість хлібного та грошового жалування велено було тільки дати йому 50 четвертей поля з вільних земель (себто 75 десятин). Земля була йому одведена у 1686 р. Син отця Якова Хведір Таранський вступив до Покровського монастиря і сьому монастиреві оддав пожаловану йому землю. Виходить, значить, так, що земля була йому дадена не на церкву, а у власність. Але й на користь церкви і причта Сумському собору одмежовано було у 1694 р. 761 десятина землі, хоч і не досить плодючої, і причт получав по 10 карб. руги.

Церковні брацтва. Що тодішня парахвія була живою народньою силою, видко з того, що вона утворювала так звані церковні брацтва із школами й шпиталями. Брацтва були дуже широко розповсюджені по Задніпрянщині і там робили дуже поважне діло — боронили православну віру, підтримували освіту, помагали бідним, убогим. У Слобожанщині брацтвам не треба було вже боронити віри та народності і через те вони тут обмежили себе метою благодійною та просвітньою. Переселенці з Задніпрянщини принесли з собою сей братерський звичай у Слобожанщину і з самого початку її заселення почали прохати собі дозволу у московського уряду утворяти братські трапези на користь своєї церкви і для сього варити мед, пиво і бражку на храмові празники[260]. Прохати про се треба було через те, що у Московській державі не було вільного продажу сих напитків. Чи були брацтва Слободської України зв'язані з ремесничими цехами, про

се певних звісток не маємо. Знаємо тільки одне, що ремесничі цехи, як се ми бачили, ставили своєю метою також і піклування про храм Божий, себто виходить, що кожний цех являв з себе і церковне брацтво. Але чисто церковні брацтва могли існувати й там, де не було ремесничих цехів, наприклад, по деяких селах та містечках; церковні брацтва могли складатися із цехових і не з цехових братчиків. Переселенці прохали іноді про брацтва з самого початку свого поселення, значить, вони утворялися зараз після того, а можливо, що й разом з тим, як будувалася церква, бо на будівлю церкви треба було парахвіянам самим здобути гроші. Брацтво при Харківській церкві Рождества існувало вже у 1678 р. В перепису парахвій 1724 р. показаний при церкві Рождества братерський двір. Значить, і тоді при церкві Рождества було брацтво. По актах Курязького монастиря 1700 р. читаємо про харківця Григорія Івановича Голинського — братчика соборної церкви. У опису собора 1724 р. бачимо: «Брацький двір на Торговищі, предмісті, межа з межою з двором Троїцької церкви». При Благовіщенській церкві по перепису 1724 р. бачимо на Набережній вулиці брацький двір; по перепису 1732 і 1775 рр. бачимо церковний двір з хатою. У 1778 р. сей двір був стверджений за церквою по купчій, де було сказано, що його куплено для церкви на брацтво. При Дмитрієвській церкві по перепису 1732 р. бачимо братерський двір, котрий у перепису 1724 р. називається церковним, по Титаревій вулиці (він існує й нині). З прохання парахвіян Михайловської церкви видко, що з 1711 р. у них було брацтво і церковний братерський двір; двір сей займав частиною причт, друга частина його оддавалася у найми; на сім же дворі продавався, особливо на храмовий празник, мед; гроші з його йшли на брацтво (у 1739 р. братчики зібрали на користь церкви до 20 карб.). По перепису 1732 р. при Троїцькій церкві був братерський двір; з перепису 1724 р. видко, що він був на Юрченковій вулиці. Перед празником Трійці, а також Різдва й Пасхи на зібрану церковним старостою грошову складку готувалися мед і братерська трапеза, в котрих приймали участь церковний причт і парахвіяне; тоді усім парахвіянам продавався на братерському дворі мед, і гроші оддавалися на церков, а частина йшла на старців. У 1685 р. вибрано було 73 карб., у 1786—64, у 1788—58. Брацький соборний двір мав тоді 2 хати і містився там, де тепер збудований собор. Таким побитом, при шести харківських церквах ми бачимо по документах 6 брацтв, але в дійсності їх повинно було бути ще більше, мабуть, стільки, скільки було церков. В однім документі, наприклад, згадується ще про братчика Харківської мурованої церкви, себто Покровського монастиря. Окрім брацтв бачимо ще й жіночу спілку «сестриць мироносиць» — се було також брацтво, але тільки жіноче. У 1701 р. була куплена на гроші сих мироносиць книга Пентикостарій для Курязького монастиря. Можливо, що сестри-мироносиці були немов би то «сестрами милосердія» теперішніх часів і приймали участь також і в похоронах, бо при Мироносицькій церкві був цвинтар з гробками. Бачимо ми брацтва і по селах Слобожанщини. Було брацтво, наприклад, у с. Липцях при церкві Миколая, і на користь його оддав селянин липецький Семен Михтан із жінкою Ганною Михтановський байрак на р. Харкові і пасіку з бджолами. Були брацтва у Перекопі, Кириківці, де споминається серед братчиків і старший церковний брат, багацько братчиків було у Котельві, куди в брацтво, засноване священником отцом Михайлом, подарував євангеліє котляр Санкевич, бо бачив піклування братчиків про церкву; були братства у слободі Ямній, у Колонтаєві при Михайлівській церкві, у Білопіллі, у с. Будках, у Змієві і т. д.

Шпиталі. У тісному зв'язку з брацтвами, а іноді й самостійно, існували

ще при церквах і парахвіях так звані шпиталі, себто приюти для убогих, старих і калік. При Троїцькій церкві у Харкові, наприклад, був шпиталь при брацтві. Як взяти на увагу, що у кінці XVIII ст. у ньому щороку умірало по кілька чоловік, треба міркувати, що там содержувалося більш одного-двох десятків душ. Вони називалися старцями, і серед них були й чоловіки, і старі, й молоді (од 18 до 75 років). Доживали свого віку тут і безприютні військові. Деякі жили тут навіть з дітьми. Бачимо ми шпиталь і при Харківському Успенському соборі. Були вони напевне і при других церквах міста Харкова. Бачимо ми їх і по інших містах, містечках та селах Слободської України. По документах вони були у Сумах при двох церквах, у слободі Деркачах, у слободі Сінній, у Білопіллі, у Прорубі, Бишкині, Межирічах, Шелудьківці, Левківці, Соколові, Липцях, Лозовій, Золочеві, Старій Водолазі, Охтирці (4 шпиталя), Богодухові — 2, Кириківці й Краснокутську — по 2, в Ізюмі — 3, Співаківці, Цареборисові, Ворожбі, Будилках, в Лебедині — 3.

Ось у такому тісному зв'язку з причтом жили тоді парахвіяне, і через те парахвія мала велику вагу у релігійному і моральному життю народа, через те так було багато тоді і церков відносно до числа населення. У 1724 р., наприклад, у Харкові було десять церков і парахвій на 1340 дворів, себто по 134 двори на кожну. Були й великі, й малі парахвії в 273 і в 100 дворів. Тепер у Харкові одна парахвія приходиться на куди більше число дворів, та й тодішніх дворів по населенню неможливо рівняти з теперішніми, тепер число церков у Харкові проти тих часів, скажімо, удвоїлося-утроїлося, а населення збільшилося у 57 разів (з семи до 400 тисяч).

Про релігійне та моральне значіння монастирів знаємо небагато. Харківський Покровський монастир мав велике значіння для освіти через те, що при ньому був заснований Харківський колегіум, котрий содержувався на монастирські кошти — на збори з церков і монастирів і на монастирські доходи. Церква Покровського монастиря виявляє з себе славетний пам'ятник української архітектура XVII ст. Про велике релігійне значіння Святогорського монастиря у XVII ст. ми оповідали вже раніш — він був тоді немов величезною парахвією для усієї полудневої Донецької країни. Цікаво, що в дуже поважній праці преосвященного Філарета — Історико-статистичному описанні Харківської єпархії [261], де є багацько документів з монастирського життя, майже нічого не сказано про моральний вплив монастирів на народне життя, а говориться майже тільки про їх земельні прибутки. Виходить так, що монастирі сими прибутками, особливо у XVIII ст. тільки й займалися, а у кінці століття монастирські землі були конфісковані і більша частина монастирів зачинена.

З життя духовенства. У свойому життю духовенство мало чим одріжнялося од суспільства, бо взагалі не було досить освічене. Священник Троїцької церкви Б. Янкевич не був ні в яких школах: руському чтенію, письму й церковному співу вивчив його дома батько, сумський посполітий; ніяким іншим наукам і майстерству його не навчали; в попи його назначив архієрей яко свого служку; більше він ніде не служив. В документах ми маємо декілька скарг на тодішніх батюшок. Харківський піп Короницький лаяв непотрібними словами свого товариша попа Млодзинського, а потім вискуб йому волосся на голові і у бороді і сховав те волосся собі за пазуху. Суперечилися сі попи за доходи з церковних треб. Піп Миколаївської церкви лаяв непотрібними словами, називав богомерзьким нехрещеним бусурманом і побив харківського городового отамана Булгакова на весіллі, коли усі пішли на двір танцювати (хоч се було зимою). У бійці був обвинувачений і піп Рождественської церкви І. Млодзинський, а його самого у церкві побила

і вискубла йому волосся одна парахвіянка Кочержиха за те, що він прилюдно назвав її повією і вигнав із церкви її дочку-покритку. Хоч вони між собою й помирилися на тім, що Кочержиха дала 3 карб. на церкву, а попові тонкого сукна, сап'яну й козлини, а все-таки архієрей присудив Кочержиху вибити канчуками і одіслати на рік в дівочий монастир на роботи. Сей піп розп'янствувався до того, що у 1759 р. архієрей одіслав його у Святогорський монастир, щоб не було спокуси парахвіянам. Іоасаф Горленко за п'янство звелів двох попів побити киями й зіслати в монастир на покаяння. І серед ченців траплялися такі, котрих духовне начальство жорстоко карало. У 1749 р. Іоасаф Горленко викинув з чернецтва і постановив побити киями і зіслати у заслання двох ченців Харківського Покровського монастиря за те, що вони поробили собі хвальшиві пашпорти і утекли з монастиря.

РОЗДІЛ 11

ОСВІТА

Любов до освіти у слобожан. Мандровані учителі. Шкільна наука. Число шкіл в Слободській Україні в 1732 році. Харківський колегіум яко центр просвіти на Слободській Україні. Пам'ятники словесності.

Любов до освіти у слобожан. Ми бачили вже, що переселенці приходили на Україну з любов'ю та потребою просвіти, котра високо стояла тоді в українськім народі в Правобічній Україні, де було багато брацтв, брацьких шкіл, а серед них вища слов'яно-греко-латинська школа — славетна Київська Духовна Академія; багато було друкарень, де друкувалися літературні видання в оборону православної віри й української національності.

Все це, окрім тільки друкарень та полемічної літератури проти унії, було перенесено в Слободську Україну. Переселенці з Задніпрянщини, прийшовши на нові оселі, зараз почали там будувати церкви, а разом з ними братерські та шкільні будинки. Школи з'явилися рано, бо вони були зв'язані з брацтвами. У Охтирці ми бачили школу вже у 1675 р.

Мандровані учителі. Ось цікаві звістки про тих, котрі училися та учили в тодішніх церковно-народних школах — немов біографії їх учнів і учителів. Мешканець слободи Боромлі, потім ієродіакон в Сумах, Марко Мушенко оповідав про своє навчання в боромлянській школі так: «Після смерті батька я у 1709 році, маючи 5 років, поступив по своїй охоті до школи при церкві Різдва Богородиці, де учителював дячок Іван Савченко». Другий учень школи оповідав про себе у 1749 р. так: тепер йому 30 років; читанню й церковному співу вивчився у дячка Тростянецької церкви Петра, котрий нині там попом; а коли вивчився руської грамоті, бував при церковних школах дячком. Чернець Аркадієвої пустині Іоанікій перед посвятою своєю в ієромонахи Харківського Покровського монастиря у 1740 р. оповідав про себе так: родом він українець, родився у Гадяцькому полку у селі Рябутовці; батько його у тому селі був дяком при Петропавловській церкві і він, Іоанікій, виучивши слов'янську грамоту, був 27 років мандрованим дяком; руському письму й читанню він вивчився у мандрованого дяка Павла. Святогорський чернець Паїсій оповідав про себе так: родився у Лубенському полку в с. Бієвцях, учився читанню й церковному співу в ріжних школах у дячків-учителів, після чого зробився, по українському звичаю, дячком і учителем при Георгієвській школі, де пробув 9 років. Дячок села Грунки Ол. Куліков перед посвятою своєю у попи оповідав про себе: родився він в с. Капустянці (Полтавської єпархії); батько його Семен був дячком при Воздвиженській церкві; в Київських слов'яно-латинських школах не обучався; тепер живе в с. Груньці при Михайлівській церкві у школі. Але найбільш цікаве було оповідання мандрованого дяка Кузьми Порадина,

котрий 50 років свого життя — од 20 до 70 років — провів у мандрівках. Він так звик до мандрівки, що не осів навіть тоді, як оженився і у нього родився син: на 70-му році свого життя він став перед судом як безпашпортний чоловік. І де тільки він не перебував — і в Слобожанщині, і в Воронежчині, і на Дону. Був дячком і шкільним учителем при церквах, і учителем у приватних осіб — у поміщиків і селян. Ось що він сам оповідає про свої мандрування: родився у с. Калитві Острогозького полка (батько його був попівський син) і тут пробував до 20 років і вивчився російської грамоті. Після смерті батька прожив 4 роки при дядькові свойому приказчикові слободи Ольховатки, од нього по заклику мандрованих дяків Кущинського і Олексія (прозвище його Порадин забув) він перейшов для обучення нотному ірмолаю[262] в слободу Калач; проживши при Успенській церкві один рік, вивчився нотному ірмолаю і на прохання попа слободки Голубинової, котра була недалеко од Калача, почав одправляти дячківську посаду при церкві і пробув там рік; до тієї церкви його записано і в ревизію, але в котрому році, він не згадає. З сієї слободи він знову повернувся у слободу Калач і був один рік дячком при Успенській церкві, а занедужавши, пішов у Озовський Донецький монастир, де прожив півроку, поки не видужав, а звідтіля повернувся в слободу Ольховатку до матері своєї, котра проживала у дядька його Попова. Звідтіля, узявши брата свого рідного Івана, почімчікував у Черкаськ, де прожив тільки місяць, і прийшов до Харкова, де пробув тиждень, потім у слободі Ольшаній місяць і за радою ольшанців для учення дітей помандрував у Люботин, де оселився у поміщика Черноглазова і обучав 3 місяця його дітей. Довідавшися ж од Черноглазова, що його мати переселилася з Ольховатки в Росош до небожа свого Хведора і заслабла, пішов до неї у Росош, а там, виправивши у отаманівській управі білет на вільний вихід, пішов на поклонєніє до чудотворних образів у Охтирку і слободу Каплунівку. З Охтирки пішов в слободу Олешню, де один рік був при Покровській церкві дячком. Занедужавши, по обіцянню вернувся у Охтирку і пробув півроку при Миколаївській церкві у школі, а видужавши, пішов у Охтирський Троїцький монастир, де прожив з дозволу ігумена 2 місяця; за проханням ігумена Михайловської Предтеченської пустині його потім одправлено в сю пустинь, де він пробув півроку дячком. Після сього повернувся в Олешню, де з дозволу тамошніх попів жив при церкві рік, а звідтіль пішов у село Криничне Боромлянської сотні, де з дозволу поміщика Осипова при церкві Антонія був дячком рік. Живучи у сім селі, у 1756 р. оженився з донькою підданого і перейшов у слободу Миколаєвку, де два роки пробув, з дозволу поміщиці Лесевицької, дячком при церкві. А звідсіля посунувся в сельце Гринівку до дядька жінки своєї Самійленка, у котрого прожив зиму, і з дозволу тамошнього попа був на дячківській посаді, а в 1758 р. перейшов в село Пісочин, де, без відома духовного правління, а тільки з дозволу попа, був дячком рік. У 1759 р. все мандрував по ріжних місцях, шукаючи собі дячковської посади, а у 1760 р. прийшов в слободу Соколов Харківського полка; тут священник з парахвіянами — сотником Жуковим і товариством — прийняли його на дячківську посаду, на котрій він був 3 роки. У 1763 р. його записано при ревізії у церковний причт Успенської церкві сієї слободи. А у 1764 р. пішов він з Соколова в слободу Комарівку, в котрій з дозволу поміщиці при тамошній церкві зробився дячком. У 1766 р. перейшов в сл. Михайлівку, в котрій з дозволу поміщика і попа до 1770 р. був дячком; у сій же слободі у нього родився у 1767 р. син. У 1772 р. пішов у слободу Іванівку, вона ж Сніжків Кут, де з дозволу попа прожив рік у школі, а потім по заклику приказчика тієї слободи перейшов на житво у графський будинок, де 2 роки обучав дітей сього

приказчика й інших людей. У 1775 р. по проханню валківського попа перейшов у Валки і був тут дячком при церкві рік, а у 1776 р., за радою валківського комісара, пішов у село Угольці і залишився у поміщиці бригадирши С. Капнистової і був дячком при її домовій Троїцькій церкві. Після того він перейшов у 1779 р. на прохання підданих П. Щербініна у с. Березове, щоб учити їх дітей, і жив там до 1782 р. Коли в генеральну ревізію вислано його звідсіля, він повернувся в село Угольці, де прохав приказчика Капнистової записати його при сій ревізії, тут він пробував до 1787 р., обучаючи селянських дітей.

Усі отсі оповідання мандрованих дячків-учителів нагадують нам те, про що ми знали в Гетьманщині — себто про тодішню українську церковно-народну школу, на чолі котрої стояв пан дяк-бакаляр. П. Іг. Житецький [263] присвятив сим провідникам освіти серед українського народу цілий розділ у своїй книзі про народні українські думи під заголовком — «Мандровані учителі у Гетьманщині». Ми бачили, що деякі з мандрованих дяків Слободської України були родом з Гетьманщини. У Гетьманщині ми бачимо по усіх її полках церковно-приходські народні школи; з'явилися вони у великому числі і в Слобожанщині, з початком її заселення. Посада дяка при церкві була з'єднана з посадою шкільного учителя, бо сі школи засновувалися при церквах парахвіянами, котрі самі й платили гроші пану директору, себто дякові. Ось через що ми називаємо їх церковно-парахвіяльними і разом з тим народними, бо їх утворював сам нарід, котрий бажав просвіти і виніс потребу її з Задніпрянщини, де йому самому доводилося дбати про освіту, щоб боронити свою віру та національність. Бєлгородські архієреї вели боротьбу з дяками, котрі не були посвячені у стихарь, а в Слободській Україні таких дяків було дуже багато, і ми бачили, як охоче приймали їх попи і парахвіяне, бо вони справді були у великій пригоді і церкві яко причетники, і усій парахвії яко учителі церковної школи. З біографії Кузьми Порадина ми бачимо, що він мандрував з часів цариці Анни до другої половини царювання Єкатерини II, коли вже навіть скасована була автономія Слободської України і заборонені були мандрівки обивателям. А Порадин і тоді умудрявся мандрувати, як і в старі часи Слобожанщини. Цікава вказівка його, що його прохали обучати своїх дітей і панські піддані. Учні сих шкіл потім самі робилися дяками-учителями після того, як самі, вивчившися у школі, пробули деякий час помічниками пана бакаляра. Такі довгі мандрівки, як Кузьми Порадина (50 років), здаються нам якимись чудними, незрозумілими, але треба пояснити, що такими постійними мандрівниками, як Порадин, були далеко не всі. Порадин, очевисто, так звик до мандрівок, що йому вже не сиділося на одному місці; він не перестав мандрувати навіть тоді, як оженився, як родився у нього син, брав на мандрівку з собою свого брата, ходив по монастирях. Такі мандрівники були і серед інших станів тодішнього суспільства, і за се на них дуже ремствували, як ми бачили, представники слободсько-українського дворянства Єкатерининської комисії. Другі мандрували не так довго. А мандрувати треба було усім, хто хтів дістати ширшу освіту, бо тут було так, як і з ремеслом по цехах у Західній Європі, Польщі, Литві та Правобічній Україні: майстер не одкривав учню усього свого ремесла, і, щоб його дізнатися як слід, той мусив мандрувати од одного майстра до другого. Так було і з учителями-дяками; один знав більше, другий менше і окрім того вони не хтіли одкривати одразу своєї науки. Один старожилий свідчив Г. П. Данилевському [264], що у школах обучали граматиці (букварю), письму, читати псалтирь й часословець і співати на 8 гласів псалми і ірмоси. Співали псалми і ірмоси й «самогласно», себто на свій голос, і «подібне» — себто на один голос два

текста. Щоб се все зрозуміти, молодики переходили з одної слободи в другу, особливо ж йшли туди, де були більш славні учителі-дяки. Але ті теж не одразу і не все об'ясняли своїм учням, тримаючися правила: учи так захожого молодика, щоб він не одбив од тебе школи і не сів би на твоє місце. Інші мандрували й тоді, коли вже виучили усю премудрість: мандрівка у них претворилася у звичай, навіть у потребу. Мандрувати було не трудно, бо кожний знаходив собі пристановище у школі, котра була притулою для мандрівників: школа, казали тоді, усяким мандрівникам є вільне помешкання: там проживав і дяк, там проживали і молодики — учні, котрі не мали пристановища.

Шкільна наука. Приходили сюди учитися діти козаків, посполітих, церковного причту, навіть козацької старшини, в городах — діти міщан та цехових, взагалі усіх парахвіян. Ми маємо цікаву звістку про одну з таких шкіл у с. Єндовищах Острогозького полка у кінці XVII ст. У сій школі училися діти козаків; учні, котрі її кінчали, називалися виростками. Учителем там був у 1703 р. дяк церковний Роман Прокофьєв. По українському звичаю дяк ходив з своїми виростками співати (колядувати та щедрувати) по домах єндовищенських селян. Так оповідає про сю школу історик Воронезького краю Л. Б. Вейнберг на підставі архивного джерела [265]. Викладалася у тій школі церковно-слов'янська та російська грамота, але вся наука повинна була йти на українській мові, на котрій розмовляли тоді й дяки, й учні. Через се населення було дуже прихильне до школи. Професор Тимковський згадує про своє власне учення у одній такій школі в Гетьманщині [266]. Школа містилася біля церкви й поділялася на дві хати: в одній жив дяк з семейством, у другій поміщалася школа з довгими столами, за котрими сиділи три кляси школярів: у першій — ті, що учили буквар, у другій — де учили часослов і у третій — де навчали псалтирі, у 2-й і 3-й учили й письму. Школярами були й малі діти, й дорослі. Писали або крейдою на чорних дощечках, або чорнилами на папері. З 3-ї кляси вибірали охотників до кляси церковного ірмолойного співу, чим займалися тричі на тиждень — зимою у кімнаті дяка, а весною на дворі під повіткою. Шумливо було у школі, бо кожний з 30—40 школярів у весь голос читав або співав своє. Для помочі собі дяк вибірав помічників з молодиків-виростків. Батьки платили дякові за науку і натурою, і грішми. Як хто кінчав школу, то повинен був принести горщик здобної каші, покритий хусткою. Дяк брав собі хустку, кашу поїдали школяри, а горщик розбивали на дворі у дрібні черепочки. Батько такого школяра угощав дяка. Із школярів складався хор, регентом котрого був дяк. Школяри помагали дякові звонити на дзвінниці. Літом дяк одпускав їх купатися у річці, ловити рибу, збірати у лісі та приносити йому горіхи, груші, калину. На празники він виучивав їх віршів, котрі збереглися до наших часів. У школі було завжди багато школярів, бо учення вело й по ступенях служби. Звісно, що сих шкіл зовсім не можна рівняти з теперішніми: учили там довго по складах, а навчалися не дуже багато чому. Окрім того траплялося, що й сікли учнів, особливо по суботах, бо різка панувала усюди — думали (й помилялися), що вона може справити дитину. У однім жартівливім віршу описана нежартівлива бійка нещасного учня:

Казав мені бакаляр промовити: аз, аз,
А як же я не вимовив — він по пиці: раз, раз,
Крикнув же він удруге: а ну кажи: буки,
Ой ще ж бо я не вимовив — попав в його руки.
Крикнув далі в третій раз, щоб вимовив — віде,
А вже його жвава рука до чуприни їде.

Ой як сказав учетверте: вимовляй — живіте,
Ну-те ж, хлопці, зараз його на лавку кладіте.
І просився, і молився, а ще більш злякався,
Бо задали таку хльосту, що й світа зцурався.

Треба пояснити, що тоді вчили дітей не по звуковому, як тепер, а по букво-складовому способу, і назви букв були церковно-слов'янські, не *а, б, в,* а *аз, буки, віді,* так що учні складували не звуки, а осі букви так: *буки аз-ба, віді аз-ва.* Їм справді дуже трудно було зрозуміти, як се із *буки* та *аз* вийде *ба*; корінь учення через се був справді гірким. Траплялося, що по суботах, коли перед паном-бакаляром учні промовляли те, що вивчили за тиждень, ті, що не змогли зрозуміти отсієї премудрості, діставали «суботники», про які сказано було навіть в уставі Луцької брацької школи XVI ст. От вірш й нагадує нам про сі суботники. Хоч конче й неможливо приймати з неї на віру те, яким побитом се робилося; себто щоб били за кожну букву алфавита, але все-таки нам малює вона жорстокі способи тих часів для викладання науки дітям. І все ж таки треба сказати, що сі школи дуже шанував нарід, куди більш, ніж ті казенні — російські, котрі їх змінили потім. Бо у них все було рідним для населення: і помешкання, і зв'язок їх з церквою, брацтвами й шпиталями, і учитель-дяк, котрий був сам з народа і жив його життям, і мова, і шкільні звичаї, про котрі оповідав Тимковський. Для свого часу сі школи були корисні для українського народу, особливо як ми нагадаємо собі, що таких народних шкіл зовсім не було в Великоросії. Отже правительству треба було поліпшити та поширити їх програми, вивести кари, а не знищувати самих шкіл, як се було зроблено у царювання Єкатерини II і Олександра I. Знищувалися сі школи також в зв'язку зі скасуванням козаччини і обертанням підданих в кріпацтво. **Число шкіл в Слободській Україні у 1732 р.** Про нахил українського народа до сих рідних йому шкіл яскраво свідчить велике число їх у XVIII ст. Вони широко розповсюджені були і в Гетьманщині, і в Слобідчині. По обрахунку О. М. Лазаревського[267], зробленому на підставі ревізій тодішніх козачих полків, у 7 полках Гетьманщини таких шкіл було 866, що дає по 124 на полк, а як усіх полків було тоді 10, значить, в усіх 10 полках повинно було бути 1240, а як розбити їх на 2 теперешні губернії — Чернигівську та Полтавську, котрі складали з себе Гетьманщину, то вийде у середньому по 620 на кожну. Такі ж документальні звістки я здобув про Слобідчину з перепису Слободських полків Хрущова 1732 р. У чотирьох Слободських полках (перепису 5-го, Острогозького, полка ми не маємо) таких шкіл було більш 124 (кажемо більш, бо бракує деякої частини перепису). У Харківськім полку було 20 шкіл, Охтирському — 25, Ізюмському — 33, Сумському — 47*. Вони були більш усього в козачих слободах, але трапля-

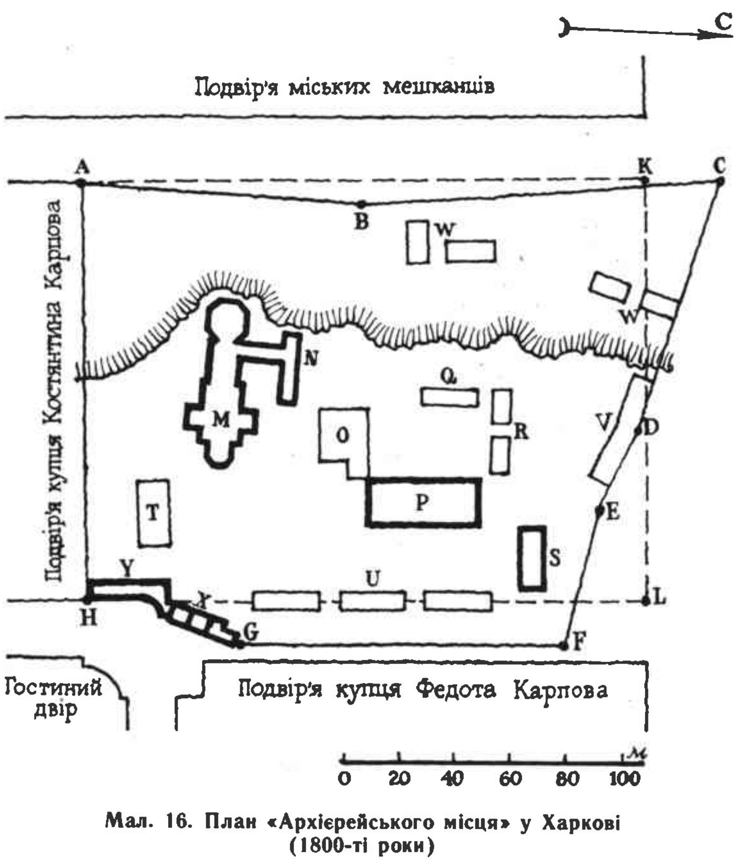
* В Харківському полку вони були: в Харкові 4, в Соколові 1, Перекопі 1, Липцях 1, Хорошеві 1, Валках 1, Деркачах 1, Песочині 1, Хотимлі 1, Золочеві 1, Одренках 1, Должику 1, Рогозянці 1, Старій Водолазі 1, Веселому 1, Новій Водолазі 1, Малій Водолазі 1. У Охтирському полку: у Охтирці 4, в Тростянці 1, Каменці 1, Богодухові 1, Білках 1, Кириківці 1, Жигайлівці 1, Ясенці 1, Новій Рябині 1, Матвіївці 1, Яблочному 1, Олексіївському 1, Коломаку 2, Краснокутську 2, Куп'євасі 1, Каплунівці 1, Губарівці 1, Огородному 1, Козієвці 1, Микитівці 1. У Ізюмському полку: в Ізюмі 5, Співаківці 1, Балаклії 2, Савинцях 1, Лимані 1, Змієві 1, Костянтинівці 1, Павлівці, або Водяному, 1, Мохначі 1, Протопоповці 1, Височинівці 1, Генієвці 1, Шелудьковці 1, Печенігах 3, Сенькові 1, Пристіні 1, Радьковці 1, хуторі обивателя Гапонова 1, Цареборисовці 1, Торі 1, Студенках Святогорського монастиря 1, панському селі Балаклієві 1, Нижній Бурлучці 1, Шиповатій 1, Бурлуках 1, Комарівці 1. У Сумському полку: у Сумах 5, Білопіллі 4, Павлівці 1, Ворожбі 1, Шпилівці 1, Річках 1, Рясному 1, Межирічах 7, Штепівці 1, Гринцовому Розі 1, Голубовці 1, Луценівці 1, Лебедині 4, Бишкині 1, Будниках 4, Михайлівці 1.

лися і в деяких монастирських та панських селах. В полкових містах і по деяких сотенних містечках було навіть по декілька шкіл. Велика прихильність до освіти була у мешканців с. Межирічів, де було 7 шкільних хат на церковних дворах. Цікаво буде нагадати собі тепер, що межирічане виступали з протестом проти нових порядків, котрі заведені були у Слобожанщині царицею Єкатериною II; очевисто, що тільки там, де є народня освіта, може бути й політична самосвідомість. Мешканців (чоловіків і жіноцтва) було тоді у 4 полках 303 112. Таким робом, одна школа приходилася тоді на 2524 душі, а у 1884 р., коли вже земство позаводило багацько земських шкіл, одна школа приходилася у Харківській губернії на 4270 чол., себто число шкіл до числа населення в другій четверті XVIII ст. було більш, ніж в кінці XIX ст., і хоч узяти на увагу, що тепер число учнів у кожній школі більш ніж було тоді (тоді, мабуть, було 30, тепер 90), то все ж таки вийде, що тоді приходилося по 2524 душі, а у 1804 р. по 2135; число учнів хоч збільшилося, але не дуже багато. Учителів-дячків і їх помічників-молодиків, що проживали з ними в шкільних помешканнях, було 372 чол. Здебільшого по школах проживало по декілька таких «школьников». При 4-х Харківських церквах (Соборній, Благовіщенській, Троїцькій і Воскресенській) було 19 учителів. «Школьники» — се не школярі, не учні, а, як я казав вже, помічники учителя чи з старших школярів, що не мали свого притулку в сімействах, чи з тих школярів, котрі вже скінчили учення, чи з тих мандрованих молодиків та дяків, про котрих ми оповідали раніше. Біографії деяких мандрованих учителів ми приводили вище, і ми мусимо пом'янути їх незлим, тихим словом за те добро, яке вони зробили народу.

Харківський колегіум яко центр освіти на Слободській Україні. У 1726 р. перенесено було з Бєлгорода у Харків середню духовну школу — славний Колегіум, котрий зробився центром освіти на Слободській Україні, немов її духовною Академією. Тепер — се духовна семінарія. Головним діячем у сьому просвітному ділі були Бєлгородський єпископ Єпіфаній Тихорський і командуючий військом на Україні кн. М. М. Голіцин. Сю середню школу помістили у будинкові, купленому у Шидловського, і приписали до Харківського Покровського монастиря. Колегіум содержувався на монастирські доходи і доброхотні збори. Кн. Голіцин подарував Колегіуму село і 4 хутора. Харків і уся Україна дуже радо привітали нову школу, де учнів обучали, як і по інших духовних школах України, піїтиці, риториці, філософії, богословію, слов'янській, грецькій, латинській, а потім французькій і німецькій мовам. Викладалися отсі науки на російській мові, але розмовляли проміж себе учні, мабуть, по-українськи. Училися у Колегіумі більш усього діти духовенства, але немало було учнів і недуховного звання; число учнів доходило до 500. Щоб підготовляти освічених учителів, талановитих учнів, що скінчали Колегіум, посилали для дальшої науки навіть за границю (у Германію). Учителі Колегіума мали на усьому готовому таке жалування: учителі перших двох нижчих клас по 6 карб. на рік, 3-ї, 4-ї і 5-ї — по 8 карб., 6-ї — по 12 карб., учитель філософії 14 карб., усього на жалування усіх учителів йшло 60 карб. на рік. Потім жалування для учителів збільшилося по 15 карб. на рік, а ректор получав навіть 100 карб. на рік, і усього виходило 445 карб. Серед ректорів, префектів та учителів Харківського колегіума бачимо немало таких, які визначалися освітою — такими були Г. С. Сковорода, Шванський, Прокопович. Серед учнів було багато бідноти. «Але ні холод, ні голод,— згадує про Колегіум учень його Луб'яновський [268],— не зменшили охоти до науки. Звикли ми окрім того до недостатків і до того, щоб задовольнятися малими достатками, у якому б стані хто далі не пробував. Але отся голота, котрої весь

маєток складався з тлуночка книжок і подушечки з повстинкою замість одіяла, розносила потім світ просвіти серед українського панства, купецтва, попів і міщан, проживаючи у них улітку, а частиною й зимою, і обучаючи їх дітей». З Харківського колегіума вийшло багато славетних в історії просвіти діячів, як, наприклад, письменник Гнідич, славний російський історик Каченовський, перший російський клініцист професор Базілевич, біограф Г. С. Сковороди М. Ів. Ковалинський та інші. І учні любили свою школу. Ось як згадує про те Луб'яновський. «Гарна школа була Харківський колегіум. У мої часи на чолі її стояв префект Шванський, однаково поважний і по життю, і по науці. Особливо щастило йому в виборі учителів. Його учителі уміли розвинути у молодих людях здоровий розум і вселити в них невсипущу любов до науки. З таким учителем і після школи багато чого навчишся».

Добре слово про Колегіум сказав і академік Зуєв, котрий проїздив через Харків у 1781 р.,— тоді у Колегіумі було більш 500 учнів і серед них багато поміщицьких дітей, котрі особливо цікавилися такими науками, як історія і географія. Цікаве свідоцтво про Колегіум дає і В. Н. Каразін: «Колегіум містився,— згадує він,— у великому кам'яному будинкові Шид-

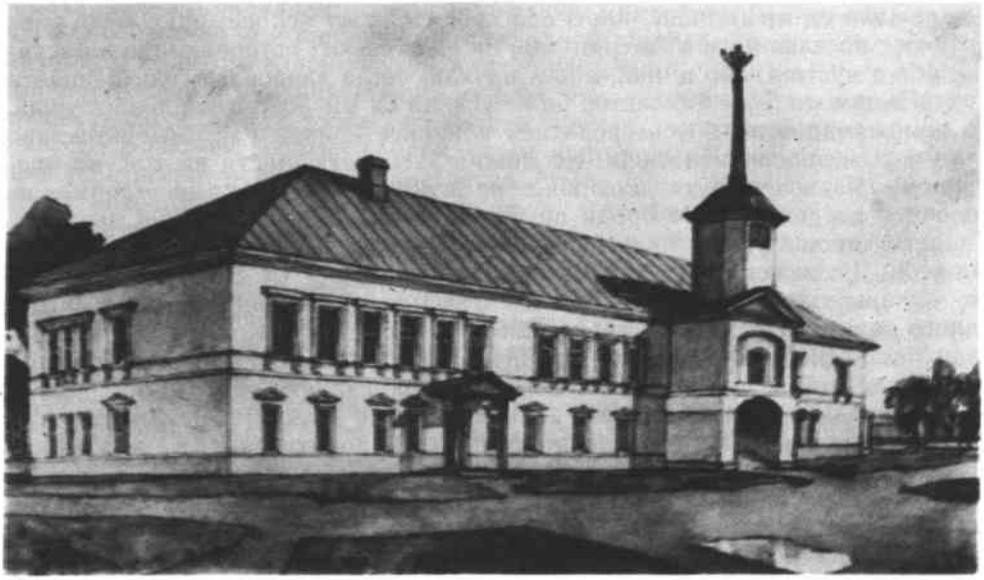

Мал. 16. План «Архієрейського місця» у Харкові (1800-ті роки)

ABCDEGH — дощата огорожа з напівзогнивших палій; від А до середини ВС — тин; AKLH — лінія виправлення границь по затвердженому плану (АК -- по вул. Клочківський, К — по Бурсацькому спуску, Н — по вул. Університетській); М — кам'яний кафедральний собор; Н — кам'яні сходи собора; О — вітхий дерев'яний архієрейський будинок; Р — кам'яний відремонтований будинок Колегіума; О — дерев'яна кухня з обваленим дахом; Р — напівзруйнована комора і льодовник; З — кам'яна братська поварня; Т — дерев'яний будинок консисторії; U — дерев'яні вітхі сарай і стайня; W — дерев'яні вітхі будинки служителів собора під стріхою; Х — кам'яні ворота; У — кам'яні комори монастиря

ловського. Що в Колегіумі займалися науками ще в царювання цариці Анни, про се свідчить лист академика Юнкера до президента Академії барона Корфа, де він хвалить освіту тодішнього ректора і префекта Колегіума і підтримує прохання їх о тім, щоб їм вислано було електричну машину і воздушний насос. Я певен,— додає Каразін,— що всі здивуються, прочитавши про сей поступ освіти у Харкові, коли пройшло менш 100 років од його заселення. У Колегіумі училося багацько таких учнів, котрі потім зайняли високі посади і в школі, і у життю, бо разом з духовенством там училося й дворянство. Найбільш талановиті з них після Колегіума закінчували свою освіту у Петербурзі, Москві або за границею. Я ще сам знав Сковороду і Шванського, котрі могли б заняти поважне місце між самими славними вченими німецькими». Про Г. С. Сковороду В. Н. Каразін казав, що ми під чубом та в українській свитині мали свого Піфагора, Лейбніца, Оригена, як Москва — у Посошкові [269] — Філанджієрі [270].

Програм Колегіума був, як ми бачили, такий, як і в українських задніпрянських колегіумах, але його поширювали: так, у 1766 році прибавлені були кляси французької і німецької мови, математики, геометрії, малювання, інженерства, артилерії й геодезії. На виклад християнського добронравія запросили Г. С. Сковороду. Він з великою охотою взяв на себе сей обов'язок і навіть одмовився брати за се гроші, бо у життю свойому завжди обходився без грошей, а окрім того дивився на ті лекції, як на таке діло, котре для нього самого приємне, дасть йому радість і буде корисне для суспільства. І справді він мав свій погляд на те, як треба було викладати етику, або «добронравіє», для дворян. У предмові до свого «Ізраїльского змія» — у листу до Острогозького полковника Тевяшова — Г. С. Сковорода питає, що є життя, і одповідає: се є прямування до правди. Живемо ми тоді, коли наш розум, шукаючи правди, любить відшукувати стежки до неї і, стрінувши її око, веселиться її вічним світлом. Тому і високих дво-

Мал. 17. О. Б. Лейбфрейд. Графічна реконструкція будинку Харківського колегіума

рянських фамілій люде повинні шукати правди не тільки в ділах, які торкаються до військових справ, торгівлі, позвів, будівництва, мистецтва, але і в головнішому ділі, себто в поглядах своїх на Бога, і тут вони повинні боротися з суєвірством. Неосвічені темні люде не можуть жити без суєвірства, але освічені, як, наприклад, дворянство, повинні вести боротьбу з ним і простувати до правди, не схиляючися ні на праворуч, ні на ліворуч, тобто ні в сторону безбожності, ні в сторону рабського суєвірства. Лекції «Християнського добронравія» в Харківському колегіумі Г. С. Сковороди надруковані у виданих мною його творах і вони справді були зовсім не похожі на звичайне викладання катехизіса у тодішніх школах. У своїй передмові до них Г. С. Сковорода писав: «Увесь світ спить та ще не так, як сказано про праведника: *аще падеть, не разбіється»*. А учителі, що пасуть вівці Ізраїля, не тільки не будять їх, а ще й самі підтримують: спи, не бійся: місце гарне, нічого боятися. Питаються про Христа, де Він родився, од яких родителів? Скільки жив на світі? Чи дві тисячі років тому назад, чи, може, трохи менше? О християнине! хрестили тебе по плоті та не омили по розуму; нащо ти цікавишся тільки отсими байками? Чого ти не піднімаєшся вище? І досі ти не зрозумів, що се все плоть і тінь, яка закриває височезну гору премудрості! Але ся завіса повинна розідратися. Ми не знаємо, де шукати Христа. Шукають його в володіннях Августа, Тіверія, Пілата — а його там немає! Другі волочуться по Єрусалимах, по Іорданах, по Вифлеємах, по Фаворах, між рікою Тигром і Євфратом: напевне, Він там, кажуть вони, а янгол їм на се відповідає: шукаєте тут Розп'ятого Христа? Ні, його тут немає! Декотрі шукають його на блакитному небі, на сонці, на місяці, по усіх світах великого астронома Коперника. Нема й там. Та деж Він? Напевне, в церковних проповідях, в воскрешенії мертвих, в чудесах, в мучительстві плоті? А янгол на се відповідає: і там його немає, ти його не знаєш і не бачив, бо не шукаєш у себе самого. Царство Боже в нас самих. Щастя — у серці, серце — у любові, любов — у законі Вічного. Благодареніє блаженному Господеві, що потрібне зробив нетрудним, а трудне непотрібним. Що було б тоді, якби наше щастя, котре потрібно усім, було не в нас самих, а залежало од місця, часу, плоті або крові? Скажу ясніше: що б було тоді, якби Бог поселив його в Америці або на Канарських островах, або в багацтві, або в пустині, або в чині, або в науках, або в здоровлі? Тоді б і щастя і укупі з ним ми були б бідними, бо не усякий би міг добратися до сих місць, бо неможливо було б усім родитися в якийсь єдиний час, бо неможливо було б усім заполучити чинів. Не можна заснувати щастя на тілі, на временному. Як хочеш бути щасливим, не шукай свого щастя за морями, не волочися по дворцах, не броди по Єрусалимах! За гроші купиш деревню; а щастя дається усюди і завсігди даром. Воно не залежить ні від землі, ні від неба. Що ж воно таке — і легке, і найпотрібніше? Се є Бог, а все останнє — тварь, тіло. Він є й наше щастя. Увесь світ складається з двох світів: одного видимого, а другого невидимого — тварі і Бога. Колись Богом почитали тіло, а Він — Дух, Розум, Правда. Правда Божа була вже і по вітхому завіті, але таїлася там ще під обрядами (обрізання, пасха), під біблейськими оповіданнями і усе-таки робила сі книги мудрими, потім вона з'явилася у світ в образі Богочоловіка Христа. Не допитуйся, як се зробилося, бо від сього з'явилися розколи, суєвірря, від яких бідує уся Європа. Моісей з сього образа Божія немов би зняв план, в простих грубих рисах і написав на скрижалях — се є десять заповідів.

Сковорода розумів заповіді не буквально, а, як і усю Біблію, тільки алегорично, шукаючи у них внутрішнього розуму. Першу заповідь «Аз есьмь Господь Бог твой» він, наприклад, пояснював так: «Я — голова твого

щастя і світ розуму. Оберігайся заснувати життя своє на інших совітах і вигадках, хоч би вони родилися у янгольських умах. Покладися на мене міцно; а коли, мене минувши, заснуєш своє життя на іншій премудрості, то хоч вона й буде тобі Богом, але неправдивим, і тому щастя твоє буде подібне до хвальшивої монети.

Уся сила заповідів, по Сковороді, міститься у єдиному слові — любов. А обряди й церемонії — се тільки признаки її, се лушпайка зерна, і як не буде при обряді любові, то се труна розмальована. Велика ріжниця між Законом Божим і церковним преданієм: Закон Божий існує вовіки, а преданіє не усюди й не навіки віків. Гріх — се страсть, нездорове бажання чогось видимого, найбільше заздрість.

Бєлгородський єпископ обурився на Г. С. Сковороду за таке вільне і незвичайне викладання катехизісу і звелів запитати його, чому він не викладає його звичайно. На се Г. С. Сковорода йому відповів: дворянство відріжняється від ченців і простого народа своєю більш широкою освітою і одежою, чом же йому в такому разі не мати особливого погляда на те, що для нього найпотрібніше у житті? Хіба однаково розуміє царя і царську владу чабан і міністр? Але все-таки через якийсь час Г. С. Сковорода мусив залишити посаду учителя у Колегіумі і зробився мандрованим учителем українського народа в високім значінню сього слова, учителем усіх його тодішніх станів: духовенства — ченців і священників, дворянства, цехових, військових обивателів і посполітих людей.

Пам'ятники словесності. Звернемо врешті ще увагу на тодішню слободсько-українську словесність, котра була у тісному зв'язку з освітою. Народня словесність була у Слобожанщині чисто українська — та, яку утворював український народ у своїй цілокупності і в утворюванні котрої приймало участь і українське населення Слободської України — се були усякі пісні, історичні думи, казки, легенди і таке інше. Уся отся народня словесність увійшла в народнє життя слобожанина; усю отсю поезію переселенці принесли зі собою з Задніпрянщини і Гетьманщини, і, як ми бачили, збіраючи у далеку дорогу, складали нові пісні про нову мандрівку. Без пісні не обходився слобожанин ні в щасливу, ні в тяжку годину свого життя. Були пісні парубоцькі і дівочі й жіночі, веселі жартівливі й сумні, обрядові й п'яницькі, козачі, чумацькі й бурлацькі. Вони не були надруковані і може тільки іноді переписувалися, але їх добре затримував у своїй пам'яті нарід, передаючи їх зміст і голос, як дорогий спадок, своїм нащадкам. Користувалися з сієї народньої поезії й тодішня українська інтелігенція. Так вона у пам'яті народа збереглася навіть до наших часів, і треба до сього додати, що багато українських пісень записано у Слобожанщині. А почали їх збирати і записувати народолюбці з давніх часів — з кінця XVIII і початку XIX ст. Народні історичні думи, сатиричні пісні й духовні псалми зберігали у своїй пам'яті сліпі українські кобзарі, бандуристи та лірники, які передавали їх зміст і голос своїм учням, а ті своїм, і так ся дорога спадщина дійшла й до нас. Кобза (інакше бандура) і ліра — се музикальні струменти кобзарів та лірників; кобза має струни, їх перебірає кобзар, на лірі ж лірник перебірає пальцями клавіші, а вигравае вправлений в середині круглий лучок (смичок), як на скрипці. Кобзарі вигравали й співали перш усього думи: про бурю на Чорному морю, про те, як три брати утікали з Озова, про удову і трьох синів, про невільників, про Хведора Безродного. Потім вони співали релігійні стихи: про правду, про страшний суд, про блудящого сина, про муки Христа, про святого Миколая, про страшний час (смерть), про розлуку душі з тілом і нарешті пісні сатиричні — про щоголя (пташине весілля), про дворянку, про Хому та Ярему, про кисіля, про бугая. Думи — се

історія народа, взагалі правдива, хоч і поетична. Вони будили національну самосвідомість у тих, хто їх слухав від бандуристів. Релігійні стихи мали велике моральне значіння, особливо стих про правду, де народ виявив свій погляд на правду, або, краще сказати, на те, що не було на світі правди. «Нема в світі правди, правди не зіскати,— співав тут бандурист.— Тепер правда у панів в темниці, а щира неправда з панами в світлиці». Переходячи від сучасного власного життя, співець співає, що «вже тепер правда помірає, а неправда увесь світ зажерла. Увесь світ можнаісходити, і правди не зіскати. Свята правда — то єдиний Бог, котрий сомиряє неправду, сокрушить гординю, вознесеть святиню від нині до віка». «Щиголь», або «Пташине весілля»,— се весела жартівлива байка або вигадка, а «Дворянка зла» — сатира на дворянську жону, котра веліла чоловікові продати воли і бики і купити їй червоні черевики, щоб вона боса не ходила і ніжок не колола, бо вона панського роду, не ходила боса зроду. Милий мусив продати лоша й кобилу та купити їй білило й красило, мусив продати усе своє добро — і тоді він суворо, навіть жорстоко проучив жінку-модницю. Оддає великим злим юмором і пісня про кисіля, де жінка малюється занадто жорстокою до чоловіка. Оттака була взагалі народня поезія.

Щодо письменників у Слободській Україні, то було їх тільки двоє — козак Климовський[271] та Григорій Савич Сковорода. Козак Климовський жив у петровську добу, писав більше російською мовою, славився між козаками своїм розумом і радами. Кажуть, що він немов склав отсю українську пісню:

Їхав козак за Дунай,
Сказав: дівчино, прощай,
Ти, конику вороненький,
Неси та гуляй.
    Постой, постой, козаче,
    Твоя дівчина плаче,
    Як ти мене покидаєш,
    Тільки подумай.

Білих ручок не ламай,
Сірих очок не стирай,
Мене з війни со славою
К собі дожидай.
    Не хочу я нічого,
    Тільки тебе одного,
    Ти будь здоров, мій миленький,
    А все пропадай.

Отся пісня перейшла в нарід.

Але далеко більше значіння яко співець-поета має старчик філософ Г. С. Сковорода. Він має зв'язок, яко письменник, з іншими старими письменниками XVIII ст., як се підтримує професор М. Х. Сумцов.

Літературні твори Г. С. Сковороди, й на мій погляд, девчім нагадують твори (не философські) представників українського письменства XVII ст.— Ів. Вишенського[272], Лазаря Барановича, Іоаннікія Галятовського[273], Радивиловського[274]. У Лазаря Барановича, наприклад, було багато емблем, котрі дуже любив і Сковорода, емблематичні малюнки ми бачимо при деяких його творах і два з них ми поміщаємо у цієї книжці. «Сад божественныхъ пѣсней» Г. С. Сковороди нагадує нам «Огородок Божієй матері» Радивиловського. Г. С. Сковорода, по словам його учня Ковалинського, «завжди любив свою рідну мову (українську), і коли писав для свого краю, то й уживав іноді малоросійську мову й правопис»[275]. Але ми, маючи тепер майже усі твори Сковороди, мусимо сказати, що твори Сковороди не написані по-українські і в них тільки трапляються інколи українські слова й вирази. Ми гаразд не знаємо, через що воно так вийшло, коли Сковорода так любив українську мову. Мабуть, через те, що тоді ще не була утворена не тільки й наукова, філософічна, а й літературна українська мова, і він тримався того мішаного літературного язика, на котрім писали усі українські письменники XVII і XVIII ст.[276]

Сковорода почав складати вірші, мабуть, під впливом свого учителя по Академії — Георгія Кониського[277]; під його впливом він написав свою трагедо-комедію, котра, на великий жаль, до нас не дійшла. Викладаючи піїтику в Переяславській семінарії, він почав складати і давати учням, як се звичайно робилося, зразки своїх віршів. Потім з своїх віршів він склав цілий збірничок під заголовком «Садъ божественныхъ пѣсней» (30 пісень). Одні з них були написані ще у 50-х роках, другі — в 60-х, а є й такі, що відносяться до 80-х років XVII ст. У основі їх лежала Біблія і його релігійно-філософічні погляди. Третя пісня написана була на текст: *«Прорасти земля быліе травное, сиречь, кости твоя прозябнуть, яко трава, и разботеють»:*

Весна люба, ах, пришла
Зіма люта, ах пройшла
Уже сады расцвѣли
И соловьевъ навели!

Ах ты, печаль, прочь отсель!
Не безобразь красныхъ селъ.
Бѣжи себѣ въ болота,
Въ подземныя ворота!

Бѣжи себѣ прочь во адъ,
Не для тебя рай и садъ.
Душа моя процвѣла
И радостей навела.

Щасливъ тотъ и безъ утѣхъ,
Кто побѣдитъ смертный грѣх.
Душа его — Божій градъ,
Душа его — Божій садъ.

Всегда сей садъ даетъ цвѣты,
Всегда сей садъ даетъ плоды,
Всегда весною тамъ цвѣтетъ,
И листъ его не опадетъ.

О Боже мой, ты — мнѣ Градъ,
О Боже мой, ты — мнѣ Садъ!
Невинность мнъ — то цвѣты,
Любовь и миръ — то плоды.

Душа моя есть верба,
А ты еси ей вода.
Питай меня въ сей водѣ,
Утѣшь меня въ сей бѣдѣ.

Я ничего не боюсь:
Однихъ грѣховъ я страшусь.
Убей во мнѣ всякій грѣхъ:
Се ключъ моихъ всѣхъ утѣхъ.

Любов до природи і сільської самотини бачимо ми у пісні 13-й, де, описавши сільську тишу і природу, Сковорода кінчає вірші так:

Пропадайте, думи трудны,
Города премноголюдны,
А я съ хлѣба кускомъ,
Умру на мѣстѣ такомъ.

18 пісня написана на манір народної української пісні і наближається до неї навіть по своєї мові. Ось її зміст, якби написати її українською орфографією:

Ой ти, птичко жовтобоко,
Не клади гнізда високо.
Клади на зеленій травці,
На молоденькій муравці!
От яструб над головою
Висить, хоче ухватить.
Вашею живе він кров'ю,
От, от когти він гострить.
Нащо мені замишляти,
Що в селі родила мати?
Нехай у тіх мозок рветься,
Хто високо в гору дметься.

Стоїть явір над горою,
Все киває головою.
Буйни вітри повівають,
руки явору ламають.
А вербочки шумлять низько,
Волокуть мене до сна.
Тут тече поточок близько,
Видно воду аж до дна.
А я буду собі тихо
Так мине мене все лихо
Щастлив буду чоловік.

Але найкращим віршом Сковороди треба признати 10 пісню його Сада «Всякому городу», в основу котрої положений стих Сираха: *«Блаженъ мужъ, иже въ премудрости умретъ и иже въ разуме своем поучается святине»*. Вона дуже вподобалася народу, мабуть, за свій сатиричний зміст, і її почали співати сліпці-бандуристи та лірники під назвою сковородинської думи або псальми. У 1833 р. в Харкові вийшов український альма-

нах (збірник) «Утренняя звѣзда», де І. І. Срезневський помістив свою розвідку «Отривки изъ записокъ о старцѣ Григоріѣ Сковородѣ». У кінці її він надрукував сю саму пісню Сковороди, але доповнену й перероблену народом, з своєї власної збірки народніх українських пісень з такою приміткою од себе: «Тепер, щоб показати, як швидко і як уміло міняються народом твори, які йому довподоби, перепишу сю саму пісню з своєї збірки українських пісень. Мимохідь замічу: коли ся пісня на протязі яких-небудь 50 років встигла так перемінитися, так далеко одійти од свого початкового образа, вида, що ж сказати тоді про ті народні вірші, котрі зложені були за 3—4 століття до нашої доби?»

Вірша Сковороди складається з 6 стихів, а її переробка — з 16. Значить, се власне не стільки переробка вірші, скільки її *доповнення*, котре, одначе, зроблено уміло, так, як його б повинен був зробити сам Сковорода, коли б він захтів поширити зміст сієї своєї вірші. Можливо, що сам Сковорода й доповнив свою віршу, бо він звичайно доповняв інші філософічні твори, а про свою 14 пісню «Сада» зробив помітку — «обновлена у 1782 році». А хоч би й не сам Сковорода доповнив свою віршу, все ж таки, я думаю, що та доповнена вірша, котру надрукував Срезневський як народню пісню, по свойому складу не являється народньою піснею, і її доповнив хтось із тих, хто почитав Сковороду і був його учнем, а таких було багато. Кажучи се, ми не одкидаємо того, що сю сковородинську псальму у поширеному її змісту співали кобзарі та лірники, і од них і Срезневський міг записати її у свої часи (я сам записав сю псальму у Харкові од кобзаря у початку 80-х років XIX ст., і сей запис зовсім близький до запису Срезневського). Я тільки підтримую думку, що се не є народня пісня, навіть не народнє доповнення сковородинської псальми, а скорш усього шкільна псальма, як і багацько з тих духовних псальмів, які співали кобзарі та лірники. Бере мене також сумнів, коли я читаю у Срезневського, що більша частина духовних пісень, які співають кобзарі та лірники, були зложені Сковородою. Сам Сковорода співав пісні свого «Сада» й під музику, бо вигравав, як знаємо, на декількох струментах. Можливо, що іще дехто виучився од нього їх співати на його голос под приводом бандури, ліри або цимбал. Але ми дійсне не знаємо, які інші його пісні перейшли у нарід і співалися кобзарями або лірниками. Його вірша «Всякому городу» була записана окрім мене ще в Куп'янську українським етнографом Івановим[278] од учителя-крестьянина Ів. Тура.

Ось вірша Г. С. Сковороди.

Всякому городу нравъ и права;
Всяка имѣеть свой умъ голова;
Всякому сердцу своя есть любовь;
Всякому горлу свой есть вкусъ каковъ,
А мнѣ одна только въ свѣтѣ дума́,
А мнѣ одно только нейдетъ съ ума.

Петръ для чиновъ углы панскіе третъ,
Федька купецъ при аршинъ все лжетъ.
Тотъ строитъ домъ свой на новый манеръ.
Тотъ все въ процентахъ, пожалуй, повѣрь!
А мнѣ одна только въ свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только нейдетъ съ ума.

Тотъ непрестанно стягаетъ грунта.
Сей иностранны заводитъ скота.
Тѣ формируютъ на ловлю собакъ,
Сихъ шумитъ домъ отъ гостей, какъ кабакъ,
А мнѣ одна только въ свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только нейдетъ съ ума.

Строитъ на свой тонъ юриста права.
Съ диспутъ студенту трещитъ голова.
Тѣхъ безпокоитъ Венерин Амуръ.
Всякому голову мучить свой дуръ.
А мнѣ одна только въ свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только нейдетъ съ ума.

Тотъ панегирикъ сплетаетъ со лжей,
Лекарь въ подрядъ ставитъ мертвыхъ людей,
Сей образы жиревыхъ чтетъ тузовъ,
Степка бѣжить какъ на сватьбу въ позовь.
А мнѣ одна только вѣ свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только нейдетъ съ ума.

Смерте страшна! Замашная коса,
Ты не щадишь и царскихъ волосовъ.
Ты не глядишь, гдѣ мужикъ, а гдѣ царь,
Все жерешь такъ, какъ солому пожаръ.
Кто жъ на ея плюетъ острую сталь?
Тотъ *чія совесть, какъ чистый хрусталь.*

А ось ся поширена вірша по запису І. І. Срезневського:

Всякому городу нравъ и права,
Всяка имѣеть свой умъ голова,
Всякому сердцу своя есть любовь;
Всякому люду свой вкусъ хоть каковъ.
А мнѣ — [и проч.]

Петръ для чиновъ углы панскіе третъ;
Федька купець при аршинѣ все лжетъ.
Крутитъ на свой ладъ приказный права.
Съ диспутъ студенту трещить голова.
А мнѣ — [и проч.]

Тотъ непрестанно стяжаетъ грунта;
Сей со всѣхъ націй заводитъ скота;
Ты домы строишь на новый манеръ,
Деньги съ проценту — пожалуй, повѣрь.
А мнѣ — [и проч.]

Тотъ на картинахъ малюетъ собакъ;
Въ тѣхъ отъ гостей домъ шумить, какъ кабакъ;
Сихъ безпокоитъ невѣрный Гамуръ (?)
Всякую голову мучитъ свой дуръ.
А мнѣ — [и проч.]

Тотъ на прекрасной женился женѣ;
Въ тѣхъ домы блещутъ внутрь такъ, какъ и внѣ;
Тѣ шестернями на бенкетъ летятъ;
Въ тѣхъ для гостей чай и пунши кипятъ.
А мнѣ — [и проч.]

Тотъ иностранныхъ себѣ лошадей,
Сей накупилъ драгоцѣнныхъ парчей;
Въ тѣхъ милліоны ревутъ въ сундукахъ;
Въ тѣхъ торчатъ тысячи въ темныхъ углахъ.
А мнѣ — [и проч.]

Попъ ко всенощной до церкви нейдетъ.
Онъ и безъ церкви всенощну найдетъ.
Черный съ рогами бѣжитъ, какъ мятель,
Пхнулъ его за запонъ у бѣлу постель (?)
А мнѣ — [и проч.]

Тотъ у въ перинѣ по уши пурнуль,
Какъ послѣ маковки впившись заснулъ.
Съ теплыхъ перинъ не встаетъ до повдня.
У церкву пойдти ему — то есть бридня.
А мнѣ — [и проч.]

Сива въ того старика борода,
Мокра бываетъ какъ чопъ завсегда.
Чопъ мнѣ не диво — въ барилѣ стремить.
Развѣ жь и онъ все надъ чопомъ лежить.
А мнѣ — [и проч.]

Нам судья дѣлаетъ истинный судъ,
А въ его истинѣ лжи цѣлый пудъ.
Онъ же на нищихъ раздалъ сто рублей,
Что надраль съ подданыхъ бѣдных людей.
А мнѣ — [и проч.]

Онъ какъ забрался на ту бѣдну честь?
Черезъ свой поклонъ, дары и лесть,
Удругь сдѣлался гордъ и спѣсивъ.
Сильно пріятельно сребролюбивъ.
А мнѣ — [и проч.]

Честь, благородство за вѣтромъ летитъ;
Трупъ же смердящій смерть в яму тащитъ;
Все остается его при двору —
Тѣло несутъ на Холодну Гору.
А мнѣ — [и проч.]

Картинки зъ реготу кишки ирвутъ;
Пѣвчи спѣваючи горло дерутъ;
Шляхтичь за гоноръ и уха лишивсь,
Швець съ копылами пьючи разгубивсь,
А мнѣ — [и проч.]

Плачется горько найбольше съ пожаръ(?)
Бондарь, кравець, маляръ, плотникъ и скляръ.
Ткачь кричит — горе, теперь я пропавъ!
Хтось мои цевки и берды покравъ
А мнѣ — [и проч.]

Смерти страшна, замашная коса!
Ты не щадишь ни чіихъ волосовъ.
Ты не глядишь, де мужикъ, а де Царь!
Все еси такъ какъ весною пожаръ!
А мнѣ — [и проч.]

Тотъ плюетъ на ея острую сталь,
У кого совѣсть какъ чистый хрусталь!
Охъ! мнѣ одна только въ свѣтѣ дума,
Мнѣ все одно только нейдетъ съ ума,
Какъ бы умерти мнѣ не безъ ума.

У одній вірші Г. С. Сковорода згадав про народню волю і про батька козаччини Богдана Хмельницького:

Що то за вольность? Добро в ней какое?
Ины говорять, будто золотое —
Ах не золотое: если сравнить злато,
Против вольности еще оно блато [болото].

О когда бы же мнѣ в дурни не пошитись,
Дабы вольности не мог как лишитись.
Будь славен по вѣк, о муже избранне,
Вольности отче, герою Богдане!

РОЗДІЛ 12

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛОСОФ Григорій Савич СКОВОРОДА

Життя Г. С. Сковороди. Філософія Г. С. Сковороди. Значіння Г. С. Сковороди.

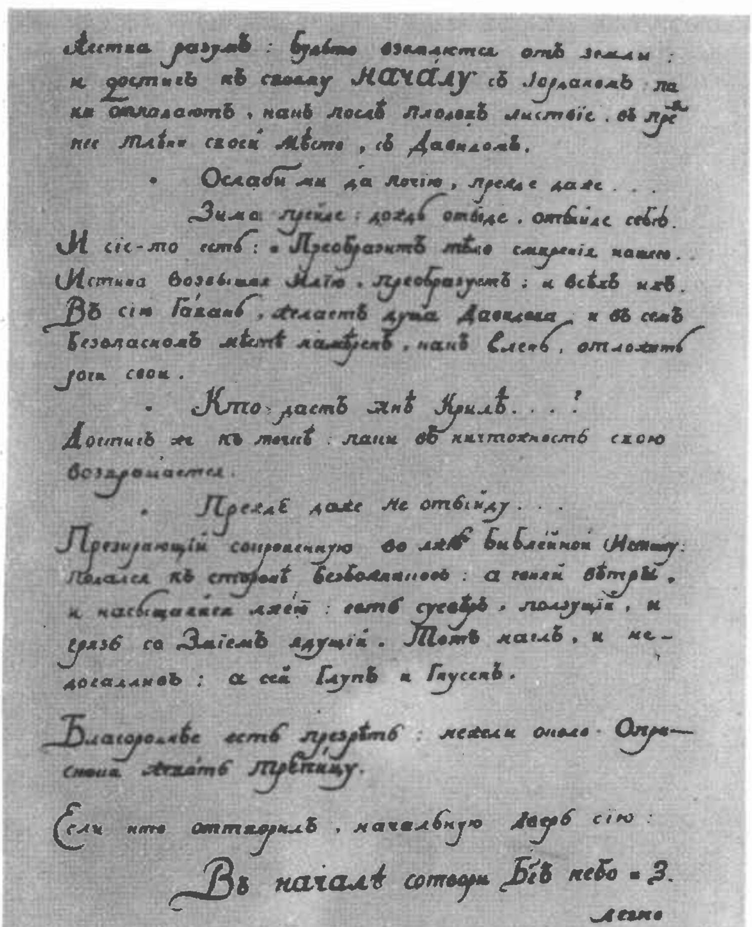
Життя Г. С. Сковороди. Єдиним, але вельми славетним діячем науки у Слободській Україні був Григорій Савич Сковорода — великий філософ і богослов, перший самостійний філософ не тільки в Україні, але і в Росії, бо таким його признала тепер і російська філософічна наука. Родився Г. С. Сковорода у 1722 р. у Гетьманщині у с. Чернухах і був сином козака Лубенського полка, значить, козачого роду, і ім'я його батька Сави я знайшов у компуті (спискові) козаків Лубенського полка. Іще малим хлопчиком він співав на клиросі, бо мав гарний голос. Батько оддав його по його охоті в науку до Київської Духовної Академії, де він гарно учився, але його було вибрано у півчі у царську капелу в Петербург, де воцарилася Лизавета Петрівна, котра дуже любила свою капелу. Цариця через якийсь час поїхала до Києва, і туди знов в Академію поступив Г. С. Сковорода, щоб продовжувати там своє учення. В Академії у початку XVIII ст. професором філософії і богословія був славетний Феофан Прокопович [279], котрий стояв за відродження богословської науки, а в часи Сковороди вельми звісний Георгій Кониський; у нього Сковорода слухав лекції по філософії, котра мусила доводити чоловіка до самопізнання й свідомості своїх обов'язків. Значить, Академія мала вплив на розвій філософсько-богословських поглядів Сковороди. У Г. Кониського Г. С. Сковорода міг зацікавитися піїтикою, духовними віршами і драмами. Лекції по богословію він слухав у С. Ляскоронського. Г. С. Сковорода пройшов усі класи в Академії, навіть і богословський, але не скінчив Академії, бо йому саме тоді трапився щасливий случай поїхати за кордон: він поїхав з генералом Вишневським в Венгрію, де була російська православна церква і куди його й призначили для церковної служби. Звідтіля він їздив до Відня, до Офену, Пресбурга й інших міст, знайомився з тамошніми ученими. Він добре розмовляв по латині, і по-німецьки, досить розумів грецьку мову і в зносинах з освіченими і вченими людьми багато пізнав такого, чого б не міг узнати у Росії і на Україні. Мабуть, тут він познайомився і з творами грецьких та латинських філософів і німецьких богословів. Тоді ж, здається, він почав з увагою пильно читати Біблію, щоб зрозуміти її глибокий розум. Тоді йому було 30 років. Вернувся Г. С. Сковорода на Україну дуже освіченою — вченою людиною. Але й дома не кинув науки, а поширяв ще більше свою освіту. Його любимими книжками були філософічні та богословські твори: з грецьких та римських письменників — Сократ, Плятон, Арістотель, Демосфен, Горацій, Цезарь, Цицерон, Корнелій Непот, Овідій; з церковних — Клімент Олександрійський, Максим Сповідник, Ориген, Діонісій, Ареопагіт; дуже поважав він Филона Іудеянина, а з нових — тих, хто поясняв Біблію; головною ж книгою його познанія була сама Біблія. Сі книжки він міг діставати в багатій книгозбірні Харківського колегіума, а також по монастирях і у поміщиків, у котрих проживав. Читав сі твори він більш усього на тих мо-

вах, на яких вони були написані, бо сам гаразд їх розумів. Власні твори Сковороди, про які ми оповідатимемо далі, показують, що він добре знав ученіє грецького філософа Плятона і стоїків; знав він добре й богословське ученіє східних учителів церкви. Повернувшися з-за кордону, він узяв посаду учителя піїтики в Переяславському колегіумі, але став викладати сю науку зовсім по-новому і по-свойому. Єпископ звелів йому викладати так, як се робилося звичайно. Г. С. Сковорода не згодився на се і дав пояснення до свого способу викладання сієї науки. Тоді єпископ скинув Сковороду з сієї посади, написавши йому таку резолюцію: *«Не живяше по средъ дому моего творяй гордыню»*. Г. С. Сковорода переїхав у Полтавщину і тут учив сина поміщика Томари. Потім поїхав до Москви і пробув якийсь час у Троїцько-Сергієвській Лаврі і знову вернувся до Томари, де жив життям, близьким до природи. Тоді вже він порішив вибрати для себе життя просте, убоге, не шукаючи для себе нічого суєтного. У 1759 р., як се нам вже відомо, Сковорода узяв посаду учителя Харківського колегіума. Одягався він тоді просто; їв один раз у день — пізно увечері; м'яса і риби не вживав, а їв тільки городину, пив молоко; спав не більше 4-х годин у сутки. Вставав вранці, на зорі і в погожу годину ходив пішки за город і в сади на проходку; завжди веселий, бадьористий, усім довольний, словоохотливий там, де не примушу-

Мал. 18. Г. С. Сковорода. Литографія

вали його розмовляти, поучаючий, поштивий до усякого; любив він одвідувати болящих, утішати упавших в горе, розділяв послідне з бідними, вибірав і любив друзів по серцеві їх, був набожним, але без суєвірря, любив науку без гордощів, обходження без влесливості. Харківський єпископ якось висловив бажання, щоб Г. С. Сковорода прийняв чернецтво, але Сковорода одповів на се: «Хіба ви бажаєте, щоб і я збільшив собою число фарісеїв? Їжте ласо, пийте солодко, одягайтесь розкішно — і ченцюйте собі на здоровля!» Бо і справді тоді була такою більшість ченців. До Сковороди часто приходило багацько усяких людей для бесіди з ним і научання од нього. І сам він теж звертався і писав листи до людей ріжних станів, обговорюючи найбільш поважні й потрібні, на його погляд, для кожної людини філософічні питання — про Бога, чоловіка, світ, Біблію, щастя. Для сього він і вибрав властиву собі, як він казав, *стать*, себто стежку життя — перемінив посаду учителя Колегіума на стать мандрованого учителя всього українського народа, і се дало йому душевний спокій і щастя. «Признаюся, друзі мої,— писав він у своюму «Букварю мира»,— що зараз кину свою теперішню стать (мандрованого учителя), хоч у неї вже состарівся, і зроблюся гончарем, як тільки почую у себе хіть до сього ремесла. Будьте

Мал. 19. Автограф Г. С. Сковороди. Сторінка із «Ізраїльського змія».

певні, що з Богом мені буде веселіше і зручніше виліпляти глиняні *сковороди*, ніж писати книжки без охоти до сього!» «Коли б я,— писав він у листі до одного приятеля,— займався бджільництвом або був кравцем, або ловив звіря, тоді б сказали про мене, що я займаюся тим, що слід. Так хіба тільки те і є робота для чоловіка, щоб продавати, купувати, воювати, женитися, мати позви, будувати будинки, бути кравцем або бити звіря? Хіба тут тільки повинно бути завжди наше серце? Тоді б ми не мали б часу заглянути у нашу душу і очистити сю господиню нашого тіла. Ми похожі на того чепуруна, що піклується не про ногу, а про чобіт, зовсім віз, тільки без коліс, бо бракує душі. Є, правда, у нас душа: але така, як у подагрика ноги». Згодом, як знаємо, так говорив Л. М. Толстой, називаючи се «недѣланіємъ». Їздив Г. С. Сковорода зі своїм любимим учнем М. І. Ковалинським у Київ, де поясняв йому історію міста, старовину, лаврські святині, але вступити в ченці і там одрікся, бо гудив життя тодішніх ченців. Гетьманщину він любив, як свою матір, але жити бажав і проживав постійно в Слободській Україні. Гостював короткий час у свого учня М. І. Ковалинського, але швидко повернувся в Україну, де проживав по тамошніх монастирях, у священників, у освічених і щирих до нього поміщиків; переходив з одного села в друге; любив жити в самотині без услугування, на пасіках, у садках, де писав свої філософічні твори, співав і грав на декількох інструментах. Сам складав музику для церковних концертів, поклав на музику церковні псальми і духовні пісні. Зовсім одмовився од грошей. Особливо Сковорода любив Харків. Не тільки не був сектантом, але й сам виступав проти сект, бо його власні погляди були куди ширші всякої секти. Правда, він бажав, щоб його філософічні і богословські погляди ширилися серед суспільства, бо справді казав людям нове слово, котре по-новому б мусило збудувати й їх життя. І ось ми бачимо, що він і живим словом, і листами, і рукописними творами, і — що найбільш поважно — власним прикладом проводив у народнє життя свої думки, свою філософію. Він учив так, як жив, а жив так, як учив. Г. С. Сковорода не мав спромоги друковати своїх творів та й не могли б вони тоді бути надруковані через цензурні порепони. Але сі твори його все ж таки досить широко розповсюджені були в апографах (списках) і у нього було чимало друзів і шанувателів серед усіх станів тодішнього суспільства і навіть простого народа. Дворян, яко головний стан суспільства, він звав до морального відродження, до духовної волі, до боротьби з суєвіррями. Він був для поміщиків мандрованою Академією. Він також любив і мав вплив і на простий народ. Луб'яновський згадує про се так: «Більш усього Сковорода любив жити серед селян; любив він мандрувати з однієї слободи в другу, з одного села в друге, з хутора в хутір; і всюди він був своїм чоловіком. Особливо селяне тих слобід і хуторів, де він частіше й довше пробував, любили його, як рідного. Він оддавав їм усе, що мав; не золото і срібло, котрого у нього не було, а добру пораду, усовіщування, научання, приятельські докіри за неправду, сварки, п'янство, недобросовісність... І він утішався тим, що його мандроване учительство було корисне для народа»[280].

Філософія Г. С. Сковороди. К століттю смерті Г. С. Сковороди — к 1894 р.— я розшукав в Румянцевському музею у Москві його рукописні прозаїчні філософсько-богословські твори (здебільшого в його власних автографах, себто їм самим написаних), його житіє, зложене учнем Ковалинським, його листи на російській, латинській і грецькій мові у прозі і в віршах. Сі рукописи були впорядковані мною і видані Харківським історико-філологічним товариством з моєю критико-бібліографічною розвідкою. І тільки тоді можна було пізнати Г. С. Сковороду яко філософа й письменника.

У своїх творах Г. С. Сковорода провіщав свою християнську філософію. Він був тут, з погляду церковного, справжнім ієресіархом на зразок інших їєресіархів Західної Європи і слов'янства, бо дуже одходив у своїй філософії од церковного учення. Християнство він приймав без догматики і тим більше без обрядів, або, як він казав, без церемоній. Навіть таїнства він розумів яко символи. Для нього віра була філософією, а філософія — вірою. Г. С. Сковорода провіщав думку про два зачала у світі — вічне і тлінне; перше було, на його погляд, безмірно важніше од другого. По філософії Сковороди, було три світа: великий, або космос, малий — мікрокосм, або чоловік, і третій — символічний, або Біблія; тому її треба розуміти тільки символічно, як її розуміли і деякі учителі східньої вселенської церкви. Через усі оці три світа проходять два зачала — вічне, живе і дочасне, тлінне. Має вартість і значіння тільки перше зачало — вічність у всіх трьох світах. Вічність у чоловіка — се сам Бог, Христос, Богочоловік. Так і у Біблії треба під буквою знайти внутрішню правду — зачало вічності. Але люди часто дають перевагу тлінному над вічністю. Дві сторінки має Біблія; на нашому березі усе вельми старе, мізерне, нікчемне, на тім — усе нове, тамошній горній чоловік літає безкрайно у височінь, шир і глибину; не зупиняють його ні гори, ні річки, ні море широке, ні пустині, він прозирає, що буде колись, згодом, бачить таємне, заглядає у давнину, прозирає у будучину, виступає по водах Океана. В чоловіці повинен царювати дух його, думка, а не тіло. «Вогонь,— казав Г. С. Сковорода,— угасає, річка у своєй течеї зупиниться, а нематеріальна думка наша свого руху, поступу ніяк не може припинити ни на єдину мить, хоч вона буде у тілі чоловіка, чи за тілом його, і все літає, як молнія, через вічності і незлічимі мільйони років. Куди ж вона лине? Спокій її не в тім, щоб зупинитися і простягнутися, немов мерле тіло — се для живої її натури незвичайно і неприємно — а зовсім навпаки: вона підіймається від рабської матеріальної натури до вищої, горньої, до рідного свого безначального зачала». І обидва сі зачала — вічність і тінь — пробувають усюди укупі й нерозлучно, немов би то яблуня і тінь її: покіль яблуня — потіль і тінь її. Але древо вічності завжди зеленіє, світ Божий і усі світи, хоч їх і велика сила, то є тінь Божа, і хоч вона коли частиною й зникає і в інші форми переоблюється, одначе ніколи не одходить од свого живого дерева, і давно вже філософ про се сказав: «Матерія або вещество довічне», себто усі місця і времена собою заповнила. Одначе Г. С. Сковорода не був матеріалістом, себто філософом, котрий признає тільки матерію; його скорше можно лічити спірітуалістом, себто філософом, котрий признає головним чином дух («спірітус» по латині «дух»), бо він справді признавав тільки єдине творче зачало — Дух, Бога, Вічність, Розум, Правду. Матерія ж, або вещество, було тільки його зпоконвічним сопутником або, як кажуть філософи, атрібутом. Вічня Воля, каже Г. С. Сковорода, забажавши одягти себе і проявитися в видимому світі, з нічого утворила все, що є у думці і у світі. Бажання вічної Волі перетворилися в думки, думки — в матеріальні предмети. Так, по Ковалинському, Г. С. Сковорода розумів початкове походження творення матерії, або світа, з нічого. Але є велика ріжниця між чоловіком і іншою тваррю: тільки чоловік має вільну волю, а значить, і одповідальність за свої події. Чоловік повинен жити задля самосвідомості і Богосвідомості. Познати Бога можно в Біблії, котра содержує у собі тропи Божії. Взявши тебе самого за руку, приводить вона у твій власний будинок, котрого ти ще зроду не бачив. І сам чоловік може знайти Бога у самого себе; для сього тільки потрібно шукати розумом правду. Але потрібна і віра: де кінчається гряниця розуму, там починається віра; вона одна тільки бачить світ, який світиться у стихійній

темряві. Проти достотного (дословного) розуміння Біблії Г. С. Сковорода виступав дуже гостро, але се не зближає його з французькими філософами-матеріалістами XVIII ст. Для нього Біблія — се найголовніша з книжок, се сам Бог, котрий веде в ній поважну і образну розмову з людьми. Гражданської науки й книжок Г. С. Сковорода не гудив: вони, казав він, усякої краси і вжитку повні, але Біблія має велику перевагу над ними, бо вона навчає найголовнішого — Богосвідомості. І через те кожний чоловік повинен бути, з його погляду, немов богословом. Одмовляються од сього, каже Г. С. Сковорода, я — не піп, я — не чернець, неначебто спасеніє душі не всім потрібне. У Г. С. Сковороди була мрія про таке християнське апостольське суспільство, ідеалом для котрого був сам Христос. «Стомлений дорогою, голодний, томимий згагою,— каже Г. С. Сковорода,— сидить Христос при колодязі. Прийшла молодиця за водою, Христос попрохав у неї напитися не для того, щоб заспокоїти згагу, а щоб почати бесіду. Вода звичайна, стихійна дала йому спроможність завести бесіду про воду живу. Не боявся муж Божий богословствовать з молодицею, маючи надію, що виведе її, може, з суєвірря в справжнє богопочитання, котре не зв'язане ні з статтю — чи чоловічою, чи жіночою, ні з часом, ні з місцем, ні з церемоніями, а тільки з єдиним серцем. Повернулися учні його з їжою і, знаючи, що він ще нічого не їв, просять закусити. Моя їжа, одповідає їм учитель, да сотворю волю пославшего меня Отця. І голодний, і хочеться йому пити, і не веселий, коли не робить і не оповідає про те, до чого призначив його небесний Отець. У сьому його їжа, напитки й радість. Поучає він в зібраннях, в домівках, на вулицях, на кораблі, на зеленій травці, на горах і садах, на рівному місці, стоючи і ходячи, вночі і днем, в містах і селах. В не свою стать не мішається». Справжнє чернецтво Г. С. Сковорода не одкидав, але дуже гостро виступав проти святош, що удають із себе людей побожних. Ось як він глумився над ними. «П'ятериця чоловіків чвалають у довженних опанчах кереях, що на 5 локтів хвіст волочиться. На головах каптури. У руках несуть вони не палиці, а дреколіє. На шиї у кожного дзвін з бечівкою. Образами, книжками, торбами пообвішані. Ледве, ледве дибають, плентаються, немовбито ті воли, що везуть парахвіяльний дзвін. Оце справді знеможені та отягчені — роботяги обнатужені. Горе їм, лихо їм — се святоші, мавпи справедливої святості. Вони подовгу моляться у церквах і косціолах, безперестанку у псалтир барабанять. Будують кірхи і постачають усе, про їм потрібне. Плентаються на богомілля по Ієрусалимах. З обличчя святі та божі, по серцеві од усіх беззаконніші. Грошолюби, честолюби, ласуни, улеслеві, зводники, немилосердні, нетихомирні». Така була, як кажуть вчені, умозрительна філософія Г. С. Сковороди, себто погляд його на Бога, світ, чоловіка. З неї виводив він і свою практичну філософію, себто погляд свій на щастя. Коли найголовніше у світі є вічність, казав Г. С. Сковорода, тоді й щастя мусимо засновувати не на тлінному, а на вічному, значить, не на багацтві, не на здоровлі, не на чинах, а на тім, що вічно існує і тільки тоді його можуть здобути усі і навіть без особливої трудності, бо недарма сказав філософ Епікур, що натура зробила потрібне усім нетрудним, а трудне — непотрібним, зайвим. Щастя треба шукати всередині нас самих. Царство Боже в нас самих. Розглядівши себе, спізнавши себе самого, ми знайдемо у себе самих душевний спокій і сердешну радість. Здобудемо їх мудрістю та добром — перша розкаже нам, в чім щастя, а друге допоможе знайти його. Для сього потрібно тільки злити свою волю з волею Божою. І се нетрудно: коли я з волею Божою, вона вже моя. Віддатися у волю Божу — се значить спізнати свої схильності і відповідно тому вибрати собі діло, роботу. І така робота буде корисна задля громади, суспільства і дуже приємна

дія самої людини. Усяка робота хороша, аби тільки бралися за неї по схильності. Бог нікого не кривдить. Його можна прирівняти до багатого того водозбіру, який наповняє і велику, і маленьку посудину, скільки кожна потрібує. Над водозбіром-водометом написано: не однакова усім, але ж все-таки рівність. Вливається з ріжних цівочок у ріжний посуд, який навколо водомета стоїть, вода. Менша посудина менше має води, але у тім рівняється з більшою, що, як і та, повнісінька. І сей шлях важкий тільки для того, хто сам на плечах своїх несе отсю трудноту, бо такий чоловік не бачить, що він легкий, він, мов сліпець або кривий, на битому шляху спотикається. Звідсіля Г. С. Сковорода виводив і свій погляд на щастя. Він вихваляв просте, убоге життя з недостатками, утіхи, радощі, які має людина, котра наближається до натури. З того, що усякий мусить пізнати свою натуру, свої схильності, Г. С. Сковорода виводив і виховування дітей. Треба, казав він, пізнати натуру й схильності дитини й розвинути їх — се й зробить дитину потім щасливою, бо дасть їй душевний спокій. Як дитина родилася і живе у здоровому чесному сімействі, тоді їй, рожденій на добро, нетрудно буде прищепити добро, честь і науку. Натура — се єдиний і справжній учитель. Не перешкоджуй їй, а тільки розчищай доріжку. Не научай яблуню, як їй родити яблучка: вже сама натура її сьому навчила. Зроби тільки для неї огорожу од свиней, одріж колючки, познімай гусень. Учитель — се є служитель натури. Учити і учитися потрібно того, до чого прихильна людина: се дає сердешний спокій й задоволення собою, своїм становищем, своєю статтю, як казав Сковорода. «Коли б вона навіть була дуже проста і незначна, то й тоді у серцеві кожного чоловіка і в сій убогій хатці — під його убогою одежиною (тілом) можна знайти свого царя, свій дім, своє зачало вічності».

Такий взагалі був світогляд Г. С. Сковороди. У ньому міцно з'єдналися погляди його на світ, чоловіка і Бога, гармонійно (лагідно) злилися погляди на мудрість і на цноту.

Значіння Г. С. Сковороди. Чи висловлював же тут Г. С. Сковорода свої власні філософічні погляди чи, може, проводив думки інших філософів, зібравши їх тільки до купи? До яких філософів він стоїть найближче? Які з них мали на нього найбільший вплив, коли він все-таки філософствовав більш-менш самостійно? Вже В. Н. Каразін, як ми знаємо, називав його українським Діогеном, Пифагором, Оригеном, Лейбніцем, Ломоносовим, Новіковим. Се вже якась мішанина, якої у Сковороди не було. Щодо порівняння з Ломоносовим, то проти сього виступав сам Г. С. Сковорода. «Мене хочуть міряти Ломоносовим, неначебто Ломоносов є казенна сажень, котрою треба міряти кожного, як одним локтем кравець міряє і золоту парчу, і шовкову матерію, і полотняну ряднину». Називали його, ще коли був живий, і містиком, себто чоловіком, котрий вірить в таємні сили; і мізантропом, себто чоловіконенавісником, яким він ніколи не був, і сектантом, яким він теж не був. Називали його, вже в наші часи, і песимістом, котрий бачив тільки зло в світі — і у сьому теж помилялися. Називали його і чистим раціоналістом, яким він теж не був. Один письменник називає його «Философом без системы»[281] — сього зовсім, як ми бачимо, не можна сказати про Г. С. Сковороду. Професор Ф. О. Зеленогорський показав, що Г. С. Сковорода добре знав філософію грецьких філософів — Плятона, Аристотеля, стоїків, а також Філона Іудеянина і що найбільш усього вабили його до себе римські стоїки[282]. Професор А. С. Лебедєв[283] і добродій Краснюк[284] показали у своїй розвідках, що богословсько-філософські погляди Г. С. Сковороди наближаються до поглядів учителів церковних східньої церкви, особливо Климента Олександрійського і що Сковорода стояв близько до

них і по свойому способу алегорично розуміти Біблію. Але найліпше зрозуміла Г. С. Сковороду Ол. Як. Єфименко[285], коли сказала про нього, що се був самостійний філософ-богослов, немов моноліт, себто камінь, вироблений з єдиної скелі. На мій власний погляд, Г. С. Сковорода був справжнім філософом, який тільки шукав правду, і релігійним мислителем, котрий хотів обновити християнську церкву, як колись обновив католицьку церкву її реформатор Лютер, утворивши нову лютеранську віру. Пояснює боговидець Плятон, каже Сковорода, нема нічого солодчого од правди. А нам можливо сказати, що в єдиній правді й живе тільки те, що для нас приємне і що тільки вона робить живим наше серце, яке володіє тілом. Чоловік живе тільки тоді, коли розум наш, полюбивши правду, любить одшукувати доріжки її і, зустрівши око її, радується й веселиться її світом, котрий ніколи не заходить.

Г. С. Сковорода умер у 1794 р. і похований у селі Пан-Іванівці[286] Харківського повіта. Над його могилою покладена мармурова плита, на котрій вирізані оттакі його власні слова: *«Міръ меня ловилъ, но не поймалъ»*. Нехай же кожний з українців, а особливо слобожан, одвідає могилу свого славного земляка і великого учителя українського народа. Хай йому буде поставлений пам'ятник в столиці Слобожанщини — Харкові, котрий він так любив, де він пробував і де й досі сліпі бандуристи співають його псальму.

РОЗДІЛ 13

ХАРКІВ ЯКО УКРАЇНСЬКЕ МІСТО

Національний і соціальний склад харківського населення у XVII—XVIII ст. Українське національне відродження у Харкові у XIX ст.

Національний і соціальний склад харківського населення у XVII—XVIII ст. Ми обговорили усі сторінки життя старої Слобожанщини і усюди бачили панування української, як то кажуть, стихії, себто української національності і утворених на її грунті й підставі форм народного життя. Український національний склад життя держався не тільки по селах, як тепер, а й по містах, городах, де його тепер дуже мало. Ми його бачимо навіть у такому центральному місті, як Харків, населення котрого тепер так обрусіло, що, мабуть, більшість його й не знає, що колись Харків був чисто українським містом, а потім, коли обрусів, частина його української інтелігенції, прихильна до народа, працювала над відродженням свого народа й бережно донесла се бажання до наших часів — до сього великого українського руху, котрий не тільки утворив, але й проводить у життя і національне, і політичне відродження усієї України, а разом з нею і Харкова з Слобожанщиною[287].

Харків був заснований у 1654 р.[288], саме тоді, як Богдан Хмельницький перейшов з усією Україною під московську «протекцію». Місто, як ми бачили, заснувала ватага українських переселенців з ватажком — осадчим Іваном Каркачем. Най же пам'ять про Івана Каркача існує навіки у Харкові укупі зі спомином про першого харківського козачого отамана Івана Кривошлика. Хоч про Ів. Каркача яко першого харківського осадчого згадують тільки пізні документи (другої половини XVIII ст.), але ми не можемо їх одкинути, а укупі з ними і Каркача, бо ні для чого було тоді вигадувати його: очевисто, що ім'я се збереглося у спомину населення, а окрім того й ранні документи знають серед харківського населення Каркачів, і мені казали, що се прізвище відомо й тепер.

Українські переселенці з Задніпрянщини прийшли на дике поле і оселилися там, де річка Харків впадає в річку Лопань — на Харківському городищу, де колись, у домонгольську добу, у XII ст., був, мабуть, староруський, український город, де тепер у Харкові «університетська горка», собор і університет. Тут, у 1656 р. харківці збудували земляну й дерев'яну огорожу навкруги городища і зробили її, як ми знаємо, по свойому українському звичаю, щоб захистити себе від татар, але ся огорожа не вподобалася московському воєводі, котрий велів зробити кріпость по московському зразку. Оттак спочатку виявилися дві влади і у стихії культури — українська і великоросійська. Але у складі населення Харків був, можна сказати, чисто українським містом, бо сюди одразу явилася чимала купа українців — 587 чол. козаків, а з жінками і дітьми се вийде, мабуть, до 2000 чол. Вони з'єдналися в козацьке товариство, поділене на сотні й десятки, з отаманом,

сотниками і десятниками на чолі. Мені пощастило розшукати в архиві[289] і надрукувати список сих харківців — із нього видно, що се були українці — Іваненки, Тимошенки, Єфименки, Гордієнки, Олексієнки, Мельник, Колесник, Коваль, Кушнір, Котляр, Швець, Ткач, Кравець. Бачимо там Журавля, Дудку, Стріху, Ломаку, Тетерю, Сироїжку, Горобця й таких інших. Був Тихий, Дурний, Кривий, Недбаєнко. Був Кременчуцький (мабуть, з Кременчука), Волошенин (мабуть, з Волощини), Москаль (з Московії). Бачимо — Якова Шаркова зятя: очевисто, що знали більше самого Шарка, ніж його зятя Якова, і сей своє прізвище заполучив од тестя. Се була головна ватага переселенців, а до неї почали приходити й другі. Приходили, як ми знаємо, більш усього з Правобічної України, особливо в тяжкі часи Руїни, приходили і з Гетьманщини, приходили і з інших місць Слободської України, бо Харків вабив до себе населення яко полкове і торговельне місто. Мав тут своїх служилих великоросійських людей і московський центральний уряд, але їх було небагато, як порівняти з числом українського населення. Ось які числа ми маємо за XVII ст. У 1665 р. було у Харкові українців 2282 чол. мужського пола (міщан 1290 і хліборобів 992), а великоросіян (дітей боярських і інших служилих людей) — 133. У 1668 р. українців було 1491 мужського пола, великоросіян (служилих і приказних людей) 75 чол. (мабуть, тут показані одні козаки і служилі люди без дітей і родичів). У 1670 р. у Харкові збільшилося число великоросіян, бо залишилися великоросійські служилі люди для оборони города од татар. Українців було тоді 2101 чол. мужського пола, великоросіян 415 чол. мужського пола. У 1673 р. українців було 1276 чол. мужського пола, великоросіян 118 чол.; се все були діти боярські городової служби, а полкових великоросійських служилих людей вже не було. У 1675 р. число великоросійських служилих людей знов значно збільшилося (у 6 разів): тепер їх було 625 чол. У 1686 р. великоросіян було 571 чол. на 1937 українців. Виходить, що великоросійське населення у Харкові було текучим. Українці самі поселилися на вічне життя у Харкові, а великоросійських служилих людей туди часами посилав московський уряд не по їх волі і без їхнього бажання, не для заселення міста, а для його охорони. Отже справжніми постійними поселенцями Харкова були українці, котрі збудували собі будинки, охазяїнувалися, з'орали землі, зайнялися ремеслами, промислами й торгівлею.

Щодо соціального складу харківського населення XVII ст., то воно поділялося тоді на а) козаків полкової служби, б) міщан і в) цехових ремесників. Вищою владою у Харкові була полковнича влада. На чолі великоросійського населення стояв воєвода, над міщанами була ще окрема влада війта, а над цеховими ремесниками стояли виборні цехмістри.

У XVIII ст., у другій четверті сього століття, Харків був чисто українським містом. З перепису Хрущова 1732 р. ми дізнаємося, що число українців тоді щодо великоросіян збільшилося в порівнянню з XVII ст. Прізвища харківців чисто українські, і, як би їх знав М. В. Гоголь, йому не потрібно б було вигадувати прізвищ своїх українців: ми бачимо й Квітку, й Горлицю, й Незовибатька, й Богомаза, й Лупикобилу, й Лупикобиленка, й Сухоребрика, й Недерикута, й Кадигробенка, й Отченашка, й Кусьвовка, й Штанька, й Пацюка, й Вареника.

Дуже цікаво буде побачити склад населення Харкова у 1732 р. з національного й соціального боку. Більш усього проживало у Харкові козаків: виборних козаків було 775 чол., у них підпомошників 1531, козачих підсусідків 85; козачої старшини з робітниками 71, цехових ремесників 492, підданих, посполітих і робітників 205, духовенства з робітниками 170; великоросіян 235, греків і інших чужоземців 21; усього 3595 чоловік.

Значить, більш усього було козачих підпомошників, далі за ними йдуть виборні козаки, далі цехові ремесники. Виходить, що Харків з соціального боку був таким же українсько-козацьким містом, як і інші міста Слободської України. Ріжниця була тільки у тім, що тут жило багато цехових, яких не бачимо в інших городах. Харківських міщан у початку XVIII ст., як ми знаємо, прилучили до козаків і оддали у полковничу владу. Харківські козаки ділилися на дві сотні. Виборні козаки були більш заможними людьми, ніж їх підпомошники. У виборних козаків було більш робітників, котрі проживали у їх семействах. На кожний двір виборного козака приходилося взагалі по 5 душ мужського пола, а як включити робітників та підсусідків, то прийдеться по 5, 7 чол. на сімейство. Виходить, що се були дуже великі сімейства, коли ми звикли думати, що українські сімейства були звичайно малі. Іноді одно сімейство містилося у одній хаті, але частіше воно проживало у декількох хатах і тілько у одному подвір'ї. Ось, наприклад, один двір Гетманенка: Ів. Гетманенко 40 років, у нього син Петрусь 4-х тижнів, брат Гаврило 8 років; на тім же дворі у другій хаті рідний брат його Грицько 35 років; у нього сусіда Гаврило Шведин 50 років; у нього син Костянтин 7 років; дядько їх рідний Степан Ондрієвич Гетман — 100 років; усього 7 чоловік мужського пола, а з жіноцтвом буде куди більше — мабуть 14. А ось другий двір — Назаренка: Сав. Назаренко 70 років; у нього син Ондрій 30 років; робітники — Алферов 45 років, Андреєв — 20, Кирилов — 35, Ісаєнко — 40. У нього пасинок Синицький — 7. У другій хаті — рідний брат Ондрія Кіндрат 50 років; у нього робітник Лебеда 35 років, пасинок Коновалов — 7, з ними ж підсусідки Бердників — 60; Андреєв 50; у нього діти — Кирило 15, Степан 6; робітник Шияненко — 18, усього 15 чол. мужського пола, а з жіноцтвом, мабуть, 30. Але траплялися іноді й невеличкі сімейства: по одній душі мало 14 сімейств. У 60 сімействах, котрі мали робітників та підсусідків, було по 3 2/3 чоловіка на сімейство. Цікаво, що були й удови-козачки, які од себе виряжали на службу, мабуть, підпомошників-наймитів. Чужі люди проживали у 1/5 усіх сімейств. У козачих підпомошників на сімейство проходилося взагалі 6 чол. мужського пола. Робочих членів в сімействах без чужих приходилося по 2 1/4 на сімейство, були, одначе, й такі, що мали од 5 до 10 душ; але було 4 сімейства, у котрих робітником був тільки хазяїн сімейства. Робітники і підсусідки були у 1/4 усіх сімейств; приходилося їх по 2 чоловіка на сімейство. Усі казаки жили у власних подвір'ях у самому місті. Тільки 12 подвір'їв підпомошників містилися на підварках, себто не у самому місті, а у передмісті, і 21 сімейство проживало по чужих дворах, котрі належали до старшини та усяких удов. До старшинського уряду належали харківський полковник Григорій Семенович Квітка, полковий суддя Роман Григорович Квітка, полковий хорунжий Рибасенко, сотник першої сотні Григорій Васильович Ковалевський і другої Як. Хв. Денисевич. Жив своїм подвір'ям і валківський сотник, потім ізюмський полковник Ів. Гр. Квітка, удова полковника Куликовського, полковий писар, два писаря полкової канцелярії, 5 ратушних писарів і 1 таможений. Оце була невеличка купка козацької старшини, яка потім обернулася у дворян.

Цехові люди належали до таких ремесел: були ткачі, шевці, котлярі, ковалі, різники, римарі, музики, склярі, шаповали, бондарі, гончарі, кравці, дехтярі, кушнирі, теслі, олійники, винникі, солодовникі, коцарі і коцарки. Цікаво, що музики були теж серед ремесників, бо і справді вони грали на весіллях і годувалися од свого ремесла. Од римарів і коцарів получили свої назвиська теперішні Римарська та Коцарська вулиці. Усі цехові мали свої власні подвір'я й хати, окрім 5 чоловік, котрі жили у подвір'ях полковника Квітки. У цехових були ще менші сімейства, ніж у козаків-підпомошників —

у них приходилося трохи більш 3 чол. на семейство. Були у них, одначе, робітники і підсусідки — по 2 чол. на семейство. Значить, робітників у цехових було далеко більше, ніж у козаків і підпомошників, бо кожний ремесник хотів мати робітника.

Духовенства з робітниками було 116 чоловік. У Харкові тоді було 9 церков і при кожній звичайно по 2 священника, а при соборній 2 протопопа. У монастирі проживало 13 монастирських робітників. Духовенство проживало в церковних домах при церквах. Окрім того декотрі священники мали ще й власні подвір'я, в котрих проживали їх двірники та робітники. При церквах, як ми знаємо, були школи, в котрих проживали учителі — дяки. Таких учителів було тоді у Харкові 19 чол. При церквах були також і шпиталі. У Харківському колегіумі жили учні латинської школи.

Поспільство, або піддані, поміщалися в 22 подвір'ях у 29 хатах. Жили вони на підварках в передмістях маненькими хуторами: на хуторі полковника Квітки, підпрапорного Черняка, козака Коваленка, ландміліцького полковника Дуніна, полковника Куликовського, угольчанського сотника Михайлова, харківського сотника Ковалевського, харківської крамарки Назаренкової, Харківського Покровського монастиря, троїцького священника, харківського городничого Голуховича; біля сього хутора був млин на р. Харкові, а при млині жив мельник з сімейством. На тій же річці Харкові було ще 2 млина з мельниками. Особливе місце займали у Харкові великоросіяне та чужоземці. Вони поділялися на декілька станів. Одна частина великоросіян попала навіть у козаки. Це були колишні служилі люди, котрі записалися у козацтво, коли у Харкові у 1700 р. були скасовані воєводи; їх було небагато — 13 дворів. Окрім сього у Харкові проживали по пашпортах посадські люди, котрі явилися сюди ради торгівлі із ріжних великоросійських міст — з Курська, Вереї, Бєлгорода, Чугуєва, Тули, Єльця, Веньова. Далі йдуть армійські чини — абшитований капітан, поручики й інші; майже усі вони мали в Харкові власні будинки. Були тут ще московські служилі люди, котрі раніш записалися у козаки, а в 1731 р. їх повернули у подушний оклад і записали у ландміліцію; 141 чол. з них мали власні хати (49 подвір'їв), а 16 жило у чужих хатах. У них було 9 робітників з українців. У подвір'ї харківського полкового судді Романа Квітки проживало 4 кріпака, котрих він дістав у віно за своєю жінкою. Греків та інших чужоземців було 21 чол., між ними хрещений арап і удова польської нації, євреїв зовсім не було. Серед «разночинців» бачимо двір полковника Курського ландміліцького полка Дуніна, де проживав він сам з сином і з 15 робітниками-українцями. Біля його двору був млин у 2 клітки, у кожній по 4 постава. У Харкові були ще подвір'я з будинками, котрих хазяїни не жили тут постійно, а тільки наїздили по своїх ділах: таких подвір'їв було 46 і там проживало 95 двірників та робітників; власниками їх була козача старшина (харківська та інша), старшини ландміліцького полка, Покровський та Зміївський монастирі, курські купці Хлапонини, священникі Хорошевського монастиря, Ольшаної, Липець, Іванівки, Харкова, козаки і їх удови. Двірниками та робітниками там були — циган, волох, поляки (але, здається, се були не поляки, а українці, тільки польські піддані). Проживало у Харкові двоє греків — Костянтинов та Челенбі, котрі займалися купецтвом; у одного з них був робітником татарин. У одному із монастирських дворів жило три маляра. На подвір'ї харківського протопопа проживало його троє підданих. У шинках було 122 шинкаря з дітьми. Хоч Харків тоді був таким же полковим містом, як і Суми, Охтирка, Ізюм, Острогозьк і не мав значіння центра усієї Слободської України, але все ж таки він і по числу мешканців, і по соціальному складу свого населення відрізнявся від тих міст, мав над ними перевагу. Він був

українським козацьким містом, але у ньому проживало стільки великоросіян, скільки їх не було ніде по інших полкових містах. У Харкові проживало вже тоді й великоросійське купецтво, котре трохи згодом значно збільшилося. Се все було початком того нового обличчя, котре прийняв Харків пізніше. У 1732 р. се був український город і з національного, і з соціального боку. Більш 90 % населення було українського. Перше місце займав козачий стан. Козаки були власниками більшості міських подвір'їв та будинків. За ними йшли українські ремесники — се теж був сталий мійський стан, котрий тримав у своїх руках потрібне для усіх рукомесло. Ремесники теж проживали у власних будинках. І козацтво, й цехові містилися тоді у Харкові не на підварках, а у самому місті, навіть у його центрі, на теперішніх центральних вулицях. Цікаво, що й вулиці тодішні діставали свої назвиська від сих простих козаків та ремесників. Не кажучи вже про такі вулиці, як Римарська, Чоботарська, Коцарська, Кузнечна (вони були названі так по ремеслах), ми маємо ще такі назвиська харківських вулиць у 1724 р. в Соборній парахвії: вулиця пана полковника Квітки у замку, вулиця пана судді (Квітки), вулиця Сотницька (пана сотника), Бесідина (де жив Бесідин), Михайла Дрикги (де жив Дрикга), Сушкова (де жила Сущиха), Макс. Писаря (де жив М. Писарь), Сем. Богодуховського (де жив Сем. Богодуховський), Синицького (де жив Синицький), Єнощина (де жив Єноха), Борисенкова (де жив пушкар Борисенко), Пістунова (де жив Пістун), Гребеникова (де жив Гребеник), Куликівка (де жив Кулик), Шаповалова, Чайчина вулиця над ярком; усього 20 вулиць в центрі. У Миколаївському приході було 6 вулиць: над ярком Щаповалова (де жив Шаповал), Карабутова (де жив Карабут), Бибикова (де жив Бибик), Шеметова, Калебердина (де жив Калеберда). У Вознесенському приході — дві вулиці — Шапранівська (де жив Шапран), Чугаївська (де жив Чугай). У приході Покровського монастиря — одна вулиця Пищальчина (де жив Пищалко). У Рождественському приході — 5 вулиць: Москалівка, Шилова (де жив Шило), Пробита, Довгалівка, Безсалівка. У Троїцькому приході 6 вулиць: Назарцева (де жив Назарець), Клименкова (де жив Клименко), Гунченкова (де жив Гунка), вулиця добродія Сізіона (де жив Сізіон), Юрченкова (де жив Юркевич). У Михайлівському приході — 4 вулиці: Кулиничина (де жив Кулинич), Корсуновська, Золотарева (де жив Золотаренко), Верещаківська. У Воскресенському приході 8 вулиць — Дехтярева, Котлярова (де жив Котляр), Мильникова (де жив Мильничка), Онопрієва (де жив Оноприй Різник), вулиця до Меркула (де жив Меркул), Склярева (де жив Скляр), Крохмалева (де жив Крохмаль), Миргородовська. У Дмитріївському приході — 5 вулиць: Ів. Турчина (де жив Турчин), Вас. Титаря (де жив Титарь), Як. Котки (де жив Котка), Ів. Кривого (де жив Кривий), Вас. Котляра (де жив Котляр). У Благовіщенському приході — 4 вулиці: Бережна, Помазанова, Опанасівська (де жив Панасенко), вулиця Чорного Івана. Як бачимо, українсько-демократичний зміст населення Харкова одбився навіть у назвиськах його вулиць. Таким же українським демократичним був і склад його домовласників. У самій багатій аристократичній частині теперішнього Харкова — у приході соборному — бачимо окрім самої маленької купки козацької старшини (дворян та чиновників тоді зовсім не було), такі демократичні прізвища козаків та цехових, як Цілюрик, Звонарь, Голод, удова Панамарка, удова Матяшиха, Бабеха, кравець Шватченко і таке інше. Теж саме можна сказати і про домовласників вулиць Миколаївської церкви, Покровського монастиря і взагалі усього Харкова.

Мабуть, те, що ми оповідаємо зараз про національний український склад харківського населення, буде вдивовижу для його теперішніх мешканців

і особливо для тих, хто, не цікавлючися місцевою історією і не бачучи тепер нічого українського, думав, що Харків і ніколи не був українським містом. Але все се підтримується документальними свідоцтвами, які розшукані мною у ріжних архівах. Щодо назвиськ вулиць і прізвищ домовласників, то сей документ надрукований мною укупі зі списком харківців 1656 р. у 1-му томі моєї «Истории г. Харькова» особливим додатком до нього, й хто захоче ознайомитися з ним, той знайде там цілу низку щиро українських прізвищ харківців за 1724 р. і серед них побачить, мабуть, чимало й таких, нащадки котрих проживають у Харкові й тепер і давно одцуралися мови своїх дідів та прадідів. Через що ж було так багато тоді у Харкові дрібних домовласників? Через те, що населення його, разом з усіма слобожанами, користувалося тими льготами, які усі переселенці дістали від московського уряду, і серед сих вільгот на першому місці стояла земельна, себто земельний наділ на заїмочному праві. Перші харківські переселенці дістали даром на віки-вічні зімлі під оселі і право вільного безоброчного наслідственного володіння підгородніми землями. Такі права діставали й нові переселенці. Ось через що з'явилося так багато домовласників серед харківців — кожний, діставши землю у місті, зараз починав будувати собі хату. Так звичайно робили селяне; так робили й городяне — харківці, бо й вони мало чим одріжнялися од селян, бо й їх головним промислом було землеробство. Збудувати хату-мазанку було нетрудно — лісу, очерету, соломи й глини було досить. І ще за наши часи у Харкові залишилося від старих часів чимало таких хат під солом'яною стріхою. Такі хати бачимо ми на старих малюнках Харкова XIX ст. Солом'яним і дерев'яним був майже увесь Харків у XVII і першій половині XVIII ст. Кам'яними будинками у козацькому Харкові були тільки — Покровський монастир, Колегіум, Собор і дві приходські церкви. Кам'яних будинків ні у кого не було. Лавок з рундуками було 290, шинків 163, винниць 29, але усі вони були дерев'яні. У 1724 р. у Харкові було усього 1345 дворів, а у 1732 р.— 1280 хат, а населення у 1732 р. було з жіноцтвом 7000 чол., себто одна хата приходилася на 5 чоловік. Просторо тоді жили харківці. Плана городського поселення у козацьку добу не було. На плані 1768 р. ми бачимо й старий план Харкова, вулиці йшли не прямими, а кривими лініями; була сила пустопорожніх земель. Харків навіть у кінці XVIII ст. являв з себе велику слободу. Академік Зуєв і описує Харків такою слободою[290]. Будинки, пише він, розкидані без ряду і ладу, але широко — версти на 3 або 4. Се були, як він каже, українські хати-мазанки. Були слободи — Захарківська, Залопанська, Клочківка і навіть хуторипідварки. По новому плану під Харків було одведено 637 десятин. Навіть у 1794 р. ледве не усі мешканці мали свої власні будинки: дворів було тоді 1807, домовласників було 1601, усіх обивателів 1792 сімейства; з них не мали своїх будинків тільки 191 сімейство. На початку XIX ст. Харків простягався з півночі на південь на 2 версти, зі сходу на захід на 3 1/2 версти. Площа його захоплювала 7 кв. верст, або 1 750 000 кв. сажнів. На кожне подвір'я, включаючи сюди вулиці, приходилося 968 кв. сажнів, на кожного мешканця (їх було 11 000 чол.) — 160 кв. сажнів, а у 1886 р. тільки 35 кв. сажнів. Се був, як ми бачимо, страшенний земельний простор. Не дивно, що тоді було в Харкові багато садів і навіть огородів. Найбільшу частину земель городяне добули даром. А позаяк існувала земельна власність і не було ніякої ні соціалізації, ні муніціпалізації землі у городі, то осельні землі переходили до нащадків, а також вільно продавалися й купувалися. Ціна на землі, матеріали для будівлі і на робочі руки стояла низька і через те й не трудно було кожному мешканцю здобути собі власну хату. Ось деякі звістки про тодішні ціни на подвір'я і будинки: кам'яний будинок полковника

Шидловського у два поверхи був куплений для Колегіума за 500 карб. У 1767 р. будинки у центрі купувалися по 600, 125 і 65 карб. Пустопорожнє дворове місце мірою у 1500 кв. сажнів у кінці XVIII ст. у Соборному приході було куплено за 35 карб., значить, по 2 1/3 коп. за сажень, ціле подвір'я там же з огорожею мірою в 4800 кв. сажнів — за 200 карб., себто по 4 1/6 коп. за сажень; половина подвір'я з будівлею у Рождественському приході мірою 700 кв. сажнів — за 150 карб., себто по 21 коп. за сажень; подвір'я з огородом і садом родючого дерева мірою 900 кв. сажнів у Дмитріївському приході — за 100 карб., себто по 11 коп. Подвір'я у Миколаївському приході з будинком, службами, коморями, огорожою, винницею на 2 котла з усім посудом, з хатою до неї, колодязем — всього мірою у 336 кв. сажнів — було куплено за 325 карб. Подвір'я в Соборнім приході мірою в 52 1/2 кв. сажнів було куплено за 7 карб. Двір з будинком в Миколаївському приході мірою в 140 кв. сажнів був куплений за 20 карб. Коли будувалася нова соборна церква, за перенос іконостаса дано було 20 коп., за 57 карб. 60 коп. теслі розібрали церковну баню, познімали половиці, двері й вікна. За четверть вапни платили 35 коп. Поденщики робили по 10 коп. денно, теслі за 15 коп. в день. Се мало, чи багато? За 10 коп. можна було купити у 1732 р. 6 хунтів свинячого сала або 1/8 відра горілки, або 2 1/2 гарнца січеного меду, або 5 гарнців пива, або 5 хунтів коров'ячого масла, або 30 хунтів зерна. Виходить, що тодішній поденщик за свою поденну платню міг дістати більше усякого йому потрібного, ніж тепер, коли він має у 50—100 разів більше грошей у день. Населення Харкова, живучи в своїх власних будинках, де були й садки, й огороди, жило з хліборобства, або з ремесел, або з промислів та торгівлі. Не злиденно, не погано жилося харківцям під тодішнім українським, як то кажуть, режимом, себто урядом, особливо, коли московська воєводська влада була скасована і коли й козаки, й цехові мали свій власний козачий та цеховий уряд і свій козацький цеховий суд. Не дивно, що тоді було багато зроблено, щоб розвинути і поширити й свою культуру на національному грунті. Але так було тільки у часи автономії. Після скасування автономії швидко пішло «обрусѣніе» Харкова і знищення його національної української культури. Харків зробився спочатку намісницьким, а потім губернським городом, з усіма російськими губерніальними установами. Разом з ними у Харкові з'явилося й російське чиновництво на чолі з губернатором, козацька українська старшина перевернулася тоді у російських дворян. Новорождене місцеве дворянство дістало від цариці Єкатерини II жалованну дворянську грамоту, а укупі з нею — владу над усією країною. У Харкові робилися дворянські з'їзди, де одбувалися вибори. Оттак з'явився у Харкові командуючий клас над усім суспільством[292]. Козацтво, з котрого складалася більшість населення, було скасовано і повернуто у казенних обивателів. Дуже збільшилося число чужоземців. Поширився й склався особливий стан російського купецтва, котрого у козацьку добу майже зовсім не було. Уже у кінці XVIII ст. появилися також і євреї, котрих раніше не було. Збільшилося число великоросійських ремесників — теслів, каменщиків і таке інше. Для будування університету В. Н. Каразін виписав з Петербурга чимало ремесників-чужоземців, особливо німців. Місцеві українські ремесники почали виробляти свої вироби головним чином тільки для людей простого стану і через се підупали й мусили переходити з центра міста на його окраїни. Посполіти повернуті були у кріпацтво; від поспільства усякими способами хотіло одмежуватися дворянство і не тільки з соціального, але і з національного боку. Так було в губернії, по селах, так було і в городах, а особливо в губернському городі Харкові. На харківських ярмарках московські товари все більше та більше витісняли чужоземні й українські. Харків

зробився центром просвіти і культури, але не української, а російської. Таким був і заснований у самому початку XIX ст. Харківський університет і нові гімназії, і повітова школа, і духовна семінарія. Учителі сюди приїздили не тільки з України, а і з великоросійських губерній. Колишні народні церковні школи, де трималася народня мова, були знищені й їх замінили нові, російські школи. Усе те ми бачимо у першій половині XIX ст., і уже те вело до русіфікації, цебто обрусіння, Харкова. А укупі й тим Харків перестав бути українським містом і тому, що в його населення увіходило постійно багацько переселенців з великоросійських губерній. Населення Харкова за XIX ст. збільшилося у 20 разів, себто на 2000 %. Таке величезне число, очевисто, не могло з'явитися від натурального збільшення, і ясно, що у Харків з 20-х років XIX ст. їшло велике переселення народа з інших місць, як це докладно доказано Д. П. Міллером на підставі чисел в другому томі «Истории г. Харькова». Вже в початку 70-х років XIX ст. ледве не половина мешканців Харкова була не тубільцями, а захожими людьми (45 %). Більш усього переселенців дала Курська губернія, потім Орловська, Московська, Калузька і інші великоросійські. По перепису 1897 р. тільки 1/3 населення Харкова (32 тисячі) була тубільцями або з Харківського повіта, остатні 2/3 (73 тисячі) були чужаками. З однієї Курської губернії було 23 тисячі чоловік, а з іншими великоросійськими губерніями Великоросія дала 33 тис. чол., себто більш, ніж було тубільців. Число чужоземців теж значно збільшилося: з однієї Келецької губернії прийшло 1500 поляків, з Кавказа — 1000 тамошніх мешканців, з чужих земель — 1200 чол. Оце переселення не української людності у Харків і змінило його колишнє українське обличчя, особливо в другій половині XIX ст. Новоприхожі гості опанували містом і одсунули геть на підварки старинних тубільців, колишніх хазяїнів міста й країни, котрі здобули й кровією своєю оборонили од ворогів землю, поливаючи її своїм потом, заснували й Харків, захищали його і положили початок його промислам, торгівлі і культурі. «Воля», котра дала багацько переселенців, нові залізниці, поширення торгівлі, нові фабрики і заводи, військо, де широко панувала русіфікація, школи, де зовсім не допускали рідної української мови,— все це ще більше поширило русіфікацію Харкова.

Але все-таки треба сказати, що українська стихія серед харківського населення трималася на протязі усього XIX ст. й дожила до наших часів. У початку XIX ст. Харків ще був українским містом, бо його населення у своїй більшості зберегло і свою мову, і одежу, і звичаї. І ще за часи Квітки (у 30-ті роки) справлялося у Харкові чисто українське весілля. Рейнгард у своїх споминах[293] каже, що у 30-х роках у Харкові міщане й крестьяне розмовляли чистою українською мовою, мали й український побут й трималися українських звичаїв. Тримався сей побут і на Панасівці, і за Харковом, не кажучи вже про Заїківку, Журавлівку, Іванівку і інші колишні слободи. Тільки на Москалівці, де оселилися москалі, лунала народня великоросійська мова, а в центрі і серед панства і інтелігенції взагалі панував руський літературний язик. І у кінці 70-х років XIX ст. Харків був куди більше русіфіцірований, ніж його повітові города або сусідня Полтава. А все-таки по перепису 1897 р. 25 % харківського населення призпала себе українцями (45 092 чол., з них 23 430 мужського, 21 662 жіночого полу), а 58 % признали себе руськими, або великоросіянами. Навіть можно думати, що в дійсності людей українського походження було у Харкові ще більше, бо серед його населення родом з Харківщини було 96 тисяч, а з Полтавщини — 5 тис., Київщини — 4 1/2 тис., Катеринославщини — 2 1/2 тис., з Подолії — 1 1/2 тис., усього з українських губерній 110 тис., і хоч якась частина їх, можливо, теж була великоросами, а все-таки здається, що немало з україн-

ців просто не признало себе українцями, бо не знали, хто вони такі, а інші, поробившися свідомими перевертнями, навмисне записали себе руськими. Цікаво, що українцями заявили себе більш усього нижчі стани суспільства — військові, залізнодорожні і домашні служащі, сільськогосподарські торговці. А коли так, то не можна сказати, що навіть тепер Харків по складу свого населення являється чисто «русским» городом.

Українське національне відродження у Харкові у XIX ст. На протязі усього XIX ст., коли йшла русифікація Харкова і України, коли од українського народа, який проживав по селах Харківщини, де він складав і досі складає з себе переважно значну більшість, одірвалися цілі стани, як дворянство, чиновні люди, купецтво, взагалі інтелігенція — у сі ж самі часи почали виявлятися з сієї самої інтелігенції окремі особи, котрі щиро любили український нарід і хотіли приблизитися до його, ознайомитися з його життям, з безмірними багацтвами його поезії, з його побутом, з його мовою. Вони почали писати по-українськи і утворили нову українську літературу; інші збірали пам'ятки української історії, працювали над науковою історією української мови. Така щира любов до України утворила серед харківської інтелігенції купки й гуртки українських народолюбців; ми бачимо їх у Харкові на протязі усього XIX ст. Вони утворювалися серед молоді — учнів вищих і середніх шкіл, особливо універсітету, і серед суспільства, й значну участь у них приймали професори Харківського університету. До сього треба додати, що Харківський університет взагалі був прихильний до українознавства і дав чимало славетних діячів на сій ниві. Він з самого початку свого існування добре зрозумів, що окрім загальної мети — утворення науки і викладання лекцій — перед ним, яко краєвим центром освіти, поставлена ще одна поважна мета — працювати на користь тієї країни, де він

Мал. 20. Харків: панорама міста з Холодної гори.
Листівка поч. XX ст.

заснувався, для того населення, яке зробило такі величезні жертви для можливості мати вищу школу у свойому рідному краю — у Слобожанщині. Про се докладно оповідано у моїй «Історії Харківського університету»[294], але се повинні твердо знати усі теперішні університетські діячі і все суспільство, коли воно підіймає питання про відносини університета до України[295]. Треба добре пам'ятати про те, що коли б слободсько-українське суспільство — усі його стани взагалі — не внесло б своєї жертви на університет, Харків ніяким побитом не мав би університета раніше Києва. Треба завжди пам'ятати й про жертву харківських військових обивателів слобожан — 150 десятин землі на Сумському шляху, котрі варті тепер багато мільйонів карбованців (там тепер красуються нові будинки клінік і лабораторій нового університетського городка). І Харківський університет на протязі 100 років свого існування багато зробив для України — про се можна знайти цікаві звістки у виданих під моєю редакцією ювілейних університетських виданнях — для пізнання і землі, і населення України, і можна тільки висловити бажання, щоб тепер, коли для сього нема ніяких перепон, коли для української мови, здається, настала воля — щоб тепер праця університета у сьому напрямкові поширилася, а не зменшилася, а особливо — щоб не було ніякого ворогування проти сього поширення.

Щирим українцем серед перших професорів Харківського університету був, по оповіданню Цебрікова[296], Комлишинський[297], котрий розмовляв по-українськи, також, як і усе його семейство — батько та сестри; побут їх був також український. З професорів Харківського університета вийшов і один із славетних поетів Украйни — П. П. Гулак-Артемовський, котрий у 40-х роках XIX ст. був і ректором університета. Він писав чудовою, яскравою, народньою слободсько-українською мовою; його байка «Пан та

Мал. 21. Харків: Вознесенська площа (суч. Л. Фейєрбаха)
Листівка поч. XX ст.

собака», де він виступав проти кріпацтва, мала і широке суспільне значіння. Білецький-Носенко[298] писав, що казочка Гулака-Артемовського читалася з такою ж великою утіхою, як і «Енеїда» Котляревського, і багацько народу знало ті байки напам'ять. Другий одночасник Гулака-Артемовського Неслуховський[299] додає до цього, що твори Гулака будили у суспільстві любов до українського народу. Українська критика і руська літературна теж високо цінували твори Гулака-Артемовського (М. І. Костомаров, П. О. Куліш, професор Н. І. Петров, академік Н. П. Дашкевич). Треба, щоб університет, мійське самоврядування й українське суспільство подбали про пам'ятник над могилою П. П. Гулака-Артемовського. Щоб дати зразок чудової слободсько-української мови Гулака-Артемовського, помістимо тут його переклад гетевського «Рибалки»:

Вода шумить!.. вода гуля!..
На березі Рибалка молоденький
На поплавець глядить і промовля:
Ловіться рибоньки, великі і маленькі!

Що рибка смик, то серце тьох!..
Серденько щось Рибалочці віщує —
Чи то тугу, чи то переполох,
Чи то коханнячко?.. не знає він, а сумує.

Сумує він,— аж ось реве!
Аж ось гуде! — і хвиля утікає!..
Аж — гульк!.. з води дівчинонька пливе,
І косу счисує і брівками моргає...

Вона й морга, вона й ківа:
«Гей, гей, не падь, Рибалка молоденький,
На зрадний гак ні щуки, ні лина!..
Нащо ти нівечишь мій рід і плід любенький?

Коли б ти знав, як Рибалкам
У морі жить із рибками гарненько,
Ти б сам пірнув на дно к линам
І парубоцькеє оддав би нам серденько.

Ти ж бачиш сам — не скажеш: ні,—
Як сонечко і місяць червоненький
Хлюпощуться у нас в воді на дні
І із води на світ виходять веселенькі!

Ти жа бачиш сам, як в темну ніч
Блищать у нас зіроньки під водою;
Ходи ж до нас, покинь ти удку пріч:
Зо мною будеш жить, як брат з сестрою.

Зірни сюди!.. чи се ж вода?..
Се дзеркало; глянь на свою уроду!..
Ой, я не за тим прийшла сюди,
Щоб намовлять з води на парубка невзгоду!»

Мал. 22. Харків: вид з Лопанського моста
Листівка поч. XX ст.

Вода шумить!.. вода гуде!..
І ніженьки по кісточки займає!..
Рибалка встав, Рибалка йде,
То спиниться, то вп'ять все глибшенько пірнає!..

Вона ж морга, вона й співа...
Гульк!.. приснули на синім морі скалки!..
Рибалка хлюп!.. За ним шубовсьть вона!..
І більш уже нігде не бачили рибалки!..

Харків дав також і славетного українського письменника Григорія Хведоровича Квітку-Основ'яненка, котрий належав до звісного нам старшинського роду Квіток, що дав і слободсько-українських полковників і усяких старшин. Григорій Квітка був славним суспільним діячем у Харкові, проживаючи на Основі, і іще далеко більшу славу заслужив яко письменник-прозаїк. Тут він зайняв перше місце серед українських письменників старих часів українського письменства. Два тома його оповідань вийшли у 1834 р. і мали надзвичайний успіх, особливо на Слобожанщині та у Харкові, бо він змалював там правдиво життя слободсько-українського селянина з великою щирою прихільністю до нього, з великим знаттям його побуту, його мови, його історії. Він не тільки любив українську народну мову, він сам думав на сій мові і писав на ній свої найкращі твори; те, що писав він по-російськи, виходило якимсь блідим і неяскравим. Не дивно, що на нього одночасні тодішні харківські письменники — Гулак-Артемовський, М. Костомаров, А. Метлинський і уся молодь дивилися, як на батька української прози. Проф. Ізм. Ів. Срезневський, оповістивши Погодіна[300] про смерть Квітки (умер у 1843 р.) і про його похорон, на котрий прийшов не тільки увесь Харків, але й селяне поблизьких осель, додає до сього, що Квітка був першим народним письменником на Україні. Через Квітку навіть і Харків одержав значіння літературного центра не тільки серед українських, але серед російських письменників; і ті, і другі або листувалися з Квіткою, або заїздили туди, щоб з ним познайомитися. Велике значення мав Квітка і для гуртка молоді, котра цікавилася українством, бо він сам був немов живим українським літописцем, істориком і етнографом; великій вплив він мав і на Косто-

Мал. 23. Харків: Покровський монастир: вид з вул. Клочківської
Листівка поч. XX ст.

марова, і на Срезневського. Славетний історик М. І. Костомаров учився у Харківському університетові, і під впливом українських етнографічних розвідок і Квітки сам почав писати по-українськи вірші й драми (у кінці 30-х і початку 40-х років): «Савву Чалого», «Переяславську ніч» (драми), українські балади, переклади з Байрона, самостійні вірші. Другий учень Харківського університету А. Л. Метлинський зробився у ньому ж професором і теж разом з етнографічними виданнями (пісень) видав власні поетичні твори — «Думи і пісні та ще дещо». Тут і власні вірші автора, і переклади з німецького, чеського, польського, сербського і словацького. Метлинський добре володів українською мовою, але поетичного талану у нього було дуже мало. Мотиви його поезії невеселі, іноді помічається вплив на нього народньої поезії; є щира любов до старої козаччини, її високих могил, до степу, до батька Дніпра. Згадаємо ще з харківських письменників тих часів про Ст. Писаревського — харківського протопопа, котрий писав під псевдонімом Шерепері і зложив оперу «Купала на Івана» і гарну розповсюджену пісню за «Німан іду» і «Писульку до Яцька Мірянського». Петро Писаревський написав оповідання «Стецько Можебилиця», П. Кореницький (диякон) — поему «Вечорниці», Л. Боровиковський[301] — вірші і байки. У ті ж старі часи розпочав свою літературну поетичну діяльність і письменник великого поетичного талану Я. І. Щоголєв, котрий у кінці свого життя видав свої твори у двох великих збірниках «Ворскло» і «Слобожанщина». Щоголєв був родом з Охтирки і скінчив Харківський університет, почавши писати по-українськи ще у 1843 р. Ранні вірші Щоголєва малюють старе козацьке життя на підставі народних пісень, але пісні він не брав цілком, а перетворював їх у чисті перли поезії. Щоголєв писав після Шевченка, але він не переспівував його — він досить самостійний поет. В його нових віршах, надрукованих у «Ворсклі»,— чудова поетична мова, вироблена на грунті слобідсько-української і полтавської мови, але окрім сімейних згодом з'явилися у нього

Мал. 24. Харків: Бурсацький спуск
Листівка поч. XX ст.

й суспільні, й соціальні мотиви — любов до простого, темного, бідного селянського люду і смуток за його горе. Такі його чудові вірші — «Завірюха», «Пожежа», «Горілка», «Шинок», «Хвороба», «Ткач». Сімейні мотиви ми бачимо у його «Вівчарику», а в «Верцадлі» він малює нам три віка у життю українського народу і краю: вільне заселення країни й багацтво, тяжке кріпацтво і волю, котра, одначе, не дала щастя. Тяжке життя селянина, але не ліпше й життя городянина:

В городах я бачив
Куряву та камінь,
Грюкотню од ранку,
Нічью бісів гомін,
Гроші як полова
Сиплються без ліку,

В кого їх немає,
Горе чоловіку.
Бенкети, безпуття,
Небагатò віри:
Всі б один другого
Шарпали, як звіри.

Щоб показати поетичний склад і чудову мову Я. І. Щоголєва, приведемо тут його «Степ»:

Іду шляхом; сонце сяє,
Вітер з травами говоре,
Предо мною і за мною
Степ колишеться як море.
А затихне вітер буйний,
Степ, мов камінь, не двигнеться
І, як килимом багатим,
Ввесь квітками убереться,
Он нагнулась тирса біла,
Звіробой скрутив стебельці,

Червоніє материнка,
Як зірки горять козельці.
Крикнув перепел в ярочку,
Стрепет приснув над тернами,
По кущах між дерезою,
Ходять дрохви табунами.
Тихо всюди, тільки де-де,
Вітерочок пронесеться,
Та на землю із-під неба
Пісня жаворонка ллється...

У «Слобожанщині» теж немало гарних ліричних віршів, але сей збірник взагалі менш поетичний, ніж перший. У ньому видається серед інших присвячена мені, яко історику України, «Бабусина казка». Тепер у музеї

Мал. 25. Харків: вул. Сумська
Листівка поч. XX ст.

мистецтва Харківського університета є присвячений Я. І. Щоголєву особливий невеличкий куточок. Близькі відносини до Харкова мав і М. Л. Кропивницький, котрого тут і поховано з пам'ятником на могилі. У Харкові видавалися і його драматичні твори. У тих творах чудова чисто українська степова (херсонська) мова, велике знаття українського народнього життя, живий юмор, правдиві картини народнього побуту й соціальних відносин. Міцно були зв'язані з Харковом і двоє Олександрових — батько й син. Батько писав гарні вірші з гумористичним відтінком, син — В. С. Олександров — написав драму «Ой не ходи, Грицю», оперету «За Неман іду», перекладав псальми на українську мову («Тихомовні співи на святі мотиви»), видав збірник пісень, писав гарні чулі вірші. Згадаємо ще з покійних про Масловича[302] й Манжуру[303], обминаючи живих.

У Харкові вийшло чимало альманахів, або збірників, де було надруковано багато українських творів і праць про Україну. Першим таким альманахом був «Український альманах» 1831 року: тут помістили свої українські вірші Шпигоцький[304], Л. Боровиковський. У 1833 р. вийшла у 2-х книжках «Утренняя Звѣзда», де ми бачимо твори Квітки (Солдацький портрет), Гулака-Артемовського, Гребінки (байки і переклад пушкинської «Полтави»), Котляревського (уламок з «Енеїди»). У 1841 р. вийшов «Сніп» Корсуна, де усі твори були надруковані тільки по-українськи; там ми бачимо твори Ієремії Галки (Костомарова), Кореницьких, Писаревського, Петренка, Корсуна. У початку 40-х років вийшло 4 тома «Молодика» Бецького, де ми бачимо українські твори одного Гребінки і велике число праць і джерел по історії України. У 1887 р. вийшла «Складка» В. С. Олександрова з таким закликом до українських письменників:

Гей, сюди ввесь люд хрещений!
І великий, і малий,
І безграмотний, і вчений,
І видючий, і сліпий!

Мал. 26. Харків: вул. Університетська
Листівка поч. XX ст.

В. С. Олександрову пощастило скласти свій альманах з творів великого художнього значіння: там ми бачимо твори Самійленка, Біліловського — переклад шилеровського «Дзвона» і дуже гарні вірші («З Альпів», «Дайте-бо жить»), оповідання Грінченка і Ганни Барвінок, переробки самого Олександрова. Збірник являється доказом того, як виросла українська письменність у кінці XIX в. І справді мусила бути вже досить вироблена українська мова, коли на неї можна було перекласти шилеровського «Дзвона». Усі оці українські твори свідчать про те, що у Харкові жила Україна, для відродження котрої й працювали сі письменники.

А разом з ними працювали над сим же відродженням України діячі української науки і культури. Тут багато було зроблено професорами Харківського університета як старих, так і наших часів.

З боку української етнографії треба згадати, що перший збірник українських пісень кн. Цертелева вийшов у 1819 р. Далі у 1831—1832 рр. була видана у Харкові професором (потім славетним академіком-славістом) І. І. Срезневським «Запорожская старина», 2 часті в 5 книгах, де зібрано було багацько народних дум, пісень історичних і розвідок. Дещо з сих матеріалів було потім критикою одкинуто, але взагалі збірник зробив велике враження на суспільство і підняв дуже угору і мову, і поезію, і історію українського народу. Про се свідчить, наприклад, українська вірша, присвячена Ієремією Галкою (себто Костомаровим) у 1839 р. Срезневському, і споминки Костомарова в його автобіографії. Щодо українського язика, то Срезневський спочатку у 1834 р. визнавав його самостійним слов'янським, а потім уже вимовлювався проти особливого українського письменства і культури. Визначається яко український етнограф і професор А. Л. Метлинський. Він збірав не тільки тексти пісень, але й їх мотиви; бандуристи,

Мал. 27. Харків: Миколаївська площа (суч. площа Радянської України)
Листівка поч. XX ст.

15 0-147

згадує Де-Пуле, були його дорогими гостями[305]. У Харкові у 1848 р. він видав «Южнорусскій сборник», а у Києві у 1854 р. «Народныя южнорусскія песни» — там умістилося більш 400 пісень, коли у збірнику Максимовича їх було тільки 130. А. Л. Метлинський щиро любив український язик і ставив його у ряду з іншими слов'янськими язиками, а потім лічив його вже тільки особливим «наречіем русскаго языка». У Харкові почав свою наукову діяльність над історією українського народа і пам'ятниками його словесності і славний історик М. І. Костомаров, про поетичні видання котрого під псевдонімом Ієремії Галки ми вже оповідали. Він написав і видав у Харкові розвідку про унію, котру, одначе, було спалено «за вредное направленіе»[306]. Тоді М. І. Костомаров мусив написати, щоб зробитися магістром руської історії, нову розвідку — «Объ историческомъ значеніи народной русской поэзіи», де більш усього оповідав про українську народну поезію. Писав М. І. Костомаров, пробуваючи у Харкові, розвідки по українській історії, а також по історії українського письменства. Почали розробляти у Харкові у першій половині XIX в. і місцеву слободсько-українську історію — І. І. Квітка (дядько Гр. Хв. Квітки), сам Гр. Хв. Квітка, І. І. Срезневський і Харківський архієпископ Філарет. І. І. Квітка написав «Записки о Слободских полкахъ» (Х., 1812 р.), Гр. Хв. Квітка — «Історико-статистичний опис Слобожанщини» (в Харківських губернських відомостях 1838 р.), «О слободских полках» («Современник», 1840), «Украинцы» («Современник», 1841), «Городъ Харьковъ» («Современник», 1840). Ще треба згадати й про історичне оповідання Г. Хв. Квітки «Основаніє Харкова». І. І. Срезнєвський склав, на підставі джерел, хоч невеличку, але дуже поважну розвідку — «Историческое изображеніе гражданскаго устроенія Слободской Украйны». Цікаво буде нагадати тут, що й М. І. Костомаров на підставі архівних джерел склав історію Острогозького Слободського полка, але його рукопис жандарми у нього конфіскували, і там він у них і пропав. Велике значіння мало для свого часу «Историко-статистическое описаніє Харьковской епархіи» архі-

Мал. 28. Харків: Миколаївська площа. В центрі: будинок місцевої управи і Думи
Листівка поч. XX ст.

єпископа Харківського Філарета (Гумилевського) у 5 розділах, де зібрано багацько архівного матеріалу не тільки по церковній, але й по гражданській історії Слобожанщини. За сю поважну працю архієпископа Філарета можна вважати немов Нестором (літописцем) слободсько-української церковної історії. У другій половині XIX ст. у Харкові ми бачимо поважні етнографічні збірки пам'ятників української народньої словесності і наукові праці по українському язику, письменству і по історії українського народа. На першому місці тут стоїть великий лінгвіст Ол. Аф. Потебня, самий славний з професорів Харківського університету за усі роки його існування (род. у 1835, умер у 1891 р.). Він учився у Харківському університеті, і, як сам каже, збірник українських пісень Метлинського був першою книжкою, по якій він почав учитися українській мові. Його праці по українознавству торкаються більш усього мови і етнографії. «Заметки о малорусскомъ наречіи», «Объясненія малорусскихъ и сродныхъ народныхъ песенъ» (2 тома), критичні замітки на видання галицьких пісень Як. Головацького, на розвідку П. Житецького про звукову історію малоруської мови і інші. Він знав як ніхто українську мову і сам переклав на неї віршами частину «Одісеї» Гомера, видав вірші Гулака-Артемовського, оповідання Г. Хв. Квітки, вірші Манжури. Він стояв за самий широкий розвій усіх народностей і їх мов, включаючи сюди й український нарід. З сього боку й тепер дуже велике значіння мають його погляди на шкоду од обрусіння й ополячення України. Учнем О. Аф. Потебні був проф. М. Хв. Сумцов (род. в 1854 р.), котрий має дуже численні і поважні праці по історії старого українського письменства і української етнографії. По історії археології України, особливо Лівобережної, а іще більш Слободської, на протязі 35 років у Харкові працює і автор сієї книжки. По історії місцевої церкви працювали професор А. С. Лебедєв і протоієрей Мик. Лащенко, а по історії місцевого мистецтва — професор Є. К. Рєдін; цікаво, що Лебедєв і Рєдін не були українцями, але

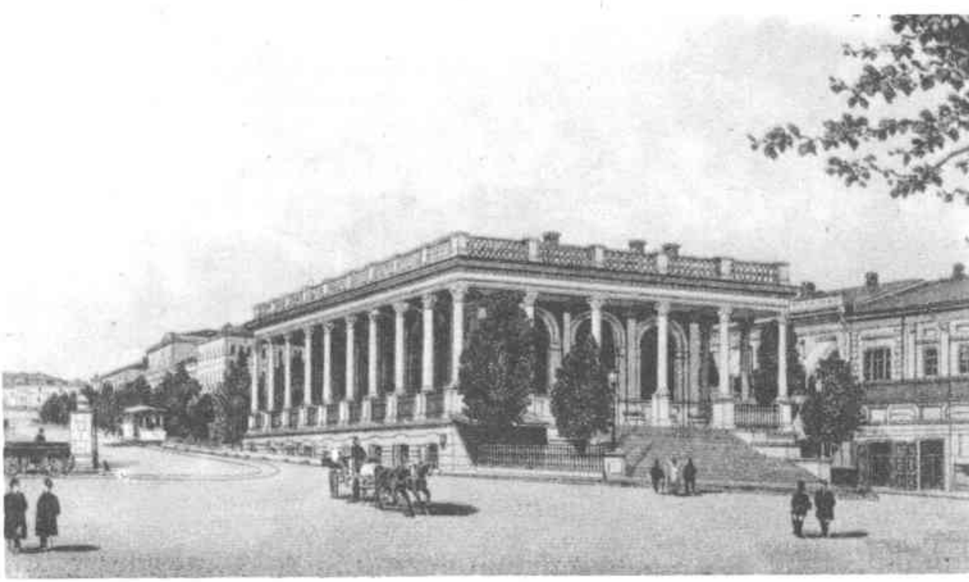
Мал. 29. Харків: Перше реальне училище (суч. учбовий корпус ХІМСГа).
Листівка поч. XX ст.

щиро працювали на користь України. Теплим словом треба згадати тут і Єфименків, з котрих покійний Петро Савич[307] був українцем, але його дружина — Олександра Яковлевна[308] не була українкою, що не перешкодило їй дати цінні праці по історії й правознавству України, причім майже усі свої твори Олександра Яковлевна написала власне у Харкові. Треба тут пом'янути також і про випадкові розвідки професора П. Лавровського (про українську мову)[309], професора Зеленогорського (про Сковороду). Торкалися України у своїх розвідках і професори інших факультетів, наприклад, природничого (Черняєв, Борисяк, Гуров), юридичного (М. О. Максимейко). Багато було зроблено для зрозуміння природи, історії, етнографії України і науковими товариствами при університеті — Історико-філологічним, Природничим. При Історико-філологічному товариству був заснований історичний архів, куди зібрана була П. С. Єфименком і мною величезна сила архівних джерел для історії Лівобережної и Слободської України і де працювало багато робітників, які розробляли історію України. Серед них треба визначити І. В. Теличенка[310], М. М. Плохинського[311] і особливо талановитого і щирого українця, мого незабутнього учня й співробітника Д. П. Міллера[312]. Товариство видало багато матеріалів по історії і етнографії України. У 1902 р. у Харкові одбувся Археологічний з'їзд, для котрого більш усього працював проф. Є. К. Рєдін і нащадком котрого явилося чотири українських музея: 1) Археологічний і історичний відділ у Музею старовини Харківського університету, 2) церковний відділ слободсько-української старовини у сьому ж музею, 3) Єпархіальний музей церковної слободсько-української старовини, 4) Етнографічний музей Слобожанщини при Харківському університеті, для котрого багато було зроблено проф. О. М. Красновим[313] і О. П. Радаковою[314]. При Харківській книгозбірні був утворений український відділ. Видавничий комітет Харківського товариства грамотності видавав, коли я був головою його, і українські

Мал. 30. Харків: Перша жіноча гімназія (зруйнована)
Листівка поч. XX ст.

книжки. Тепер се діло широко поставив і веде Союз кооперативів. Декілька років у Харкові існувало Українське товариство Квітки, тепер заснована «Просвіта». Щодо українського мистецтва у Харкові, то про церковний відділ університетського музея і Єпархіальний музей Слобожанщини я вже казав. У Харківському міському музею ми маємо колекцію картин вельми славного художника Сергія Івановича Васильківського, де намальовані у хварбах старі українські церкви; є там також колекція портретів слобожанських діячів. У університетському Музею мистецтва є відділ української старовини, а також картини деяких українських художників, наприклад, Д. І. Безперчого і інших молодих. Багато картин з української природи дали художники Ткаченко і Левченко. Слобожанщина (Чугуїв) дала нам і великого художника І. Є. Рєпіна. С. І. Васильківський залишив у спадок рідній Слобожанщині усю свою величезну колекцію картин, щоб заснувати для них Музей Слобожанщини. Щодо українського театру, то він був у Харкові, хоч не постійним, і у старі, і особливо у наші часи. В старі часи на ньому славився вельми талановитий український артист Соленик, якого поховано на Харківському кладовищі і було навіть поставлено на могилі пам'ятник з українським написом на ньому. Грав у Харкові у «Москалю Чарівнику» славетний російський артист Щепкін, але найбільш зробив для українського відродження серед широких мас харківського населення батько нового українського театра Марко Лукич Кропивницький, а також і інші корифеї української сцени — М. К. Заньковецька, Садовський, Затиркевич і другі українські артисти, що грали й тепер грають у Харкові. Українське слово, пісня, український побут й життя будять любов до свого рідного і тільки забутого серед тих українців, котрі ніколи не вживають рідної мови, але не забули її, бо чули її або на селі, або читали у книжках. Тепер, коли спали кайдани з українського народа і з його мови, коли у нижчих, середніх і навіть вищих школах викладається українська історія і письменство, коли і в позашкільної освіті, і в суспільстві, і навіть у уряді українському язику дається відповідне йому місце, відродження й серед городянського населення взагалі пошириться й зробиться більш глибоким. На протязі

Мал. 31. Харків: біржа (зруйнована)
Листівка поч. XX ст.

усього XIX ст. у Харкові існували гуртки української молоді, були гуртки й громадян, таких, як Д. П. Пильчиків[315], котрий приймав участь ще у Кирило-Мефодіївському брацтві, а потім у заснуванню Товариства ймення Т. Г. Шевченка у Львові, або О. Л. Шиманов, котрий написав цікаву розвідку про старозаїмочне землеволодіння у Слобожанщині. Згадаємо тут й про славного земляка М. І. Драгомирова[316], котрий, наїжджаючи у Харківщину, розмовляв по-українськи і щиро любив Україну і її побут. Була й студентська громада[317] за часи вже мого ректорства у Харківському університетові, і з неї вийшли сучасні молоді діячі українського відродження у Харкові. Українське відродження у Харкові буде ширитися, як і по інших містах України. Не може тепер Харків одмежитися од селянського українського життя Слобожанщини і інших частин нашої неньки України. Це відродження (а не українізація) повинно бути вільним, без жадного примусу. Хай вільно проживають на Україні усі нації; хай усяка живе по-свойому, починаючи од наших рідних братів великоросіян та білорусів, бо національний грунт потрібен для кожної. А українська культура нехай шириться поміж українцями і хай про її поширення турбуються й піклуються діти України — усі, хто любить свій нарід і бажає йому добра, бо чужі за се не візьмуться. Нехай усім народам живеться вільно на Україні, але нехай нові поселенці на Україні пам'ятають, що не може бути зневажений на своїй рідній землі (як се було раніше) той український нарід, котрий заселив її, захистив од ворогів і довгі часи поливав своїм трудовим потом. А ми, діти України, будемо усі пам'ятати великий гуманний заповіт незабутнього Кобзаря:

Роботящим рукам, роботящим умам
Перелоги орать, думать, сіять, не ждать — і посіяне жать.

Себто значить, що працю на користь народа повинні вести і сам нарід, і у згоді з ним і його інтелігенція.

Мал. 32. Харків: залізничний вокзал (зруйнований в 1941 р.)
Листівка поч. XX ст.

БИБЛІОГРАФИЧНІ УКАЗІВКИ

Ся книжка написана досить популярно для широкого суспільства і більш освічених читачив з народа. Але написана вона тільки на підставі історичних джерел і являє з себе не компіляцію, а самостійну наукову працю, не тільки монографію, а ще більше розвідку. Це буде перша сістематично виложена „Історія Слобідської України“, яка обіймає хоч і в коротких рисах, але усі сторінки її життя. Ми не давали библіографичних указівок у тексту книжки і зробимо се тут, по розділах, хоч і коротко. Перший і другий розділ написані на підставі моеї великої розвідки „Очерки изъ исторіи колонизаціи степной окраины Московского государства (М., 1887, XVI, 614 стр.), в основу котрої покладені майже виключно джерела і більш усього архивні, здобуті мною самим у Московському Архиві Мин. Юстиції і харьківських архивах; користувався я там також і усіма історичними розвідками, котрі торкалися сього питання. Найголовнійша з них-праця Головинського „Слободскіе козачьи полки“, СПБ, 1864. Додав до сього також народні пісні про переселення з поясненцем проф. М. Хв. Сумцова з його розвідки (пісні узяті їм зі збірників Новицькаго і Яворницького) „Слободсько-українськи історичні пісні“. 3-й Розділ (боротьба з татарами) теж написаний головним чином, але здеякими додатками з актів, по моїм „Очеркамъ“ і сюди теж введено чимало народних історичних пісень зі збориика Антоновича і Драгоманова „Историческіе пѣсни малорусскаго народа“ К. 1874 і книжки П. І. Житецького „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“—з додатка її, де у перше надрукована дума про Сірчиху з збірника старих записів дум проф. О. О. Котляревського; дума про 3-х братів, котрі утікали з озовської неволі, приведена по запису Піговсько-кого у Богодуховському повіті Харьк. губ. 4-й Розділ (Автономія)—се спеціальна розвідка, написана на підставі а) джерел і б) усіх старих і нових невеличких розвідок—а) виданних мною „Матеріаловъ для исторіи колонизаціи и быта“, І, II; Филарета. „Историко стат.-опис. Харьк. еп.“; полнаго собранія законовъ; б) Из. Ив. Срезневскаго. Истор. изображеніе гражданскаго устроенія Слоб.-Укр., Квитки. Зап. о Слоб. полкахъ; Головинскаго. Слоб. коз. полки; Д. И. Эварницкаго. И. Д. Сирко, СПБ, 1894; Е. Альбовскаго. Ист. Харьк. Слоб. коз. полка; его же. Харьковскіе козаки, СПБ, 1914; В. Е. Данилевича. Время образов. Слоб. черк. полковъ (въ Сборн., посвящ. В. О. Ключевскому); его же. Изъ исторіи управленія Слоб. Укр. въ XVII в.; его же. Росипсь борошню дѣтей

Зіньковскаго; Д. И. Багалѣя и Д. П. Миллера. Исторія г. Харькова, I, стр. 103—138; А. Д. Твердохлѣбова. Наслѣдственное полковничество (Кіев. стар. 1887, май); И. В. Теличенко. Протестъ слободской старшины. Народні історичні пісні узяті у Драгоманова (Політичні пісні, II). 5-й Розділ (Соціальний устрій і суспільні стани)—нова розвідка, написана головним чином на підставі виданих мною джерел (1-го 2-го тома „Матеріаловъ") і 1-го тома „Исторіи г. Харькова" (3-я глава, стр. 53—77, 10-я глава, стр. 254—318). Користувався я тут також Пол. соб. зак., матеріалами ак. Гюльденштедта, Срезневскаго, Филарета; народні історичні пісні узяти у Драгоманова (Політичні пісні. I). 6-й розділ (Вибори у Катеринінську комисію)—є доповнення моеї розвідки про се в моїх „Очеркахъ изъ русской исторіи", т. 2 й (Монографіи и статьи по исторіи Слободской Украины). Х., 1913, стр. 101—162—„Выборы въ Екатерининскую Комиссію для составленія проекта новаго уложенія въ слободской-Украинѣ, наказы мѣстнаго дворянства и дѣятельность слободско-украинскихъ депутатовъ въ Комиссіи". Доповнена ся розвідка наказами представників слободсько-українських міст і військових слобод, надрукованими недавно в CXLVII томі „Сборника И. Рус. истор. Общ.", стр. 54—88. У основу 7-го розділа (Економичний побут: промисли, ремесла та торговля) положені мої розвідки—1) Заселеніе Слободской Украины и общій ходъ ея культурнаго развитія до открытія въ Харьковѣ университета (Очерки изъ Русской исторіи, т. 2 й, стр. 1—21); 2) Краткій историческій очеркъ торговли (преимущественно ярмарочной) въ Слободской Украинѣ въ XVII и XVIII в. (тамъ же стр. 50—74); 3) Ярмарки г. Харькова в XVIII в. (тамъ же, стр. 75—79); 4) 9-я глава 1-го тома „Исторіи г. Харькова" (стр. 223—253); а також мої „Матеріалы", I, II-й, мої „Очерки", мої „Матеріалы для исторіи г. Харькова въ XVII стол.", моя замітка „Три черкаскія слободы"(Кіев. стар., 1887 іюнь, іюль, стр. 562—563), видане мною „Топографическое Опис. Харьк. Нам." 1888; замітки вподорожу акад Зуева і Гюльденштедта—переклад послідньогозроблений М. И. Салтиковой з моїми примітками; Зуева. Путеш. записки, СПБ, 1787; розвідка Е. П. Трифильева о селітровареніі („Очерки изъ исторіи промышл. слоб. Укр."); А. Д. Твердохлѣбова. Судьба табачной фабрики въ Ахтыркѣ (Кіев. стар., 1886, сент.). 8-й Розділ (Земельна власність)—самостайна нова розвідка, написана на підставі джерел—моїх „Матеріаловъ", I, II, Гурова и Бродскаго. Сборникъ суд. рѣш., состяз. бумагъ, грамотъ по старозаимочному землевл. Х. 1884; Чижевскаго. Старозаимочныя земли. Х. 1883; Филарета. Ист. стат. Опис. Харьк. еп.; Е. Альбовскаго. Харьковскіе козаки; мої „Очерки" і „Исторія Харькова", I. Єдиною спеціальною розвідкою усьому питанню являеться монографія А. Л. Шиманова „Главнѣйшіе моменты въ исторіи старозаимочнаго землевладѣнія Харьк. губ. К., 1883 (Кіевская старина", 1882—1883), а також записка Селиванова „Старозаимочные земли Харьк. губ." (Харьк. губ. Вѣд. 1860, №1—2) Про четвертні землі великороссійских однодворців—велика розвідка И. К. Благовѣщенскаго. Четвертное право. Про старозаімочне землеволодіння взагалі з юридичного боку—К. П. Побѣдоносцева „Курсъ исторіи гражданскаго права" і розвідка проф. М. М. Ковалевскаго. 9-й Розділ (Слобожанський побут)—се теж самостайна розвідка, написана на підставі джерел і опису маетностей слободських

полковників Хв. Донця, Хв. Шидловськаго, Л. Шидловського і Ів. Перекрестова— „Матеріаловъ для очерка служебной дѣятельности Шидловскихъ въ Слободской Украйнѣ". СПБ, 1896 и А. Я. Ефименко. Старинная одежда и принадлежности домашняго быта слобожанъ (Харьковскій Сборникъ, вып. 1-й, стр. 171—181); 2) Топогр. описанія Харьк. Нам. 1785 і 1788 р.; 3) недрукованого „Стат. Обозрѣнія Слоб. Укр. губ. (30 років XIX в.); 4) Калиновскаго. „Описаніе свадебныхъ украинскихъ простонар. обрядовъ въ Малой россіи и въ Слоб. Укр. губ. 1777; 5) Гр. О. Квитки. Украинцы (Сочиненія, IV, стр. 457—465); 6) Филарета. Ист. стат. опис. Харьк. еп., IV, 244—251; 7) Мочульскаго. Военно стат. обозрѣніе, Харьк. губ. 1850. Єще замітка про Острогожських слобожан у Гмелина (Путешествіе, I, 1771, стр. 130—146). Частиною сього матеріала, котра торкалася міста Харькова, я зкористувався у 16 гл. своеї „Исторіи г. Харькова", т. I, стр. 491—509. 10-й Розділ (Духовенство, церкви й манастирі) є також у більшій частині нова розвідка, написана на підставі джерел, зібраних преосв. Филаретом в його „Историко стат. опис. Харьк. еп.", мною в „Матеріалах", I, в „Матеріалах для исторіи г. Харькова въ XVII в., в „Исторіи г. Харькова", т. 1-й, въ „Очеркахъ изъ рус. исторіи", т. 1-й (Истор. повѣсти Г. О. Квитки, стр. 457), Е. Альбовськимъ „Харьковськіе козаки". Матеріал, що до м. Харькова, був зведений мною у 11-му Розділі „Исторіи г. Харькова", I, стр. 319 — 388; там — цікаві подробиці про церковні пам'ятники старовини і містецтва у церквах м. Харькова-- ціла поважна розвідка по сьому питанню покійного проф. Є. К. Редіна, котра вийшла і осібним виданнем з малюнками. Про церковні справи у Білгородській єпархії, куди увіходила у XVII—XVIII в. і Слобожанщина,—поважні розвідки і збірники матеріалів видані покійним проф. А. С. Лебедевим--Бѣлогородскіе архіереи и среда ихъ архипастырской дѣятельности (по архивнымъ документамъ). Х. 1902, IV, 228; его же. Церковныя отлученія въ Бѣлгородской епархіи (жур. „Миръ", 1881, дек.); его же. Борьба духовенства въ слобод. Укр. въ XVIII в. противъ вечерницъ (тамъ же, 1882, янв.); его же. О брачныхъ разводахъ; его же. Духоборцы въ слоб. Укр. Х., 1890 (про це ж—проф. В. И. Саввы „Изъ слоб. укр. старины". Х—1900); егоже. Розысканія въ южнорус. арх., III, М. 1888; А. Д. Твердохлѣбова. Ахтырскій Свято Троицкій мон. (Харьк. Сбор., I, 81-87). 11-й Розділ (Освіта та письменність) зоснований на джерелах, зібраних мною: (про число шкіл у 1732 р. в моїх „Матеріалах", I, перепис Хрущова), преосв. Филаретом (Историко стат. опис. Харьк. еп.) А. С. Лебедевим „Мандрованые дьяки в слоб. Укр." (Харьк. кал. на 1885-й годъ), П. I. Житецьким „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ", К. 1893; Г. П. Данилевським. Украинская старина. Х., 1866; Л. Б. Вейнбергом (Ворон. юбил. сбор. I). Про Харьковський коллегіум найкраща праця проф. А. С. Лебедева „Харьковскій коллегіумъ, какъ просвѣтительный центръ Слободской украины до учрежденія въ Харьковѣ университета. М. 1886. Про освіту у Харькові—12-я глава у моеї „Исторіи г. Харькова", стр. 389—403; там же і библіографія розвідок про коллегіум. Про діяльність Г. С. Сковороди у Харківському коллегіумі: Сочиненія Г. С Сковороды, собранныя и редактированныя проф. Д. И.

Багалѣємъ. Х. 1894: тут житіє Сковороди, лист його до полк. Тевяшова з посвятою йому „Ізраїльского змія“ (стр. 251—255), дві вступних промови в курс „Христіанскаго добронравія“ стр. 175—182 і „Начальная дверь ко христіанскому добронравію“ стр. 183—192. Про козака віїту Климовського — моя „Исторія г. Харькова“—стр. 458—460 з указівками на розвідки проф. Перетца і В. І. Срезневського. Вірши Г. С. Сковороди—в мойому виданню його творів, стр 259—301. Доповнення його вірша „Всякому городу нравъ и права“—в „Утренней Звѣздѣ“ і в мойому запису. 12-й розділ (Гр. Сав. Сковорода) написаний на підставі житія Сковороди М. І. Ковалинського, творів Сковороди і великої тепер про нього наукової літератури. Огляд видань творів Сковороди і розвідок про нього і його твори був зроблений мною у виданню творів Сковороди (стр. I—CXXXI), а потім вже й за новійши часи в розвідці—„Изданія сочиненій Г. С. Сковороды и состоящія въ связи съ нимъ изслѣдованія о немъ“. Н. 1915, 58 стр.; також—критичний огляд нового більш повного видання творів Г. С. Сковороди г. Бончъ Бруевича („Собраніе сочиненій Г. С. Сковороды“, I, СПБ, 1912). Дивись також 13-ю главу моєї „Исторіи г. Харькова“, I, стр. 433—456, присвячену виключно Сковороді. Новий лист Г. С. Сковороди виданий мною у моєї брошюрі—„Костомаровскіе дни въ Воронежѣ“. З великою любовью до Г. С. Сковороди написана книжка д. Эрна „Русскіе мыслители. Г. С. Сковорода“. М. 1912, 342 стр.; критичні замітки про сю книжку див. у мене і у проф. М. Х. Сумцова в його новійшій розвідці про Эрна і Сковороду. 13-й розділ (Харьків, яко українське місто)—розвідка, написана на підстави джерел, власної розвідки про харківське українсько письменство у XIX ст. („Исторія г. Харькова“, т. 2-й, 22 гл. стр. 804—812) і виданої під моєю редакцією книжки „Историко-Филол. фак. Харьк. у-та. Х. 1908, стр. 82—88, 95—104, 104—112, 119—124, 297—301, 307—311, 319—326, 334—341. Див. також XX-й том „Сборника Харьк. Историко-Филол. Общ.“; Д. И. Багалѣя. Памяти Д. П. Миллера (въ Вѣстн. Харьк. Ист.-Филол. Общ.) и В. А. Барвинскаго. Д. П. Миллер (там же). Про І. І. Срезневського—„Памяти Із. Ив. Срезневскаго. Кн. 1-я. СПБ., 1916; про М. І. Костомарова у Харькові—А. С. Грушевскій. Изъ харбковскихъ лѣтъ Н. И. Костомарова. СПБ., 1908; мої „Матеріалы для біографіи южнорусскихъ литературныхъ дѣятелей XIX в. К. 1903; О. Д. Багалѣй. Отношенія Н. И. Костомарова къ Харькову и Харьковскому университету (Рус. стар. 1914, XII). Незабором вийде книжка „Культурно-історичної бібліотеки“ видавництва „Союзъ“—І. Я. Айзенштока „Українське видродження у Харькові в 20—40 роках XIX ст.“. В загальних працях по історії українського письменства про слобожанських письменників: у Н. И. Петрова. „Очерки исторіи украинской литературы XIX ст. К. 1884; поважний критичний огляд цієї книжки або краще самостайне її доповнення проф. Н. П. Дашкевича (въ отчетѣ о 29 присужденіи наградъ гр. Уварова, СПБ., 1888); новійша „Історія українського письменства—Єфремова. К. 1917.

КОМЕНТАР

Нотатки редактора

Текстологічну обробку тексту було затруднено кількома обставинами: об'єктивними — невиробленістю нормативного строю української літературної мови в момент створення праці, і суб'єктивними — Д. І. Багалій писав свою «Історію Слобідської України» — до речі, вперше за наукове життя уживаючи писемну українську мову — в стислі строки, а кооперативне видавництво «Союз» не змогло надати авторові кваліфікованої допомоги, бо в його штаті не було ні редактора, ні коректора. Тому можна сказати, що праця побачила світ в малочитабельному вигляді.

Ми зважилися на безперечні зміни тексту тільки в ситуаціях, коли було ясно, що перед нами типографська помилка. В тих же випадках, коли перед нами поставали мовні особливості самого автора, ми підходили до тексту твору делікатно і диференційовано, залишаючи русизми (напр., *крестьян, городá*), деякі розбіжності написання окремих слів (напр., *значення — значіння, соціальний — соціяльний, народ — нарід*).

Цитати наведено в тому вигляді, як вони подавалися автором в першому виданні.

Власні імена подано в сучасному і єдиному написанні, окрім тих, де є сполучення *хв-* (сучасне *ф-*): напр., *Хведір, Мерехва.*

Географічні назви приведено до сучасного написання, щоб уникнути двозначності: напр., традиційне для дожовтневої наукової літератури написання *Білгород, Білгородська лінія* замінено на *Бєлгород, Бєлгородська лінія.* Назву *Слободська Україна* свідомо залишено саме в такому написанні, яке було характерним для дожовтневої наукової традиції, а не так, як прийнято в сучасному правописі — *Слобідська Україна.* В ті часи, коли це поняття існувало як реальна одиниця територіального поділу, правильним було саме таке написання. І це не дивно: Д. І. Багалій в тексті розвідки наголошує, що в жалованних грамотах і інших офіційних документах XVII—XVIII ст. *йти на слободу* означало *йти на вільне поселення.* Досить згадати, що сучасне значення слова *свобóда* як незалежність є похідним від давньоруського *свободá* (пізніше *слободá*), тобто поселення. Тому ми вважаємо написання *Слободська Україна* не тільки історично зумовленим, етимологічно доцільнішим, але й емоційно насиченим для сучасного українського читача.

В коментарі застосовано валову нумерацію посилань. Кожному розділу відповідає, окрім реального, ще короткий історичний коментар. Зважаючи на популярний характер викладення Д. І. Багалієм історії Слобожанщини, ми вважали не зайвим ненав'язливо зорієнтувати читача, щоб при потребі він міг звернутися до інших історичних розвідок.

Історико-географічна проблематика

В комплексі проблем історичної географії Слобідської України особливе місце посідає питання про державно-територіальну належність її земель в минулому. Особливої актуальності це питання набуло в 1917 р., коли одночасно з розпадом колишньої Російської імперії йшов процес політичного самовизначення народів, які її населяли. В ході цього процесу мали вирішуватися і проблеми територіального розмежування, що було нелегкою справою в прикордонних поліетнічних регіонах, одним з яких була і Слобожанщина. Згідно з «Інструкцією» Тимчасового уряду Генеральному секретаріату Центральної ради від 4 серпня 1917 р. з території України було виключено Харківську, Катеринославську, Херсонську і частину Таврійської губерній. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції теоретична плутанина, лівацький нігілізм в підході до національного питання, нарешті, співвідношення ворогуючих між собою політичних сил на місцях приводили до утворення штучних кордонів недовговічних «республік» на території України, однією з яких стала, зокрема, Донецько-Криворізька республіка, проголошена в Харкові в кінці січня 1918 р.

Це рішення було визнано ЦК РКП(б) помилковим. В. І. Ленін в листі на ім'я Г. К. Орджонікідзе 14(1) березня 1918 р. писав: «Что касается Донецкой республики, передайте товарищам... что, как бы они ни ухитрялись выделить из Украины свою область, она, судя по географии Винниченко, все равно будет включена в Украину...» (*Ленин В. И.* Полн. собр. соч. Т. 50. С. 50).

Таким чином, Д. І. Багалій не випадково підкреслює політичний контекст територіальної проблеми. Прагнучи довести історичну належність Слобожанщини до України, він неодноразово підкреслював, що так зване Дике поле до його заселення не належало Московській державі. Сучасна радянська історіографія розцінює цю позицію як помилкову і вказує або на безспірні права Російської держави на «Дике поле» (див.: *Загоровский В. П.* Изюмская черта. Воронеж, 1980. С. 7—11), або наголошує, що ці землі до їх заселення не належали нікому (див.: *Стецюк К. І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х — 70-х роках XVII ст. К., 1976. С. 306).

Історико-етнографічна термінологія книги досить плутана і відбиває стан тогочасної російської та української історичної науки.

В національному питанні Д. І. Багалій стояв на демократичних позиціях. Йому були чужими будь-які прояви національної обмеженості. Взаємовплив, взаємодію різних народів він розцінював як глибоко позитивне явище,що сприяє розвитку цивілізації в цілому і кожного народу. В цьому відношенні погляди дослідника відрізнялися як від великодержавних гасел С. М. Соловйова і В. О. Ключевського, так і від націоналістичних крайнощів М. С. Грушевського і його школи. Д. І. Багалій був першим серед істориків, хто поставив на науковий грунт проблему заселення Слобідської України як зустріч і взаємодію двох переселенських струмів — з України та Росії.

1. *Малоросія* — назва України (найчастіше Лівобережжя), що вживалася в царській Росії у XVII — на початку XX ст. Походить від терміна «Мала Русь», що вперше зустрічається в деяких офіційних документах Московської держави XIV ст. по відношенню до Галицько-Волинського князівства.
2. *Гетьманщина* — назва Лівобережної України до кінця XVIII ст., тобто скасування на ній гетьманського управління (1764 р.) і козацько-старшинського самоврядування (1781 р.).
3. Мається на увазі, очевидно, той факт, що назва «Україна» деякий час зберігалася в офіційній назві Слобожанщини — «Слобідсько-Українська губернія» (1765—1780; 1796—1835 рр.).
4. В сучасній радянській історіографії існує деяка розбіжність поглядів щодо походження слова «Україна». Більшість вчених схильні інтерпретувати цей етнонім як «окраїна» (див.: *Мишко Д. І.* Звідки пішла назва «Україна» //Укр. іст. журн. 1966. № 7; Українці: Розділи з історико-етнографічної монографії //Літ. Україна. 1990. 15 берез. С. 7; Україна. 1989. № 41. С. 5—6). Проте деякі дослідники вважають більш обгрунтованим тлумачення слова «Україна» як «край», тобто «країна» (див.: *Рибалка І. К.* Історія Української РСР. Дорадянський період. К., 1978. С. 82), або «внутрішня земля», «земля, заселена своїм народом» (див.: *Русанівський В.* Україна і українці //Наука і суспільство. 1989. № 2. С. 35).
5. Мається на увазі територія Київської Русі. Термінологію Д. І. Багалій запозичив, очевидно, з «Історії України — Русі» М. С. Грушевського.
6. Мова йде про Київський Літопис, в якому під 1187 р. вперше вживається назва «Україна».
7. *Дике поле* — найчастіше під цією назвою розуміли незаселену територію частини Лівобережної, Слобідської та Південної України, яку в різні часи краяли Річ Посполита, Російська держава і Кримське ханство.
8. *Дідизна* — земля, яка дісталася у спадок від діда.
9. *Муравський шлях* — докл. див.: *Саратов И. Е.* Муравский шлях через «Дикое поле» //Памятники Отечества. 1980. № 2. С. 30—35.
10. *Святогорський монастир* — одна з найдавніших згадок про нього датується XVI ст.
11. *Герберштейн* — дипломат, посол Священної Римської імперії у Росії в 1517 і 1526 рр.
12. *Байдаки* — великі човни.
13. *Озов* — Азов.
14. *Цареборисів* — нині с. Червоний Оскол Ізюмського р-ну Харківської обл. В російській традиції закріплено назву «Царев-Борисов».
15. В радянській науковій літературі козак Байда народних дум не ідентифікується з Дмитром Вишневецьким.
16. *Чайки* — козацькі човни, на яких козаки вирушали в морські походи.
17. *Плюндрувати* — грабувати, розоряти, пустошити.
18. *Піймати облизня* — потерпіти поразку.
19. *Мапа Боплана* — карта України, складена французьким інженером Г. Л. де Бопланом, автором «Опису України», вперше надрукованому в Парижі в 1651 р.
20. *Буди* — поташне виробництво; *гурти* — стадо великої рогатої худоби; *бурти* — купа, пагорб, підвищення; *винниці* — підприємства для виробництва горілки.
21. ...*Книзі Великого Чертежа* — Книга Большому Чертежу. Словесний опис географічної карти Росії і навколишніх земель (від Північного моря до Чорного і від Фінської затоки до р. Об), складений у 1627 р. в Розрядному приказі (про нього див. прим. 80). Являє з себе цінне джерело з історичної географії Слобожанщини, в якому описано територію так званого Дикого поля по трьох шляхах — Муравському, Кальміуському, Ізюмському.
22. *Москва, Московщина* — тут і далі термін вживається в розумінні «Росія», «російський»; так, як це робилося в багатьох іноземних джерелах доби середньовіччя.

23. *Станиці — тут:* озброєні загони вершників, що несли патрульну службу на степових кордонах Росії в XVI—XVII ст.
24. *Засіка* — загорода з порубаних («посічених») колод дерева.
25. *Таврійська губернія* — утв. в 1802 р. Займала територію сучасних Херсонської, Кримської і частини Запорізької областей; *Катеринославська губернія* — утв. в 1802 р. Включала в себе територію сучасних Дніпропетровської, частини Запорізької і Донецької областей.
26. *Бєлгородська лінія* — система укріплень на півдні Російської держави, збудована протягом 1635—1658 рр. для захисту від татарських нападів. Проходила по території сучасних Сумської, Бєлгородської, Воронезької, Липецької і Тамбовської областей від р. Ворскли до р. Челковой (притоки р. Цни).
27. Про топоніміку краю див.: *Ярещенко А.* З топонімічного словника Харківщини //Прапор. 1979. № 8; 1982. № 8, 12; 1985. № 1, 5, 6, 8, 12; 1986. № 6, 12; 1987. № 3 та ін.
28. *Кхоші, коші — кіш. Тут:* літнє житло кочівників, кибитка.
29. *Украйни* — окраїни.
30. *...збудував Цареборисів...* — будівництво Цареборисова відноситься до 1599 р. (див.: *Загоровский В. П.* Изюмская черта. С. 53). Місто збезлюділо під час повстання І. Болотникова у 1606 р., було зруйноване татарами у 1612 р. Вдруге було заселене і відновлене у 1654 р. українськими переселенцями.
31. *Чати* — караул, дозор, варта.
32. *Юрти* — великі промислові угіддя, що передавалися у володіння.
33. *Українська лінія* — система укріплень, збудована царським урядом в 30—60-х роках XVIII ст. з метою подальшого просування володінь Російської держави на південь і захисту від татарських розбоїв. Сучасні дослідники визначають її довжину не в 400, а в 244—260 верст. Щорічно на будівництві Української лінії працювало понад 20 тис. українських козаків і більше 10 тис. селян. Залишки укріплень збереглися нині в селищах Барвінківського, Зачепилівського, Балаклійського, Красноградського і Первомайського р-нів Харк. обл.
34. *...про територіальну автономію України* — Центральна рада домагалася автономії України в складі федеративної Росії, про що свідчив прийнятий нею І Універсал, опублікований 11 червня 1917 р. III Універсал Центральної Ради (7 листопада 1917 р.) проголошував утворення Української Народної Республіки в складі Росії (див.: *Яневський Д. Б.* Українська Центральна рада: перші кроки до національної державності (березень — листопад 1917 р.). К., 1990.
35. *...установчі українські збори...* — вибори до Українських установчих зборів, які мали вирішити питання про суверенітет, форму державного ладу, Конституцію і вищі органи влади України, проводилися в кінці грудня 1917 — на початку 1918 р. Вони проходили в умовах розгортання громадянської війни, посилення апатії та розчарування населення в ефективності мирних, політичних методів боротьби. У виборах взяло участь близько 59,6 % виборців. Перемогу здобула Українська партія соціалістів-революціонерів (61,2 % голосів).
36. *...литовським людям...* — тобто українцям тієї частини України, що входила до складу Річі Посполитої.
37. Згідно з російсько-польською угодою 1647 р. до Російської держави відходили так звані «путивльські городища», в тому числі перелічені Д. І. Багалієм.
38. Чугуїв засновано в 1638 р.
39. Музей Слобідської України був створений в 1920 р. на базі етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства. В 1931—1932 рр. музей було розформовано: більша частина експонатів склали основу новоутвореного Всеукраїнського історичного музею, що був переміщений в Київ в 1934 р., решту залишено в Харківському краєзнавчому музеї, який зазнав великих втрат у роки Великої Вітчизняної війни.
40. *...за віру і рідну мову, за землю і волю* — спрощене гасло боротьби українського народу проти соціального, національного і релігійного гноблення XVI—XVII ст.
41. *Дмитро Вишневецький* (? — 1563 р.) — князь, один з найвідоміших ватажків придніпровського козацтва. Перебував на службі у Івана IV в 1558—1561 рр.
42. *Церковні братства* — національно-релігійні громадські організації українського і білоруського православного населення, переважно міського у XVI—XVIII ст.
43. Радянська історіографія вказує на класові суперечки серед українських переселенців. Це привело до вбивства гетьмана Я. Остряниці, одного з героїв визвольної боротьби українських селян і козаків другої чверті XVII ст., і повернення переселенців на колишні місця проживання.
44. *Козацький літопис* — Літопис Самовидця. *Самовидець* — невідомий автор так званого Літопису Самовидця другої половини XVII — поч. XVIII ст. Більшість дослідників дотримується думки, що літературну пам'ятку було створено представником української козацької старшини Р. Ракушкою-Романовським. Див.: Летопись Самовидца. К., 1878.
45. Про основні етапи переселення українців на Слобожанщину див.: *Дяченко М. Т.* Етапи заселення Слобідської України в XVII — першій половині XVIII ст. //Укр. іст. журн. 1970. № 8. С. 41—51.
46. *Руїна* — за термінологією дожовтневої історіографії історії України період приблизно з 1663 по 1687 рр., коли точилася вперта боротьба між Польщею, Росією та Туреччиною за

Україну, що перепліталася з міжусобною, визвольною та класовою боротьбою самого українського населення.

47. *Брюховецький І. М.* (? — 1668) — гетьман Лівобережної України в 1663—1668 рр., який спочатку проводив конформістську політику щодо московського уряду, а в 1668 р. приєднався до народного повстання, викликаного наступом царизму на права і вольності українського народу, а також Андрусівським перемир'ям (див. прим. 53).

48. *Многогрішний Д. Г.* (? — ?) — гетьман Лівобережної України в 1668—1672 рр.

49. *Самойлович І. С.* (? — 1690) — гетьман Лівобережної (1672—1687) і Правобережної (1674—1687) України.

50. *Дорошенко П. Д.* (1627—1698) — гетьман Правобережної України в 1665—1676 рр.

51. *Грабянка Г.* (? — 1734) — представник козацької старшини, гадяцький полковник, автор широко відомого літопису. Див.: *Грабянка Г.* Летопись. К., 1854.

52. *Сумцов М. Ф.* (1854—1921) — професор Харківського університету, чл.-кор. Російської, академік Української Академії наук, видатний український літературознавець, фольклорист, етнограф і громадський діяч.

53. За Андрусівським перемир'ям 1667 р. між Росією і Польщею в складі Росії залишалися Лівобережна Україна і Київ (на 2 роки), в складі Польщі — Правобережна Україна і Білорусія. Такий поділ України на дві частини зберігався до 90-х років XVIII ст. і викликав великі зворушення серед широких верств українського народу.

54. *Сірко І.* (? — 1680) — кошовий отаман Запорізької Січі, видатний ватажок українського козацтва в боротьбі з турецько-татарськими та польськими загарбниками. Див. докл.: *Яворницкий Д. И.* Иван Дмитриевич Сирко — славный кошевой атаман войска Запорожского низовых казаков //Донбас. 1989. № 1; 2 *Шаповал І.* Портрет легендарного отамана: До 300-річчя з дня смерті І. Д. Сірка //Дніпро. 1980. № 8.

55. *Бахчисарайська умова* — мирний договір 1681 р. між Росією та Туреччиною з Кримським ханством про 20-річне перемир'я, згідно з яким землі між Південним Бугом і Дніпром повинні були залишатися незаселеними, а територія Брацлавщини (сучасних Вінницької, частини Черкаської обл.), Поділля (сучасних Хмельницької, частини Тернопільської та Вінницької обл.) і Південної Київщини переходили під владу Туреччини.

56. *Величко С. В.* (? — прибл. 1728) — український літописець початку XVIII ст., автор 4-томного «Сказания о войне казацкой с поляками...», надрукованого вперше у Києві в 1848—1855 рр.

57. *Слобідсько-українська мова* — мається на увазі слобідсько-український діалект української мови, існування якого визнавалося деякими вченими XIX — поч. XX ст.

58. *Зіньківський Іван* (інакше — Іван Дзиковський) — острогозький полковник, що брав участь у повстанні під проводом С. Разіна.

59. В сучасній літературі зустрічаються і інші дати заснування міста Сум: 1652 р. (див.: Українська Радянська Енциклопедія. 1984. Т. 11. С. 59); 1655 р. (див.: *Стецюк К. І.* Народні рухи на Лівобережній та Слобідській Україні в 50-х — 70-х роках XVII ст. С. 299).

60. *Севрюки — тут:* порубіжники, охоронці кордонів або в значенні «жителі Чернігово-Сіверщини».

61. *Бортники* — феодально залежні селяни, які збирали в лісах мед диких бджіл і сплачували данину медом. Відомі з часів Київської Русі.

62. *Чинш* — податок у грошовій формі.

63. В питанні про час заснування міста Харкова єдиної точки зору немає, оскільки різні учені по-різному підходили до того, яку ж подію слід вважати початковою: прибуття на це місце перших поселенців чи будівництво острога і фортеці (див.: *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Х., 1964. С. 95—99). Як правило, в науковій літературі часом заснування Харкова вважається початок 50-х років XVII ст., точніше 1653—1655 рр. (*Рибалка І. К.* Історія Української РСР. Дорадянський період. С. 578) або 1653—1656 рр. (История Украинской ССР. К., 1983. Т. 3. С. 672).

64. *Альбовський Є. О.* — кадровий офіцер, письменник, краєзнавець другої половини XIX — початку XX ст., автор ряду праць з історії Слобожанщини.

65. *Зміїв* — одне з найдавніших поселень на території нинішньої Харківської області. Згадується в Іпатіївському літописі під XII ст. Датою заснування міста вважається 1656 р. (див.: *Загоровский В. П.* Изюмская черта. С. 68).

66. Салтівська археологічна культура VIII—X ст.

67. Про дату заснування м. Охтирки Сумської області див. також: Українська Радянська Енциклопедія. 1982. Т. 8. С. 108; *Іванюк Я. Г.* Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII—XVIII ст. //Укр. іст. журн. 1980. № 9. С. 101, де датою заснування міста називається 1641 р.

68. В історичній літературі зустрічається різнобіжність в визначенні дати заснування Богодухова: 1662 (Історія міст і сіл УРСР. Харківська область. К., 1967. С. 242) та 1664 р. (*Загоровский В. П.* Изюмская черта. С. 74).

69. *Купчитися* — скупчуватися, збиратися в одному місці.

70. *...на підставі розуму і справедливості...* — явна ідеалізація ученим дій козацько-старшинської адміністрації, яка спростовується наведеними ним же фактами численних зловживань старшини.

71. *Руга* — церковне володіння, частіше — земля.
72. *Академік Гільденштедт* — І. А. Гюльденштедт (1745—1781 рр.) — академік Російської Академії наук, що здійснив у 1774 р. першу спеціальну наукову експедицію на Україну з метою систематичного описання краю і його жителів.
73. *Волохи* — переселенці з Валахії (історична область, що входила в Румунію), які перейшли на територію Росії після поразки російської армії на р. Прут у 1711 р.
74. *Гандлювати* — торгувати.
75. *Жалованні грамоти* — спеціальні царські укази, за якими, в даному випадку полки, загалом же — певні особи, наділялися визначеними в грамотах милостями.
76. Див. прим. 47.
77. *Гетьманські статті* — угоди між гетьманом України і царським урядом, в яких були зафіксовані рамки політичної автономії, економічні пільги населення України, права і обов'язки станів тощо.
78. Про вільну заїмку земель див. в розділі 8.
79. *...два типи заселення...*— Д. І. Багалій розцінював російську колонізацію Слобожанщини передусім як урядову, служилу, а українську — як народну.
80. *Розрядний приказ, Розряд* (XVI—XVIII ст.) — орган державного управління в Росії, що відав обороною, прикордонними містами і повітами, призначенням служилих людей.
81. *Скоропадський І. І.* (1646—1722) — гетьман Лівобережної України в 1708—1722 рр.
82. *Апостол Д. П.* (1654—1734) — гетьман Лівобережної України в 1727—1734 рр.
83. Слобідсько-Українська губернія існувала в 1765—1780 та 1796—1835 рр. до її перейменування в 1835 р. в Харківську.
84. *Сливе — нар.* майже.
85. Мається на увазі робота *І. І. Срезневського* «Историческое обозрение гражданского устроения Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию» (2-е вид. Х., 1883 р.).
86. *Тимчасових — помилк.* Маються на увазі тогочасні документи.
87. *д.* — незрозуміле скорочення. Можливо, мається на увазі «добродіїв».
88. Вихід населення з Слобідської України на Дон у XVIII ст. пояснюється головним чином зростаючим наступом феодальної верхівки на права і землі простих селян і козаків.
89. *Підпомошники* — вірніше *підпомічники* — незаможна, позбавлена козацьких привілеїв частина українського козацтва у XVIII ст., яка утримувала своїм коштом виборних козаків, що несли регулярну службу. В 1783 р. прирівняні до державних селян.

Боротьба з татарами

Боротьба з нападами татар пронизує майже всю історію Слобідської України в XVII—XVIII ст. Цей край в буквальному розумінні був политий не тільки потом, а й кров'ю тисяч його оборонців. Російський уряд, політичні відносини якого з Кримським ханством та татарськими ордами весь час залишалися складними, дотримувався в основному оборонно-наступальної тактики, поволі просуваючи свої кордони в степ шляхом будівництва укріплених ліній фортець — Бєлгородської, Ізюмської, Української та ін. Історики по-різному розцінювали ефективність цієї тактики. Зокрема, Д. І. Багалій вважав, що названі укріплені лінії були неефективними, і дотримувався думки, що наступальна тактика у боротьбі з нападами татар була б більш виправданою. В такому ж дусі висловлюються і деякі сучасні дослідники (див.: *Загоровский В. П.* Белгородская черта. С. 55). Д. І. Багалій першим з дослідників історії краю зумів створити систематичну, комплексну картину будівництва і географію розташування системи укріплень на території Слобожанщини. Відновлена дослідником панорама боротьби українського населення з татарськими нападами на територію Слобідської України і сьогодні залишається повною і достовірною.

90. Мова йде про успішний похід в 1556 р. російського війська спільно з українськими козаками проти кримських татар і похід 1559 р.
91. *Походи кн. В. В. Голіцина* — 1687 і 1689 рр.
92. *Походи Мініха* — 1735—1739 рр.
93. *Нова Сербія* — адміністративно-територіальна одиниця на Правобережній Україні (1752—1764), населена вихідцями з Подунав'я, організованими у військові структури.
94. Запорізьку Січ було зруйновано в 1775 р.
95. Крим перейшов під владу Росії в 1783 р.
96. *Карасубазар* — суч. м. Білогірськ Кримської обл. (з 1945 р.).
97. *Кафа* — суч. Феодосія.
98. *Мажа* — чумацький віз.
99. *Паланки, паланка* — адміністративно-територіальна одиниця (округ) в Новій Січі (1734—1775 рр.).

100. *Мент* — момент.
101. Див.: Воронежский юбилейный сборник. Воронеж, 1886. [Вып. 1].
102. *Облами* — бруствер в стіні фортеці, висотою під груди стрільця.
103. *Котки* — колоди, які перекидали через фортечний мур під час навали ворога.
104. *Тараси; тераси; стіна, рублена тарасами* — мур, який складався з двох вінчатих стін, розташованих паралельно і скріплених під прямим кутом поперечними балками так, що утворював клітку, заповнену землею чи камінням.
105. *Форштадт* — передмістя фортеці.
106. *Кроваті* — помости на фортечному мурі, де розміщувалися стрільці.
107. *Вертлюг, верклюг* — нерухомий гвинт, на якому що-небудь обертається.
108. *Ретраншемент* — допоміжна фортифікаційна споруда другої оборонної лінії XVI—XIX ст., спочатку у вигляді огорожі позаду фортечного муру, пізніше — кількаповерхових казарм з бійницями, амбразурами, вікнами.
109. Див. прим. 72.
110. *Нова лінія* — Ізюмська лінія, збудована в 1679—1680 рр. на території сучасних Харківської і Бєлгородської областей.
111. *Острожки* — *тут:* частокіл, огорожа з загострених паль, густо вбитих в землю.
112. *Надолби* — оборонні споруди з вкопаних в землю коротких дерев'яних колод.
113. *Честик* — частокіл з загострених деревин, вбитих в шахматному порядку на невеликій відстані в дубові колоди.
114. *Пассек В. В.* (1808—1842) — дослідник історії та етнографії Слобідської України.
115. *Орлик П.* (1672—1742) — генеральний писар, один із найближчих соратників І. Мазепи. Був проголошений гетьманом (1709 р.) частиною старшини за кордоном після поразки під Полтавою.
116. Маються на увазі, очевидно, погляди російських (напр., С. М. Соловйова), польських (О. Яблоновського, Ф. Равіти-Гавроньського) та деяких українських (П. Куліша) істориків на українське козацтво як на виключно деструктивне анархічне об'єднання.

Адміністративно-політичний лад, політична автономія Слобожанщини

В прогресивній російській та українській історіографії кінця XIX — початку XX ст. дуже популярними були теми, зв'язані з вивченням державно-правових відносин, взаємин місцевих і центральних органів влади, системи самоврядування та представництва. Актуальність цих проблем в значній мірі пояснювалась пекучою потребою політичних реформ в країні, яка ставала на шлях капіталістичного розвитку. Д. І. Багалій ще в молоді роки засвідчив свій інтерес до названої проблематики, присвятивши кілька спеціальних досліджень виборам на Україні депутатів в так звану «Комиссию для составления проекта нового Уложения» (1767 р.), історії цехів в містах України, проблемам міського самоврядування в Харкові, університетській автономії і таке інше. До осмислення цих питань учений звернувся і в буремні роки революцій, але уже на більш високому рівні — в плані політичного статусу Слобідської України в складі Росії. Заслугою Д. І. Багалія було те, що він чи не першим серед дослідників визначив головну особливість політико-адміністративного ладу краю і більшу, ніж це було на Лівобережній Україні, залежність Слобожанщини від царського уряду.

117. *...Івашко Сірко зрадив...* — І. Сірко брав участь у повстанні разом з гетьманом І. Брюховецьким проти царської адміністрації на Україні.
118. *...зла доля рибинського полковника...* — цей натяк І. Сірка не мав під собою підстав.
119. *Данилевич В. Є.* (1872—1936) — російський і український історик, археолог. Див.: *Данилевич В. Е.* Время образования Слободских черкасских полков //Сб. статей, посвященный В. О. Ключевскому. М., 1909.
120. *Новіша розвідка Є. Альбовського* — монографія «Харьковские казаки». Х., 1914.
121. Див.: *Головинський П.* Слободские казачьи полки. Спб., 1864.
122. *Клейноди* — відзнаки, регалії та атрибути влади українського козацького війська. До них належали хоругва, бунчук, булава, печатка, пернач, литаври, значки.
123. *Лазаревський О. М.* (1834—1902) — видатний український ліберальний історик.
124. Див. *Твердохлебов А.* Наследственное полковничество (переписка по поводу борьбы двух полковничьих родов за полковничий ранг) //Киев. старина. 1887. Май.
125. *Є. О. Щербінін* — губернатор Слободсько-Української губернії в 1705—1775 рр.
126. *Рейтарські полки* — важка кіннота, озброєна вогнепальною і холодною зброєю (XVI—XVII ст.).
127. *Копейні полки* — складалися з піших та кінних воїнів, озброєних списами. Входили до складу створеного Іваном IV стрілецького війська. Існували до зформування Петром І регулярної армії.
128. Див.: *Данилевич В.* Из истории управления Слободской Украиной в XVII столетии (К биографии острогожского черкасского полковника И. С. Саса). Х., 1906.
129. *Приказ Великої Росії, Великоросійський приказ* (1687/1688—1700) — відав управлінням великоросійських територій. Йому була підпорядкована і Слобідська Україна, хоча справами українських земель відав Малоросійський приказ. Залежність від Великоросійського приказу відбивала більшу залежність Слобожанщини від центрального уряду.
130. *Пушкарський приказ* — орган державного управління в Росії в XVI—XVIII ст., який відав артилерією армії.

131. *Соборне Уложеніє* — Соборне Уложення 1649 р., уложення царя Олексія Михайловича, перший друкований кодекс законів Російської держави, який залишався основним зводом законів до першої половини XIX ст. включно.
132. *Посольський приказ* (1549—1720) — відав зносинами з іншими державами.
133. *Конфірмовані* — затверджені.
134. *...збори на консистентів..., ...порції та рації* — збиралися з населення у грошовій формі, вигляді провіанту на користь регулярних військ, які перебували на постої.
135. *Абшит* — відставка.

Проблеми соціально-класової структури

Інтерес Д. І. Багалія до соціально-класової проблематики був значним і сталим. Недарма він вважав себе «істориком-соціологом». До висвітлення зв'язаних з цією тематикою питань учений підходив з позицій сучасної йому вітчизняної соціології, беручи за основу формально-юридичні ознаки і місце в суспільстві того чи іншого класу-стану, а не його місце в процесі виробництва та відношення до продуктивних сил. Тому він з легкістю може перелічувати в одному ряду з козаками, селянами, ремісниками «великоросів» та «чужоземців».

Для того щоб краще зрозуміти погляди Д. І. Багалія в даному питанні, слід згадати, що прогресивна суспільно-політична і історична думка другої половини XIX — початку XX ст. прагнула довести рівність всіх громадян перед законом і виступала рішуче проти будь-яких станових привілеїв у напівфеодальній Росії. На практиці це надавало їй виразного антидворянського спрямування. Ще більш виразно звучав цей мотив в українській історіографії того часу, відбиваючи реально існуючу неповноту соціальної структури української народності (відсутність національної аристократії, крупної буржуазії), що поволі, з великим запізненням трансформувалася в націю. В ліберальній українській історіографії названого періоду була поширена думка про радикальні наслідки Визвольної війни 1648—1654 рр., в ході якої феодально-шляхетські порядки були нібито скасовані «козацькою шаблею», привілеї станів знищені, а суспільство набуло однорідності (так вважав, напр., О. М. Лазаревський). Ці погляди поділяв і Д. І. Багалій. На думку радянських істориків, феодально-кріпосницькі порядки в ході її були значно послаблені, але не знищені повністю.

Треба зрозуміти виразний антидворянський акцент відповідного розділу книги. Подібно до О. М. Лазаревського, О. Я. Єфіменко Д. І. Багалій прагнув підкреслити, що твердження новоспеченого українського дворянства про «благородне» походження їх предків не мають ніяких підстав. Конкретними фактами він переконував читача, що дворянство українських козацьких старшин в більшості випадків було вигаданим, потрібним для того, щоб довести своє «право» на володіння кріпаками. Ставлення вченого до тих старшинських родів, які всілякими правдами, а частіше кривдами, вибились, як то кажуть, в люди, яскраво простежується на прикладі родів Перекрестових, Кондратьєвих та інших, що здобули сумну славу численними здирствами, безмежним свавіллям, хабарництвом та інтригами. Одночасно Д. І. Багалій визнавав, що серед переселенців на Слобожанщину могли бути і представники українського шляхетства, але лише як поодиноке явище.

Історія землеволодіння

Аграрне питання в другій половині XIX — на початку XX ст. у величезній мірі визначало характер і напрямки історичного розвитку країни. Навколо цієї проблеми розгорталася ідейно-політична боротьба, що знаходила своєрідне відбиття і в, на перший погляд, суто наукових дискусіях. Погляди Д. І. Багалія на історію землеволодіння на Україні формувалися під впливом досить поширеної в історіографії історії України ліберально-народницької концепції, згідно з якою віковічне право селян на землю грунтувалося на так званому трудовому началі, інакше кажучи, земля повинна була належати тим, хто її обробляє. Як і інші прогресивні історики України (О. М. Лазаревський, О. Я. Єфименко, В. О. Барвінський та ін.), Д. І. Багалій вважав, що в основі селянського землеволодіння на Україні лежала займанщина, тобто та земля, яку зайняли маси українського населення в ході зігнання крупних магнатів-землевласників під час Визвольної війни 1648—1654 рр. і переселення на нові, ніким не зайняті землі Лівобережжя і Слобожанщини. При цьому досить часто на підтвердження цієї думки наводився документ, який ввів у науковий обіг О. М. Лазаревський — розповідь козаків села Покошиці про походження їх земельної власності.

Радянська історична наука, виходячи з того, що крупне феодальне землеволодіння на Україні фактично не було ліквідоване в ході Визвольної війни, як це вважав О. М. Лазаревський та його однодумці, розглядає займанщину не як власність, а як феодальне володіння, що базувалося на давньому звичаєвому праві і здійснювалося під загальним контролем козацько-старшинської адміністрації і царського уряду. Що ж до оповідань селян с. Покошиці, то вони, як вважають сучасні дослідники, відбивають не справжню картину утворення землеволодіння, а народні уявлення про неї (див.: *Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986; *Гуржий А. И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986; *Путро А. И.* Левобережная

Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. К., 1988).

Слід, однак, зауважити, що в кінці XIX — на початку XX ст. думка про те, що заїмочне землеволодіння було власністю, а не володінням, знаходила підтвердження на практиці. Зокрема, під час так званих старозаїмочних процесів в Харкові, в ході яких розглядалися земельні претензії слобідських селян до державного скарбу, суд прийняв п'ять позитивних рішень, визнавши справедливість цих претензій на тій підставі, що українські селяни і козаки займали пусті землі на правах повної власності (див. докл.: О старозаимочном крестьянском землевладении в местности бывших слободских полков. Спб., 1904).

Вивчаючи проблему форм землеволодіння на Слобожанщині, Д. І. Багалій з прогресивних позицій одстоював право селян на індивідуальну земельну власність і, на відміну від І. В. Лучицького та М. М. Ковалевського, заперечував існування на Лівобережжі та Слобожанщині в XVII—XVIII ст. селянської общини, тотожньої великоросійському «миру». На його думку, земля займалася з самого початку не в общинне, а в індивідуальне землеволодіння.

136. *Цехи* — корпоративні організації ремісників за професією в містах середньовічної Європи.
137. *Кушніри* — ремісники, що вичиняли хутро і шили хутряні вироби.
138. *Звичаєве право* — сукупність неписаних норм, звичаїв, санкціонованих верховною владою.
139. *Магдебурзьке право* — система правових норм, що регулювали рівень міського самоуправління в містах середньовічної Європи. На Україні було більш обмеженим, ніж в Західній Європі. З поширенням в останній чверті XVIII ст. на території України загальноросійських законів фактично припинило свою дію. Остаточно було скасоване по всій Україні 1831 р.
140. ... *у віно...* — придане.
141. *Ланд-міліція* — поселенське військо, створене Петром І для захисту південних кордонів Російської держави від татар.
142. *Компути* — списки козаків. Визначали належність до козацького стану з відомостями про майнове становище, проходження служби тощо.
143. *Слов'яно-Сербія* — адміністративно-територіальна одиниця (1753—1764 рр.), що включала територію сучасних Луганської, Донецької, Полтавської обл.
144. *Вінтер-квартири* — зимові квартири, на яких розміщували регулярні війська.
145. *Гоф-квартира* — тут: штаб-квартира.
146. *Цілюрики* — прав. *цирульники*, перукарі, що виконували також обов'язки лікаря.
147. ... *кріпацтво... було не дуже тяжке...* — це можна сказати лише стосовно періоду до остаточного закріпачення селян.
148. Ця відмінність соціального устрою Слобожанщини і Російської держави була лише формальною.
149. Див. прим. 121.
150. Див. прим. 72.
151. *Некруцький* — рекрутський.
152. Див.: Топографическое описание Харьковского наместничества. 1788. 3-е изд. Х., 1888. Про цю історичну пам'ятку див.: *Литвиненко М. А.* «Топографическое описание Харьковского наместничества» 1788 р. як джерело для вивчення історії Слобідської України другої половини XVIII ст. //Укр. іст. журн. 1966. № 1.
153. ...*«економічеських крестьян»...* — економічні селяни — феодально залежні від держави селяни. Ця категорія з'явилася внаслідок проведення 1764 р. секуляризації церковних земельних володінь. Згодом злилися з загальною масою державних селян.
154. *Купці І гільдії* — згідно з указом 1775 р. мали капітал більше 10 тис. крб.; *купці ІІ гільдії* володіли капіталом від 1 тис. до 10 тис. крб., *ІІІ гільдії* — від 500 до 1 тис. крб.
155. *Партикулярних* — тут: тих, що не мають прямого відношення до справи, відокремлених.
156. *Каптенармус* — особа, яка відала обліком, збереженням, розподілом військового майна роти чи відповідного їй підрозділу.
157. Мрії про відродження козаччини були поширені в українському суспільстві аж до скасування кріпацтва. Ці питання були предметом обговорення і в вищих ешелонах влади в моменти загострення міжнародної ситуації або воєн, в яких брала участь Росія (1812, 1830, 1855 рр.).
158. *Демократичним* — тобто за походженням.
159. *Безспорними* — фактичними.
160. Про Харківський колегіум див. докл. в розділі 11.
161. *Четвертні землі* — четвертним називалося землеволодіння служилих людей, поселених на південних кордонах Російської держави, в основному в районі Бєлгородської лінії. В даному контексті *четверть* — умовна одиниця земельного наділу.
162. *Пікінерські* — копейні. Див. прим. 127.
163. До описання економіки краю учений підходив з точки зору опанування людиною природних багатств (звідси класифікація ремесел за здобутками зоологічними, мінеральними тощо).
164. Див. прим. 19.
165. *Четей, чети* — чверть.

166. Див.: *Зуев В.* Путешественные записки. Спб., 1787.
167. *Десятина* — у XVIII ст. 1, 0925 га.
168. Див. прим. 72.
169. *Гонтарі* — ремісники, що покривали дах будівлі гонтою (кровельними матеріалами у вигляді тонких дощечок).
170. *Тертичники* — пильщики дошок.
171. *Римарі* — ремісники, що займалися виготовленням шкіряного сільськогосподарського реманенту (збруї).
172. *Шаповали* — майстри, що виготовляли з вовни різне вбрання.
173. *Сідельники* — ремісники, що виготовляли сідла.
174. *Стельмахи* — майстри, що виробляли вози та сани.
175. *Кирея* — плащ, довга верхня одежа; велика свита з каптуром.
176. *... од Духова дня...* — з понеділка після свята Трійці, яка наступала на 50-й день після Пасхи.
177. *Перша Пречиста...* — українська назва релігійного свята Успення Пресвятої Богородиці (15 серпня старого стиля).
178. *Друга Пречиста* — свято Різдва Богородиці (8 вересня старого стиля).
179. *Другий тиждень Великого посту* — Великий піст перед Пасхою наступав за 7 тижнів до свята.
180. *Пилипівка 21 падолиста* — релігійне свято (21 листопада старого стиля).

Вибори до Комісії для складання нового Уложенія 1767 р.

Матеріал 6-го розділу малює цікавий епізод з історії парламентської практики часів просвіченого абсолютизму. Комісія для складання нового кодексу законів країни складалася з виборних представників різних станів (окрім кріпосного селянства), які отримували накази від своїх виборців. 573 депутата Комісії на своїх засіданнях в 1767— 1768 рр. обговорили і прийняли ряд законопроектів, але коли в 1768 р. в центрі дебатів опинилися питання обмеження чи ліквідації кріпосного права, демократизації політичного ладу країни, Катерина II поспішила скористатися розпочатою в 1768 р. війною з Туреччиною і розпустила Комісію.

Д. І. Багалій дав яскраву картину численних зловживань, свавілля царської бюрократії, якими супроводжувалися вибори «обранців народу» на Слобожанщині. Вимагаючи, щоб вибори проходили «тихо, мовчки, поштиво», адміністрація жорстоко розправлялася з тими депутатами, які повірили облудним закликам уряду про демократичні перетворення.

181. *Єдваб* — дорога шовкова тканина.
182. *Кав'яр* — ікра.
183. *Барило* — посуд для рідини з двома днищами і опуклими стінками, стягнутими обручами.
184. *Прасол* — дрібний торговець здебільшого в'яленою рибою і сіллю. Тут: захожий торговець.
185. *Цебер* — велике відро.
186. *Сулія* — велика бутель.
187. Див. прим. 166.
188. Див. прим. 152.
189. Див. прим. 152.
190. Див. прим. 166.
191. *Золотник* — 4,266 г.
192. *Четверть* — 8,5 пудів.
193. *Гранець* — міра рідини.
194. *Кварта* — міра рідини; посудина.
195. Звичайно ж, не від заселення, а від рівня соціально-економічного розвитку і правових норм.
196. Помісним правом і заїмкою користувалися водночас як українці, так і великоросіяни.
197. *Перевісище* — сітка для ловитви птахів, *тут*: місце ловитви дичини.
198. *Селіванов Т. І.* — директор першої харківської гімназії і училища шляхетних дівчат. Мова йде про його розвідку «Старозаїмочне землеволодіння» (Харьковские губернские ведомости: Прибавление. 1863. № 1, 2).
199. *Шиманов О. Л.* — харківський юрист, дослідник аграрної історії Слобожанщини, член Харківської української громади в другій половині XIX ст. Д. І. Багалій має на увазі його роботу «Главнейшие моменты в истории старозаимочного землевладения Харьковской губернии» (К., 1883).
200. *Апраксін П. Н.* — командуючий російським військом на Слобожанщині в 1713—1714 рр.
201. *Грошей* — монет.
202. *Злотий* — тут: місцева назва монети на Правобережній Україні вартістю 15 копійок.
203. *Титарь* — церковний староста.
204. *Таляр, талер* — велика срібна монета багатьох європейських країн XVI—XIX ст. В Росії таляри були відомі як «єфимки». На українських землях були в обігу до XVIII ст.
205. *Секвестровані* — від: *секвестр* — заборона або обмеження, покладене державою на користування приватним майном.

206. *Швабські* — німецькі.
207. *Заполоч* — кольорові бавовняні нитки для гаптування.
208. *Мінея* — див. прим. 250.
209. *Реп'ї* — предмет, який використовується під час літургії.
210. *Шльонські* — сілезькі.
211. *Шандали* — свічники.
212. *Квітка Г. Ф.* (Квітка-Основ'яненко, 1778—1843) — український письменник, основоположник художньої прози в новій українській літературі.
213. Див.: *Ефименко А. Я.* Южная Русь. Т. 1.
214. *Тарновський В. В.* (1837—1899) — український громадський і культурний діяч, збирач і власник великої колекції старожитностів і рукописів з історії України, яку він подарував Чернігівському земству. На її базі було відкрито Чернігівський історичний музей (1902 р.).
215. *Поль О. М.* (1832—1890) — підприємець, краєзнавець і археолог, дослідник минулого Катеринославщини (Дніпропетровщини). Зібрав значну колекцію предметів старовини, з яких було започатковано музей його імені в Катеринославі.
216. *Редін Є. К.* (1863—1909) — професор історії мистецтв Харківського університету.
217. Див.: *Таранушенко С.* Старі хати Харкова. Х., 1922; *Його ж.* Мистецтво Слобожанщини XVII—XVIII в. Х., 1928.
218. Див.: *Лукомский Г. К.* Старинные усадьбы Харьковской губернии. Пг., 1917. Ч. 1.
219. *Каразін В. Н.* (1773—1842) — засновник Харківського університету.
220. *Паліцин О. О.* — дворянський просвітитель, архітектор. В 80—90-х роках XVIII ст. очолював гурток прогресивної інтелігенції.
221. Див.: Топографическое описание Харьковского наместничества. 1785. [рукопис]. Див. про нього: *Пирко В. А.* Топографическое описание Харьковского наместничества 1785 г. //Пробл. ист. географии России. М., 1983. Вып. 4.
222. *Призьба* — невисокий, найчастіше земляний насип уздовж стін хати.
223. *Сволок* — деревина, що підтримує стелю.
224. Див. прим. 166.
225. *Книш* — паляниця.
226. Див. прим. 152.
227. *Сам* — в сполученні з порядковим числівником утворює складний прикметник, який означає в стільки разів більше того, що, наприклад, посіяно, скільки показує числівник. Так, *сам 7* — всемеро.
228. Див.: *Калиновский Г.* Описание свадебных украинских простонародных обрядов... Спб., 1777.
229. Див. прим. 152, 221.
230. Можливо, йдеться про: *Пассек В.* Историко-статистическое описание Харьковской губернии. 1836 //Материалы для статистики Российской империи. Спб., 1839. Отд. 2.
231. *Мочульський В. І.* — статистик, археолог, зоолог, автор «Военно-статистического описания Харьковской губернии». Спб., 1850.
232. Див.: Філарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Х., 1853.
233. Д. І. Багалій залишає без коментарів ідеалістичну характеристику слобожан, зроблену автором «Топографического описания Харьковского наместничества».
234. Незалежність Київської митрополії від Московського патріарха тривала до 1686 р.
235. *Антиминси* — чотирикутна плахта з льняної або шовкової тканини з зображенням сцени покладання Христа в труну і чотирьох євангелістів. Використовувалась для покриття престолу під час богослужіння.
236. Див. прим. 232.
237. *Вільно* — колишня назва м. Вільнюса.
238. *Могила П. С.* (1596—1647) — український політичний, церковний, культурний діяч, митрополит Київський і Галицький, що стояв у витоків Києво-Могилянської колегії (Київської академії).
239. *Тріоди* — дві книги-молитвословника, що використовуються при богослужінні.
240. *Баранович Л.* (1620—1693) — письменник, церковний діяч, деякий час виконував обов'язки київського митрополита, ректора Києво-Могилянської колегії.
241. *Харківський колегіум* — навчальний заклад, створений за зразком Києво-Могилянської колегії. Заснований 1721 р. у Бєлгороді як семінарія. У 1727 (1726 ?) переведений до Харкова.

Після відкриття Харківського університету (1805 р.) став вузькостановим навчальним закладом, пізніше — знову духовною семінарією.
242. *Стефан Яворський* (1658—1722) — український письменник, філософ, церковний діяч, екзарх, охоронець всеросійського патріаршого престолу.
243. ... *люди, посвячені в стихарь...* — ті, що мають право носити *стихарь*. *Стихарь* — довге, з широкими рукавами верхнє убрання дияконів. Одягається при богослужінні.

244. *Євангеліє напрестольне* — текст Євангелія з крупним шрифтом, використовується священником під час литургії.
245. *Служебник* — православна богослужебна книга, яка містить тексти для церковних служб кожного дня.
246. *Требник* — книга з молитвами для треб. *Треба* — богослужебний обряд, який здійснюється на прохання самих віруючих.
247. *Тріода* — прав. *тріодь* — зібрання триспівних канонів. *Тріодь посна* містить служби від тижня митаря до світлої Пасхи.
248. *Трифолой* — прав. *трефолой* (грец. анфологіон) — книга, в якій зібрані служби свят — господських, богородичних і святих.
249. *Апостол* — книга діяній і послань учнів Христа — апостолів.
250. *Мінеї* — *Четьї-Мінеї* — твори російської церковно-історичної повчальної літератури, в яких за місяцями і днями йшли оповідання з життя святих православної церкви.
251. *Октонх* — прав. октоїх — книга церковних співів на 8 голосів.
252. *Шестоднев* — твори релігійно-богословського змісту, створені з метою підтвердження християнського вчення про творення світу за 6 днів. Як правило, складалися з 6 окремих трактатів і містили відомості з природознавства і історії.
253. *Псалтир слєдованная* — *Псалтир* — одна з книг Старого завіту. *Слєдованная* — тобто та, яка знаходиться після інших книг Священного писання.
254. *Євангеліє толкове* — текст Євангелія, яким користуються миряни.
255. *Скуфья* — ясно-червоно-синя оксамитова шапочка, відзнака білого духовенства.
256. *Єпітрахіль* — частина одягу священника при богослужінні. Мала вигляд широкого і довгого шматка тканини, що обгортувалася навколо шиї, а кінці вільно спадали.
257. *Воздухи* — три покриття для блюда і чаші з святими дарами.
258. *Срачйця* — нижнє покриття для церковного престолу.
259. *Часослов* — книга з церковними часами.
260. *Храмові свята* — щорічні релігійні свята на честь освячення місцевих храмів.
261. Див. прим. 232.
262. *Нотний ірмолай* (прав. Ірмологій) — богослужебна книга, що містила тексти молитвених співів, які виконувалися під час богослужіння.
263. *Житецький П. Г.* (1837—1911) — видатний український філолог, фольклорист.
264. *Данилевський Г. П.* (1829—1890) — російський і український письменник, автор популярних історичних романів — «Княжна Тараканова», «Спалена Москва», оповідань, повістей з історії України.
265. Див. прим. 101.
266. Очевидно, Д. І. Багалій має на увазі спогади професора Харківського ун-ту І. Ф. Тимковського (див.: Москвитянин. 1852. Кн. 20; Рус. архив. 1874. Т. 1).
267. *Лазаревський О. М.* (1834—1902) — український історик, член Історичного товариства Нестора-літописця, один із засновників журн. «Киевская старина».
268. *Луб'яновський Ф. П.* (1777—1869) — сенатор, пензенський і подольський цивільний губернатор, родом з с. Млин Зіньківського повіту Полтав. губ. Автор книги «Воспоминания, 1767—1834» (М., 1872).
269. *Посошков І. Т.* (1652—1726) — російський економіст, публіцист.
270. *Філанджієрі Г.* (1752—1788) — італійський публіцист, правник, економіст.
271. *Климовський С.* (?—1730) — козак Харківського полка, автор двох віршованих трактатів, віршів, популярної пісні «Їхав козак за Дунай».
272. *Вишенський І.* (сер. XVI—20-ті роки XVII ст.) — видатний український письменник-полеміст, виступав проти польсько-католицької реакції, уніатства.
273. *Галятовський І.* (?—1688) — письменник, громадсько-політичний і церковний діяч, ректор Києво-Могилянської колегії.
274. *Радивиловський А.* (?—1688) — літературний і церковний діяч, намісник Києво-Печерської лаври з 1671 р.
275. *Ковалинський М. І.* — поміщик Харківської губернії, учень Г. С. Сковороди, автор біографії філософа, написаної в 1794 р. (див.: *Сковорода Г. С.* Собр. соч. Спб., 1912. Т. 1).
276. Радянські дослідники вважають, що Г. С. Сковорода писав староукраїнською книжною літературною мовою останнього періоду її функціонування.
277. *Кониський Г.* (1717—1795) — ректор Київської академії, білоруський архієпископ.
278. Див.: *Иванов П. В.* Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии. Х., 1907.

Г. С. Сковорода

Д. І. Багалію належить честь першого академічного видання зібрання творів видатного філософа (див.: Сочинения Григория Савича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Х., 1894), яке ввело оригінальні ідеї Г. С. Сковороди в обіг культурного і наукового життя тогочасної Росії. Учений присвятив видатному українському філософу низку

грунтовних статей і розділів у монографіях ще в дожовтневий період. Свою пізнішу роботу — монографію «Український мандрований філософ Григорій Савич Сковорода» (1926 р.) — дослідник називав кращою з своїх наукових праць (з незрозумілих причин вона потрапила після смерті Д. І. Багалія у так званий спецфонд).

Оцінка внеску Д. І. Багалія в дослідження доробку Г. С. Сковороди в радянській науці залежала від тієї інтерпретації, яку вчені давали самому філософу і яка часто грішила «осучасненням»: перебільшенням опозиційності, матеріалізму, соціальної загостреності поглядів тощо. Єдиною спеціальною науковою розвідкою на згадану тему залишається стаття Н. В. Комаренко «Д. І. Багалій — дослідник життя й творчості Г. С. Сковороди» (В кн.: Григорій Сковорода: 250: Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження. К., 1975. С. 168—175).

279. *Прокопович Ф.* (1681—1736) — український церковний і громадський діяч.
280. Див. прим. 268.
281. Див.: *Кудринский Ф.* Философ без системы (Опыт характеристики Григория Савича Сковороды) //Киев. старина. 1898. № 1—3.
282. Див.: *Зеленогорский Ф. А.* Философия Г. С. Сковороды, украинского философа XVIII столетия. Х., 1894.
283. *Лебедєв А. С.* (1833—1910) — професор Харківського університету, автор досліджень з історії Слобідської України. Йдеться про: *Лебедев А. С.* Г. С. Сковорода как богослов //Сб. Харьк. ист.-филол. о-ва. 1896. Т. 8.
284. Див.: *Краснюк М.* Религиозно-философское воззрение Сковороды //Вера и разум. 1901. № 16, 18, 21, 22.
285. Див.: *Ефименко А. Я.* Южная Русь. Спб., 1905. Т. 2. С. 236—254; С. 255—275.
286. *Пан-Іванівка* — нині с. Сковородинівка Золочівського р-ну Харк. обл.
287. В цей час Д. І. Багалій ще не втратив віри в творчі можливості Центральної ради.
288. Дата заснування Харкова залишається спірною. Див. прим. 63.
289. Див.: *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования. Х., 1905. Т. 1.
290. Див. прим. 166.
291. *...соціалізація та муніципалізація...* — іронічний натяк на проекти аграрних перетворень, що обговорювалися в російському суспільстві в 1917 р.
292. *...оттак з'явився у Харкові командуючий клас...* — Д. І. Багалій суперечить собі. В 5 і 8 розділах змальована більш об'єктивна картина цього процесу.
293. Див.: *Рейнгардт Ф. О.* Харьков 20-тых и 30-тых годов //Харьк. сб. 1887. Вып. 1.
294. Див.: *Багалей Д. И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Х., 1893—1898. Т. 1 (1802—1815).
295. Саме наприкінці 1917 р., коли Вчена рада Харківського університету гостро дебатувала питання про ставлення до Центральної ради і в зв'язку з цим до української державності, Д. І. Багалій разом з своїм однодумцем і колегою проф. М. Ф. Сумцовим відкрито висловились в підтримку Центральної ради. Тоді ж Д. І. Багалій почав викладання українською мовою. Більшість викладачів університету сприйняли поведінку Д. І. Багалія і М. Ф. Сумцова більш ніж прохолодно.
296. *Цебріков* — харків'янин, служив чиновником у Петербурзі, автор ненадрукованих спогадів про Харків першої половини XIX ст.
297. *Комлишинський В. С.* — професор фізики Харківського університету, в 1836/37 р.— ректор.
298. Білецький-Носенко П. П. (1774—1856) — український педагог, перекладач, письменник.
299. Див.: *Неслуховський Ф.* Из моих воспоминаний //Ист. вестн. 1890. Апрель.
300. *Погодін М. П.* (1800—1875) — відомий історик, професор Московського університету.
301. *Боровиковський Л. І.* (1806—1889) — український поет-романтик. Уклав словник української мови. Відомий як фольклорист і етнограф.
302. *Маслович В. Г.* (1793—1841) — український письменник, журналіст, видавець сатиричного журналу «Харьковский Демокрит» (1816 р.).
303. *Манжура І. І.* (1851—1893) — фольклорист, етнограф, уродженець Харкова.
304. *Шпигоцький О. Г.* (? — ?) — український поет-романтик першої половини XIX ст.
305. Див.: *Де-Пуле М.* Харьковский университет и Д. И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов //Вестн. Европы. 1874. Кн. 1.
306. Магістерську дисертацію М. І. Костомарова «О причинах и характере унии в Западной России» було знищено в 1842 р. за розпорядженням міністра народної освіти.
307. *Єфименко П. С.* (1835—1908) — український громадський діяч, член Харківсько-Київського таємного товариства. Автор праць з історії, статистики, етнографії України.
308. Див. прим. 213.
309. Див.: *Лавровский П. А.* О малорусском наречии //Журн. мин-ва нар. просвещения. 1859. № 6.
310. *Теличенко І. В.* — дослідник історії Лівобережної України кінця XVII—XVIII ст.

311. *Плохинський М. М.* (1864—1906) — український історик-архівіст, автор праць з історії Лівобережжя і Слобожанщини. З 1888 р. жив і працював у Харкові.
312. *Міллер Д. П.* (1862—1913) — український історик і громадський діяч.
313. *Краснов А. М.* (1862—1914) — професор загальної і фізичної географії Харківського університету, ботанік, дослідник історії степів Слобідської України.
314. *Радакова О. П.* — харківська культурна діячка, автор праць з історії України.
315. *Пильчиков Д. П.* (1821—1893) — український громадський і культурний діяч, член Кирило-Мефодіївського товариства, Полтавської української громади, один із фундаторів Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові; з 1876 р. мешкав у Харкові.
316. *Драгоміров М. І.* (1830—1905) — російський військовий діяч, теоретик, педагог; з 1889 р.— командуючий Київським військовим округом; з 1898 р.— Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор.
317. Українську студентську громаду було організовано в Харкові в 1897 р. з ініціативи Д. В. Антоновича. В ній брали участь студенти Харківського університету. В 1907 р. було засновано Українську громаду в Харківському університеті.

Встановлення кріпацтва

Історія кріпацтва в Росії була однією з тих наукових проблем, яка викликала інтерес широких верств суспільства. Д. І. Багалій був далекий від ідеалізації царської адміністрації на Україні і вважав, що царський уряд, всупереч своїм заявам, активно сприяв закріпаченню українських селян і козаків, діючи фактично рука об руку з козацькою старшиною. Таким чином, історик об'єктивно показував спільність інтересів козацької старшини і царського уряду.

Класова боротьба

Можливо, однією з найбільш помітних прогалин в роботі Д. І. Багалія слід вважати відсутність систематизованих фактів про розвиток класової боротьби на території Слобідської України. Ученому взагалі була чужою марксистська теорія класової боротьби як рушійної сили історії, він намагався підкреслювати не антагонізми, а консолідацію різних соціальних верств в ім'я творчої праці на шляху до прогресу. В «Історії Слобідської України» ми знаходимо лише побіжні згадки про народні протести проти скасування козаччини у 1767 р., повстання проти царських воєвод у 1668 р., участь слобожан у повстаннях під проводом С. Разіна, К. Булавіна та деякі інші.

Іменний покажчик

ЗМІСТ

Пам'ятки історичної думки України
Научное издание

Багалей Дмитрий Иванович

ИСТОРИЯ СЛОБОДСКОЙ УКРАИНЫ

Харьков

Издательство «Основа»
(На украинском языке)

Фотографи:
П. В. Гурський, Г. А. Маслов
Зав. редакцією
Л. М. Авраменко
Художній редактор
В. О. Ріяка
Технічний редактор
Л. Т. Єна
Коректор
Л. О. Ємельянова

ИБ № 13872

Здано до фотонабору 02.07.90. Підп. до друку 10.04.91. Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. літературна. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 20,64. Умовн. фарб.-відб. 41,28. Обл.-вид. арк. 21,2. Тираж 7000 прим. Вид. № 1947. Зам. 0-147. Ціна 5 крб. 40 к.

Видавництво «Основа» при Харківському державному університеті.
310003 Харків, вул. Університетська, 16.
Харківська книжкова фабрика «Комуніст»
310012 Харків, вул. Енгельса, 11.

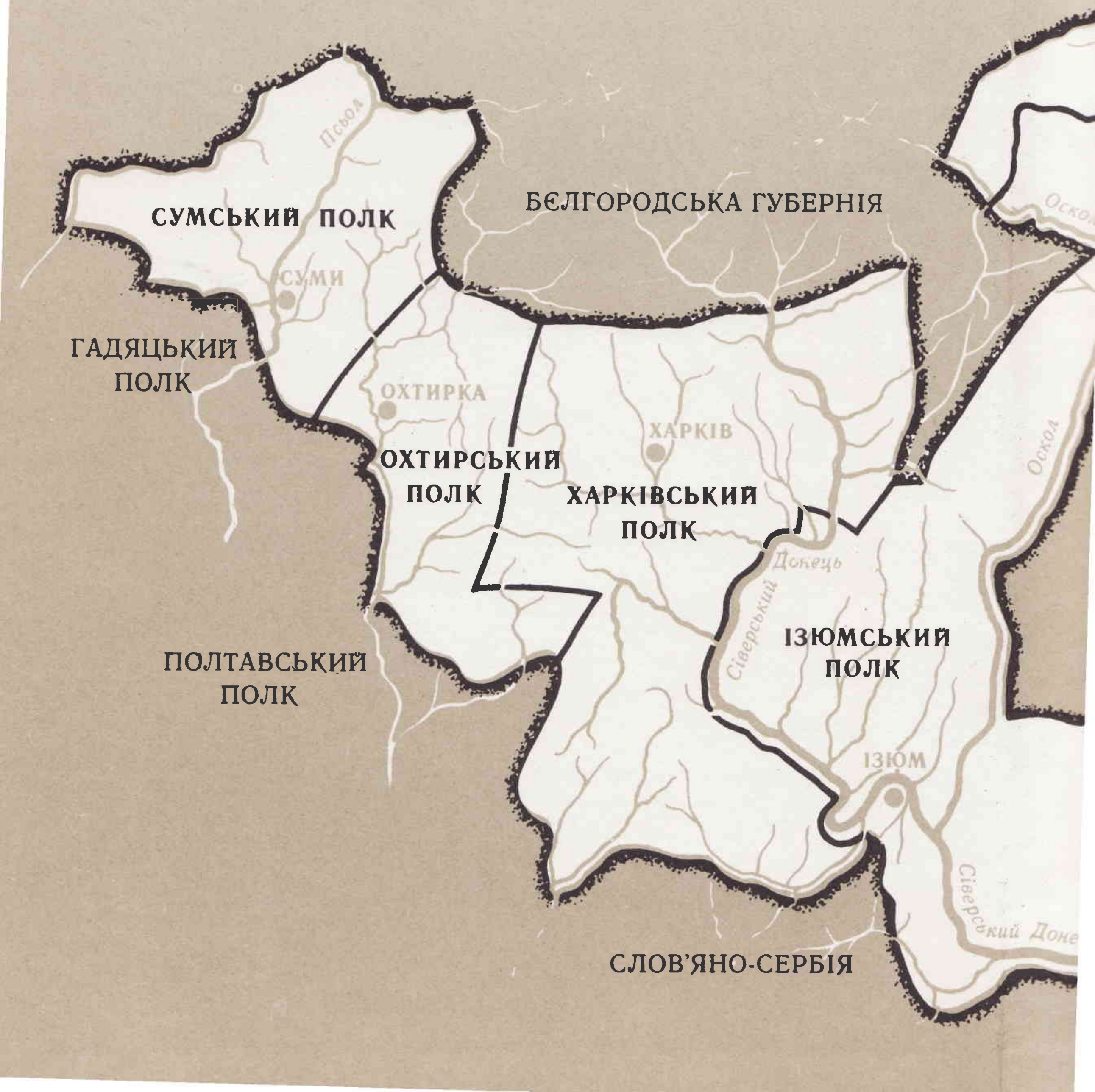
Багалій Д. І.
Б14 Історія Слобідської України /Передмова, коментар В. В. Кравченка; Художник, упоряд. іл. В. О. Ріяка.— Х.: Основа, 1991.—256 с.: іл. («Пам'ятки історичної думки України»).
ISBN 5-11-000798-5

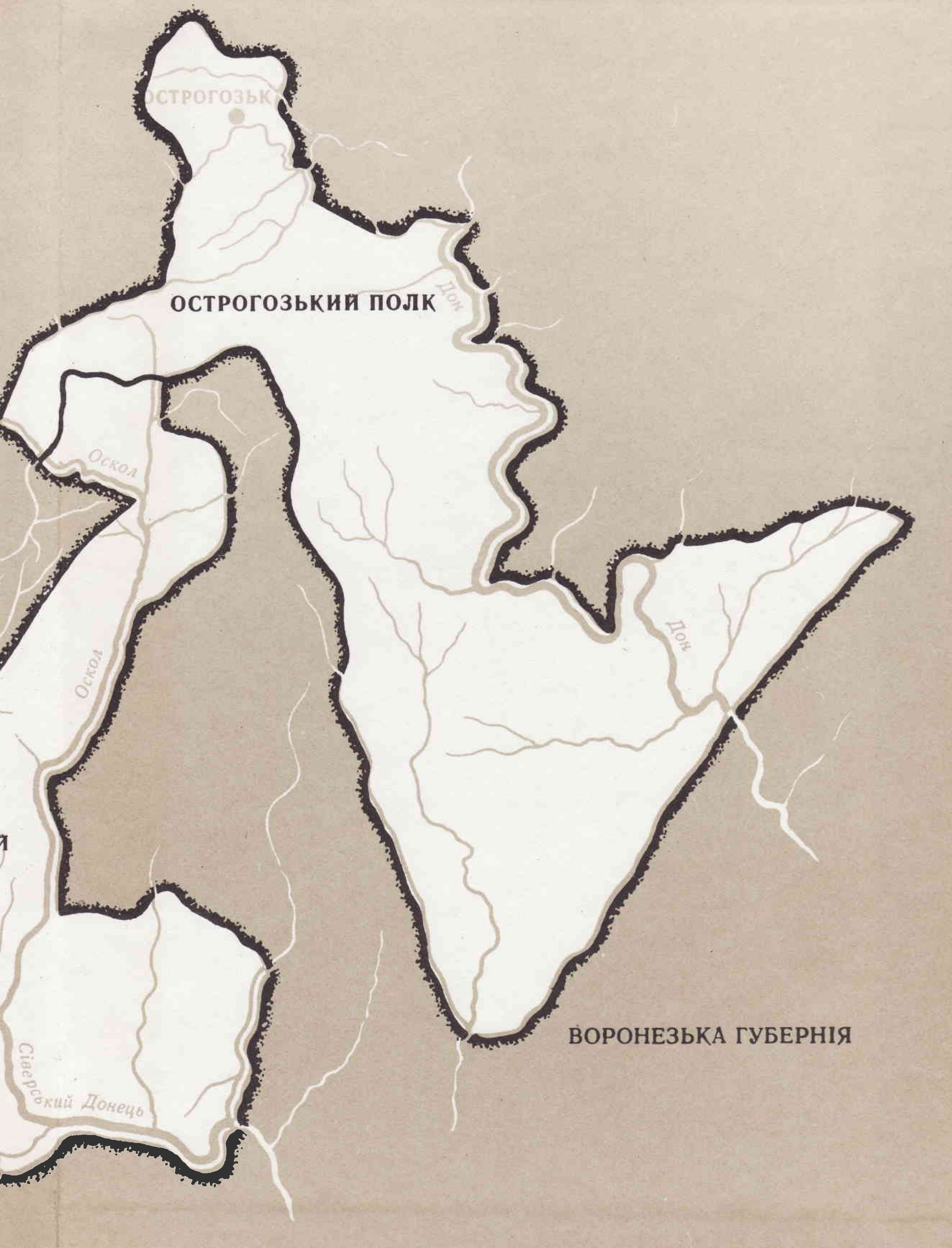
Книга обіймає широке коло історико-географічних, соціально-економічних і культурних питань розвитку Слобідської України — від заселення краю до початку XX ст. Для викладачів, науковців, широкого читацького загалу.

Б $\frac{0503020902-085}{М226(04)-91}$ 34-90

ББК 63.3(2Ук)

КАРТА СЛОБІДСЬКИХ ПОЛКІВ 1764

ОСТРОГОЗЬК
ОСТРОГОЗЬКИЙ ПОЛК
Дон
Оскол
Оскол
Дон
ВОРОНЕЗЬКА ГУБЕРНІЯ
Сіверський Донець